

50 285

50285
ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

1234

PETRUM HAJDÚ PROFESSOREM ILLUSTRISSIMUM
QUINQUAGENARIUM
COLLEGAE ET DISCIPULI GRATO ANIMO SALUTANT

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XVII—XVIII.

SZEGED
1973—1974

Szerkeszti:
FERENCZI IMRE, HAJDÚ PÉTER és NYÍRI ANTAL

Technikai szerkesztő:
VÉGH J. MIHÁLY

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Megjelent 500 példányban — 28,35 (A/5) iv terjedelemben
az MSZ 5601—59 és az MSZ 5603—55 szabványok szerint
73-2986 — Szegedi Nyomda

A NYELV ÉS A KULTÚRA VISZONYÁRÓL

(A 4 perces mérföld)

LOTZ JÁNOS

Az „ideális célok”, melyeket a sportvilágban szokás kitűzni, esettanulmányul kínálkoznak a nyelv és a kultúra közötti viszonyról folyó, manapság divatos vitában. Az angolszász mértékeket és a méterrendszert használó országok között meglevő különbség esetleg újabb fényt vethet a nyelvi tényező szerepére.

1954 májusában, amikor Bannister megfutotta az „álommérföldet” (egy mérföldet 4 percen belül), az újságok egy csomó más, a sportokban elérendő ideális célkitűzést tettek közzé: 9 másodperc 100 yardon, 7 láb a magasugrásban, 16 láb a rúdugrásban, 60 láb a súlylökésben (ez utóbbit néhány napon belül el is érték). E célkitűzések a férfi atlétákra vonatkoztak; hozzátehetnénk még ezekhez az akkori női „álommérföldet” is: egy mérföld 5 percen belül (szintén elérték még ugyanabban a hónapban).

Minden ilyen „ideál” azt célozza, hogy bizonyos állandó távolságok futásának rekordideje meghatározott számú másodpercre vagy percre csökkenjen, illetőleg, az atlétika más ágaiban, az ugró- és dobószámokban, a meglevő távolsági vagy magassági rekordok meghatározott számú hosszúságegységre emelkedjenek. A szóban forgó számok egyszerű egész számok, ha a cél-szám alacsony és „kerek számok”,

ha ez a szám nagyobb (4 perc, 12 láb, 60 láb, és nem $3\frac{3}{4}$ perc egy mérföldön vagy 61 láb a súlylökésben). Ilyen célok természetesen léteznek más sportokban is (pl. a súlyemelésben vagy a 0,300 ütésátlag a baseballban).

Hogy e célok a nyelvhasználat és nem más függvényei, azzal válik érzékelhetővé, hogy nyelvi megformálásuk más az angolszász és más a méterrendszert használó országokban. Az utóbbiakban ezek számítanak ideális céloknak: 10 másodperc 100 méteren, 20 kilométer az egyórás futásban, 80 méter a gerelyvetésben stb. Éppen a nyelvtől való ilyenfajta függés miatt nem lehet e célokat „adekvát módon” lefordítani: 1609 métert 4 percen belül megpróbálni lefutni nem ugyanaz, mint hajtani a 4 perces mérföldért.

E céloknak ésszerű közelségben kell lenniök, épphogycsak a jelenlegi rekordok fölött, és ezért nyilvánvaló, hogy az adott ideális cél csakis az egyik mértékrendszerben adható meg; például az angolszász országokban ez a cél 7 láb a magasugrásban, egy fél hüvelykkel több, mint a jelenlegi 212 cm-es világrekord: a 220, vagy éppen a 225, sem nem elég „kerek”, sem nem elég realizisztikus.

Ha egy ilyen ideális cél divatossá válik a sport világában, mint pl. a 4 perces mérföld, a rendezvények száma, ahol az illető esemény programra kerül, szintén

növekszik (pl. az egymérföldes futást Európa méterrendszert használó országaiban is megrendezik). Ha az ideális célt elérték, fokozatosan eltűnik az emberek emlékezetéből; ez történt a 30 perccel 10 kilométeren és ez fog történni az álommérfölddel is.

Kétségtelen, hogy ezek a sportteljesítményekre szabott ideális célok feltételeznek egy nem-nyelvi jellegű általános kulturális keretet: a szám és a mennyiség tisztelét, a fizikai csúcsteljesítmények nagyraértékelését és aprólékos számontartását, az ember fizikai teljesítőképességének realisztikus felmérését, amelyben a jelenlegi csúcsteljesítmény mintegy vonatkoztatási pontként szerepel, s az extrapoláció innen történik. Ámde e célokat nyelvileg is meg kell formálni. A nyelvi kifejezés egy jelzős szerkezet, amelyben egy számot valamely idő-, hossz-, ill. súlymérték követ. Az ideális célok e kifejezései könnyen elemezhetők és magyarázhatók alaktani egyszerűségük és jelentéstani-fogalmi áttetszőségük miatt.

A nyelvi kifejezés második részét, az idő- és hossz mértéket a tradíció és a konvenció határozza meg. A láb—yard rendszer, alapegységeinek nagyobb száma következtében az ideális célok sokkal nagyobb választékát kínálja, mint a méterrendszer. E mértékegységek kifejezései vagy egyedülálló morfémák (second [másodperc], minute [perc], hour [óra], inch [hüvelyk], foot [láb], year [év], mile [méröld], meter [méter]) vagy, a méterrendszerben, egységesítő hangsúlymintával ellátott, következetesen formált morfémák (centimeter, kilometer stb.).

A kifejezés számrésze két nyelvi problémát vet fel, s ezeknek lélektani és kulturális implikációik vannak: (a) az alacsony, elemi számok és (b) a kerek számok problémáját.

A számsor elejét az egész emberiség közös kulturális tulajdonának tartják, bár egyes kultúrákban épphogycsak az első néhány szám fordul elő. Ezek egyedülálló morfémák az angolban és sok más nyelvben. A kerek számok, másfelől, bizonyos számok szelekcióját követelik meg: az alapszámokét (pl. tíz, ezer, az „-illió” számok stb.), amelyek a nagy számok kezelését lehetővé teszik. Az alapszámok kultúránként változnak (vagy akár teljességgel hiányozhatnak); sőt mások és mások lehetnek egyazon kultúra különböző területein (pl. a nyugati kultúra a tizenkettőt a tojásokra és a papírra tartja fenn; a svédben a *tjog* (húsz) a rákok számának megállapítására használatos; az akkád 12 és 60 az időmértékekben él tovább; általában a tízes számrendszer uralkodik a számok világában, de nem az angolszász országok mértékegységeiben. Ebben az összefüggésben érdekes megemlíteni, hogy az Egyesült Államok és a szomszédos Kanada pénzrendszerükben a tízes számrendszert használják, míg a Brit Birodalom (Kanada kivételével) kevert számrendszert használ pénzében, a már említett alapszámokat: $20:12:\frac{12}{2}$ (pound: shilling:

penny), a 21-gyel (guinea), mintegy különleges dísszel kiegészítve. [Jelenleg azonban a Nemzetközösség tagjai egymás után térnek át a tízes számrendszerre.]

A kerek számok vagy maguk is alapszámok vagy egyszerű kombinációban állnak az elemi számokkal. A „kerekségnek” különböző fokozatai vannak: bármely elemi szám összekapcsolása bármely alapszámmal kerek számot eredményez (60, 200,000 stb.), bizonyos repetitív típusokat is, mint amilyen a 110, 880 vagy a Jelenések Könyve vadállatának 666-os száma, kereknek tekintenek, ahogyan annak tekintik az 5-öt, az 50-et stb. és a 25-öt, 250-et stb. a tízes számrendszerben. Annak az érzete, hogy mi kerek s mi nem, országonként változhat, pl. a 16-ot — a konti-

nentális Európával szemben — sokkal inkább érzik kereknek az angolszász országokban, mert ott ez alapszám a mérésben: 16 uncia = 1 font. Mindezekben a számkifejezésekben a tisztán nyelvi rész alaktanilag egyszerű, és a kifejezés csak néhány különböző morfémából áll: ez lélektanilag magától értetődő; a vonatkoztatási rendszer, másrésztől a történeti-kulturális véletlenek határozzák meg. A quatre-vingt-dix 'four score and ten' típusú kifejezések státusa, valamint az olyan problémák, mint a bankjegynyomás és hatása a nyelvi kifejezésre kívül esnek e cikk vizsgálódási területén. (A kerek számoknak megfelelnek az egyszerű törtek, különösen a bináris osztatúak, mint a fél, negyed stb. és a tizedesrendszerben azok a törtek, amelyek ,5-re vagy ,25-re stb., azaz a egymást követő felezések tizedes megfelelőire végződnek, s ez ad magyarázatot arra, hogy miért is tartjuk az előbb említett 5-öt, 25-öt stb. kereknek.)

Az elemi és kerek számok jelentős szerepet játszanak kultúránk „dezideratív-imperatív” vonatkozásaiban: a jogban, az életkori határookban, a kifogható hal megengedett hosszában, a sebességkorlátozásnál (melynek szoros kapcsolata van a szállítás problémáival); a sportvilágban: a futás-távokat kerek számokban adják meg (a maratoni futás hossza, 26 mérföld és 385 yard, quasi-tradicionális táv, amelyet az első Olimpiai Játékokon vezettek be); a társadalmi eseményeknél: házassági évfordulók, osztálytalálkozók, bicentenáriumok; az árakban és a bérekben (az amerikai 9,95 dolláros árcédula a kerek számok szándékos elkerülése, s e szándék éppen arra irányul, hogy lélektanilag úgy befolyásolja a vásárlót, hogy az a cikket a hozzá árban alulról legközelebb álló, „kerek” árú cikk körébe sorolja). A tényleges mérések-nél a pontosság bármely ésszerű foka alkalmazható (a futóidőket általában tized-másodpercekben adják meg, a távolságokat yardokban vagy a mérföld törtreszeiben; a méterrendszerben az ugrásokat és dobásokat teljes centiméterekben mérik), de még ha egyenesen számszerű adatok közléséről van is szó, a kerekítés ezekben az esetekben is mindennapi jelenség: a régi sírköveken az életkor kerek tízesekben szerepelt, még leggyakrabban a legközelebb álló ötösökkel kiegészítve. Így tehát az alaki-fogalmi egyszerűség, s nem a tényeknek jobban megfelelő, objektív utalás az, ami döntő.

A számok használata e célkitűzéseknél kulturális eseményeket, illetve ezektől függő viselkedési módokat határoz meg. A nyelvi kifejezés egyszerűsége s az ennek megfelelő egyszerű fogalmi elrendezés tűnik felelősnek az ideális célkitűzések felállításáért, és ezeket nem lehet megmagyarázni nem-nyelvi vonatkozásokkal, biológiai sajátosságokkal és hasonlókkal. A nyelvi kifejezés egyszerűsége, úgy tűnik, más szemantikai területeken is (mint a színek, a rokonság, a térbeli elhelyezkedés, a mozgások területe) alkotó elvként hat, s ezekben az esetekben az egyszerű morfémák és a morféma-kombinációk olyan kifejezésekkel állnak szemben, amelyek pontosabb leírást és azonosítást eredményezhetnek ugyan, de nyelviileg bonyolultak és nehézkesek.*

Fordította:

SIMONCSICS PÉTER

* A fordítás a szerző az *International Journal of American Linguistics* 21. kötetének 2. számában (1955. április) megjelent cikkének egy korrigált változatán alapul. A megírás óta eltelt 18 esztendőben teljesen kicserélődtek a sport „ideális” célkitűzései, de nyelvi megformálásukban a szerző által leírt elvek maradéktalanul érvényesek.

ON LANGUAGE AND CULTURE

(The 4 minute mile)

by

J. Lotz

This is the Hungarian version of a paper which was originally published in the *International Journal of American Linguistics* Vol. 21., No 1 (April 1955), pp. 187—189.

TIPOLÓGIAI ÉS GYAKORISÁGI ADATOK A BEKEZDÉSNYI BESZÉDMŰ SZERKEZETÉRŐL

BÉKÉSI IMRE

1. Az alábbi, felderítő célú elemzés egy olyan kísérleti vizsgálat része, amely szintén csak egyik összetevője a bekezdés mint szövegegység szerkezetének feltárására vállalkozó nagyobb feladatnak. A munka közvetlenül DEME LÁSZLÓ eredményeiből indult ki (1. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata, Bp., 1971.), s kezdettől fogva személyes tanácsait is élvezi.

1.1. A kísérletben kilencven magyar szakos főiskolai hallgató dolgozott azon a publicisztikai-szerkesztéstani feladaton, hogy megadott négy mondat informatíve fontos elemeinek megtartásával négymondatos hírvariánsokat írjon. E négy mondat a következő volt:

Kivilágítatlan lovaskocsival fuvarozott kedden este Nagy Antal Zsombó, Fő u. 13. szám alatti lakos.

Motorkerékpárral lovaskocsinak szaladt Ince Sándor Zsombó, Ménes u. 9. szám alatti lakos.

Súlyos sérülést szenvedett egy motorkerékpáros kedden este Zsombó és Forráskút között.

A szegedi Rendőrkapitányság eljárást indított egy balesetet okozó lovaskocsi hajtója ellen.

A megadott mondatok tematikai összefüggése feltűnő, logikai variálhatósága is bőséges. Ez természetesen nem véletlen, hiszen a kísérletet éppen azzal a céllal terveztük, hogy logikai és tematikai kapcsolatokat figyelhessünk meg a bekezdésnyi hírek mint teljes információnak mondategységekre tagolódott részei között.

1.2. A kapcsolásformák megismerése azonban nem végcél, hanem csak eszköz a bekezdésszerkezet feltárásához. DEME LÁSZLÓ mondattani kutatásai ugyanis meggyőzően körvonalazták a mondat szintje fölött elhelyezkedő szövegszerkezeti egységeket, amelyek léte azzal a feltevéssel jár, hogy a mondategységeknek is lehetnek olyan tartalmi-konstrukcionális jegyeik, amelyek magasabb, átmeneti egészbe kapcsolják őket (vö. i. m. 221—243).

Ha ez a valóságban nem így volna, akkor a kísérletünkben szereplő bekezdésnyi hírek mind a négy mondata közvetlenül építené fel a bekezdést, vagyis ilyesféle logikai konstrukciókat kapnánk: $(1 \rightarrow 2 \rightarrow 3 \rightarrow 4)$, $(1 \rightarrow 2 \leftarrow 3 \leftarrow 4)$ stb. (\rightarrow : magyarázó, \leftarrow : következtető. Vö. DEME i. m. 175.) Munkánk empirikus szakaszában (két napilapunk napihíreinek gyakorisági feldolgozásában) viszont bőségesen tapasztaltuk, hogy már a három-, de méginkább a négy- és ötmondatos hírekben közvetlenül nem mondatokra, hanem előbb mondat fölötti szövegegységekre, tömbökre tagolódik az

információegész, s ezért a fenti konstrukciók valójában ilyenek: $[1 \leftarrow (2 \rightarrow 3) \leftarrow 4]$, $\langle 1 \rightarrow [(2 \leftarrow 3) \leftarrow 4] \rangle$ stb.

1.3. A konstrukcióképletek alapja a mondategészek közti logikai viszony, amely lényegesen befolyásolja (egyes helyzetekben meghatározza) a bekezdés mondatainak beépülését vagy viszonylagos elkülönülését.

A kísérleti hírvariánsok megírásához olyan mondatokat adtunk alapul, amelyek között — bármilyen sorrendbe helyezték el őket — csupán oksági viszony lehet. A négy mondat így elvileg a következő nyolc logikai alapváltozat létrehozásának lehetőségét rejti:

$$\begin{aligned} &(1 \leftarrow 2 \leftarrow 3 \leftarrow 4), \quad (1 \rightarrow 2 \rightarrow 3 \rightarrow 4), \quad (1 \leftarrow 2 \rightarrow 3 \leftarrow 4), \quad (1 \rightarrow 2 \leftarrow 3 \rightarrow 4), \\ &(1 \leftarrow 2 \leftarrow 3 \rightarrow 4), \quad (1 \rightarrow 2 \rightarrow 3 \leftarrow 4), \quad (1 \leftarrow 2 \rightarrow 3 \rightarrow 4), \quad (1 \rightarrow 2 \leftarrow 3 \leftarrow 4). \end{aligned}$$

(A kapcsolatos, ellentétes és választó viszony lehetőségének a megadásával a fentiek sokszorosára növekedne a logikai alapváltozatok variációja. Ez azonban nagyon megnehezítené az anyag feldolgozását.)

1.4. A mondat beépülésének, ill. viszonylagos elkülönülésének, azaz a bekezdés tömbösödésének felismeréséhez figyelembe kell vennünk még a mondatok tematikai kapcsolódásának szorosságát, vagyis a mindenkori előzménynek (a rémához rendelt témának) a kifejtettségét is. Enélkül az esetek egy részében nem tudnánk felismerni a logikai változatokon felépülő tömbformákat.

A kísérletben lehetővé tett nyolc logikai alapváltozat mondatai elvileg szintén nyolc bekezdéstípusban tömbösödhetnek. (A nyolc lehetőség nem a logikai alapváltozatok, hanem a bekezdés négy mondategészeinek a függvénye):

$$\begin{aligned} &\langle 1 - [2 - (3 - 4)] \rangle && [(1 - 2 - 3) - 4] \\ &\langle 1 - [(2 - 3) - 4] \rangle && [1 - (2 - 3) - 4] \\ &\langle [1 - (2 - 3)] - 4 \rangle && [1 - (2 - 3 - 4)] \\ &\langle [(1 - 2) - 3] - 4 \rangle && [(1 - 2) - (3 - 4)] \end{aligned}$$

Megadott négy mondatunkból elvileg tehát 8×8 konstrukciót lehet alkotni. De hogy valójában mennyit lehet, erre kerestünk választ a kísérlettel.

2. A kilencven tanárjelölt a megadott négy mondatból 675 hírvariánsot alkotott (s ugyancsak ennyit egy későbbi, ötmondatos feladatban is). A rendszeres feldolgozás megkezdése előtt ezért ajánlatosnak látszott felderítő elemzést készítenünk a lényegi összefüggések számbavételére. Erre a célra a hírvariánsok legállandóbb egységét kerestük s találtuk meg. A „rendőrségi eljárás”-ról informáló mondat bizonyult ennek, mégpedig akkor, amikor a hírt lezáró, összefoglaló, végkövetkeztetést megfogalmazó negyedik mondat helyét foglalja el. Ugyanis a négymondatos variánsok 675 negyedik mondatának 64%-a (432) zárul ezzel a mondattal. Felderítő vizsgálatunk kérdése ezért konkrétan így alakult:

Ha a „rendőrségi eljárás”-ról informáló mondat negyedik mondatként kap helyet a hírben, akkor milyen előzményekhez és hogyan kapcsolódik, miként épül be a konstrukcióba; vagyis hányszor szerepel 1) önálló tömbként, előzményétől leginkább elkülönülve: a) $] \leftarrow 4]$, b) $\leftarrow 4]$; és hányszor 2) beépült mondatként, tömb részeként s ezen belül is milyen tagoltságú részként: a) $\leftarrow 4]$, vagy b) $(3 \leftarrow 4)]$.

Mivel a „rendőrségi eljárás” a hír negyedik mondataként csakis következtető viszonytal kapcsolódhat, a fentiekben számításba vett nyolc logikai alapváltozatból itt csak négy jöhet létre; vagyis megadott mondataink ebben a felderítő vizsgálatban 4×8 -féle konstrukciót építhetnek fel.

Napilapok híreinek elemzéséből tudjuk, hogy egy mondat beépülése, szövegbe ágyazódása elsősorban attól függ, hogy a közvetlenül megelőző mondat helyén az információegész melyik része áll. Elemzésünk két szakaszát ezért szintén az határozza meg, hogy hírünk 3. mondata valamelyik következményt tartalmazza-e: az „ütközés”-t, ill. a „sérülés”-t (2.1.), vagy pedig az eredeti okot: a „kivilágítatlan kocsi”-t (2.2.).

2.1. Egyértelmű a 4. mondat szerkezeti helye az olyan konstrukcióban, amelyben a 3. mondat következményt tartalmaz. Például:

„1. Kivilágítatlan lovaskocsival fuvarozott... 2. Motorkerékpárjával beleszaladt... 3. *Súlyos sérülést szenvedett.* 4. A szegedi Rendőrkapitányság eljárást indított.”

Ebben a szerkezettypusban azért egyértelmű a 4. mondat helyzete, mert az előzménye akár: $[1 - (2 - 3)]$, akár: $[(1 - 2) - 3]$, a záró szerepű 4. mondat egyik esetben sem léphet tömbkapcsolatba a 3. mondattal.

Nem léphet tömbkapcsolatba a 4. mondat a harmadikkal, mert tematikailag különbözőek. Egy $\leftarrow 4]$ vagy $\leftarrow 4]$ kapcsolás úgy módosítaná az információt, hogy a rendőrség csupán „súlyos sérülés” miatt indított eljárást. (Az ilyesféle interpretációnak ugyan lehet valóságalapja, tudniillik, ha nem szorul orvosra, mentőkre a sebesült, akkor a balesetet okozó fél igyekezhet a rendőrség közreműködése nélkül kártalanítani és hallgatásra bírni a szenvedő felet. Az újsághír azonban éppen nem intimizálni akarja a történeteket, hanem az informáláson túlmenően figyelmeztetni is akar: „rendőrségi eljárás indult egy gondatlan, balesetet okozó ember ellen”).

De nem léphet tömbkapcsolatba a 4. mondat a 3.-kal azért sem, mert már maga a 3. mondat alkotott tömböt a saját előzményével, akár így: $[1 \leftarrow (2 \leftarrow 3)]$ („És súlyos sérülést szenvedett”), akár így: $[(1 \leftarrow 2) \leftarrow 3]$ („Ince Sándor az összeütközés következtében súlyos sérülést szenvedett”).

A negyedik mondat tömb létét: $] \leftarrow 4$), bekezdésen belüli viszonylagos önállóságot (vagyis azt, hogy alulról nézve közvetlenül a bekezdést építi) legjobban a benne foglalt új információhoz (rémához) rendelt előzmény (téma) kifejtettsége jelzi. Ennek a megállapításnak a mérlegeléséhez alkossunk két variáns a 4. mondatra!:

„A rendőrség megindította az eljárást”-féle záró mondat túlságosan tág terjedelmű volna, hiszen meglehetősen sokféle előzménye lehet egy ilyen konklúciónak. Így ez a 4. mondat csupán 3. mondati előzményével együtt képvisel viszonylag önálló információt: azzal kell tömbkapcsolatban állnia.

„A rendőrség eljárást indított ellene”-féle mondattal viszont nem is lehetne lezárni azt a hírt, hiszen az *ellene* utalószó és az utalt személy megnevezése között a sérült személyről informáló két mondatégsz helyezkedik el, s a pusztán utalószós kapcsolás kétértelművé tenné a hírt: (Ki *ellen* „indított eljárást a rendőrség”? Az adott megfogalmazás szerint a sérült ellen.).

Ha ezek után értékeljük a példahírünkben szereplő 4. mondatot („A balesetet okozó lovaskocsi hajtója ellen eljárást indított a szegedi Rendőrkapitányság”), láthatjuk, hogy önálló tömb léte a következő viszonyú összefoglaló funkcióból ered, s ehhez a téma abszolút szintű explikálása szükséges:

A 4. mondat

témája:

rémája:

1. m.-ból: a lovaskocsi hajtója}
 2—3. m.-ból: balesetet okozott}

ellene eljárást indított a szegedi Rendőr-
 kapitányság.

A fenti variánsban tehát a 4. mondat egymagában alkot önálló tömböt, bár mondat-önállósága természetesen csak viszonylagos. Önállóságának viszonylagosságát, szövegbe való beágyazottságát — a már említett eszközökön kívül — jelzi „a lovaskocsi hajtója ellen” szegmentum határozott névelője is. Ez ugyanis itt csak előzménytől lehet határozott (vö. DEME i. m. 383.).

Önálló tömbbé különül a 4. mondat abban az esetben is, ha sem az 1—2., sem pedig a 2—3. mondat nem lép szorosabb kapcsolatba egymással, mert mindhárom egyaránt képvisel bizonyos szintű önállóságot. Az alábbi képletről van szó:

$$[(1 \rightarrow 2 \leftarrow 3) \leftarrow 4].$$

Például: „1. Motorkerékpárral lovaskocsinak szaladt Zsombó és Forráskút között Ince Sándor Zsombó, Ménes u. 9. szám alatti lakos. 2. A lovaskocsi ugyanis, amellyel Nagy Antal Zsombó, Fő u. 13. sz. alatti lakos fuvarozott, nem volt kivilágítva. 3. A baleset következtében a motorkerékpáros súlyos sérülést szenvedett. 4. A szegedi Rendőrkapitányság...”

A fenti típus viszont felveti azt a kérdést, hogy egyáltalán elképzelhető-e az ilyesféle: (1—2—3—4), vagyis a tömbök nélküli bekezdés? Kísérletünk baleseti hírében, amely oksági összefüggésre épül, nem találtunk ilyen megoldást. Amikor azonban pusztán kapcsolatos viszony van a hír mondategészei között (pl. a diplomáciai hírekben), természetesebb módon hordozhat mind a négy mondategész viszonylag önálló információrészletet. Bár a napilapok négymondatos hírei ilyenkor is inkább tömbösödnek, mint nem; s a 2. mondattól kezdődő rész inkább kifejtő magyarázatként, mint egyszerű kapcsolatként értelmezhető. Például:

„Dr. Bíró József külkereskedelmi miniszter szerdán Chilébe utazott. Chilében a kormány tagjaival a két ország közötti árucseré-forgalom továbbfejlesztésének módozatait tárgyalja meg a múlt év novemberében Budapesten folytatott előkészítő tárgyalások alapján. A tárgyalások kapcsán alá kívánják írni az 1973. évi árucseré-forgalmi jegyzőkönyvet. Ezután dr. Bíró József Peruba látogat.” (Délmagyarország, 1973. febr. 1.)

Felületesen nézve egyszerű ... És ... És ... És konstrukciónak is fel lehet fogni a fenti hírt: (1+2+3+4). Pedig a 4. mondatban szereplő Peru mint nem-Chile különül el az előzményétől, a 2—3. mondat pedig együtt fejt ki az 1. mondatban közölt utazás célját („tudniillik szerződést kötni és tárgyalni utazik”). Tehát még az ilyenféle „tisztá” diplomáciai hírek is tömbökre oszlanak előbb, s csak utána mondatokra. Példahírünkben így [1 → (2+3) + 4].

2.2. Logikailag vitathatóbb a 4. mondat szerkezeti helye azokban a hírvariánsokban, amelyekben a 3. mondat nem következményt tartalmaz, hanem a baleset okát adja meg („kivilágítatlan lovaskocsi”). Például:

„1. Motorkerékpárral lovaskocsinak szaladt... 2. Súlyosan megsérült. 3. A baleset okozója Nagy Antal zsombói lakos, aki kivilágítatlan lovaskocsival fuvarozott. 4. A szegedi Rendőrkapitányság...”

Itt ugyanis a „rendőrségi eljárás”-t közlő 4. mondat úgy is felfogható, mint az okot közvetlenül követő eljárás, ezért a két utolsó mondatot egyetlen egységnek

tekinthetjük: (3→4). Ez a tömb azonban magyarázó viszonnal kapcsolódik az 1→2. mondat tömbjéhez, s ennek következtében a 4. mondat olyan helyzetbe kerül, mintha nemcsak következménye, hanem valamiképpen oka is volna az 1→2. mondat tömbjében közölt balesetnek: [(1→2)→(3→4)]. Ezen a logikai vázon azonban (ha egyáltalán elfogadható a 3→4. mondat tömb léte) pontosabban is lehet fogalmazni:

„1. Motorkerékpárral lovaskocsinak szaladt... 2. Ennek következtében... 3. A balesetet az okozta, hogy Nagy Antal nem világította ki kocsiját. *Ezért* a szegedi Rendőrkapitányság eljárást indított *ellene*.”

Itt is a magyarázó szerepű II. tömb tagja a „rendőrségi eljárás”: [(1→2)→(3→4)], csak pontosabban van kifejezve logikai kapcsolódása. Tudniillik „Nagy Antal nem világította ki kocsiját”, ezzel okozta a balesetet, elsősorban tehát *ezért* vonják felelősségre (s mulasztásáért akkor is büntetés jár, ha nem okoz vele balesetet).

Megvizsgálva a 3→4. mondat kapcsolatát itt kifejező eszközöket, a kötőszó-funkciót is ellátó *ezért* határozószóról nemcsak annyit állapíthatunk meg, hogy a 3→4. mondat közötti logikai viszonyt fejezi ki. Fontos szerepe az is, hogy a 4. mondatban közölt új információrészelhez egy előzményszegmentumot hozzon a 3. mondatból: *ezért* — a baleset okozásáért. Az *ellene* utalószónak mint nem-logikai eszköznek viszont csak témakapcsoló szerepe van, tudniillik ez reprezentálja Nagy Antal zsombói lakost a 4. mondatban. Így az *ezért* és *ellene* szók által a teljes 3. mondat van jelen témaként a 4. mondatban, a többi szó viszont új információ, azaz réma („a szegedi Rendőrkapitányság eljárást indított”).

A harmadik mondatban szereplő ok esetében felmerül az alábbi tömbösödés lehetősége is: <1→[(2→3)→4]>, vagyis az, hogy a 4. mondatot sem önálló tömbnek:]→4>, sem abszolút beépült tömbtagnak: (3→4)], hanem relatív: a 2→3. mondat tömbjével egyenrangú tömbnek tekintjük: <1→[(2→3)→4]>. A mondatokat akkor érezzük így tömbösödni, amikor a „súlyos sérülés” tényét olyan hangsúllyal emelik ki az 1. mondat helyén, hogy a „rendőrségi eljárás” (a 3. mondatmal való kapcsolata miatt) kénytelen a 2→3. mondat tömbjéhez önállóan csatlakozni. Tematikai különbsége, rémajának újdonsága miatt azonban csak kívülről teheti ezt. Például:

„Súlyos sérülést szenvedett egy motorkerékpáros kedden este Zsombó és Forráskút között. Ince Sándor Zsombó, Ménes u. 9. szám alatti lakos egy lovaskocsinak szaladt. A lovaskocsi, amellyel Nagy Antal Zsombó, Fő u. 13. szám alatti lakos fuvarozott, nem volt kivilágítva. A szegedi Rendőrkapitányság eljárást indított Nagy Antal ellen.”

Ugyanebből a fogalmazásból még az alábbi módon is el lehet képzelni a 4. mondat szerkezeti helyét: [1→(2→3)→4]. Ebben az osztódásban a következmények foglalják keretbe a középső, balesetet tárgyaló tömböt, vagyis itt a négymondatos bekezdés három tömre való osztódását figyelhetjük meg.

3. Ezek után tekintsük át a kísérleti hírvariánsoknak témánkat képviselő részletét! Szembesítsük a kísérleti gyakorlatot az elvi konstrukciókkal: közülük melyeket és milyen gyakorisággal alkottak meg a fogalmazók, amikor a „rendőrségi eljárás”-ról szóló részinformáció 432 esetben (itt: 100%) a hír negyedik mondatát foglalta le.

Először a bekezdések logikai alapváltozatainak mutatóit tekintjük át (3.1.), majd a tömbösödést (3.2.) vizsgáljuk meg két vonatkozásban is. Számba vesszük a tömbösödés formáinak elvi, gyakorisági és kihasználtsági mutatóit (3.2.1.), s végül a 4. mondat tömbösödését, illetőleg beépülését emeljük ki (3.2.2.).

3.1. A hírvariánsok logikai alapváltozatai.

Az anyagunkban lehetséges 4 logikai alapváltozatra 432 db hírvariánst írtak, így ha közömbös volna a hír mondatai közti logikai viszony, akkor elvileg 108—108 variáns jutna mind a négy alapváltozatra. Az alapviszonyonkénti 108 hírt ezért 100%-nak tekintjük, s szembesítjük a ténylegesen megírt mennyiséggel. Így kapjuk meg a vizsgált logikai alapváltozat kihasználtsági mutatóját.

3.1.1. $1 \rightarrow 2 \leftarrow 3 \leftarrow 4$

Ez a logikai konstrukció bizonyult a legtermékenyebbnek. A baleset eredeti oka („kivilágítatlan kocsi”) a hír 2. mondataként kapott szerepet, ezáltal az 1. és a 3. mondat mindenképpen következményt tartalmaz („ütközés”, „sérülés”). A fogalmazás a következmény előrebocsátásával változtat a valóságos esemény időrendjén, s ezzel hangsúlyossá teszi az oksági viszonyt.

A logikai alapviszony variánsai:

A variánsokra írt hírmennyiség:

$\langle [(1 \rightarrow 2) \leftarrow 3] \leftarrow 4 \rangle$	54 db
$\langle [1 \rightarrow (2 \leftarrow 3)] \leftarrow 4 \rangle$	47
$[1 \rightarrow (2 \leftarrow 3) \leftarrow 4]$	16
$[(1 \rightarrow 2 \leftarrow 3) \leftarrow 4]$	12
$\langle 1 \rightarrow [(2 \leftarrow 3) \leftarrow 4] \rangle$	8
$[(1 \rightarrow 2) \leftarrow (3 \leftarrow 4)]$	6
	<hr/> 143 db (33,10%)

Az alapviszonyra várt elvi mennyiség 108 db, így az alapviszony kihasználtsága 132,40%.

3.1.2. $1 \leftarrow 2 \rightarrow 3 \leftarrow 4$

Ez a konstrukció mindenképpen okból indul ki. Az ok lehet az eredeti ok („kivilágítatlan lovaskocsi”) és az ebből következő „ütközés” is. Ez utóbbi tudniillik a „sérülés” közvetlen oka, így az 1. mondat helyére állítva, miként a „sérülés”, szintén kiemeli az események oksági természetét.

$\langle [(1 \leftarrow 2) \rightarrow 3] \leftarrow 4 \rangle$	86 db
$[1 \leftarrow (2 \rightarrow 3) \leftarrow 4]$	14
$[(1 \leftarrow 2) \rightarrow (3 \leftarrow 4)]$	7
$[(1 \leftarrow 2 \rightarrow 3) \leftarrow 4]$	5
	<hr/> 112 db (25,92%)

Az alapviszony kihasználtsága: 103,70%

3.1.3. $1 \leftarrow 2 \leftarrow 3 \leftarrow 4$

Ez az a logikai alapviszony, amely egyszerűen lemásolja a valóságos esemény időrendjét: Megy az úton a kivilágítatlan kocsi, a motorkerékpáros beleszalad, súlyosan megsérül; a rendőrség megindítja az eljárást.

$\langle [1 \leftarrow (2 \leftarrow 3)] \leftarrow 4 \rangle$	42 db
$\langle [(1 \leftarrow 2) \leftarrow 3] \leftarrow 4 \rangle$	34
$[(1 \leftarrow 2 \leftarrow 3) \leftarrow 4]$	19
$t[1 \leftarrow (2 \leftarrow 3) \leftarrow 4]$	7
	<hr/> 102 db (23,61%)

Az alapviszony kihasználtsága: 94,44%

3.1.4 $1 \rightarrow 2 \rightarrow 3 \leftarrow 4$

Nem véletlen, hogy ezt az alapviszonyt választották legkevesebbszer. A „súlyos sérülés” 1. mondatba való kiemelése után nem az implicate ügyis jelen levő „ütközés”-t, hanem az eredeti okot várná az olvasó a 2. mondatba.

$\langle [(1 \rightarrow 2) \rightarrow 3] \leftarrow 4 \rangle$	49 db
$\langle [(1 \rightarrow (2 \rightarrow 3)) \leftarrow 4] \rangle$	12
$[(1 \rightarrow 2) \rightarrow (3 \leftarrow 4)]$	9
$[(1 \rightarrow 2 \rightarrow 3) \leftarrow 4]$	5
	<hr/> 75 db (17,36%)

Az alapviszony kihasználtsága: 69,44%

3.2. A bekezdésen belüli tömbösödést, miként már jeleztük, két vonatkozásban vizsgáljuk meg.

3.2.1. Először a négymondatos bekezdés tömbösödési formáit tekintjük át abból a helyzetből, amelyben a rendőrségi eljárásról informáló mondat az összefoglaló szerepű 4. helyen áll.

Kéttömbös bekezdéstípusok:

I. $\langle [(1-2)-3]-4 \rangle$

Az első tömbben az 1—2. mondat alkot belső tömböt.

$\langle [(1 \leftarrow 2) \rightarrow 3] \leftarrow 4 \rangle$	86 db
$\langle [(1 \rightarrow 2) \leftarrow 3] \leftarrow 4 \rangle$	54
$\langle [(1 \rightarrow 2) \rightarrow 3] \leftarrow 4 \rangle$	49
$\langle [(1 \leftarrow 2) \leftarrow 3] \leftarrow 4 \rangle$	34
	<hr/> 223 db (51,62%)

Ha azt a vonatkozást is figyelembe vesszük, hogy a 432 db hír nyolc formában tömbösödhet, akkor egy-egy tömbösödési formára elvileg $432:8 = 54$ db hírvariánsnak kellene jutnia. A valóságban ráeső 223 db tehát a forma 412,96%-os kihasználtságát mutatja.

II. $\langle [1-(2-3)] \leftarrow 4 \rangle$

Az első tömbben a 2—3. mondat alkot belső tömböt.

$\langle [1 \rightarrow (2 \leftarrow 3)] \leftarrow 4 \rangle$	47 db
$\langle [1 \leftarrow (2 \leftarrow 3)] \leftarrow 4 \rangle$	42
$\langle [1 \rightarrow (2 \rightarrow 3)] \leftarrow 4 \rangle$	12
	<hr/>
	101 db (23,37%)

A tömbösödési forma kihasználtsága: 187,03%

III. $[(1-2-3)-4]$

Az első tömbben nincs további, belső tömbösödés.

$[(1 \leftarrow 2 \leftarrow 3) \leftarrow 4]$	19 db
$[(1 \rightarrow 2 \leftarrow 3) \leftarrow 4]$	12
$[(1 \leftarrow 2 \rightarrow 3) \leftarrow 4]$	5
$[(1 \rightarrow 2 \rightarrow 3) \leftarrow 4]$	5
	<hr/>
	41 db (9,49%)

A tömbösödési forma kihasználtsága: 75,92%

IV. $[(1-2)-(3-4)]$

A bekezdés két, belsőleg azonos nagyságú tömbre tagolódik.

$[(1 \rightarrow 2) \rightarrow (3 \leftarrow 4)]$	9 db
$[(1 \leftarrow 2) \rightarrow (3 \leftarrow 4)]$	7
$[(1 \rightarrow 2) \leftarrow (3 \leftarrow 4)]$	6
	<hr/>
	22 db (5,09%)

A tömbösödési forma kihasználtsága: 40,74%

V. $\langle 1-[(2-3)-4] \rangle$

Itt a második tömbben találunk további osztódást: a 2—3. mondat alkot belső tömböt.

$$\langle 1 \rightarrow [(2 \leftarrow 3) \leftarrow 4] \rangle \quad 8 \text{ db (1,85\%)}$$

A tömbösödési forma kihasználtsága: 14,81%

VI. $\langle 1-[2-(3-4)] \rangle$

Ez az elméleti konstrukció, amelyben a 3—4. mondat alkot belső tömböt, kísérletünkben nem jelent meg.

VII. $[1-(2-3-4)]$

Ez az elméleti konstrukció, amelyben a második tömb három egyenrangú mondatra tagolódik, szintén nem jelent meg a kísérleti variánsok között.

Háromtömbös bekezdéstípus

VIII. Négymondatos bekezdésben csupán az alábbi tagolódás eredményezhet három tömböt: $[1 \rightarrow (2 \rightarrow 3) \leftarrow 4]$. Kísérletünkben a következő variánsokkal szerepelt:

$[1 \rightarrow (2 \leftarrow 3) \leftarrow 4]$	16 db
$[1 \leftarrow (2 \rightarrow 3) \leftarrow 4]$	14
$[1 \leftarrow (2 \leftarrow 3) \leftarrow 4]$	7
	<hr/>
	37 db (8,56%)

A tömbösödési forma kihasználtsága: 68,51%

3.2.2. A tömbösödési formák fenti, részletező áttekintése után tanulságos lehet a belső tömbösödés arányainak összefoglaló kimutatása is.

Kéttömbös típusok: 91,43%. Ebből:

belső tömbös: 76,85%

nem lehet belső tömbös: 5,09%

lehetne, de nincs belső tömb: 9,49%

Háromtömbös típus: 8,56%

3.2.3. A négy logikai alapváltozat és a nyolc tömbösödési forma rétegeiben vizsgált kihasználtsági mutatók után összegzett kihasználtsági mutatót is kapunk. Az elvileg lehetséges 4×8 konstrukcióból kísérletünkben — különböző gyakorisággal — mindössze 18 típust használtak fel. A típusok összegzett kihasználtsága tehát 56,25%-os.

3.2.4. Problémafeltáró dolgozatunk leszűkítő szempontja a négymondatos bekezdés 4. mondatának következtető viszonyú kapcsolódása volt. Ezért tanulságosak lehetnek azok a mutatók is, amelyeken a kísérletbeli 4. mondat bekezdésen belüli önállóságát (tömb létét), illetőleg beépültségét figyelhetjük meg.

A bekezdések 4. mondata a 432 db variáns 93,05%-ban (402 db) önálló tömb, mégpedig:

a) abszolút önálló tömb:

I. tömbösödési formában 223 esetben (51,62%)

II. tömbösödési formában 101 esetben (23,37%)

III. tömbösödési formában 41 esetben (9,49%)

365 (84,72%)

b) relative önálló tömb:

VIII. tömbösödési formában 37 esetben (8,56%)

A kísérletünkben szerepelt következtető viszonyú 4. mondatoknak csupán 6,95%-a (30 db) beépült mondat, mégpedig:

a) relative beépült mondat:

V. tömbösödési formában 8 esetben (1,85%)

b) abszolút beépült mondat 22 esetben (5,09%)

3.3. Feltáró célú vizsgálatunk néhány feltevését és értelmezését a jövőben bizonyára módosítanunk kell. Azt azonban már most sem lehet kétségbe vonni, hogy léteznek a mondat fölötti szövegszerkezeti egységek, s bármennyire változatos formát ölthetnek is, tipológiai és gyakorisági vizsgálatban megragadhatók.

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ И ЧАСТОТНЫЕ ДАННЫЕ О СТРУКТУРЕ
РЕЧЕВОЙ ЕДИНИЦЫ ВЕЛИЧИНОЙ С АБЗАЦ*Имре Бекеши*

Предлагаемая статья является частью опытного исследования, представляющего собой только один из компонентов более широкого задания, имеющего перед собой цель — исследование и раскрытие структуры абзаца как единицы текста.

В этой работе принимали участие девяносто студентов отделения венгерского языка и литературы педагогического института. Они работали над разрешением следующего публицистического и редакционного задания: они должны были написать в четырёх предложениях при сохранении информационно важных элементов этих данных предложений.

Все варианты типологизируются по теории Деме Ласло. По этой теории речевое произведение непосредственно расчленяется не на предложения, а на сверхфразовые единства текста (I. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. — Частотный анализ своеобразий структуры предложений.)

В предлагаемой статье автор анализирует типы внутреннего членения сообщаемого в четырёх предложениях, а также частотность этих типов с точки зрения одной только структуры: с того положения, в котором суммирование информации даётся в наиболее целесообразном месте —, в четвёртом предложении сообщаемого.

(Значение элементов в формулах:

числа указывают на очередное место данных предложений, скобки указывают сверхфразовые единства текста,

→ : объяснительное отношение

← : отношение следствия).

A HIÁNYOS MONDAT KÉRDÉSÉHEZ

DIENES DÓRA

A. I.1. A magyar nyelvre oly jellemző hiányos mondatok kérdéseivel mélyebben is érdemes foglalkoznunk. A szakirodalom többnyire csak más témák mellékkérdéseként említi a hiányos mondatokat (pl. a hasonlító határozói mellékmondat tárgyalásakor); vagy mint stíluseszközt vizsgálja. De valójában még abban sincs egyetértés, hogy melyek is a hiányos mondatok.

I.2. Az ellentmondások két pont köré csoportosulnak:

a) Egyesek csak a harmadik személyű alany és/vagy az állítmány hiányát tekintik a hiányos mondat ismérvének, míg mások (Simonyi Zsigmond, Szathmári István) szerint más mondatrészek elhagyása is hiányos mondatot eredményezhet. „A mondatból hiányozhat az egyik főrészt: az alany vagy az állítmány, esetleg mind a kettő, vagy valamilyen más, oda értendő rész.” (Szathmári: A magyar stilisztika útja, 445. old. a „hiányos mondat” címszó alatt.)

b) A másik ellentmondás a mondatok szerkezet szerinti felosztásának különbségéből adódik. Szinte minden forrás másképp látja a viszonyt a teljes, a hiányos és a tagolatlan mondatok között. A mai magyar nyelv rendszere c. akadémiai leíró nyelvtan a hiányos és tagolatlan mondatokat együttesen állítja szembe a teljes mondatokkal: „A mondatok szerkezeti felépítésük szerint lehetnek szerkezetileg *teljes* mondatok (Hull a levél a virágról) és *hiányos* szerkezetű (A kalapomat!), valamint *tagolatlan* mondatok (Nini!) (MMNyR II. 24., részletesebben II. 56.) Tehát:

[teljes] ———→ [tagolatlan + hiányos szerkezetű]

A mai magyar nyelv c. egyetemi tankönyv pedig a teljes mondatokat osztja fel *tagolt* és *tagolatlan* kategóriákra, szemben a nem teljes, azaz hiányos mondatokkal (210 old.):

[teljes + tagolatlan] ———→ [hiányos szerkezetű]

Van olyan felfogás is, mely a tagolatlan mondatokat a hiányosok közé sorolja (SIMONYI Zs.: A hiányos mondatok, NyK XXV. 1—18.).

Két kategória keveredik itt, a tagoltság és a szerkesztettség kategóriája. Pedig a két szó nem szinonim! A mondat, mint *jelzés*, lehet tagolt vagy tagolatlan; és a mondat, mint *szerkesztmény*, lehet szerkesztett vagy szerkesztetlen. Szerkesztett mondatok is lehetnek funkcionálisan tagolatlanok, pl. a felkiáltások, káromkodások, megszólítások stb. Ezek lehetnek szerkesztettek, de nem predikatív természetűek, a mondat nem tagolódik alanyi és állítmányi részre. (A kérdésről l. bővebben DEME L.: Az általános nyelvészet alapjai 86. old.)

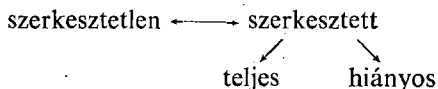
I.3. Abban megegyeznek a források, hogy csak a 3. személyű alany hiánya eredményez hiányos mondatot. Ez a felfogás a beszédhelyzet hármasságán alapul. Ismertnek tekinthető az ÉN, aki beszél, és a TE, akihez beszélnek; ezeket meghatározza a beszédhelyzet. Az Ő azonban az egész külső világ (sőt: a belső világ is), a valóság minden egyes részlete lehet, a harmadik személyt tehát a beszélőnek és a hallgatónak közösen identifikálniuk kell.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy az első és második személyű alany (a harmadik személyűvel ellentétben) nem a kontextusban, hanem a *beszédhelyzetben* tisztázódik, tehát az ilyen hiányos mondatok magasabb szinten egészülnek ki. Ehhez azonban reális beszédhelyzetnek kell létrejönnie. Ha érzékszerveinkkel felfogunk is egy — esetleg véletlenül — hozzánk érkező szövegrészletet (gondoljunk pl. egy falon átszűrődő beszélgetés részleteire, vagy egy cédulán talált néhány szóra), bár a szavak értelme eljut tudatunkhoz, az ÉN és a TE nem telik meg számunkra tartalommal, mert nem alakult ki természetes beszédhelyzet. Vagyis: Az 1. és a 2. személyű alany hiánya is szerkezeti hiány, de ezeket a természetes kommunikáció során mindig tisztázza a beszédhelyzet, s így a mondatok hiányosságának vizsgálatakor eltekinthetünk elemzésüktől.

I.4. A hiányosság körüli ellentmondások tisztázása nagyon is szükséges lenne, mert a hiányos mondatok számának aránya a magyar beszédben és írásban meglepően magas; másrészt pedig a kérdés vizsgálata érdekes következtetésekre vezet. De hogy a vizsgálatok és számlálások eredményével ezt az állítást igazolhassam, előbb válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy *mit is tekinthetünk hiányos mondatnak*.

II.1. Induljunk ki abból, hogy a mondat „a beszédnek legkisebb, természetes, funkcionális egysége”. (MMNyR II.7.) A hiányos mondat is tökéletesen betölti a minden más mondatra jellemző kommunikatív szerepet, funkcióját tekintve tehát teljes értékű mondat. A hiány nem is funkcionális, hanem szerkezeti kérdés, mégpedig *nem a mondat egész, hanem a mondat egység* szerkezetének kérdése. A mondat egység fogalmát DEME LÁSZLÓ így határozza meg: „... mondat egységnek nevezünk minden szerkezeti, azaz konstrukcionális egységet, amely egyetlen predikatív mozzanatot tartalmaz; akármilyen helyzetben áll is.” (Ált. Nyelv. Alapjai, 112.) „Mondat egység az egyszerű mondat is, ... s mondat egység a bonyolult összetett mondatoknak minden szerkezetileg önálló tagmondata” — folytatódik a meghatározás. Az pedig nyilvánvaló, hogy egy összetett mondat egységben előfordulhatnak hiányos és teljes szerkezetű mondat egységek.

II.2. Vizsgáljuk meg, hogy szerkezeti szempontból milyenek lehetnek a mondat egységek. A mondatnak jellemző, de nem kötelező tulajdonsága a szerkesztettség. (MMNyR II. 19; DEME: Ált. Ny. Alapjai 166.) Így beszélhetünk a) szerkesztetlen és b) szerkesztett mondatokról. Mivel a hiány szerkezeti kérdés, szóba sem jöhet ott, ahol nincs és nem is volt szerkezet. A hiányos mondat tehát a szerkesztett mondatok egyik alfaja, *lényegében maga is szerkesztett mondat*. A fentiek alapján tehát a leghelesebbnek látszó felosztás a következő:

A bevezetőben említett felosztásokkal ellentétben a fenti ábrából kiderül az, hogy a hiányos mondat a teljes szerkesztett mondat áll szorosabb kapcsolatban,

nem pedig a szerkesztetlennel. (Hiszen nagyon is mechanikus és vitatható a mondatoknak olyan alapon való felosztása, hogy van-e bennük alany és állítmány.)

Másrészt így nem soroljuk a szerkesztetlen mondatokat a teljes szerkezetűekhez. Igaz, hogy ezek is mondatok, ezek is teljesek, csak hogy egyszerűen nem szerkesztettek. Magukon viselik minden mondat lényeges, funkcionális jegyeit, de nem élnek azzal a *lehetőséggel*, hogy szerkezetük legyen. Úgy is fogalmazhatunk, hogy szerkesztettségük zéró fokú; így is igaz azonban, hogy szerkezetük szempontjából minőségileg különböznek a szerkesztett mondatoktól. (A szerkesztettség és tagoltság közötti különbséget már említettük.)

II.3. Vizsgáljuk tovább a minket érdeklő szerkesztett mondat egységeket. Milyen szerkezeti típusaik lehetségesek? Bár a kiejthető, leírható mondatok variációja végtelen, az alapvető mondattípusokat néhány képletben leírhatjuk, persze erősen egyszerűsítve és formalizálva.

Témánk egyik kulcskérdése a mondatoknak ez a képletben leírható *minimális* szerkezete — az, amiből már nem vehetünk el semmit anélkül, hogy hiányos mondatot ne kapnánk. (A mondatok minimális szerkezetének egyik alapkérdésével, az igék kötelező vonzatával H. MOLNÁR ILONA az Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. kötetében; HADROVICS LÁSZLÓ pedig a Funkcionális magyar mondattan c. könyvében részletesen foglalkozik.)

Lássuk tehát a lehetséges mondat szerkezetek képleteit, a mondarészek neveit csak kezdőbetűikkel jelezve. A jelölést DEME LÁSZLÓ: Az általános nyelvészet alapjai c. könyvéből vettem át.

1. A—Á A nők jönnek.
2. A—Á—T Anna eszi az almát.
3. A—Á—H A fiú beszaladt a szobába.
4. A—Á—T—H A gyerek nekivágta a labdát az ablaküvegnek.

Ezek a lehetséges szerkesztett mondatok minimális szerkezetének képletei. Elképzelhető még, hogy egy ige két határozót is vonzzon kötelezően, ilyen azonban nem fordult elő az általam vizsgált szövegben.

A minimális szerkezetek persze bővíthetnek nem kötelező bővítményekkel, mert minden mondatban lehet határozó, elvileg végtelen számban; és minden mondatrésznek lehetnek saját bővítményei. A jelzők mindig egy-egy mondatrésznek vannak közvetlenül alárendelve, így a szerkezeti képletben külön nem is szerepelnek. És természetesen minden mondatrész lehet halmazott. A mondatrészek sorrendje változhat, de ez most számunkra érdektelen. (A speciális alanytalan mondatokkal most nem foglalkozunk.)

A fenti mondatokat tehát végtelenül bővíthetjük. Most azonban próbáljuk meg az ellenkezőjét: vegyünk el egy-egy mondatrészt:

(A nők jönnek. →) Jönnek.

Az eredmény: hiányos mondat. Ha kontextusából, illetve szituációjából kiemeljük, nem funkcionál tökéletesen, nem képes a beszélő tudattartalmát hiánytalanul visszatükrözni, és pontosan közvetíteni. De viszonylag pontosan meghatározhatjuk, hogy milyen fajta elemmel egészíthetjük ki. Ezt nemcsak a mondatról való ismereteink sugallják, hanem a *-nek* személyrag pontosan ki is fejezi, jelzi azt, hogy több

harmadik személyű alanyra van szükség ahhoz, hogy formailag teljessé váljon a mondat szerkezet. A kongruencia törvénye azt is meghatározza, hogy grammatikailag milyen alany kapcsolódhat az állítmányhoz — és fordítva.

A mondat szerkezet tagjai közül azonban nemcsak az alanyon és az állítmányon jelenik meg az összetartozás jele. Emeljük ki az állítmányt a 2. mondatból: *eszi*. Az *-i* személyrag újra utal egy alanyra, megjelölve annak számát és személyét. De nemcsak alanyt követel magának, hanem tárgyat is, mégpedig 3. személyű, határozott tárgyat. A kialakuló mondat tehát úgy lesz teljes szerkezetileg, ha *legalább* egy alany, egy állítmány és egy tárgy van benne. Tehát *a tárgy hiánya is hiányos mondat szerkezetet eredményezhet*.

Ugyanezt a gondolatmenetet vihetjük végig a határozók esetében. Ha valami (pl. egy igekötő, vagy az ige jelentése) jelzi a mondatban a határozó szükségességét, akkor mindaddig hiány van a szerkezetben, míg az a bizonyos határozó oda nem kerül. Pl.:

A gyerek *nekivágta* a labdát.

A beszélőnek a hallgató előtt tisztázni kell, hogy *minek* vágta neki a gyerek a labdát, különben hézag támad a kommunikáció során kialakuló azonos informáltságban. A „*nekivágta*” szó félinformáció; jelzi azt, hogy a cselekvés valami vagy valaki felé irányul, de azt nem jelöli meg, bár a beszélő nyilván tudja, különben nem így fogalmazott volna.

Ugyanezt mondhatjuk el a birtokos jelzőről, amely a jelzők között különös helyet foglal el. Itt a birtokos személyére, számára (és meglétére) a birtokos személyrag utal; pl.:

Füzete *rendes*.

Önkéntelenül is feltesszük a kérdést: Kinek a füzete *rendes*? A mondat kötelező szerkezete tehát minimálisan birtokos jelző — alany — állítmány.

II.4. Ha a mondatok hiányosságának kérdését a kötelező vonzatokon keresztül akarjuk megközelíteni, akkor meg kell vizsgálnunk a *vonzatok természetét*.

H. MOENÁR ILONA megállapítja: „... kötelező a vonzat, ha nélküle az ige nem állhat; például *sejt valamit, alapszik valamin*, s fakultatív a vonzat, ha az ige nélküle is állhat, például *olvas (vmit), gondolkodik (vmin)*.” (Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. 242. old.) Máshol így ír: „(Az ige és bővítménye között) ... a kapcsolat némelykor olyan szoros, hogy az ige semmilyen körülmények között sem állhat bővítmény nélkül. Ilyen például a *heveredik* ige.” (230. old.)

A hiányos mondatokat analizálva azonban kiderül, hogy a kötelező — fakultatív felosztás nem elegendő, egy harmadik csoport is jelentkezik, amelyet talán „*reprezentálható*” vonzatnak nevezhetünk. Ezek szerint van:

a) *Kötelező vonzat*: az ige nem állhat nélküle; hiánya a nyelvhasználatban nem fordul elő, tehát nem is lehet a hiányos mondat alapja. Pl.:

(Vince derék fiú.) Jó katona *válik belőle*.

b) *Fakultatív vonzat*: az ige nélküle is állhat; ha a mondatból kihagyjuk, nem bontjuk meg a minimális szerkezetet. Pl.:

Péter (*jóízűen*) *eszik*.

c) *Reprezentálható vonzat*: az ige nélküle is állhat, de a minimális mondat-szerkezet nem teljes nélküle. Hiányát a kontextus, a szituáció, vagy a közös nyelvi tudat pótolja. Az ilyen típusú vonzat hiánya eredményezi a hiányos mondatot. Pl.:

(A könyv leest.) Majd ő fölveszi (a könyvet).

III. Összefoglalva az eddigieket:

1. A mondat hiányossága a szerkesztett mondategység szerkezeti jellemzője lehet.
2. A mondatok tetszés szerinti számú határozóval bővíthetők; a mondatrészek halmozhatók, és elvileg végtelen számú alárendelt taggal rendelkezhetnek. De minden mondatnak van egy olyan alapvető szerkezete, melynek egyes tagjai kölcsönösen feltételezik és többnyire grammatikailag is meghatározzák egymást; szerkezetbeli jelenlétüket és összekapcsolódásukat formai vagy tartalmi jegyek jelzik és teszi kötelezővé. Ezeket a kötelező mondatrészeket vagy egyáltalán nem szakíthatjuk ki a mondatból, vagy elhagyhatjuk, de ezzel a szerkezetben kétségtelen hiány keletkezik.

3. Bármilyen fajta mondatrész hiánya szerkezetileg hiányos mondatot eredményezhet.

B.I.1. A hiányos mondategységeket írott szövegben vizsgáltam. Három különböző műfaj 200—200 mondategységét elemeztem: az egyik a közlő, a másik a tudományos-fejtegető, a harmadik pedig a szépirodalmi prózát képviselte. (Kádár János: Az oktatás fejlesztése — közügy, Kossuth, 1972. 3—8. old.; Katona Imre: A népköltészet általános problémái, Tankönyvkiadó, 1966, 21—27. old.; Móricz Zsigmond: Rokonok, Szépirodalmi, 1955, 8—17. old.) A Rokonok-ból a párbeszéd részeit nem vettem vizsgálat alá.

I.2. A hiányos mondatok számának arányát a következő táblázat mutatja:

Műfaj	Vizsgált mondat-egységek	Hiányos mondat-egységek	%
1. Közlő	200	41	20,50
2. Fejtegető	200	38	19,00
3. Szépirodalmi	200	126	63,00
Összegezve:	600	205	34,16 %

Az összesítés eredményeként kapott 34,16% is meglehetősen nagy arány, de feltűnően magas a százalékszám a szépirodalmi próza esetében, ami valószínűleg legközelebb áll mindennapjaink beszélt nyelvéhez. Ha azt tekintjük, hogy a párbeszédet, ahol a legvalószínűbb a hiányos mondatok előfordulása, nem is vontam a vizsgálat körébe, arra a következtetésre juthatunk, hogy hétköznapi beszédünkben több a hiányos, mint a teljes szerkezetű mondat. A kérdés vizsgálata tehát a magyar nyelvhasználatban igen gyakori, a mindennapi beszédben pedig egyenesen domináló mondatfajták vizsgálatát jelenti.

II.1. Még a hiányos mondategységek számlálásakor vetődött fel két kérdés.

a) Hiányos-e az a főmondat, amelynek hiányzó mondatrészét alárendelt mellékmondat fejt ki?

Tekintve, hogy a vizsgálat alapja a mondategység, ha a főmondatban még csak utalószó sem jelzi a mondatrész jelenlétét, szerkezetét hiányosnak kell minősítenünk, ha a mondatrész kötelező bővítmény lenne. Az ugyanis már a kiegészülés kérdése, hogy mellékmondat vagy más tölti-e ki a hiányt. Pl.:

„... nálunk természetesnek tartom, (hogy ...)” (Kádár)

A főmondat hiányos, a hiányzó tárgyat jelzi az igeragozás. De nem hiányos a következő főmondat:

„Senki sem telefonált az egyik barakkból a másikba, (hogy ...)” (Móricz)

Itt a mellékmondat csak fakultatív bővítmény, a főmondatban nincs rá utalás.

b) Kiderült az, hogy meg kell vizsgálnunk a hiányzó mondatrészt, mert lehet, hogy az újabb mondatrészek jelenlétét is maga után vonná. Pl.:

„(A tananyag megreformálása, megjavítása nagyon nagy munka, amivel alaposan kell foglalkozni.) Véleményem szerint úgy, (hogy ...)”

A mondatból látszólag csak az állítmány hiányzik; kiegészíthetnénk így is: „Véleményem szerint úgy *élünk*.” De ha a kontextusnak megfelelő állítmányt értjük oda, akkor újra hiányos mondatot kapunk:

Véleményem szerint úgy **kell** (Mi?)

foglalkozni (Mivel?)

a munkával.

A mondategységből tehát hiányzik az állítmány; mivel az állítmány 3. személyű, hiányzik az alany; és végül, mivel az alanyak állandó vonzata van, hiányzik egy határozó is.

III.1. A számlálások eredményéről a következő táblázat nyújt átfogó képet.*

Műfaj	Hiányzó mondatrész						Nem pontosan kiegészíthető
	A	Á	T	H	jb	Össz.	
Közlő	18	4	18	1	1	42	1
Fejtegető	26	1	2	1	12	42	—
Szépirod.	79	6	14	13	16	128	12
Összesen:	123	11	34	15	29	212	13
%	58,02	5,19	16,03	7,08	13,68	100	

Összesen tehát 212 pontosan meghatározható mondatrész hiányzik. Ezen kívül van 13 *pontosan ki nem egészíthető* mondat. Ezek egyrészt megszakított gondolatok:

„Kultúrtaácsnok...”

„Egy-két leánykori szédület, ...” (Móricz)

* A hiányzó mondatrészek száma és a hiányos mondategységek száma (I. első táblázat) nem egyezik, mert olykor előfordul, hogy egyetlen mondategységből több mondatrész hiányzik.

Másrészt olyanok, melyeknél a kiegészítés *módja*, megfogalmazása ném fontos, a szituáció amúgy is kétségtelenné teszi jelentésüket. Így pl. a közlő szövegben egy fejezet ezzel kezdődik:

„Más kérdés:”

Itt nem a gondolat szakadt meg, hanem nyelvi formát adtunk egy olyan tartalomnak, amelyet más szövegben esetleg csak egy új bekezdés, vagy csillag jelöl. Címekkel, feliratokkal mutat ez rokonságot.

III.2. Az egyes mondatrészek hiányának vizsgálata érdekes tanulságokhoz vezet, de akár csak néhány példa bemutatása is annyi kérdést vet fel, és minden kérdés annyi részletproblémára tagolódik, hogy ebben a közleményben semmi esetre sem érdemes foglalkozni velük; az illusztrálás inkább zavaró, mint megvilágító lenne.

ON ELLIPTICAL SENTENCES

by

DORA DIENES

In her study the author tries to give a definition of elliptical sentences. First she clears up the relation of non-constructed, constructed and elliptical sentences, suggesting that elliptical sentences form a type of constructed ones. Then she proves that not only a missing predicate or subject, but the omission of any sentence element (i.e. object, adverb or possessive attribute) may result in elliptical sentence if the part missing belongs to the minimal construction.

The second part offers statistical figures about the frequency of elliptical sentences and missing elements in different types of Hungarian texts; claiming that the complete (compound) sentence and the context should also be considered when analysing an elliptic construction.

AZ EMFÁZISRÓL

KENESEI ISTVÁN

1. Meghatározása és vizsgálatának módszere

1.1. Kiindulásnak elfogadjuk KIEFER FERENC emfázis-meghatározását:

"We conceive of emphasis as a device which consists of contrasting a particular constituent or constituents of the sentence with the corresponding constituent or constituents of another sentence (or sentences). This contrasting and context conditioned function of emphasis has an important impact on the semantic interpretation [...] Emphasis is quite different from main stress, which completely lacks the above properties." (KIEFER (1967) 8—9. o.)

Mindenekelőtt azzal értünk egyet, hogy az emfázis egyfajta kontraszt eredménye és hogy alapvető különbség áll fenn az emfázis és a mondathangsúly között. Természetesen mi is mindig a közvetlenül a predikátum igéje előtt álló összetevőt tekintjük emfatikusnak (erre más helyen utal KIEFER), mind az egyszerű (bővített), mind az összetett mondatokban (vö. „*Pétert* láttam” ~ „Azt mondtam, hogy *Pétert* láttam”). Elfogadjuk azt a konvenciót is, hogy az emfatikus összetevőt kurzív kiemeléssel jelöljük a továbbiakban.

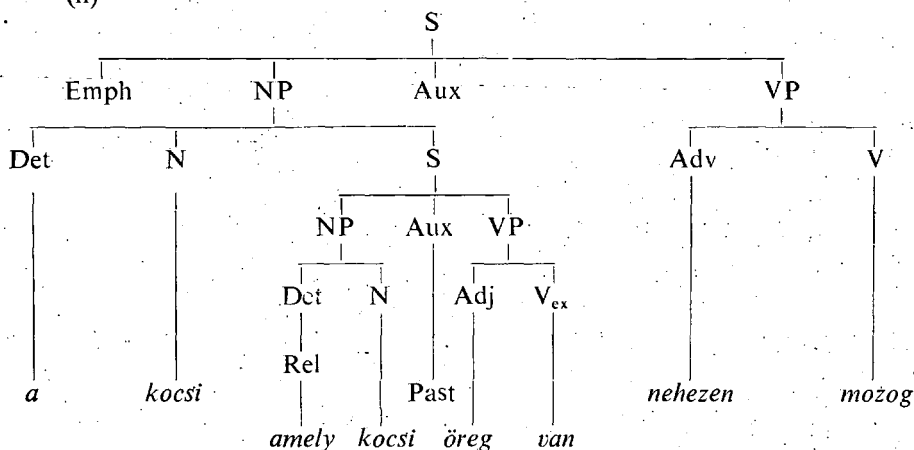
1.2. Az emfázis vizsgálatának általunk használt módszere csak annyiban különbözik a KIEFERétől, hogy amíg ő állító mondatok elemzésével kezdi monográfiáját, addig mi tagadó mondatokból indulunk ki. Ezt nem tartjuk lényeges különbségnek, hiszen, ha KIEFER módszere szerint (l. 2.1.) az *Emph* morfémtípust föl vesszük a struktúrába (a *NEG*-hez (tagadás), *Q*-hoz (kérdés), ill. *I*-hez (imperativum) hasonlóan; l. id. mű 4. o.), teljesen mindegy, hogy van-e *NEG* a struktúrában vagy sem.

2. KIEFER F. és J. H. T. LU javaslatai az emfázis vizsgálatára

2.1. KIEFER idézett munkájában az

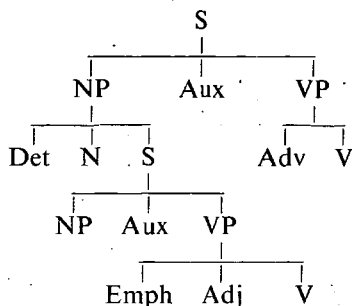
(i) Az öreg kocsi nehezen mozgott mondatot a következőképpen alakítja át emfatikussá:

(ii)

Ezután a megfelelő szabályok leírása után, megjegyezve, hogy a részletekre nem volt tekintettel, ilyen ágrajzot kap:

(iii)

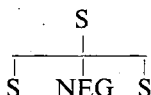

amely a generálás szerint megfelelne az

(iv) Az öreg kocsi mozgott nehezen mondatnak.

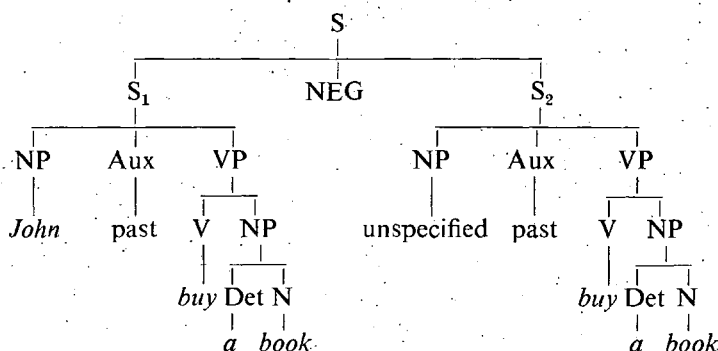
2.2. KIEFER ezt a módszert fogalmazza át J. H. T. LU elgondolásai alapján (l. KIEFER (1968))¹

„... logical emphasis reveals a well-defined syntactic structure that can roughly be rendered by the following diagram

where the two S's are almost identical, they differ in one lexical item only. This fact has already been observed by LU, who propounds the following deep structure for the sentence „John bought a book” ...:

(I)

¹ J. H. T. LU: "Contrastive Stress and Emphatic Stress" c. tanulmányát tudomásunk szerint nyilvános könyvtárban nem lehet megtalálni, így mi sem tudtuk megszerezni és csak KIEFER (1968) alapján tudjuk idézni.

In order to get the surface structure "*John bought a book*" one has to apply some transformational rules to (1):

T1: Delete the whole S_2

T2: Delete NEG

T3: Add stress to the word in S_1 whose counterpart in S_2 is unspecified"
(47—48. o.)

2.3.1. KIEFER két kifogást emel a fenti típusú generálással szemben:

"This proposal leaves, however, several important questions unanswered. First of all, in which way can structures like (1) be generated? Secondly, the aforementioned deletion transformations seem to contradict the well-known conditions of deletability (Cf. CHOMSKY (1965) p. 182)."

Az ezek után következő (a határozókkal kapcsolatos) kifogások ellenére is:

"It would seem that (1) is still the best way of handling emphasis." (KIEFER (1968) 47—48 és 52. o.)

2.3.2. Az tehát nyilvánvaló, hogy az *Emph* morfémaival történő generálás meglehetősen önkényes és nincs sok köze a valóságosan létező szintaktikai szerkezetekhez. LU megoldása, amely szintaktikai eszközökkel próbál leírni egy alapján véve szintaktikai jellegű, de a szemantikával is sok közös érintkezési pontot mutató jelenséget, sokkal közelebb van a reális nyelvi struktúrákhoz. Mindazonáltal KIEFER kifogásai továbbra is megmagyarázatlanok maradtak. Márpedig éppen KIEFER első kérdése: „Milyen módon keletkezhetnek az (1)-hez hasonló szerkezetek?” az, ami a dolgozat első részének fő kérdése. A vizsgálat folyamán a példamondatok egy részénél és az emfázis kapcsán felmerülő problémák legnagyobb részében KIEFER (1967)-re támaszkodtunk, lévén ez az egyetlen munka, amely az emfázis egyes eseteivel kimerítően foglalkozik (de l. a 7. pontot is).

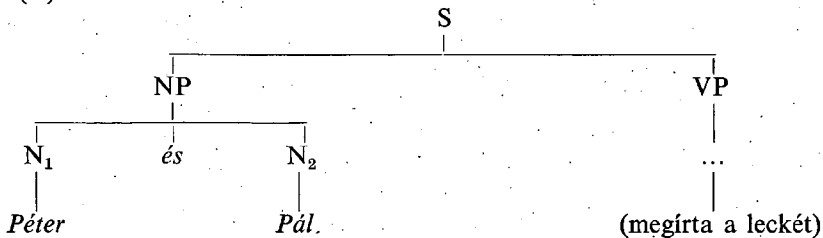
3. A „határozott” emfázis, tagadó első-mondat

3.1. Mielőtt hozzákezdénénk az emfázis vizsgálatához, nézzünk meg egy eléggé eltérő szerkezetet:

- (i) Péter és Pál megírta a leckét
- (ii) Sanyi megitta a kávé és megette a kenyeret
- (iii) Jóska szereti a lemezeket és a könyveket

Korábbi kutatások megmutatták, hogy ezeket nem lehet önkényesen és a generatív nyelvszemlélettel ellenkező módon (iv)-hez hasonlóan levezetni:

(iv)

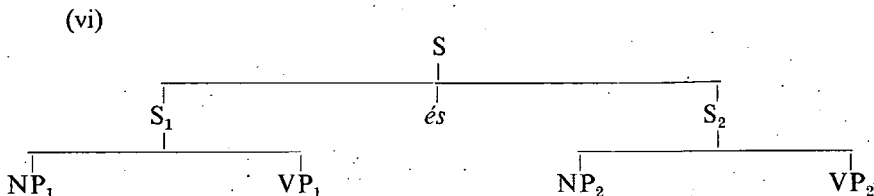

Az egyedüli lehetséges megoldás az, hogy két mellérendelt mondatot veszünk fel a

mélystruktúrában ugyanúgy, ahogy ezeket végső soron a felszínen is lehet, vagy legalábbis elképzelhető, mondani (v) formájában:

(v) Péter megírta a leckét és Pál megírta a leckét^{1a}

A fenti mondatnak megfelelő mélystruktúra pedig (vi)

Feltétel: $NP_1 \neq NP_2$; $VP_1 = VP_2$

Ha a feltétel teljesül, helyénvaló a következő transzformáció:

$T_1: NP_1 VP_1 \text{ és } NP_2 VP_2 \Rightarrow NP_1 \text{ és } NP_2 VP_{1/2}$

(A fenti megoldás csak vázlatos, pusztán az *és* e mondatbeli megjelenésének magyarázatára szolgál.)

3.2. Most pedig nézzük az alábbi mondatokat:

- (1) Péter nem *moziba* ment
- (2) Nem *Péter* ment *moziba*
- (3) Péter nem *ment* *moziba*²

Nyilvánvaló különbség van (1—2) és (3) között. Ez a különbség abban áll, hogy míg (1—2)-nél a mondatban a *nem* tagadószt követő szó a leghangsúlyosabb (emfatikus hangsúlyú), (3)-nál maga a tagadószó, a *nem* rendelkezik a legerősebb hangsúllyal a mondatban.

Ugyanakkor (3) nemcsak hangsúly tekintetében különbözik (1—2)-től. Próbáljunk olyan mondatokat keresni, amelyek szembeállíthatók (1—3)-mal:

- (1) Péter nem *moziba* ment
- (1a) Péter *színházba* ment
- (2) Nem *Péter* ment *moziba*
- (2a) *Pál* ment *moziba*
- (3) Péter nem *ment* *moziba*
- (3a) Péter *moziba* ment

Ebből is az tűnik ki, hogy (3) jelentősen különbözik (1—2)-től. Most próbáljunk meg a *hanem* kötőszóval mellékmondatot csatolni (1—3)-hoz:

^{1a} „Egyes uráli nyelvekben néha előfordul, hogy a mellérendelt mondatrészekhez külön-külön állítmány tartozik: *nyenyňisew xās, nebev xās nāw xās* 'apám, anyám és testvérem meghalt' (szó szerint: apám meghalt, anyám meghalt, testvérem meghalt) osztj. *tankə wetəs, noxəs wetəs* 'mókust és cobolyt ölt' (szó szerint: mókust ölt, cobolyt ölt)" (HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba, Tankönyvkiadó, Bp. 1966.)

² Nem vettük figyelembe az összes lehetséges emfatikus változatot, miután erre nincs is szükségünk. A kurzívval szedett szavak a mondatokban mindig emfatikusak és csak azok emfatikusak

- (4) Péter nem *moziba* ment, hanem *színházba*
 (5) Nem *Péter* ment moziba, hanem *Pál*
 (6) Péter nem ment moziba, hanem ... (?)

Ez azt bizonyítja, hogy a *hanem* olyan mondatokat, amelyekben egyedül a *nem* hangsúlyos nem követhet. Ezeket a mondatokat egyébként bizonyos megszorításokkal neutrális tagadó mondatoknak nevezhetjük.³

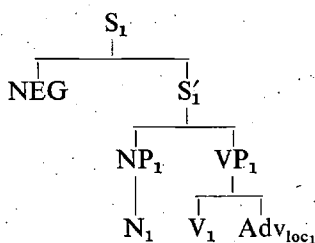
Abban az esetben, ha csak (1—3) jelentésére figyelünk, azt állapíthatjuk meg (és ezt igen fontosnak tartjuk, annyira, hogy ezt tekintjük elképzelésünk próbakövének), hogy (1—2) jelentése tartalmazza (3) jelentését, (1) és (2) bizonyos értelemben parafrázisai (3)-nak és fordítva, mert Péter egyik esetben sem ment moziba, azaz logikailag hamis azaz állítás, hogy „Péter moziba ment”, vagy, ha úgy tetszik, minden mondatunk egyetért abban, hogy „Péter nem ment moziba”.

De hogyha e három mondat jelentése közös, nincs szükség arra, hogy a mélystruktúrájuk különböző legyen, vagyis egy mélystruktúrán mutathatjuk be mindhárom mondat alapszerkezetét, ez pedig (3) mélystruktúrája lesz. Így az (1—1a) és (2—2a) szembeállítást helyettesíthetjük az alábbi szembeállítással:

- (3) Péter nem ment moziba
 (1a) Péter *színházba* ment
 (3) Péter nem ment moziba
 (2a) *Pál* ment moziba

3.3.1. Az egyszerűség kedvéért most egy időre leszűkítjük vizsgálódásainkat (2—2a) esetére. (3) ágrajza a következő:

(7)

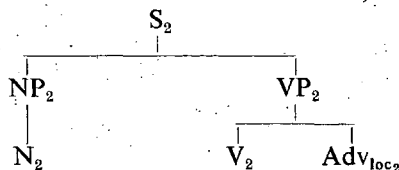

(2a)-t először neutrálissá alakítjuk:

- (8) Pál moziba ment

Ennek ágrajza pedig:

(9)

³ Jobban bizonyíthatja ezt az állítást az alábbi mondat: „Nem szeretek sétálni, hanem...” Az említett megszorítás a neutrális szóra vonatkozik, amennyiben kétséges, hogy elképzelhető egy, a neutrális állító mondat intonáció-jegyeinek megfelelő tagadó mondat.

A két struktúrának a következő feltételeket kell teljesíteni:

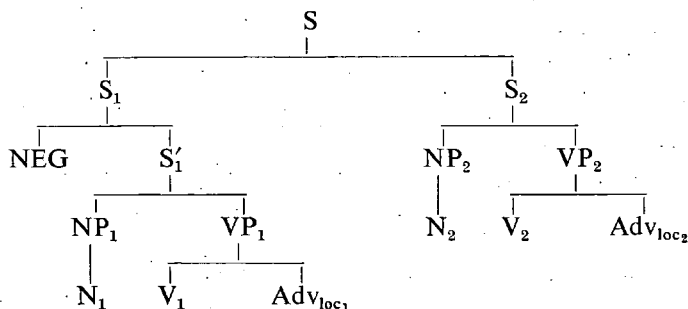
$$V_1 = V_2; \text{ Adv}_{\text{loc}_1} = \text{Adv}_{\text{loc}_2}; N_1 \neq N_2$$

(Egyébként ugyanezek a struktúrák írják le (1—1a)-t is, más feltételekkel: $N_1 = N_2$; $\text{Adv}_{\text{loc}_1} \neq \text{Adv}_{\text{loc}_2}$; $V_1 = V_2$)

3.3.2. Ahhoz viszont, hogy következtetéseket vonhassunk le az egyik mondatról a másikra vonatkozólag, ezeket egy mondatként kell kezelnünk, úgy, ahogy ez a valóságban is megtörténik, vagy megtörténhet (vö. (5)):

(10) Péter nem ment moziba (és) Pál moziba ment

(11)

Feltételek: $V_1 = V_2$; $\text{Adv}_{\text{loc}_1} = \text{Adv}_{\text{loc}_2}$; $N_1 \neq N_2$

S_1 -et a *NEG* (az egyik elképzelhető megoldás szerint) az "Egyes névmások generálásáról" (l. az Irodalom alatt) 2.1.2.-ben írottak szerint alakíthatná át tagadó mondatná. (11)-nél S alatt nem vettünk föl kötőszót. (4—5) esetében világos, hogy csak a *hanem* felelhet meg ennek a feladatnak, ha a szórend olyan, mint (4—5)-ben. De nem ez az egyedüli elem, amely tagadó mellérendelő mondatot állító mellérendelő mondatdal összeköthet, még akkor sem, ha csak egy elem különbözik a két tagmondatban. Ha például neutrális szórendű marad az első tagmondat, a *de* is tökéletesen megfelel ennek a célnak: „Péter nem ment moziba, de Pál igen.” Itt viszont nincs emfázis, pedig van kontraszt. Ha viszont a (11) típusú struktúrák számára kétféle kötőszó „kínálozik”, mi dönti el, hogy a *hanem*-et választjuk? Az is kérdéses, hogy a *hanem* változtatja-e meg a szórendet és eképpen az emfázist is generálja egyúttal, vagy a szórendi változás táplálja-e be a *hanem*-et a struktúrába. Úgy látjuk, hogy (11) többféleképpen jelenhet meg a felszínen, bizonyos fakulativ transzformációktól függően. Elképzelhető éppígy egy (10)-nek megfelelő mondat — amely, bár „ügyetlen”, mégsem teljesen elfogadhatatlan, vagy a fent idézőjelben szereplő, *de* kötőszóval ellátott mondat is.

3.3.21. A szórendi változás és a *hanem* megjelenése szerintünk párhuzamosan történik, egyik sem generálja a másikat. S alatt viszont szükséges felvenni egy (pl.) *Conj*-nak nevezhető szimbólumot S_1 és S_2 mellett, amely minden összetett mondat esetében megjelenik a mélystruktúrában, a felszínen pedig vagy megjelenik (kötőszóként), vagy nem. Az a kérdés, hogy a *Conj* mikor milyen kötőszóként jelenik meg, nem tárgya a dolgozatnak.

3.4.1. (11) ágrajz terminális láncán tehát a következő fakultatív transzformációt végezhetjük, a *neg* bevezetése után:

$$N_1 \text{ neg } V_1 \text{ Adv}_{loc_1} \text{ Conj } N_2 \text{ } V_2 \text{ Adv}_{loc_2} \Rightarrow \text{neg } N_1 \text{ } V_1 \text{ Adv}_{loc_1} \text{ Conj } N_2$$

amely után a *Conj* — mostmár kötelezően — *hanem*-mé változik. Ez a megoldás (11) esetében kiadná (5)-t (=Nem *Péter* ment moziba, hanem *Pál*), (11) ágrajza és strukturális leírása egyébként fedi (4) mélystruktúráját is (=Péter nem *moziba* ment, hanem *színházba*), csak a feltételek mások (l. 3.3.2.). Ebben az esetben a strukturális változás:

$$N_1 \text{ neg } V_1 \text{ Adv}_{loc_1} \text{ Conj } N_2 \text{ } V_2 \text{ Adv}_{loc_2} \Rightarrow N_1 \text{ neg Adv}_{loc_1} \text{ } V_1 \text{ Conj Adv}_{loc_2}$$

Mielőtt megpróbálnánk általánosítani, szeretnénk azt az — általánosan elfogadott — szabályt leszögezni, hogy az általunk vizsgált esetekben az emfátikus összetevő mindig a predikátum igéje előtt jelenik meg a felszínen.

3.4.2. Természetesen a *NEG* átalakítása *neg*-gé nem szükségszerű a fenti transzformáció előtt. A problémát úgy is meg lehet oldani, hogy a *NEG* a fenti átalakítás folyamán változik *neg*-gé és kerül a megfelelő összetevő elé. Eszerint az egyik lehetséges megoldás (12) lehetne

$$(12) (a) [\text{NEG } X_1 \text{ } Y_1 \text{ } Z_1]_{s_1} \text{ Conj } [X_2 \text{ } Y_2 \text{ } Z_2]_{s_2} \Rightarrow X_1 \text{ neg } Y_1 \text{ } Z_1 \text{ Conj } Y_2$$

$$\text{Feltétel: } X_1 = X_2; Z_1 = Z_2; Y_1 \neq Y_2$$

$$(b) \text{ Conj} \rightarrow \text{hanem}$$

ahol *X* és *Z* bármilyen (egy vagy több, esetleg \emptyset) összetevő lehet, *Y* pedig mindig csak egyetlen nagyobb összetevő és sohasem \emptyset .

Magát az emfázist (úgy értjük, a fonológiai emfázist, vagyis a megkülönböztető hangsúlyt) egy fonológiai szabály adhatná hozzá a lánchoz. Ez a szabály „érzékeny” lenne bizonyos típusú szerkezetekre, melyek közé a fenti is beletartozik. (12)-nél azt is ki kellene kötni, hogy *Y*₁-et mindig *V*-nek kell követnie. Így (12) emfázist hozna létre mind (4), mind (5) esetében. Ez a megoldás azonban csak akkor helyes, ha egyrészt az *Adv*_{loc}-ot tekintjük a terminális lánc tagjának és nem az eggyel „alatta” levő *N Suffixum*-ot, másrészt kizárjuk a vizsgálat köréből az olyan szerkezeteket, mint:

(13) Jancsi nem a *piros* kalapot vette meg, hanem a *sárgát*.

(14) Jancsi nem a piros *kalapot* vette meg, hanem a piros *cipőt*.

(15) Nem a *szőke* fiú vezette a kocsit, hanem a *barna*.

(16) Nem a *szőke fiú* vezette a kocsit, hanem a *szőke lány*.

Ezek a példák azt mutatják, hogy az emfázis bizonyos esetekben egyes NP-ket nem bont fel, vagyis hogy a *hanem* kötőszó után nemcsak az eltérő szó jelenik meg, hanem az egész NP (l. (14), (16)). Ez nemcsak névszói, hanem adverbialis frázisokra is vonatkozik:

(17) Nem a *kanyargó* úton mentünk, hanem az *egyenesen*.

(18) Nem a *kanyargó úton* mentünk, hanem a *kanyargó ösvényen*.

Ezekre, úgy gondoljuk, nem nehéz egy olyan jellegű szabályt megadni, hogy ha az NP-ből nem az *N*, hanem az *Adj* különbözik, akkor csak az utóbbi marad meg

a második tagmondatból és felveszi az egész *NP* szuffixumát; ha pedig az *NP*-kből az *N*-k különböznek, akkor az egész *NP* megjelenik a második tagmondatban, de az emfázis itt is csak a két egymásnak megfelelő, különböző összetevőre esik.⁴ Ez annyiban bonyolítja a dolgunkat, hogy nem lehet pusztán a terminális láncokkal operálni, hanem például dominanciával kell megadni a terminális lánc összetevőit az emfázissal kapcsolatos transzformációk számára.

Véleményünk az, hogy mindezek nem cáfolják meg azt a feltételezést, hogy az emfázisnak nevezett jelenség az eddigi mondatok esetében mellérendelő összetett mondatokon végzett transzformációk következtében jön létre.

4. „Határozott” emfázis, állító első-mondat

4.1. Most fordítsuk meg a két tagmondat sorrendjét:

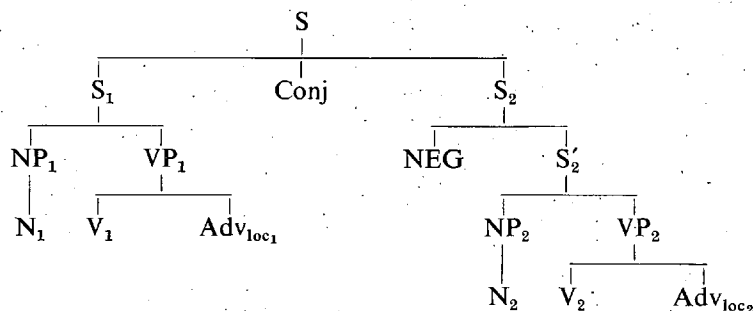
(19) Péter *színházba* ment {és nem
nem pedig} *moziba*.

Ez az eddigiek szerint az alábbi láncnak (mondatnak) felelne meg:

(20) Péter *színházba* ment és Péter nem ment *moziba*.

Ha (11)-et szimmetrikusan megfordítanánk (márpedig minden bizonnyal erről van szó), a következő struktúrát kapnánk:

(21)

Feltétel: $N_1 = N_2$; $V_1 = V_2$; $Adv_{loc1} \neq Adv_{loc2}$

Erre természetesen (12) nem érvényes, miután a fenti feltétel a következő átalakítást teszi szükségessé:

$[N_1 V_1 Adv_{loc1}]_{S1} Conj [NEG N_2 V_2 Adv_{loc2}]_{S2} \Rightarrow N_1 Adv_{loc1} V_1 Conj neg Adv_{loc2}$

Ez persze egy egyedi és korántsem tökéletes megoldás, ezért próbáljunk meg (12) mintájára általánosítani:

(22) (a) $[X_1 Y_1 Z_1]_{S1} Conj [NEG X_2 Y_2 Z_2]_{S2} \Rightarrow X_1 Y_1 Z_1 Conj neg Y_2$

Feltétel: $X_1 = X_2$; $Z_1 = Z_2$; $Y_1 \neq Y_2$

⁴ Ezzel foglalkozik RADICS KATALIN dolgozata „A 'gyenge' pronominalizációról”; világosan megadva a pronominalizációs fokozatokat, melyek között az egyik az, amikor az Adj helyettesíti a közös NP csomópont alatti N-t.

(b) Conj → és

ahol X és Z bármilyen (egy vagy több esetleg \emptyset) összetevő lehet, Y pedig mindig csak egyetlen nagyobb összetevő és sohasem \emptyset .

Itt is szükség van persze egy olyan kikötésre, hogy Z első tagjának igének kell lennie.

4.2. A fenti jellegű szabály másik alapmondatunk fordított változatát is emfátikus szerkezetűvé változtatja megfelelő feltétel esetén:

(23) *Pál* ment moziba és nem *Péter*

(24) (a struktúrát l. (21) alatt)

Feltétel: $V_1 = V_2$; $\text{Adv}_{\text{loc}_1} = \text{Adv}_{\text{loc}_2}$; $N_1 \neq N_2$

5. A „határozatlan” emfázis

5.1.1. Az eddigi (eléggé vázlatos) áttekintés során csak olyan példamondatokat vizsgáltunk, amelyek egy határozott jelentésű ellentétes tartalmú mondatl álltak szemben. Ezekben az esetekben a beszélőnek konkrét tudomása volt és közölte is azt, hogy (a példamondatokat alapul véve) Péter hova ment és hogy hova nem ment. Mi történik viszont akkor, ha a mondat nem tartalmaz utalást arra nézve, hogy Péter hova ment, csak arra, hogy hova nem ment, vagyis ha arról van szó, hogy „Péter nem ment moziba, de nem tudni, hogy hova ment”. Feltételezésünk szerint ilyenkor (25) típusába tartozó mondatokat kell felvennünk.

(25) Péter nem *moziba* ment

Vagy ha például csak azt közli a mondat, hogy nem Péter ment moziba, de azt már nem, hogy ki ment oda, (26)-ot (vö. (27)-tel):

(26) Nem *Péter* ment moziba

(27) Péter nem ment moziba

Ezek mögött a következő mondatok állnak:

(28) Péter nem *moziba* ment, hanem valahova máshova

(29) Nem *Péter* ment moziba, hanem valaki más⁵

Ezeket azonban nem lehet az alábbi módon „felbontani”:

(vö. (1—1a); (2—2a))

(25) Péter nem *moziba* ment

(25a) Péter ment valahova

(26) Nem *Péter* ment moziba

(26a) Valaki moziba ment

miután a *valahova*, ill. a *valaki* nem zárja ki a *moziba*-t, ill. a *Péter*-t. De (25—26)-tal (25b—26b)-t sem hozhatjuk párhuzamba, miután ezek önálló mondatokként elképzelhetetlenek (1a—2a)-val szemben

⁵ Nem tudtuk eldönteni, hogy a *vala... más* elemek második tagján van-e emfázis. Mi úgy gondoljuk, hogy van, de, akár van, akár nincs, ez nem befolyásolja elképzeléseinket.

(25b) Péter valahova máshova ment

(26b) Valaki más ment moziba

Keressük a *vala... más* elemek további tulajdonságait. Jelentésük nyilvánvalóan különböznek a *ProIndef*-ek jelentésétől, elsősorban abban, hogy míg az utóbbiak jelentése „egy adott X halmaz elemeiből bármelyik,” az előbbieké „egy adott S halmaz elemeiből bármelyik, kivéve *a*-t, (és *b*-t, *c*-t stb.).” De abban is eltérnek, hogy ezeket nem lehet alávetni az „Egyes névmások generálásáról” (35) transzformációjának, amely a *Pro*-elemeket tagadó névmásokká alakítja (vö. *Péter nem valakivel ment el ~ Péter *Jancsival* ment el és nem valaki mással).

5.1.2. A fentiekből az következik, hogy addig is, amíg a fenti névmásokat és határozó-helyettesítő elemeket teljesebben leírjuk, ezeket az „Egyes névmások”-ban vizsgált *Pro*-elemektől különböző jelöléssel kell ellátni. A *vala... más* elemek részére — jobb híján — a *ProDiff_{indef}* rövidítéseket javasoljuk.

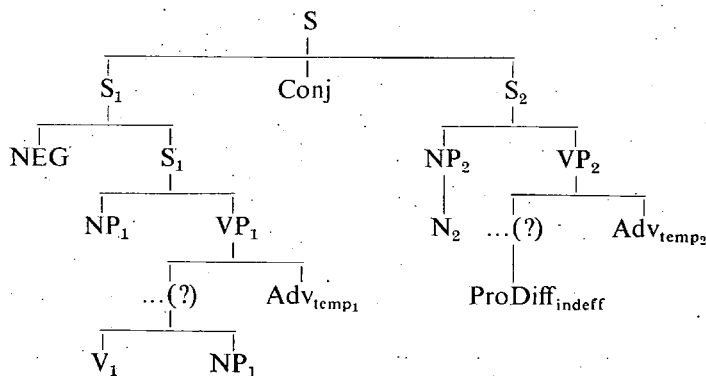
5.2. Ha a (4–5) típusú mondatok leírásakor követett elvekhez hűségesek akarunk maradni, az újabb eseteknél is abból a feltételezésből kell kiindulnunk, hogy a mélystruktúrában nincs emfázis és hogy a mélystruktúrában az emfatikus mondat egy összetett mondat részeként, de ezen belül ugyanolyan struktúrával jelenik meg, mint neutrális párja. Ez azt jelenti, hogy (nevezzük így) határozatlan emfatikus mondatok (25–26) esetében mindig az határozza meg, hogy melyik összetevő lesz emfatikus, hogy a második tagmondatban minnek a helyén szerepel *ProDiff_{indef}*. Így a következő módon neutrális tagadó mondatban az emfatikus összetevő mindig az lesz, amellyel szemben az *a—b—c—d*)-vel jelölt „félmondatokban” a *ProDiff_{indef}*-ek állnak.

(30) Jancsi tegnap nem olvasta a Háború és békét,

- a) hanem valami mást csinált
- b) hanem valaki más
- c) hanem valami mást
- d) hanem valamikor máskor

Ebből következik, hogy az alábbi ágrajzban (30) struktúrája ugyanaz marad, míg (30) a), b), c), és d) különbözőképpen jelennek meg az összetett mondaton belül:

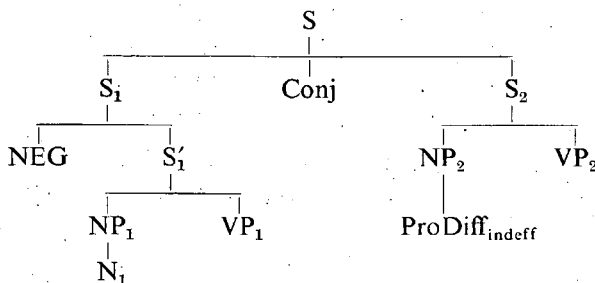
(31a)⁶

⁶ Bár ebben a struktúrában *S₂*-ben a *ProDiff_{indef}* *V+NP* helyett áll, megfelelően annak, amit a névmásokról szóló dolgozatunkban írtunk, mégis talán jobb lett volna következetesnek maradnunk és *S₁*-ben sem szétbontanunk a *VP*-t *V+NP+Adv*-ra az első szinten.

Feltétel: $N_1 = N_2$; $Adv_{temp1} = Adv_{temp2}$

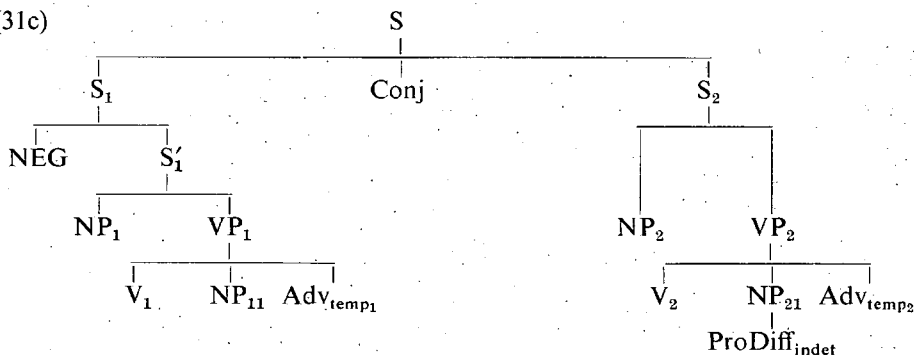
(31b)

Feltétel: $VP_1 = VP_2$

A későbbiek során generált mondat pedig: „Tegnap nem *Jancsi* olvasta a *Háború és békét*, hanem valaki más.”

(31c)

Feltétel: $NP_1 = NP_2$; $V_1 = V_2$; $Adv_{temp1} = Adv_{temp2}$

(= „Tegnap *Jancsi* nem a *Háború és békét* olvasta, hanem valami mást.”)

5.3. A fenti esetekben (12) tökéletesen elegendő, hogy az idézőjelekben levő mondatokat létrehozzuk. Új szabályt csak akkor kell bevezetnünk, ha (32) mondatait kívánjuk leírni:

(32) (a) ...

(b) Nem *Jancsi* olvasta a *Háború és békét*

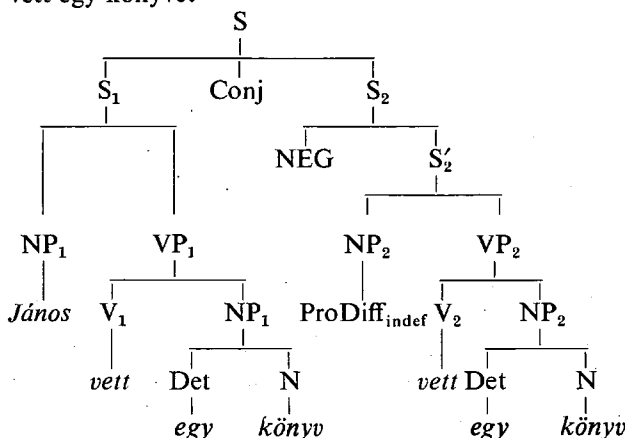
(c) *Jancsi* tegnap nem a *Háború és békét* olvasta.

(d) *Jancsi* nem *tegnap* olvasta a *Háború és békét*.

Ekkor ugyanis törölnünk kell a második tagmondat még megmaradt részét is. Úgy gondoljuk, hogy nem is annyira a törlési szabály létrehozása a nehéz, hanem inkább annak a bizonyítása, hogy ez a szabály nem mond ellent a generatív nyelvelmélet eddig elfogadott elveinek. Ahhoz, hogy összehasonlítási alapunk legyen J. H. T. Lu struktúrájával (l. 2.2.) adjuk meg LU mondatát és az annak megfelelő struktúrát a magyar nyelvben. Ez természetesen kissé különbözni fog a fenti frázis-jelölőktől, mivel itt az első mondat állító lesz:

(33) *János vett egy könyvet*

(34)

Látjuk, hogy itt a feltétel: $VP_1 = VP_2$. Ebben az esetben (22) következő mondatot kapjuk:

(35) *János vett egy könyvet és nem valaki más*
 ha van egy olyan alakú szabályunk, hogy

(i) $ProDiff_{indef} \rightarrow \begin{cases} \text{valami} \\ \text{valaki} \end{cases}$ más.

Törlési szabályaink idáig megegyeznek CHOMSKY elveivel, melyekre KIEFER hivatkozott (l. 2.3.1.). CHOMSKY ugyanis a „törölhetőségre” ezt a szabályt adja:

”The general principle for erasure operations [...] is this: a term X of the proper analysis can be used to erase a term Y of the proper analysis just in case the inherent part of the formative X is not distinct from the inherent part of the formative Y.” (CHOMSKY (1965) 182. o.)

Nyilvánvaló, hogy az eddigi struktúrákban az egyenlőségjellel összekötött tagokat CHOMSKY (1965) szerint megengedett volt törölni. A tulajdonképpeni probléma az, hogy lehet-e törölni a $ProDiff_{indef}$ -eket, illetve a második tagmondatot az összetett mondatokból. Feladatunk így leszűkül, két út áll előttünk: ha a fentiek valóságos nyelvi szerkezetek és nem felelnek meg CHOMSKY (1965) szabályainak, akkor ki kellene jelentenünk, hogy ezek a törlési szabályok rosszak. Ez viszont igen sok rosszul formált struktúrát eredményezne. A másik lehetőség az, hogy (fenntartva, hogy ezek valóságos nyelvi szerkezetek) megfelelnek az említett törlési szabályoknak. Az egész kérdés azon áll vagy bukik, hogy a „nem vala-... más”-ok különböznek-e (”distinct from”) vagy nem a velük szemben álló emphatikus összetevőktől. Mi azt állítjuk, hogy nem és erre nemcsak a látszat készlet, hanem logikai bizonyítékok is. Az viszont még mindig kétséges marad, hogy lehet-e a *nem + valaki más* egy egység. Annyi mindenestre bizonyos, hogy LU törlési szabályai rosszak. Mindent nem lehet az első lépésben törölni (vö. LU: “T1: Delete the whole S_2 ”). Az azonban helytálló, hogy a törlés és a hangsúly hozzáadása (a magyarban még a szórendi változás is) egyszerre történik, vö.:

*Péter moziba ment

*Péter ment moziba és Pál nem ment moziba

*Péter moziba ment és nem Pál

De akármelyiket választjuk is a két út közül, azt le kell szögeznünk, hogy a magyar nyelvben a fent leírt törlési sorrend érvényes.

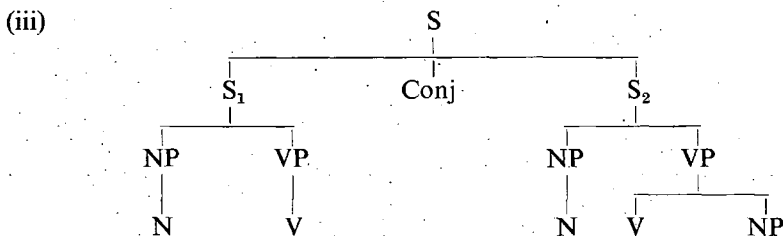
5.4. Elképzeléseink szerint a kettős struktúrák generálásához semmilyen külön megkötésre (mármint abban a tekintetben, hogy a struktúrák szimmetrikusak legyenek) nincs szükség. Hasonló a helyzet ahhoz, amit az alárendelt (azaz: beágyazott) mondatok esetében tapasztalhatunk. Itt, ha (i)-hez hasonló struktúra jön létre

(i) $[[A \text{ fiú} [a \text{ lány olvasott}]_S]_{NP} [megérkezett]_{VP}]_S$
amelyből semmiképpen sem kapjuk meg (ii)-t

(ii) A fiú, aki olvasott, megérkezett.

A struktúra menet közben „eldobódik”, nem lesz belőle felszíni szerkezet, így mondat sem.

Így az emfázis kettős mélystruktúráinál is, ha a struktúra például (iii):

akkor semmiképpen sem válhatik emfatikussá, hanem, ha egyébként jól-formált, lehet belőle például (iv):

(iv) Jancsi eszik és/de Péter fát vág

tagadással (v):

(v) ^(?)Jancsi tanul és Péter nem tanul matematikát

Ha teljesülnek a feltételek, akkor működésbe lép az emfázis (most már a szó szintaktikai—szemantikai—fonológiai értelmében) generálása — de még akkor is csak fakultatív útként (vö. „Péter sétál, Jancsi nem”).

Röviden: a szimmetrikus struktúra szükséges, de nem elégséges feltétele az emfatikus mondatok generálásának (a szimmetriáról l. később is, különösen 6.2.-t és a 8. jegyzetet).

6. Az emfázis-generátorok

6.1. A most következő részben azt vizsgáljuk, hogy a leírt módszer képes-e megoldani a KIEFER (1967)-ben felvetett problémákat, amelyeknél minden struktúrában az *Emph* morféma szerepel. (l. pl. 2.1.)

6.2. Az első probléma, amelyet fölvetünk a névelő nélküli (ill. \emptyset névelős) főnevek megjelenése kötelező emfázissal:

”It would seem that the real problem lies in the generation of emphatic sentences where the ephasis is always obligatory due to the presence of a noun with no article [...]. Thus it would appear that sentences like

Fiú játszik a kertben

Lány megy az utcán

cannot be derived from

Egy fiú játszik a kertben

To sum up, it would seem that [...] if the noun (or noun phrase) with no article immediately precedes the verb, then the noun (or noun phrase) must bear emphasis.” (KIEFER (1967) 77–78. o.)

Itt már magával a gondolatmenettel sem érthetünk egyet, mivel úgy tűnik, hogy a névelő nélküli névszók, ill. NP-k generálják az *Emph* morfémat és nem fordítva, ahogy ez a Q, NEG és I esetében történik. Elképzelésünk szerint egy párhuzamos tagadó mondatot kell felvenni az állító emfatikus mondat mellett. De mielőtt ezt megtennénk, próbáljuk tagadni a KIEFER által említett és elemzett mondatot:

(36) Egy fiú játszik a kertben

(37) *Egy fiú nem játszik a kertben

Ez lenne az egyedüli megoldás neutrális tagadás⁷ esetére, ha meg szeretnénk őrizni az egy határozatlan névelőt. De láthatjuk, hogy a mondat nem helyes. Tagadáskor az állító mondat határozatlan névelős tagja mindig elveszti a határozatlan névelőt (és bizonyos fokig neutrális jellegét is). Ugyanis (36) tagadása:

(38) (a) Fiú nem játszik a kertben

(b) A kertben nem játszik fiú

Ezek a mondatok nem emfatikusak, bár intonációjuk szerint teljesen neutrálisnak sem mondhatók. „Dallamuk” megfelel egyébként a végzős egyetemi hallgatók által gyakran mondott „Vidékre nem megyek” mondat dallamának, ez viszont csak hangsúlyos (és nem emfatikus) változata annak a mondatnak, hogy „Nem megyek vidékre”.

Ha pedig a névelő (a határozatlan névelő) mindig törlődik a tagadó mondatban, akkor ez igaz az általunk fölvetett kettős struktúrájú mondatokra is. A tagadó mellékmondatban létrejött névelő-törlés pedig az emfázis-transzformáció folyamán azonosá alakítja a párhuzamos formatívát a másik tagmondatban például egyfajta „szimmetria-szabály” segítségével — vagyis törli a határozatlan névelőt.⁸

6.3. A második probléma is ilyen jellegű:

„In Hungarian if the verb '*van*' (to be) is used existentially it must be emphatic. In this case, some word order changes are obligatory. Consider, for example,

Péter *van* az osztályban

versus

Péter az osztályban *van*.”

(KIEFER (1968) 47. o.)

Szerintünk a fenti szembeállítás elhamarkodott és hibás, miután abból a mondatból, hogy

(39) Péter az osztályban van

⁷ A neutrális tagadás fenntartással kezelendő 1. 3. jegyzet.

⁸ Jóllehet tudjuk, hogy a szimmetria homályos fogalom itt, alkalmazása helyénvalónak látszik. Az idézett állító emfatikus mondat ui. tagadása tagadó-mondat-párjának. De tagadni, informálisan kifejezve, csak azt lehet, ami mondva van; a névelő pedig nincs mondva. Mindez, tudjuk, csak akkor szükséges, ha ezekhez a mondatokhoz is kettős struktúrát veszünk fel, ezek a kompetencia szintjén meg is kívánják a kettős struktúrát, általában viszont inkább csak párbeszédben fordulnak elő — jöllehet a párbeszéd valószínűleg „additív”, „kumulatív” jellegű.

semmilyen módszerrel sem kaphatjuk meg a

(40) Péter *van* az osztályban

emfatikus mondatot. A két mondat ugyanis nem rokon struktúrájú, (39) nem neutrális párja (40)-nek. (39) emfatikus párjai (41) és (42)

(41) Péter *van* az osztályban (és nem valaki más)

(42) Péter az *osztályban* van (és nem valahol máshol)

(40) neutrális párja pedig csak egy olyan mondat lehet, amelyben a *van* neutrálisan is egzisztenciális jelentésű:

(43) Van egy Péter az osztályban

amely „értelmesebben” úgy hangzik, hogy „Van egy Péter nevű fiú az osztályban”. De, hogy ne kelljen megmagyarázandó jelentésű mondatokkal dolgoznunk, ne Péter legyen az alany, hanem *fiú*. Így:

(44) Van egy fiú az osztályban

(Az „Egy fiú van az osztályban” mondatot nem vizsgáljuk, miután ezt csak egy olyan szituációban tudjuk elképzelni, hogy — mondjuk — egy lányosztályban egy fiú, akit az egyik bejövő lány észrevesz és felkiált; a *fiú* pedig érzelmi hangsúlyt kap, vagyis más néven emfázist. Ez az az eset egyébként, amikor szerintünk valódi emfázisról beszélhetünk, az általunk vizsgált esetekben voltaképpen csak kontraszt-ról, ill. kontrasztív hangsúlyról van szó. Ettől eltekintve a fogalmak kavargását kerülendő, a továbbiakban is emfázisnak nevezzük a tárgyalt jelenséget.)

(44) tagadása nem lehet (45):

(45) *Nincs egy fiú az osztályban

hanem csak (46)

(46) Nincs fiú az osztályban

(46) kontrasztív párja pedig a semmiképpen sem neutrális

(47) *Van* fiú az osztályban

amelyet, ha összevetünk (48)-cal:

(48) Fiú *van* az osztályban

nem találunk különbözőnek, eltekintve a szórendtől. Erre a kétféle változatra véleményünk szerint az a magyarázat, hogy a nyelvi analógia a „különleges” létigét megpróbálja a többi „normális” ige mondatbeli helyére beszorítani, vö.:

(i) A villamos *csejget* (és nem dudál)

(ii) **Csejget* a villamos ...

(iii) Jancsi *eszi* az ételt (és nem falja)

(iv) **Eszi* Jancsi az ételt ...

(v) Anna *mosolyog* rám (és nem vigyorog)

(vi) **Mosolyog* Anna rám ...

Ezekből az következik, hogy (47) az elsődleges (48)-cal szemben (amit talán még az is bizonyít, hogy a két mondat közül — bár igen szűkkörű vizsgálat során — (47)-et kivétel nélkül megértették, míg (48)-at csak magyarázattal). Egyébként szórendi variációkat sokat találunk emfaticus mondatoknál, pl. „*Tegnap* vette Péter a könyvet”; „Péter *tegnap* vette a könyvet”; „Péter a könyvet *tegnap* vette”. Ez persze egy különleges kérdése a tárgyalt problémának, mivel a létigét nem lehet tagadni mással, csak a létige ellentétével, hiszen a „Nincs fiú az osztályban” mondatot nem lehet úgy folytatni, hogy „valami mást csinál”, sőt még a „hanem” sem állhat meg mellette, ami nyilván azért van, mert a *van*-nal szemben csak a *nincs* állhat és fordítva.

Annai mindenesetre bizonyos, hogy (40)-et nem (39)-re, hanem (43)-ra kell visszavezetni és a 6.2.-ben említett „szimmetria-szabály” segítségével a névelő törődik.

6.4. A következő érdekes kérdés a *csak* szót követő szóra eső kötelező emfázis:

”There are some morphemes in Hungarian which have the same effect on the sentence as the absence of the article [...]

These are: (a) for affirmative sentences: *is, csak*

(b) for negative sentences: *sem, sincs* [...]

The rules for *csak* are as follows:

(a) The constituent immediately following *csak* must obligatorily be emphasized.” (id. mű 80—82. o.)

Nem hisszük, hogy a *csak*-os mondatok ugyanolyan jellegű emfaticus mondatok, mint a többi. Alapvető szerkezeti különbség van az „egyszerű” és a *csak*-kal ellátott emfaticus mondatok között, a következő példák alapján:

(i) Csak Péter beszélhet ilyen hangon

(ii) *Péter beszélhet ilyen hangon

(iii) Az egész Gittetegyletből csak *Nemecsek* nevét írták csupa kisbetűvel

(iv) *Az egész Gittetegyletből *Nemecsek* nevét írták csupa kisbetűvel

Ezek arra a szerkezeti különbségre vezethetők vissza, hogy míg az „egyszerű” emfázisnál a már említett „és nem vala... más” szerepel, pl.:

(49) *Nemecsek* nevét írták kisbetűvel és nem valaki másét

addig, ha a *csak* szerepel a mondatban:

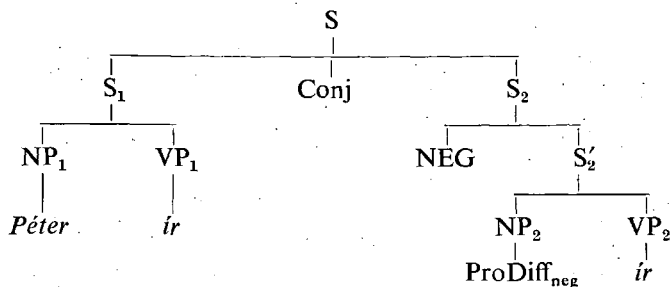
(50) Csak *Nemecsek* nevét írták kisbetűvel és senki másét

Ez azt jelenti, hogy (49)-ben *ProDiff*_{indef} szerepel, (50)-be viszont *ProDiff*_{neg}. Egy-szerűbb mondatokat vizsgálva:

(51) Péter ír

(52) Csak Péter ír

(52) (a)

(Azt mindenképpen meg kívánjuk említeni a *ProDiff*-ekről — bár már mondtuk, hogy bővebben nem elemezzük ezeket —, hogy a *Pro*-któl való alapvető különbözőségük miatt a NEG semmilyen hatással nem lehet rájuk, így semmiképpen sem lehet egy közös *ProDiff*-et fölvenni, mint ahogy azt a *Pro*-kkal lehetett tenni.)

A fenti esetben egy, a *ProDiff*_{neg}-re érzékeny szabály vinné be a *csak*-ot *S*₁ megfelelő összetevője elé. Tehát a *csak* semmi esetre sem szerepelne a mondatok mélystruktúrájában, hanem egy későbbi transzformáció eredményeként kerülne be a felszíni struktúrába. Úgy gondoljuk, ilyen módon meg lehetne oldani a *nemcsak*, *is*, *sem* és *sincs* kérdését is, minden esetben mellérendelő mondatral.

6.5. Térjünk át az emfázis kapcsán felmerült egyik legfontosabb kérdésre, a határozószókra.

"... there are at least three groups of adverbs, each of which behaves differently with respect to emphasis [...]

Group A: állhatatosan, barátságosan, bátran, durván, élesen, idegesen, komolyan, okosan, stb.

Group B: bonyolultan, célzatosan, előnyösen, figyelmetlenül, tehetetlenül, erőtlenül, körültekintően, nehezen, stb.

Group C: alaposan, állandóan, feltétlenül, kétségtelenül, minduntalan, okvetlenül, hamarosan, kereken, stb.⁹

Group A contains adverbs which can occur both with and without emphasis; the adverbs of B are always emphasized in certain positions and in connections with certain verbs, and those of C are always unemphasized." (KIEFER (1967) 32—36. o.)

Az A és B csoportok elemzése után megállapítja:

"The difference between A and B is that, though both contain contrasting adverbs, the contrast is obligatory in B while it is optional in A. In other words, members of A need not be emphasized, and if left unemphasized, the contrast is not brought to the fore. In the case of B, however, the emphasis is obligatory, i.e., adverbs belonging to B always have a contrasting effect. [...] The adverbs belonging to C cannot be emphasized because they show no contrast with other adverbs [...]

⁹ A listákat rövidítettük.

[pl.] Kereken megmondtam neki

Keményen rászóltam

versus

*Kereken mondtam meg neki

*Keményen szóltam rá

[...]

Now we will assume that all members of class B have the feature [+ Contrast] and those of class C the feature [– Contrast]. The members of A lack any such feature.” (Id. mű, 39–40. o.)

Szerintünk a helyzet ennél sokkal egyszerűbb. A C csoport tagjait ugyanis azért nem lehet emfatikus helyzetbe tenni vagy kontrasztolni, mert ezeket a határozószókat nem lehet tagadni. Pl.:

*Nem mondtam meg kereken

*Nem szóltam rá keményen¹⁰

Az pedig, hogy ezeket nem lehet tagadni, vagyis tagadó mondatokba helyezni, meghatározza, hogy az emfázisra is „érzéketlenek”. Ezek számára feltétlenül kell egy olyan jegy, amely tagadás esetére „negatívan jellemzi” őket. Ebből aztán könnyű egy olyan szabályt adni, amely nem engedi meg, hogy az említett kettős struktúrájú mondatokban szerepelhessenek. Mi mindenképpen elsődlegesnek a C csoport tagjainak azt a tulajdonságát tartjuk, hogy nem tagadhatók.

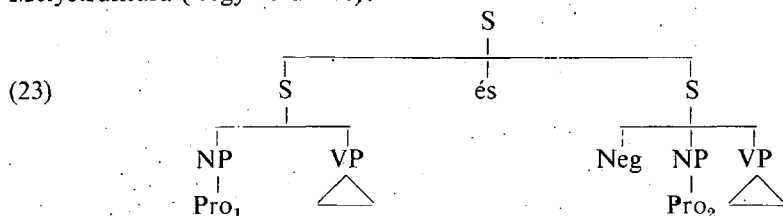
Más a helyzet a B csoporttal. Nem tartjuk helytelennek a „Contrast set” megjelölést, de véleményünk szerint jobb lenne, ha ezeket is bizonyos értelemben együtt vizsgálnánk a már említett *van-nincs* párral.

7. KIEFER (1970) emfázis-vizsgálati szempontjairól

7.1. A dolgozat e részének nem az alábbi jellegű kiegészítésként kellett volna tárgyalásra kerülnie. Egyetlen érvünk arra nézve, hogy mégis így történt, az, hogy a dolgozatban kifejtetteket nem vitatja erősebben, mint KIEFER (1967), amellyel egyébként is vitatkozunk. Tárgyalására viszont sort kellett keríteni; mert KIEFER (1967)-től és (1968)-tól eltérő állásponton van. Még nagy vonalakban sem szándékozunk kitérni itt KIEFER (1970a)-ra; mindenképp azért, mert KIEFER (1970b) megítélésünk szerint későbbi, tehát a szerző legfrissebb álláspontját tükrözi, de azért sem, mert lényegében (a számunkra érdekes pontokban) megegyezik KIEFER (1968) tartalmával.

Idézzük tehát „Az emfázis kérdéséhez” (1970b) c. tanulmányt:

”(22) *Én* utazom el
Mélystruktúra (leegyszerűsítve):

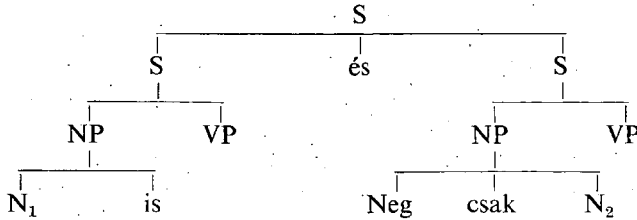
[...]

(30) *Péter* is tanul.

¹⁰ Akár lehet tagadni ezeket az adott szavak esetén, akár nem, ez mindenképpen meghatározó.

Mélystruktúra (leegyszerűsítve):

(31)

[...] Miért nem lehet a (23) ... (31) ... struktúrákat közvetlenül generálni és akkor megállapodásszerűen a fonológiai komponensben az E-t hozzárendelni a megfelelő összetevőkhöz? (Az E illetően hozzárendelése elég egyszerű probléma lenne, hiszen a tagadott összetevő a mellérendelés második tagjában meghatározza az emfázis helyét az első tagban.)” (26—28. o.)

A kérdés nem teljesen érthető: azaz azt állítja-e KIEFER, hogy a bemutatott (23, 31 stb.) mélystruktúrák rosszak, vagy azt, hogy az E bevitelére egy $S \rightarrow (E) S$ szabállyal rossz. Ez azért homályos, mert a *közvetlenül* szó nem mutat egyértelműen valamelyik megoldásra.

7.2.2. De idézzük tovább a cikket:

„a) Először is az E függ a szintaktikai struktúrától. A felsorolt szintaktikai jellegzetességek közül pl. az a követelmény, hogy transzformációsan nem-összetett mondatokban csak egy emfázis-morféma szerepelhet, nem elégíthető ki, ha nem vesszük figyelembe a szintaktikai struktúrát. Ugyanis akkor olyan helytelen mondatokat is kapnánk, mint

**Péter a szobában játszik.*

(36) **Annának babája sok van.*

**Imre tanár.*

b) Mint már említettük, „is” és „csak” bevezetése transzformációs probléma. Közvetlenül csak körülményesen, az egyszerűség követelményének többszörös megsértésével generálhatók az őket tartalmazó struktúrák.

c) Az említett mélystruktúrák csak ritka esetben kerülnek nagyobb változtatás nélkül a fonológiai komponensbe. Sok esetben, mint látni fogjuk, elliptikus kifejezéseket kapunk, amelyeknél már semmiféle konvenció nem vezethet a fonológiai komponens szempontjából elengedhetetlen információhoz.” (28. o.)

a) A (36) példa ellentétével egyet kell értenünk; de az „Először is E függ a szintaktikai struktúrától” állítás pontosan azt mondja, hogy a szintaktikai struktúra meghatározó az E morféma névére.

b)-ben is a *közvetlenül* okozza a gondot. Mert ha ezen Kiefer azt érti, hogy egy *ad hoc* szabállyal bevezetni, akkor ismét nem vitatkozhatunk, csak az *ad hoc* kifejezést tartjuk inkább negatív, mint pozitív jellegűnek.

c) ismét csak érthetetlen, ugyanis KIEFER arról feledkezik el (amit mi 5.3.-ban próbáltunk kifejteni), hogy törlés nem jöhet létre „rekompensáció” nélkül ebben az esetben (l. saját megjegyzését idézve a 2.3.1. pontban); így a) és c) egymást „verik keresztbe”, c)-re pedig a 3.3.2. és a 3.4.2. pontokban utalunk.

7.2.3. Tovább idézve KIEFERT:

„A fenti érvek egyébként egy másik megoldás ellen is szólnak. Mégpedig elvileg elképzelhető lenne a következő szabályrendszer:

- (37)
- $$S \rightarrow S \quad \text{és} \quad S$$
- $$S \rightarrow NP \quad VP$$
- $$NP \rightarrow (\text{Det}) \quad (E) \quad (N) \quad (S)$$
- $$VP \rightarrow (E) \quad V \quad (E) \quad (\text{Adv}) \quad (E) \quad (\text{Prep } P) \quad (NP)$$
- ” (29. o.)

Úgy hisszük, világos, hogy éppen elvileg nem elképzelhető a javaslat az E-k minden további magyarázat nélküli osztódása miatt.

7.2.4. Néhány sort itt kihagytunk, majd:

„A fentieket figyelembe véve, a következő megoldást javasoljuk. Az E bevezetése az első szabályban történik:

- (38)
- $$S \rightarrow (E) \dots NP \quad VP$$
- $$S \rightarrow S \quad \text{és} \quad S$$
- ” (29. o.)

Mivel a kategoriális alkomponensben a szabályok rendezettek, nem lehetünk meggyőződve arról, hogy a fenti sorrend szerencsés — bár, ha megfordítjuk, akkor is ugyanúgy E bevezetésével kell számolnunk, mint KIEFER (1967)-ben.

7.2.5. Sorrendben az utolsó javaslat így hangzik:

„A (23)—(35) struktúrák generálását úgy is elképzelhetjük, hogy az „elliptikus” struktúrát generáljuk közvetlenül, majd E-t hozzárendeljük transzformációval a megfelelő összetevőhöz és utána ismét transzformációval képezzük a szemantikai interpretációhoz szükséges „teljes” mélystruktúrát. Azaz a teljes mélystruktúra generálása így festene:

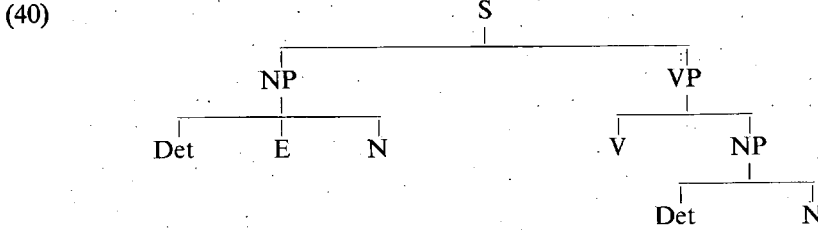
1. lépés

- (39)
-
- ```

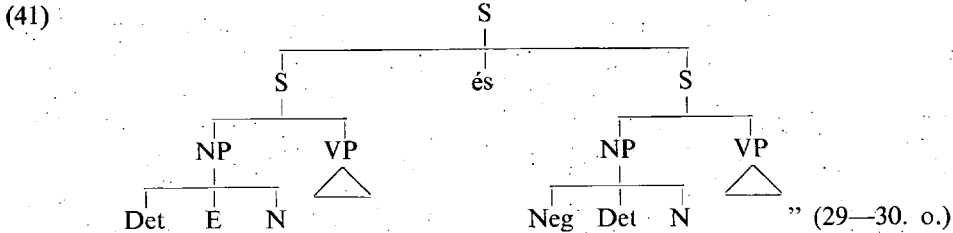
graph TD
 S --> E
 S --> NP1[NP]
 S --> VP1[VP]
 NP1 --> Det1[Det]
 NP1 --> N1[N]
 VP1 --> V[V]
 VP1 --> NP2[NP]
 NP2 --> Det2[Det]
 NP2 --> N2[N]

```

## 2. lépés


 (A *fiú* szereti a bort.)

## 3. lépés



Itt már végképp nem érthető, hogy miért szerepel az első mondatban az *is*, hiszen ez áthúzza a közvetlenül fölötte leírt javaslatot — és egy sokkal rosszabbal helyettesíti, nevezetesen egy olyanal, mely szerint transzformációk valamiféle „szerkezetmásolást” hajtanak végre; ezért kénytelen ezeket a transzformációkat a bázisba áthelyezni. Abba már aligha érdemes belemenni, hogy (a szó mindkét értelmében) informálisan felvett (saját kifejezésünkkel) „szimmetria-struktúrák” N-jei és egyáltalán az egyes elemek hogyan vannak definiálva (l. 5.4.-t). Mert ahhoz, hogy (41) jólformált legyen (emfázis tekintetében) csak a bal oldali S N-je lehet különböző a jobb oldali S N-jétől.

## 7.2.6. Végző emfázis-szabályai pedig így festenek:

„Az emfázisszabályok most már a következőképpen adhatók meg:

$$(T_1): \# E X' \left\{ \begin{array}{c} \text{NP} \\ \text{Adv} \\ \text{V} \\ \text{Adj}_p \\ \text{Postp} \\ \text{Num} \\ \text{Pro} \end{array} \right\} Y' \# \rightarrow \# X' E + \left\{ \begin{array}{c} \text{NP} \\ \text{Adv} \\ \text{V} \\ \text{Adj}_p \\ \text{Postp} \\ \text{Num} \\ \text{Pro} \end{array} \right\} Y' \#$$

$$(T_2): \# E X' \text{ csak } Y Z' \# \rightarrow \# X' \text{ csak } E + Y Z' \#$$

$$(T_3): \# E X \text{ is } Y' Z' \# \rightarrow \# E + X \text{ is } Y' Z' \#$$

$$(T_4): \# E X \text{ is } Y' \text{ csak } Z \# \rightarrow \# E + X \text{ is } Y' \text{ csak } E Z' \#$$

$$(T_5): \# E N_0 VP \# \rightarrow \# E + N_0 VP \#$$

X, Y, Z mindegyike NP vagy Adv vagy V vagy Adj<sub>p</sub> vagy Postp vagy Num vagy Pro,

X' Y', Z' pedig kategórialáncok;

N<sub>0</sub> köznév;

T<sub>1</sub> fakultatív, T<sub>2</sub>—T<sub>5</sub> pedig kötelező.” (31. o.)

Ha viszont (39, 40, 41) áll, akkor legalábbis egy formai hiba van  $T_1$ — $T_5$ -ben, ti. az, hogy az emfázisnak kétfelé kellene osztódnia: a két mellérendelt mondat két egyenként és egyedül különböző tagjára.

$T_2$ -ben és  $T_3$ -ban a *csak* és az *is* megjelenése a bal oldalon éppen olyan rejtélyes mint az, hogy hogyan lehet egy egész NP emfatikus (hacsak nem egyetlen N-ből áll, de akkor csak az az egyetlen N lesz emfatikus).

7.3. A továbbiakra nem kívánunk részletekben kitérni, csak annyit jegyzünk meg, hogy *\*az értékes Mona Lisa* és a többiek (l. id. mű 33. o.) valószínűleg azért nem jók, mert a jelző nem restriktív (azaz nem kijelölő jelzői) hanem non-restriktív (azaz értelmező jelzői) beágyazott mondat felszíni megjelenése. Így a vele analóg példák is könnyen magyarázhatók.

7.4. Egészében véve úgy gondoljuk, hogy amíg KIEFER (1967)-ben az egyik lehetséges megoldást következetesen végigjárja, (1968)-ban, de különösen (1970b)-ben egyre nagyobb terminológiai és elvi akadályokon keresztül kíván megfelelő magyarázatot találni a jelenségre, melyről maga is megállapítja, hogy „a szemantikai interpretáció alapja” a két mellérendelt ellentétes mondat.

## IRODALOM

- CHOMSKY, NOAM. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press, Cambridge.
- HALL-PARTEE, BARBARA. 1968. „Negation, conjunction and quantifiers.” (sokszorosítva), Los Angeles.
- KENESEI ISTVÁN. 1973. „Egyes névmások generálásáról.” *NyK.* 75, 1.
- KIEFER FERENC. 1967. *On Emphasis and Word Order in Hungarian*, Bloomington.
- KIEFER FERENC. 1968. „On the problem of word order.” (sokszorosítva) Budapest.
- KIEFER FERENC. 1970a. „On the problem of word order.” [In:] Bierwisch, M. és Heidolph, K. E. (szerk.) *Progress in Linguistics*. Mouton, Hága.
- KIEFER FERENC. 1970b. „Az emfázis kérdéséhez.” [In:] Kiefer Ferenc: *Mondattani-szemantikai tanulmányok*. OMKDK, Budapest.
- LAKOFF, ROBIN. 1971. „If's and but's about conjunction.” [In:] Fillmore, Ch. F. és Langendoen, T. D. (szerk.) *Studies in Linguistic Semantics*. Holt, New York.
- MÁRTONFI FERENC. 1973. „A fonológia kreatív komponense; a fonológiai automata a generatív grammatikában.” [In:] *ANyT. X.*, Akadémiai Kiadó, Budapest. (megjelenés alatt)
- SZÉPE GYÖRGY. 1966. „A szótár a generatív nyelveírásban.” [In:] *ANyT. IV.*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOMPA JÓZSEF (szerk.). 1962. *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

## ON EMPHASIS IN HUNGARIAN

by

ISTVÁN KENESEI

The above paper is an attempt at deriving contrastive emphasis syntactically from parallel or symmetrical underlying structures. In controversy with Ferenc Kiefer his 'emphasis-generators' (*is*, *csak*, etc.) prove to be results in the course of generating emphatic structures rather than the sources of the surface phenomenon emphasis. The procedure outlined also serves to account for nouns being emphatic when they have no article. It seems fairly well established to suppose that underlying emphatic sentences there is always a twin deep sentence with one negatively marked as to the other. Our concept of the deep structure relies on the grammar of Noam Chomsky's *Aspects of the Theory of Syntax*.

## GERUNDIUM ÉS TRANSLATIVUS A DÉLI-SZAMOJÉDBAN

HAJDÚ PÉTER

A nyelvi univerzálék kutatóinak feltűnt az a szinte megdöbbentő konvergencia, amely a legkülönbözőbb nyelvek névszóragozási — különösen dativusi — partikulái (ragjai, prepozíciói, postpozíciói) és igenévi jelölői között tapasztalható. STAROSTA az angol *to* (pl. *I gave the book to John — I wanted to leave*) és héber *le* (pl. *lexeder „szobába” — ledaber „beszélni”*) esetén kívül ausztrál nyelvekből és a japánból említ példákat (STAROSTA 1972). MORAVCSIK EDIT megtoldja e példák számát a német *zu*-val (*zu Hause — zu tun*), a magyar *-ni*-vel (*Jánosni — aludni*) és a szuahéli *ku-/kw-* prefixummal (loc: *kwangu* „hozzám”, *kuzimu* „holtaknál” — inf: *kwenda* „menni”, *kuimba* „énekelni”). Majd felteszi a kérdést: „Do you know of other languages where a marker marks a nominal case and is also a complementizer?” (MORAVCSIK 1972. 152).

E kérdésre egy rövid bibliográfiai utalással lehet válaszolni, ahol hasonló esetek tárgyaltnak: MÉSZÖLY 1942. 19—20, 59—65, 99—104; AALTO 1953. 9, 11—13, 21—27, 106; HAJDÚ 1961. 119—131 és 1963. 269—271; NYÍRI 1968. 359—366 és 1970. 63—65.

Az alábbiakban újabb adalékot kívánok említeni a fenti jelenséghez. A szölkup *-wlä* lativus-translativus rag és a *-lä* gerundiumi végződés összefüggésére s ezek kamassz párhuzamaira szeretnék utalni.

A *-wlä* lativus-translativus rag a szölkupban területileg korlátozott használatú az általánosabb elterjedésű Gen+*-qo* translativushoz képest. Egy új szamojédológiai monográfia nekem tulajdonítja a szölkup *-wlä* translativus rag számbavételét (KÜNNAP 1971. 88, 100), holott a tőlem idézett utalás (HAJDÚ 1968a. 76—77) e ragra voltaképpen régebbi forrásokon alapul (PROKOFJEV 1935. 7). Prokofjev említi ui., hogy a *-wlä* a Ket menti nyelvjárásban használatos (az ő példája: *kana-wlä* „kutyává”), de megvan a megfelelő végződés a kazanyi missziós társaság múlt századi kiadványaiban is (Obi nyelvjárás).

Ha az újabb szölkup szövegközléseket is figyelembe vesszük, akkor megállapítható, hogy a *-wlä* translativus rag a középső és déli szölkup nyelvjárásokból, pontosabban az obi és a keti nyelvjárássterületről ismert. Allomorfjai: *-wle*, *-wule*, *-yle*, *-gle*, *-ugle*, *-uwle*, *-ule*, *lle*, *-le*.

Hadd lássunk egy-két példát e rag használatára. Ket folyó menti nyelvjárás: *to-wle äsuma* „tóvá válik” (KUZ'MINA 1967. 268); *man pü löžyle kandetang* „vasbálvánnyá változtam” (Dufzon 1966. 140). Ob-vidéki nyelvjárás: *qüle* [= *qup*] *kanak ežimba* „a kutya emberre változott” (KUZ'MINA 1968. 267), *kanak ažiмба logalle* „a kutya kórává változott” (KUZ'MINA 1968. 273), stb. (további példákat lásd: Hajdú 1973).

A *-wlä* rag bázisa minden bizonnyal <sup>s</sup>-/V volt (erre mutat többek között a *-le*, *-lle* allomorfi) és ez azonos egyrészt a szölkup *-lä*, *-llä* határozószói végződés (tāmä-lä „hinauf”, tōä-llä „dahin”), másrészt a kamassz *-lə* translativusi és adverbialis morfémaival (*bulan-lə* „zum Elch”; *bukle „ganz”, ambile „weshalb”,* l. Hajdú 1961. 128). Igaz, KÜNNAP ez utóbbi elemeket elkülöníti ragunktól (KÜNNAP 1971. 77, 87, 97, 101, 117, 146—7), de eljárása természetellenes, és pusztán az indokolja, hogy ő a *-wlä* végződésnek egy másfajta magyarázatát vallja. Joki egyetemi előadásaira hivatkozva valószínűnek tartja ui., hogy a *-wlä* translativus rag összefügg a *pülä*, ill. *mülä* partikulákkal (KÜNNAP 1971. 149). Ez a nézet azon alapul, hogy mindkét partikula előfordul participiális-gerundiális szerkezetekben: Taz *matť šerlä pülä* „nachdem er in das Zelt gegangen war”, ill. *čurjlä mülä „weinend”*. KÜNNAP, ill. JOKI általa ismertetett véleménye szerint e partikulák agglutinálódása révén jött volna létre az efféle gerundium is: *awle-wle „gegessen”*.

JOKI és KÜNNAP a *pülä* partikulát a *pü-* „überfahren” ige gerundiumának tartja (i. h.), én azonban inkább a „Hinterteil” jelentésű *pü* szó *-lä* lativus raggal ellátott alakjának gondolom. Ez a „Hinterteil” jelentésű névszó egy egész adverbium-család bázisa: *pü-nä* „nach”, *pü-t*, *pü-n* „später, nach”, *pü-lä* „nachher, später” (ERDÉLYI 1969. 195). Vö. még: Taz *il-lä*, Ket *ilj-le* „hinunter, nach unten”, Ket *natedi-le* „dahin”, *tegaj-le*, *tega-le* „dir”, *točäda-le* „dorthin” stb. A *pülä* határozószó névutóként értékelhető a fenti mondatban: *matť šerlä pülä* = „a sátorba bejövés (az)után → a sátorba bejövés után”, ahol a *šerlä* gerundium voltaképpen magát a cselekvést fejezi ki (nomen actions). Az infinitivusok és gerundiumok nomen actions értékű használata a szamojédban nem ritkaság. Hasonlóképpen a *qülä* gerundium („gestorben”) értelmezhető így is „das Sterben, der Tod” ebben a kifejezésben: *qülä pülä* = „gestorben, danach → nach dem Tode” (vö. HAJDÚ 1968b. 142; PROKOFJEV 1931. 446).

A tazi *čurjlä mülä* „weinend” kifejezés *mülä* partikulája szintén adverbialis-postpozicionális értékű elem lehet „mit, samt, zusammen, zugleich, gleichzeitig” jelentésben. Ez a következő összetevőkből áll: alapja a nagy morfológiai terheltségű és grammatikailag is sokoldalúan használt *mj* „Ding; etwas” morféma (PROKOFJEV 1935. 79; HAJDÚ 1969. 62; ERDÉLYI 1969. 139), s ehhez járul a *-lä* lativusi morféma modális-adverbialis funkcióban, akárcsak e példákban: Taz *qošikolä* „schlecht” (PROKOFJEV 1931. 446), *o-lä* „nur, bloss”, Ket *nüj-le* „süss” (KUZ'MINA 1967. 323, 326), *okj-le* „immer, in einem fort” (DUL'ZON 1966. 14). A tazi *čurjlä mülä* értelme tehát = „weinend, gleichzeitig → mit Weinen”. Ugyanígy: *antj-p ukk-j čeli mēčikap qulallä mülä* „egy nap alatt készítettem csónakot kivájással együtt (= s raspjalivaniem vmeste)” (PROKOFJEV 1935. 99).

KÜNNAP azonban az imént tárgyalt két partikulán kívül egy *bele* alakú morféma-val is kapcsolatba hozza a *-wlä* translativust ezzel az érveléssel: „Joki vermutet, dass Castrén Element *bele* bei Prokofjev das Wort *mülä* vertritt...” (KÜNNAP 1971. 149).

Példája a *bele* használatára: Ket *tädakula bele*. E gerundium láttán a külön írt *bele* szegmentumot hajlandó az ember önálló szónak tekinteni. Félő azonban, hogy a különírás ez esetben félrevezető. Voltaképpen az ún. Gerundium Präteriti áll előttünk ebben az alakzatban, amelynek a *-bele* végződését Castrén általában egybe írja az ige-tővel, s ezzel is jelzi, hogy valamiféle képzett alakkal van dolgunk. Pl. Ket GerPräs *tädele* — GerPrät *tädelebele*; GerPräs *tädembele* — GerPrät *tädembelebele* (CASTRÉN—LEHTISALO 1960. 206, 208); Narym GerPräs *cädale* — GerPrät *cadalebele* (uo. 197—8); Csulym GerPräs *tätle* — GerPrät *tätlebele* (uo. 214). CASTRÉN kézirati hagyatékából, de nyelvtanából is (CASTRÉN 1854. 372) kiderül, hogy

ő megkülönböztette a *-le* végű gerundium (GerPräs) mellett a múlt idejű gerundiumot (GerPrät), amelynek jelölőjéül a *-le* + *-bele* morfémakapcsolatot említi. Megjegyzendő, hogy a két gerundium megkülönböztetése (a präs-prät szembenállásában) nem teljesen világos. Sok esetben nincsen semmiféle temporális-aspektuális különbség a kétféle gerundiumi alak között. Ehhez jön még, hogy a *-le* és a *-lebele*, *-leble* végződésű gerundiumokat a régi és az új források is elég összevissza fordítgatják hol az orosz GerPräs-szel, hol az orosz GerPrät-vel: *oralleble* „derža”, *mittleble* „podchodja” (GRIGOROVSKIJ 1879. 33, 35) — de: *tuleble* „prišedši”, *ileble* „vzjavši” (uo. 37, 41); továbbá: *goldile* „uvidev” — de *goldilewle* ugyancsak „uvidev” (KUZ'MINA 1967. 283, 280); *ürle* „vplav” — de: *pissele* „zasmejaviši” (uo. 278—286); *mittilewle* „pidja”, *wössalewle* „vstav” és egyben: „podnjaviši” (DUL'ZON 1966. 118, 120.)

Kamassz tapasztalataink kísértetiesen hasonlóak. Itt az 1. Gerundium képzője *-LA*?, a 2. Gerundiumot pedig a *-bi* (participium) képző + a Dativus-Locativus ragja alkotja. JOKI ehhez még hozzáteszi: „Nach Castrén ist diese Form [ti. a. 2. Ger-HP] das Gerundium der vergangenen Zeit — und hier ist ja dasselbe Element *bi* wie im Präteritum vorhanden —, aber sowohl nach Donners grammatikalischen Aufzeichnungen als auch nach den Sprachproben zu urteilen, ist diese Auffassung Castréns nicht stichhaltig. Dieses Gerundium bezeichnet nämlich eine Handlung, die gleichzeitig mit der des Hauptverbs (des Prädikats) stattfindet” (DONNER—JOKI 1944. 176).

Számunkra rendkívül figyelemreméltó a kamassz II. Gerundium felépítése: igető + PSam  $\ast$ -pV participiumképző + Cx (Dat-Lok), vö. DONNER—JOKI 1944. 179 és Lehtisalo 1936. 256. Emlékeztetek arra is, hogy az északi szamojéd nyelvek feltételes gerundiumának szerkezete is hasonló: ugyanezen participiumképző és egy lokális esetrag kapcsolata. Ebben a nyelvi háttérben posztulálnunk kell, hogy a szölkup II. Gerundium is ugyanilyen felépítésű volt, és eredetileg a  $\ast$ -pV participium képzőből (=szölk. *-PE*) és egy adverbális végződésből (legvalószínűbben a *-LE* lativusi végződésből) állott (→ *-PELE*). Ez az eredetileg tiszta állapot azonban megzavarodott. Mégpedig nyilván azért, mert a szölkupban a *-PE* participiumon kívül sok egyéb azonos végződésű igető is van: a narratív präteritumok, a duratív-continuativ igék *-MPI*/*-PI* végződésére utalok. A végzéseknek ez az egyalakúsága alaki és funkcionális zavarokra vezetett. CASTRÉN pl. a csulymi *tjaačembele* alakot GerPrät-nak tartja, nohabár ez a *tjaačembu*-duratív igetőből a GerPräs *-LE* morféájával van képezve (CASTRÉN—LEHTISALO 1960. 215). Másutt észrevette, hogy a *-le* és *-bele* végű gerundiumok azonos értékűek lehetnek, pl. *kuumbele* = *kuulä* „tot”, az előbbi <: *kuumba*-, az utóbbi <: a *kuu*-többől (uo. 251). Az efféle egybeeséseket elkerülendő a II. Gerundium végződése reduplikálódott: Ket *tjaadembelele* (i. h.). Persze ez nem igazi reduplikáció, pusztán álreduplikáció, hiszen az idézett alak grammatikai analízise azt mutatja, hogy egy *-mbe* képzős igetőhöz járul a *-le* (Ger I) + a *-bele* (Ger II) képző. Ilyen módon alakult ki a II Gerundium új *-LEPELE* végződése (allomorfjai: *-lebele*, *-leble*, *-lewle*, *-läwlä* stb.).

A gerundiumi *-LE* = modális-lativusi *-LE* egyenlőség (azonosság) folytán azután az új II. Gerundium egyik gyakori allomorfjának zárómorfémája a *-wlä*, *-wle* behatolt a lativusi-translativusi funkciójú *-LÄ* allomorfjai közé is, sőt rövidesen a többi allomorf rovására nyert teret, úgy hogy ma már a keti nyelvjárásban a translativusi rag alapalternánsának a *-WLÄ* tekinthető.

A *-wlä* translativusi rag tehát a reduplikált II. Gerundium zárómorfémájának

adaptációja révén keletkezett. A *-wle* szegmentum translativus ragként való önállósulása további következményekkel járt. Ti. ekképp kialakult egy  $-LE^1$ :  $-LE^2 = x$ : $-WLE^2$  aránypár, amelynek az  $x$  tagjába behelyettesítődött a  $-WLE^1$  mint az I. Gerundium végződése (*ile-wle* „felemelve” stb.).

A reduplikáció és pseudoreduplikáció egyébként a szőlőkupban aránylag gyakori morfológiai jelenség (HAJDÚ 1969. 62—63).

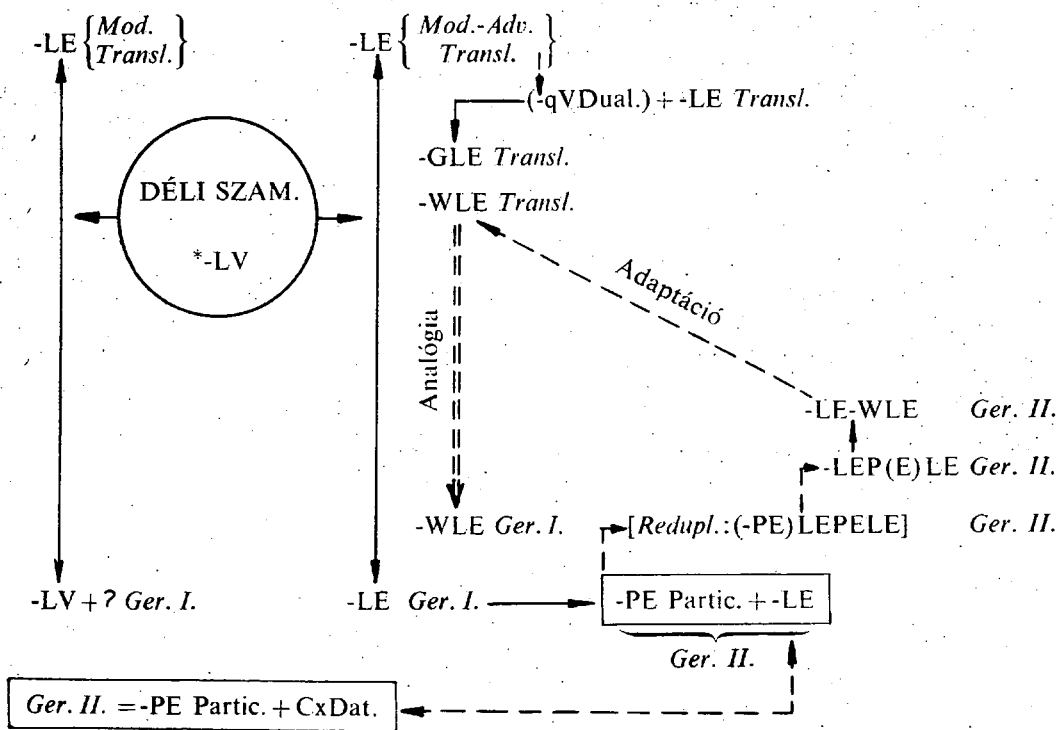
A translativus *-wlä* ragjának olyan allomorfjai is vannak, ahol a likvida előtt *-Q* (*-g*, *-γ*) jelentkezik. Ez talán a duális elhomályosult *-qV* jelének nyoma, s ekképp a *-gle* translativusi alternáns olyan mondatokban keletkezett, ahol a translativus két élőlényre vagy tárgyra vonatkozott: *kettőt na sūd sēr i tabla ku-g-le megvag* „ráüt a két tehénre és azok (Plur) emberekké (Duális) változnak (Duális)” (GRIGOROVSKIJ 1879. 29). A duális vonatkozás feledésbe menvén más helyzetekben is használni kezdték a *-gle* alternánst, amely ekként a *-wlä* allomorfjaként értékelhető már.

Amiként tehát a *-lä* gerundiumi és *-lä* modális-adverbiális végződés lényegileg összetartozik, ugyanúgy ide vonható a *-wlä* translativusi rag is, amelynek keletkezésében a gerundiális formák sokoldalú vizsgálatát nem nélkülözhetjük.

A tárgyalt folyamatokat és összefüggéseket a mellékelt táblázattal próbáljuk szemléltetni.

## KAMASSZ

## SZŐLKUP





## IRODALOM

- AALTO 1953 = AALTO P., Studien zur Geschichte des Infinitivs in Griechischen. *Annales Academiae Scient. Fennicae Ser B Tom 80/2*.
- CASTRÉN 1854 = CASTRÉN M. A., *Grammatik der samojedischen Sprachen*. St. Petersburg.
- CASTRÉN—LEHTISALO 1960 = CASTRÉN M. A.—LEHTISALO T. V., *Samojedische Sprachmaterialien*.
- DONNER—JOKI 1944 = Kai Donners *Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzüge der Grammatik*. Bearb. und hrsg. von A. J. JOKI. Helsinki.
- DUL'ZON 1966 = DUL'ZON A. P., *Ketskie skazki*. Tomszk.
- ERDÉLYI 1969 = ERDÉLYI I., *Selkupisches Wörterverzeichnis*. Budapest.
- GRIGOROVSKIJ 1879 = GRIGOROVSKIJ N. P., *Azbuka sjusszogoj gulani*. Kazany.
- HAJDÚ 1961 = HAJDÚ P., Lativus és infinitivus kapcsolata a szamojédban. *In memoriam G. Mészöly*. Szeged.
- HAJDÚ 1963 = HAJDÚ P., Lativ und Infinitiv im Samojedischen. *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Budapest.
- HAJDÚ 1968a = HAJDÚ P., *The Samoyed Peoples and Languages*. 2nd ed. Bloomington.
- HAJDÚ 1968b = HAJDÚ P., *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest.
- HAJDÚ 1969 = HAJDÚ P., A szamojéd konnektív-reciprok képző genetikai és areális-tipológiai összefüggései. *Nyelvtudományi Közelmények* 71. Budapest.
- HAJDÚ 1973 = HAJDÚ P., Das sölkupische Translativsuffix -wä. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 40. Helsinki.
- KUZ'MINA 1967 = KUZ'MINA A. I., Dialektologičeskie materialy po sel'kupskomu jazyku. *Issledovanija po jazyku i fol'kloru*, vyp. 2. Novoszibirszk.
- KUZ'MINA 1968 = KUZ'MINA A. I.; Bezličnoe sklonenie imen suščestvitel'nyh v sel'kupskom jazyke. *Voprosy jazyka i literatury*, vyp. 2. cast' 1. Novoszibirszk.
- LEHTISALO 1936 = LEHTISALO T. V., Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. Helsinki. (MSFOU 72).
- MÉSZÖLY 1942 = MÉSZÖLY G., *Nyelvtörténeti fejtetgetések a Halotti Beszéd alapján*. Szeged.
- MORAVCSIK 1972 = MORAVCSIK EDITH A., On case markers and complementizers. *Working Papers on Language Universals* 8. Stanford.
- NYÍRI 1968 = NYÍRI A., Zur Geschichte des ungarischen Partizipsuffixes -t/-tt. *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars I. Helsinki.
- NYÍRI 1970 = NYÍRI A., Über ein finnisch-ugrisches Lokalkasussuffix -m. *Néprajz és Nyelvtudomány* 14. Szeged.
- PROKOFJEV 1931 = PROKOFJEV G. N., Materialien zur Erforschung der ostjak-samojedischen Sprache. *Ungarische Jahrbücher* 11. Berlin.
- PROKOFJEV 1935 = PROKOFJEV G. N., *Sel'kupszkaja (ostjako-samoedszkaja) grammatika*. Leningrád.
- STAROSTA 1972 = STAROSTA S., The faces of case. *Working Papers in Linguistics* 4. 1. Hawaii.

## GERUND AND TRANSLATIVE MARKERS IN SOUTHERN SAMOYED

by

P. HAJDÚ

The author cites examples to prove that a translatable suffix *-wlā* is used in some Selkup dialects (in the middle course of the river Ob and along the river Ket), which has a number of allomorphs as well. The basis of this translatable suffix is a morpheme of the value of an adverbial lative (e.g. Selk. *tāmā-lā* "onto it"), which as a translatable suffix also occurs in Kamassian (e. g. Kam. *bulan-lə* "into elk"). The same morpheme *-lā* is found in Selkup (and Kamassian) as the complementizer of gerund, and the *w* seen in the translatable marker *-wlā* is also to be found in certain gerundial formations where *-w-* has a predecessor either in the non-finite, participial suffix *-PE* and/or in the durative-continuative verbal suffix *-PE*. The author claims it to have taken place that the more original *-lā* ending of the translatable was changed for the suffix *-wlā* formed in the gerund. The explanation for the translatable ending *-wlā* is thus inseparable from the examination of gerunds and is a novel contribution to the phenomenon, which has been observed in several languages, that there may be a close, even materially manifested, correspondence between case markers and non-finite verb-complementizers (infinitival, gerundial suffixes).

## UGOR IKERSZAVAK

MIKOLA TIBOR

### I

Hogy a kettőztetések különféle típusai szinte a világ minden nyelvében megtalálhatók, azt POTT már a múlt század közepén kimutatta (*Doppelung als eines der wichtigsten Bildungsmittel der Sprache*. Halle, 1862). A szóismétléseknek és kettőztetéseknek a finnugor nyelvek is számos fajtáját ismerik.

A finnugor nyelvészeti kutatások során mind ez ideig meglehetősen elhanyagolták a rokon nyelveink ezen szószerkezeteinek vizsgálatát. Az egész finnugor nyelvcsaládot szem előtt tartva tudtommal csak MAJTINSZKAJA foglalkozott velük (A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben, NyK. LXV, 361—369). A finnugor szó- és mondat szerkezeteket tárgyalva LEWY is érinti a problémakört (*Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung*. Göttingen 1911). Viszonylag a legnagyobb figyelemben még a részben ide is kapcsolódó összefoglaló összetételek részesültek, amelyeket finnugor jellegzetességnek tartottak (vö. pl. ZSÍRAI, *Finnugor rokonságunk* 72 kk.), noha más nyelvcsaládokban is megtalálhatók, pl. az altajiban (vö. BEKE, NyK. XLII, 356—358) és az indogermánban (vö. pl. BRUGMANN, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen* 301).

Aránylag kevés a csak egy nyelvre kiterjedő ikerszótanulmányok száma is. A magyar ikerszókat, hála PAIS, KELEMEN, B. LŐRINCZY ÉVA és mások munkájának, jól ismerjük, de a többi finnugor nyelv terén még sok a tennivaló. Az osztják névszói összetételek vizsgálata során az ikerszókat is több ízben elemezte Cs. FALUDI ÁGOTA, akinek eredményeire többször hivatkozunk még a továbbiakban. (Névszói összetételek az osztjában. Budapest 1948 — Fgr. Ért. 10; Az osztják nyelv történetéhez NyK. LII, 208—238; Ikerszótanulmány, uo. 358—360; Zusammenfassende Zusammensetzungen und metrische Parallelismen im Chantischen, ALH I, 419—434). Több idevágó tanulmányra hívja fel a figyelmet MAJTINSZKAJA. ALATYREV a permi és azon belül a votják, SACHAROVA a zürjén, KARTINA pedig a vogul szóösszetételeket, illetve szóismétléseket vizsgálta. Sajnos, e tanulmányok egy része Magyarországon nem érhető el.

Idézett cikke végén MAJTINSZKAJA a következőképpen összegzi megállapításait: „A kettőztetések és szóismétlések szerkezeti típusai a mai finnugor nyelvekben nagyon sokfélék. Habár a legtöbb típus általános vázlata valószínűleg megvolt már az alapnyelvben is, a hangviszony, a toldalékok stb. felhasználásának részletes szabályai csak később az egyes nyelvekben vagy a közeli rokonnnyelvek csoportjaiban alakultak ki és kaptak többé-kevésbé állandó formát” (i. h. 369). Jelen írásomban azt igyekszem kideríteni, hogy a mellérendelő összetételek, kettőztetések egyik igen ér-

dekes csoportját képező ikerszók milyen sajátosságokat mutatnak a három ugor nyelvben, és hogy számolhatunk-e az ikerszók ugor kori meglétével. Mivel a magyar ikerszókkal kapcsolatos problémák lényegében megoldottak, vizsgálódásaim az osztjákra és vogulra korlátozódnak. A „Mai magyar nyelv rendszeré”-ben adott leírást alapul véve (I, 431—438) tekintem át az obi-ugor nyelvek ikerszavait, rámutatva a magyar és az obi-ugor ikerítések egyezéseire és esetleges különbségeire.

## II.

A magyarban megkülönböztetünk valódi ikerszavakat és ál- (forradásos) iker-szavakat. A valódi ikerszók hangalakai tekintetben három csoportra oszthatók:

1. az előtag magas, az utótag mély hangrendű (*gizgaz, dimbes-dombos*), vagy pedig az előtag illabiális, az utótag labiális magánhangzót tartalmaz (*zireg-zörög, dirmeg-dörmög*)

2. az előtag magánhangzóval, az utótag labiális mássalhangzóval kezdődik (*irul-pirul, icipici*), de az előtag kezdődhet valamely nem labiális mássalhangzóval is (*tarkabarka*).

3. az említett két ikerítési mód kombinálódhat is egymással (*izeg-mozog, fidres-fodros*).

A forradásos ikerszók hangalakilag többnyire a fenti három csoportnak megfelelően rendeződnek el, azaz a labiális kezdetű szó képezi az utótagot (*csillog-villog, ázik-fázik*), de elég sok a kivétel is (*sír-rí, csurran-csöppen*), ahol egyik tag kezdőhangja sem labiális.

A hangsúly az ikerszóknál általában az első szótagra esik (*tarka-barka, mende-monda*), de néha mindkét tag hangsúlyos (*izeg-mozog*). A forradásos ikerszóknál általában mind az elő-, mint az utótag hangsúlyos, de vannak esetek, amikor csak az előtag kap főhangsúlyt (*ötöl-hatol*).

Az ikerszók alakítani viselkedése nem egységes: Egyeseknél csak az utótag veszi föl a toldalékokat (*mendemondák, limlomok*), másoknál mind a két tag (*izgett-mozgott, irulva-pirulva*). Ingadozás is előfordul (*diribdarabra* vagy *diribre-darabra*). A forradásos ikerszóknál általában mindkét tagot ragozzuk (*dült-fült*).

A valódi és forradásos ikerszók között jelentéstani szempontból van a legnagyobb különbség. A valódi ikerszóknak csak az egyik tagja értelmes önmagában (*zireg-zörög: zörög, tarkabarka: tarka*), hangutánzó-hangfestő jellegűeknél olykor egyik sem (*cókmók, csihipuhi*). A forradásos ikerszók viszont két önálló szóból tevődnek össze, többnyire rokonértelmű szavakból (*für-farag, ázik-fázik, híres-neves*), a lazább összetételek esetében sokszor ellentétes értelműekből is (*él-hal, jön-megy*).

## III.

Az osztják ikerszók vizsgálatában FALUDI ÁGOTA idézett tanulmányaira támaszkodunk. A valódi vagy osztódásos ikerítéseket két helyen tárgyalja részletebben (Fgr. Ért. 10, 43 l., NyK. LII, 358—360). Több osztódásos ikerítést mutat ki: *saülin paulin* 'rasend schallend', vö. *saw* 'hang, ének' — *šékér-vékér* 'verbogen (?)', vö. *šékér* 'görbülés, hajlás' — *näxa-waxña* 'pilalla, leikillá', vö. *nax* 'nevetés', ennek

továbbvitele: *aχašeηη wαχašeηη* 'lustiger Mensch' — *šixərta pixərta* 'knarren' — *tiηχār-tiηχār* 'szitakötő-pillangó' — ? *tin... tan* 'ár, érték': *tinta nē tānta nē* 'Frau ohne Preis, Frau ohne Brautgeld'. Mindkét tag önállóan is használatos, de a *tan* talán ikerítés eredménye (I. KARJALAINEN, Ostjakische Lautgeschichte 5). — *mandel-χandél* 'Hochzeitsangelegenheiten'. Az utótag talán összefügg a *χanām* 'Brautwerber, verschwägert' szóval.

FALUDI ÁGOTA példáit megtoldhatjuk néhány további ikerszóval, bár célunk nem az obi-ugor nyelvek összes ikerszavának kimerítő felsorolása, hanem az egyes ikerszótípusok jellemzése. Osztódásos ikerítésnek tarthatjuk még a következő kifejezéseket is: Syn. *kat kuw šew* 'Vogelruf' (OvD. 14), mindkét tag értelmetlen. — Syn. *kati kutija* 'unsicher, unklar' (OvD. 14), mindkét tag értelmetlen. — Syn. *širəmən-šurəmən* 'Wiesel-Wasel' (OvD. 189). Mindkét tag külön is szótárazva van: (KT. 917—918): DN. *turəm* 'ein Tier, Hermelin, Wiesel, Schneewiesel, Marder (?)': Koš. *tšurəm* 'ein Mäuse fressendes Tier, Marder?, Wiesel'; Sogom *turām* 'ein Tier'; Ni. *šurəm* 'Hermelin, Wiesel'. Érdekes a következő adat Ni. *širəm* 'in Sagen, dem Gewährsmann nicht näher bekannt'; Kaz. *širəm* 'in Sagen, Liedern Parallelwort von *AeηGər* 'Maus'. A két szó egymáshoz igen közelálló hangalakja, a jelentések hasonlósága és homályossága, az ikerszóként való előfordulás arra mutat, hogy a tagok önállósága ellenére vagy az elő-, vagy az utótagot ikerítésből önállósodott szónak kell tartanunk. — Kaz. *δli-mδli*, Trj. *āl-mālt* 'unvernünftig' (KT. 41, 521, DEWOS. 90). Mindkét tag értelmetlen, az egész kifejezés deskriptív STEINITZ szerint (i. h.). Lehetséges azonban, hogy az utótag a kicsinyítő képzőként is használatos *mδli* 'ganz abgenutztes Beil oder Messer' szóval azonos (vö. SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen 206). — Šerk. *lāmpask-šjka wāmpask-šjka* 'l.-Alter, w.-Alter' (OvD. 208) — Šerk. *tul-pul* 'verrückt' (OvD. 208), (KT. 996) Irt. *tulpul* 'albern, unverständlich', V. *tulpul* ua., *tulāχ pulāχ* 'ges 'tuli hupsuksi', Trj. *tulpul* 'verrückt, wahnwitzig', Ni. *tūlpul* 'unverständlich, wahnwitzig, wild', (PD. 2696) J. *tul-pul* 'dumm, geistesschwach', (PATKANOV) SO. *tulpul* 'dumm', ÉO. *tultul* ua. Külön csak az előtagot ismerem: (KT. 995) DN. *tul* 'verrückt, töricht, närrisch', Vj. *tul* ua., (PATKANOV) C. *tul* 'dumm'. Az északi osztják *tultul* is arra enged következtetni, hogy a *pul* utótag játszi ikerítés eredménye. — *jakatən jukatən* 'tanz' (OChr. 40). Az előtag önálló csak, vö. (DEWOS. 330) Šerk. *jak* 'Tanz'. — *ser mor* 'tief' (OChr. 148). FALUDI ÁGOTA csak parallelizmus tagjaiként ismeri őket (NyK. LII, 232): *ser-òndi*, *ser-òndi*, *šanžəm pèlā*, *mor-òndi*, *mor-òndi šanžəm pèlā* (ÉOM. 42.). Rámutat arra, hogy önállóan csak a *ser* előtag használatos.

Áttérünk most az osztják nyelv forradásos ikerítéseinek tárgyalására, s először ezúttal is FALUDI ÁGOTA példáit ismertetjük (FgrÉrt. 10, 35—43, NyK. LII, 208—238, 358—360): *ailta-lašimən* 'csendben-lassan' — *naχ-kaš* 'Lachen-Vergnügen, Spiel, Scherz' — *χišəm pārem* 'verschimmelt, verfault' — *lāmə-kōmā* 'dunkel' — *palax-ñalax* 'nyál' — *āperli-tōrli* 'a fortélyból kifogyva, a lélegzetből kifogyva (?)'. A kétesnek megadott (ONGY. 120) jelentés FALUDI ÁGOTA meggyőzően 'ügyetlen-hibás'-ra javította. Az *āperli* önállóan 'ügyetlen' jelentésű, az utótag viszont bizonyára a *tor* 'hiba' szó származéka. Az ikerszó eredeti alakja *āperli-torəη* lehetett, de az előtag hatására az utótag később megváltoztatta hangalakját: *āperli tōrli*. Ez tulajdonképpen azt jelenti: 'ügyetlen-hibátlan'. — *āj-keA* 'Erzählung, Nachricht' — *ādēt-tūpən* '(einziger und letzter), nur ein einziger' — *χou-van* 'hosszú avagy rövid' stb. — Az utolsó két példától eltekintve, ahol ellentétes jelentésű szók kapcsolódtak

össze, a felsorolt forradásos ikerszókat hasonló jelentésű szavak (elő- és utótag) alkotják. A FALUDI ÁGOTA által külön felsorolt számos összefoglaló összetétel többsége itt is megemlíthető: *kaš-muš* 'innerliche Krankheit, äusserliche Krankheit; Elend; Gram, Betrübnis' — *kāšli-pūšli* 'szomorú' (vö. NyK. LII, 358—359) — *nəraŋa-purəŋa* 'Unwille und Zorn' stb. — *emp-juχ remp-juχ* 'Pappel'. Faludi Ágota rámutat arra, hogy önállóan csak az utótag fordul elő, mégis forradásosnak tartja az ikerszót, hivatkozva arra, hogy az *emp* előtag a magyar R. *ebes* 'sumpf' megfelelője lehet. A magyar *ebes*-nek ezt az etimológiáját azonban újabban nem fogadják el. STEINITZ szerint (DEWOS. 101—102) az *emp* előtag „deskriptive Variation zu Normalwort *remp-juχ*”.

FALUDI ÁGOTA példaanyagát lehet újabb adatokkal bővíteni: Syn. *orijl kēnijl* 'knurrt und murrte' (OvD. 87, 146), vö. (KT. 75) Irt. *ārəŋta* 'knurren' és (KT. 407) Vj. *kōnəntā* 'anfangen zu knurren' — Šerk. *taŋreməsə pūsreməsə* 'drückte sie, presste sie' (OvD. 235), vö. (OChr. 160) *tānrij* 'drücken' és (OChr. 155) *pūsar* 'drücken' — Syn. *salī woli* 'etwas Schimmerndes' (OvD. 14), vö. (KT. 891) Vj. *salta* 'zu sehen sein, undeutlich schimmern' és (KT. 274) Trj. *wāʔiʔAtayā* 'schimmern' — Syn. *kēʔsi poʔsi* '(Sack) voll klatsch' (OvD. 32). Az előtagot nem találtam meg külön egyik nyelvjárásban sem. A (KT. 400) Ni. *keʔš3*, Kaz. *keʔʔsi*, *keʔsi* 'Plöze, Rotaue' halménv aligha tartozik ide, hiszen a halak nem beszédes természetűek. Az utótag viszont önállóan is előfordul: (KT. 699) Ni. *pōʔəs* 'Geschwätz', Kaz. *pōʔəs* 'Geschwätz, (lügenhaftes) Gerede', O. *pōʔəs* ua. A szó a (KT. 694) Kaz. *pōʔiti* 'hervorquellen', Ni. *pōʔiʔtā*, O. *pōʔidā* 'hervorquellen, plätschern (im Wasser); (fig.) sprechen' származéka lehet. (A képzőre nézve vö. SAUER, i.m. 89 vagy 162.) A képző palatizáltságát a szó affektív jellege magyarázza. Érdemes ezzel kapcsolatban idézni GANSCHOW megállapítását (CIFU 192) „... 1. die palatalisierten Konsonanten (*ʃ, ɲ, ɲi, ʃ, i*); 2. die kakuminalen Konsonanten (*ʃ, ɲ*); 3. r. Die Konsonanten dieser 3 Gruppen haben im Ostj. allgemein einen affektiven Charakter”. A szó affektív jellege magyarázatot ad az előtagra is. Az előtag bizonyára a (KT. 462) Ni. *ket* 'Wort', Vj. *kōl* 'Wort, Sprache' ~ fi. *kieli* szóból van képezve. Az eredeti *ʃ, ʔ* kakuminalódását a szó affektív volta és az utótag *ʃ*-jének hatása egyaránt okozhatta. — Syn. *wuʔʔLi-χuʔʔLi* 'stumpfsinnig' (OvD. 22, 32). A kifejezés nem egészen világos. Az utótag a (KT. 297) V. *koʔ* 'Geschicklichkeit, Können, Besinnung, Verstand', Kaz. *χʔʔ* 'Sinn', O. *χol* ua. fosztóképzős származékának látszik, az előtag azonban rejtélyes. Esetleg összefügghet a (KT. 96) Syn. *ōš* 'Gedächtnis, Verstand, Fähigkeit, Geschicklichkeit' szóval mint annak fosztóképzős származéka, s az *ōšli* előtag a *χuʔʔLi* utótag hatására módosult volna. Arra aligha gondolhatunk, hogy a (KT. 272) V. *weli* 'zahmes Rentier', Syn. (OvD. 5) *wuli* ua. szóval lenne azonos.

Térjünk át ezután az osztják ikerszavak hangalaki vizsgálatára. A felsorolt példák száma nem túlságosan nagy, de néhány szabályszerűséget azért meg lehet állapítani. Megkönnyíti helyzetünket, hogy STEINITZ is érintette már röviden ezt a kérdést. A Synjai nyelvjárásról írt hangtani vázlatában (14, 32) a következő szabályokra mutat rá: 1. a második magánhangzó rendszerint labiális (pl. *kat kut*), 2. a magánhangzováltakozást nem labiális szókezdő mássalhangzó és labiális szókezdő mássalhangzó váltakozása kíséri (pl. *salī woli*), 3. az első szó labiális mássalhangzóval, a második *χ*-val kezdődik (pl. *wuʔʔLi χuʔʔLi*). A šerkalji nyelvjárásra nézve ugyanezt állapítja meg (189, 208), azzal az eltéréssel, hogy megemlíti a következőket is: 1. mássalhangzováltakozás előfordul magánhangzováltakozás nélkül is (pl.

*lāmpask wāmpask*), 2. magánhangzós kezdetű előtag is váltakozik labiális mássalhangzóval kezdődő utótaggal (pl. *aḡaša waḡaša*).

Példaanyagunkat mi az alábbiak szerint csoportosítjuk: 1. magánhangzós szókezdet ~ labiális mássalhangzós szókezdet (*aḡaša waḡaša*, ? *ḡli-mḡli*); 2. nem labiális ~ labiális mássalhangzó váltakozása (*saūliṅ pauliṅ*, *šēkēr-vēkēr*, *nāḡa-waḡnā*, *šīḡarta piḡarta*, *lāmpask wāmpask*, *tulpul*). Mind osztódásos ikerítések; 3. nem labiális ~ labiális magánhangzó váltakozása (*tiṅḡār-tiṅḡār*, *kat kut*, *kati kutija*, *širəmṅən-šurəmṅən*, *jakatən jukatən*). Mind osztódásos ikerítések; 4. a 2. és 3. szabály kombinálódása (*kēLši poLši*, *kas-muš*, *kāšli-pūšli*, *nārəṅa purəṅa*, *ser mor*, *safi woli*, *taṅremasə pūsremasə*). A *ser mor* kivételével mind forradásos ikerszavaknak látszanak; 5. magánhangzós szókezdet ~ nem labiális mássalhangzós szókezdet (*ailta-lasiṅən*, *āperli-tōrli*, *āj-keA*, *orijl kēnijl*, *ādēt-tūpēṅ*, *emp remp*). Mind forradásos ikerítések, talán az *emp remp* kivételével; 6. mássalhangzós ~ palato-veláris mássalhangzós szókezdet (*wuLli ḡuLli*, *nāḡ-kaš*, *lāmā-kōmā*, *mandēl-ḡandēl*). Föltehetőleg mind forradásos ikerítések. Néhány kifejezés nem illik jól egyik csoportba sem: *palāḡ-ḡalāḡ* (a labiális tag elől!), *ḡišem pārem*, *ḡou-van* (A 4. csoporthoz állnak közel.), ?*tin tan*. A *wuLli ḡuLli* esetében is feltűnő a labiális kezdetű előtag, de talán helyesen tettük, hogy a 6. csoportba soroltuk. ugyanez vonatkozik a *mandēl-ḡandēl*-ra is.

A hangsúlyviszonyokra csak az írásképp alapján következtethetünk. A külön írt szavaknál nyilván mindkét tag hangsúlyos, az egybeírt *tulpul*-nál föltehetőleg csak az első. A legtöbb kifejezés azonban kötőjellel van írva, s azokat nehéz értelmezni.

A felsorolt ikerszók alaktani viselkedését igen nehéz megítélni a szűkös anyag alapján. Úgy tűnik, hogy még az osztódásos ikerszavaknak is mindkét tagja fölveszi a toldalékokat: V. *tuḡḡ pulḡḡ ḡəs* 'tuli hupsuksi', Syn. *aḡašeṅən waḡašeṅən*, Syn. *širəmṅən-šurəmṅən*, Šerk. *jakatən jukatən*. Alig van példa arra, hogy csak az utótagot ragozzák: *kati kutija*.

Jelentéstani szempontból az osztódásos ikerszavak két csoportra oszlanak: 1. csak az egyik tag fordul elő önállóan (*saūliṅ pauliṅ*, *šēkēr-vēkēr* stb.); 2. önállóan egyik tag sem használatos (*tiṅḡār-tiṅḡār*, *kat kut* stb.). A forradásos ikerszóknál is két csoport van: 1. Az ikerszó két tagja rokonértelmű (*kēLši poLši*, *āperli-tōrli* stb.), ide tartozik a forradásos ikerszók legnagyobb része; 2. Az elő- és utótag jelentése ellentétes (*ḡou-van*, *ādēt-tūpēṅ*).

#### IV.

A vogul nyelv ikerszavainak vizsgálatában MUNKÁCSI gyűjtésére támaszkodtam. Miután úgy láttam, hogy ikerszók leginkább a találós kérdésekben fordulnak elő, átnéztem KANNISTO—LIMOLA Wogulische Volksdichtungjának VI. kötetét is. Itt is megjegyzem, hogy nem törekedtem valamennyi föllelhető ikerszó összegyűjtésére, hanem csak az egyes típusok megállapítására, jellemzésére.

MUNKÁCSI szövegeiben a következő ikerszókra bukkantam: (ha a nyelvjárást nem jelölöm, az adat északi): *axlā-paylā* 'immell-ámmal' (III, 415); *seri-mori* 'rengeteg, zordon' (IV, 386); *kirsti-vorsti* 'zörgő, zajgó' (IV, 386); *šili-lūri* 'csengős, csörgős' (IV, 223); *lūri-kūri* 'csörgős-zengős' (IV, 223); *nāliṅ-vārsiṅ* 'zörgés, ropogás' (IV, 244); *jēri-pēri* 'görbén, ferdén' (IV, 388); *šilaxti-pilaxti* 'csikorog, nyivákol' (IV, 391); KL. *limiš-lamiš* 'ringy-rongy' (IV, 393); *Sirākā-Mārakā* tulajdonnév (II,

397); Ko. *šāṅkwā-māṅkwā* 'dombocska' (IV, 397); Ko. *tāṅkwā-māṅkwā* 'icipici' (IV, 400); Ko. *šārā-pārā* 'sürögve-forögva' (IV, 400); Ko. *šām-pālān* 'szemük, fülük' (III, 525); *āyim-pēyām* 'leányom, fiam' (IV, 413); *ujām-xulām* 'barmaim' (tkp. 'állathalam') (IV, 413).

KÁLMÁN Chrestomatia vogulica című egyetemi tankönyvéből való a következő három példa: *soxri-xoxri* 'szitakötő', *uj-xul* 'állat', *āyi-pēy* 'gyermek' (Szójegyzék).

KANNISTO szövegeiben a következő adatokat találtam: Ko. *səṅsəriṅ mānsəriṅ* 's.-Fluss, m.-Fluss' (III, 96); Ko. *soākām koākām, šoākām koākām* 'ich klopfe und huste' (III, 106); Ko. *šəṅipəṅi* '(zwei) dünne (Beine)' (VI, 162); Ko. *šərapərə* '?', dreht sich' (VI, 167); Szo. *limšximšt* 'Schmutz (und) Kehricht' (VI, 137); FL. *limšlamš* ua. (VI, 145); P. *limšlamš* ua. (VI, 174); Szo. *sali woli* 'das Glänzende (und) Schimmernde' (VI, 139); FL. *saliwoli* 'das Glänzende, Leuchtende' (VI, 147); FL. *šil'xtan(e) pil'xtan(e)* 'knirrende, knarrende' (VI, 148); FL. *sēyisam xissam* 'mit Sandkörnchen, mit Grieskörnchen' (VI, 148); FL. *žirsti worsti* 'Dröhnendes (und) Brausendes' (VI, 149); FL. *šimš-šamš* 'es rischelt, es raschelt' (VI, 152); P. *šipl šopl* 'betastet, befingert wird' (VI, 173); P. *širamira* '??' (VI, 173, 182); P. *kirtsi pōartsi* 'knistert (?)', flackert (?)' (VI, 181).

Felhasználtam A. I. KARTYINA tanulmányát is (A. H. Картина; Словоупотребление имен в мансийском языке. Просвещение на Советском Крайнем Севере, 280-295 (В помощь учителю школ Крайнего Севера), Leningrád 1967).

Valódi ikerszavakat nem említ, csak néhány mellérendelő szóösszetételt: (293) *нирсяхыл* 'kustarnik' (*нир* 'kust', *сяхыл* 'zarosli'); *ярум-монсюм* 'беда'; *морум-ма* 'мир, вселенная'; *уй-хул* 'выдра, животное' (szó szerint 'állat-hal'); *ем-хотал* 'сутки' (szó szerint 'éj-nap'); *сэхри-хохри* 'стрекоза' stb.

Megkíséreljük itt is az osztódásos és forradásos ikerszavak csoportját külön választani. Osztódásos ikerszavak lehetnek a következők: *axlā-paxlā, seri-mori, kirsti-vorsti, kirtsi pōartsi, šili-lūri, lūri-kūri, šiləxti-piləxti, šil'xtane pil'xtane, šipl šopl, səṅsəriṅ mānsəriṅ, soākām koākām, səṅipəṅi, šərapərə, limšximšt, limšlamš, siramira, limiš-lamiš, limš-lamš, Sirākā Mārakā, šāṅkwā-māṅkwā, tāṅkwā-māṅkwā, soxri-xoxri, šimš-šamš*

A vogul szókészlet hiányos ismerete miatt nehéz eldönteni, hogy melyik ikerítés osztódás és melyik forradásos. Az osztódásosnak ítélték esetében külön problémát okoz annak megállapítása, hogy az ikerszó melyik tagja fordulhat elő önállóan is. A következő szavaknál — úgy tűnik — önmagában mindkét tag értelmetlen: *kirsti-vorsti, kirtsi pōartsi, limiš-lamiš, limš-lamš, Sirākā Mārakā, soxri-xoxri, šimš-šamš, šipl šopl, səṅsəriṅ mānsəriṅ, səṅipəṅi, limšximšt, širamira*. Az *axlā-paxlā* 'immellámmal' utótagja aligha származhat a (CSERNYECOV) *pahvəṅ* 'széles' alapszavából, s az is meglehetősen valószínűtlen, hogy a *tāṅkwā-māṅkwā* 'icipici' előtagja a (MUNK.—SZIL.) *tāṅkw* 'tűzmoszat, möha' szóval lenne azonos. Vannak azonban biztosabb példák is arra, hogy az egyik tag — általában az előtag — önállóan is használatos. A *seri mori* 'rengeteg, zordon' előtagja az utótagtól függetlenül is előfordul: *ser ūnt sāt sāmna ēlā ti minaməm, ser vōrxtat sāmna ēlā ti minaməm* 'Sötét vadon két zugába mentem én im el, sötét erdő vad zugába mentem én im el'. KÁLMÁN (ChrV.) külön címszavain közli a *mor* utótagot is, de szövegben én mindig csak a *serrel* együtt láttam. Ha valahol mégis önállóan fordul elő, bizonyára elvonás eredményeként tekinthetnénk a *mor* ilyen használatát. — A *lūri-kūri* 'csörgős-zengős' ikerszó előtagja összefügg a (Rombangyejeva) *лургуичке* 'звенеть' szóval — A *šāṅkwā-māṅkwā* 'dombocska' előtagja azonos a (MUNK.—SZIL.) *šāṅkw* 'halom' szóval. —



A *šiləxti-piləxti* 'csikorog, nyivákol' és a *šiləxtane piləxtane* 'knirrende, knarrende' kifejezések előtagja a (Munk.—Szil.) *šixliŋ, šixriŋ*, (CSERNYECOV) *šihliŋ* 'скрипящий' 'szavakhoz kapcsolható — A *šoákām koákām* 'ich klopfe und huste' utótagját LIIMOLA más helyről nem ismeri. Az előtagra nézve pedig fölteszi, hogy az adott fordítás esetleg helytelen, s a kifejezés inkább 'ich spucke (und) huste'-val fordítandó. Ez esetben az előtag az osztják (KT. 1115) Ts., Kr. *täktä* 'ausspeien' átvétele lenne.

Az alábbi szavak viszont forradásos ikerítésnek látszanak: *šili-lūri* 'csengős, csörgős', vö. KÁLMÁN (ChrV) *šil* 'csengő'; (MUNKÁCSI III, 485) *nēt šilen khūrpa jāmas rāntā vūt kit tāine nal ūttiān* 'A nők a csörgős szélű jeles bárkát a víz két folyama közé lebocsátják'; illetve (ROMBANGYEJEVA) *лугзукве* 'звонеть' — *nāliŋ-vāršīŋ* 'zörgés, ropogás'. Osztódásos a hangalak eltérése miatt aligha lehet. Az utótag összefügghet a (MUNK.—SZIL.) *vāršām* 'szárnycsattogás' szóval. — *jēri-pēri* 'görbén, ferdén', KÁLMÁN jegyzete szerint játszi ikerítés, de talán mégis forradásos ikerszó vö. (MUNK.—SZIL.) *jēri* 'oldalvást', ill. *pēriti* 'fordít'. — *šarə-pərə* 'sűröge-forogva' és (KANN.—ЛИМ.) *šarəpərə* '?', dreht sich': A *šarə* előtagot nem ismerem önálló szóként, de „visszaikerítés”-ből (hangalaki okok miatt) nem származhat. Összetartozhat a magyar *sűrög, serény, sereg* stb. szavak tövével. Az utótag lehet ikerítés eredménye, de önállóan is megvan (MUNKÁCSI IV, 397) *pərə-pərə*. Azt hiszem, a következő adatok is idekapcsolhatók (MUNK.—SZIL.) K. *pər* 'görbe, ferde', T. *ləx-pərkəts* 'körül tekerődött' stb. — *šām-pəlān* 'szemünk, fülünk' — *āyim-pēyām* 'leányom, fiam' — *ujəm-xuləm* 'barmaim' (tkp. 'állatom, halam') — *sali woli* 'das Glänzende (und) Schimmernde': Az előtag nem lehet ikerítés eredménye. Esetleg a magyar *csillog, sajog*, cser. *tsolyāž* 'csillog' stb. etimológiai megfelelője. Az utótag önállóan is előfordul, vö. (MUNK.—SZIL.) *voliti* 'ragyog'. — *žirsti worsti* 'Dröhnendes (und) Brausendes': LIIMOLA kimutatja mindkét tag önálló használatát, vö. *wit žirsti* 'das Wasser rauscht (beim Rudern)', *nas worsti* 'es braust richtig od. nur so (beim Rudern)' — *sēyisam xissam* 'mit Sandkörnchen, mit Grieskörnchen': LIIMOLA az alábbi önálló szavakat idézi: Szo. *xis* 'necok' és Szo. *sēi*, FL. *sēyi* 'Sand' — *нирсяхыл*, vö. *нир* 'куст' és *сяхыл* 'заросли' — *ярум-монсюм* 'беда' vö. (MUNK.—SZIL.) *jārəm* 'ínség' és *mošəm* ua. — *торум-ма* 'мир, вселенная' (tkp. 'ég-föld') — *эм-хотал* 'сутки' (tkp. 'ég-nap'). Ez utóbbi kifejezések már eléggé távol állnak az igazi ikerszóktól.

Vizsgáljuk most meg a vogul ikerszavainkat hangalaki szempontból! Példá- anyagunk nem nagy ugyan, de a következő típusok elég világosan kirajzolódnak: 1. nem labiális mássalhangzós vagy magánhangzós szókezdő ~ labiális mássalhangzós szókezdő (*axlā-paxlā, jēri-pēri, šiləxti-piləxti, šāŋkwə-māŋkwə, tāŋkwə-māŋkwə, šəŋipəŋi, šarə-pərə, səŋsəriŋə-məŋsəriŋə, šiləxtane piləxtane, širamira*), ide sorolom a következő, némileg eltérő kifejezéseket is: *nāliŋ-vāršīŋ, šām-pəlān, āyim-pēyām, ярум-монсюм, торум-ма*; 2. palatális, általában felső nyelvéllású illabiális magánhangzó ~ veláris, általában alsó nyelvéllású magánhangzó (*limiš-lamiš, limšlamš, šimš-šamš, šipl šəpl*); 3. az előző két szabály kombinálódik némi módosulással: az előtagban nem labiális szókezdő mássalhangzó és palatális, illabiális, általában felső vagy középső nyelvéllású magánhangzó van, az utótag viszont labiális szókezdő mássalhangzótés veláris, labiális, alsó vagy középső nyelvéllású magánhangzót tartalmaz (*seri-mori, kirsti-vorsti, širākā-Mārakā, səŋsəriŋə-məŋsəriŋə, žirsti worsti, kirtsi pərtsi*), itt említem meg a *sali woli* ikerszót is; 3. nem palato-veláris ~ palato-veláris szókezdő mássalhangzó (*lūri-kūri, šoxriŋoxri, šoákām*

*kòákám, limš-χimšt, sēyisam χissam*), az előtag magánhangzós kezdetű is lehet: *ujəm-χuləm, эм-хотал*. A *šifi-lūri* és *нурсяхыл* szavakat nem tudom besorolni.

Az ikerszók hangsúlyviszonyairól nemigen lehet nyilatkozni. Az írásmódra vagyunk utalva, s ugyanazt mondhatjuk, amit az osztják ikerszókról mondtunk. Annyi eltérést talán megállapíthatunk, hogy a vogul adatoknál gyakoribb az egybeírás, ill. kötőjellel való írás, ami az elő- és utótag erősebb egybeolvadásának a jele lehet.

Az ikerszók alaktani viselkedéséről is keveset állapíthatunk meg. Többnyire mindkét tag fölveszi a toldalékokat (*āyim-pēyəm, soākām kòákām* stb.) de arra is van példa, hogy csak az utótag (*šām-pālān, limš-χimšt*).

Jelentéstani szempontból az osztódásos ikerszók két csoportra oszlanak: 1. csak az egyik tag (általában az előtag) van meg önálló szóként is (*šāṅkwā-māṅkwā, seri-mori* stb.); 2. önállóan egyik tag sem használatos (*limšlamš, šipl' šəpl'* stb.). A forradásos ikerszóknál is két csoport különböztethető meg: 1. az ikerszó két tagja rokon értelmű (*sali woli, sēyisam χissam* stb.); 2. a két tag ellentétes jelentésű (*āyim-pēyəm, эм-хотал* stb.).

Az osztják és vogul ikerszók áttekintése után a három ugor nyelv ikerszóinak közös sajátosságait, az ikerszók esetleges ugor kori meglétének kérdését, az ikerszókból való elvonás néhány esetét, az ikerszók és a parallelizmusok egymáshoz való viszonyát kívánjuk megvizsgálni. Eerre azonban csak a Népajz és Nyelvtudománók következő számában kerülhet sor.

## DIE ZWILLINGSWÖRTER DER UGRISCHEN SPRACHEN. I.

von T. MIKOLA

In der Finnougristik hat man den Zwillingswörtern bisher wenig Aufmerksamkeit geschenkt. Die Zwillingswörter einiger finnischugrischen Sprachen sind zwar behandelt worden — meistens nur ganz kurz —, es gibt aber Sprachen, die in dieser Hinsicht gar nicht untersucht worden sind, und auch die vergleichende Forschung dieser interessanten Wortkategorie lässt noch auf sich warten. — Der Verfasser überblickt die Zwillingswörter des Ungarischen, des Ostjakischen und des Wogulischen. Er analysiert und klassifiziert sie von morphologischem, phonetischem und semantischem Gesichtspunkt. Die gemeinsamen Züge, die Herkunft der Zwillingswörter der ugrischen Sprachen werden im zweiten Teil des Aufsatzes behandelt werden.

## AZ UDMURT NÉPDAL

(MINT SZÖVEG ÉS VERS)

DOMOKOS PÉTER

A tegnap és a ma, a közösség és az egyén történetéről, sorsáról az udmurt népdal mondhat a legtöbbet. Őrzi és fenntartja az egykori nemzedékek gondjait, örömet-bánatát, a harcok és a békés munka emlékezetét, végigkíséri a ma emberének életét is születésétől a haláláig, vele van hétköznapijain, ünnepein, lelki válsága idején, s a boldogság pillanataiban. Nem hal meg, hanem naponta újrászületik, egy kis nép s számtalan egyed sírásának, nevetésének, szenvedésének, boldogulásának, értelmi és érzelmi világának maradandó érvényű, költői megnyilatkozásai hömpölyögnek tova benne egyre dúsabb áradással.

„Az udmurt — mondja egy népi szólás — a malomból visszatérve is dalol”. „Dalolva könnyebb a munka”, „Dalolva javul a kedv”, „A dal mindenkivel megbarátkozik” — vallják az udmurt közmondások.<sup>1</sup> A dal születésének szent titkáról csak a beavatottak szólhatnak, az ars poeticák mindig a reveláció erejével hatnak, s nemcsak az frott irodalomban. A finn és az észtl folklór kágylóiban valóságos gyöngyszemek a dal genezisének a dalai, s hasonlóak hozzájuk szépségben és különlegességben az udmurt népköltészet mind ez ideig észrevétlen lírai remekei is:

Dalolj, dalolj — mind mondjátok  
Gondolva, hogy könnyű dolog.  
Mesélj, mesélj — így unszoltok,  
Véletek, hogy nem nagy dolog.  
Ha énekelsz, úgy énekelj,  
legyen benne egész lelked,  
Ha meg mesélsz, hát úgy mesélj,  
legyen benne mind, mit gondolsz.  
Szíved nélkül nem dalolhatsz,  
Fejed nélkül nem regélhetsz.  
Miről meséljek hát nektek?  
Miről szóljon dalom nektek?  
Szólok tán a régiekről,  
Dalolok megtörténteokről.

<sup>1</sup> П. К. Поздеев: Жингырты, удмурт кырзан. Ижевск, 1960.

Szavaimat, dalaimat  
 Kiskoromban vénék fűjták,  
 Eldalolták s zsákba dugták,  
 A zsák száját összekötték,  
 S egy krezlibe\* elrejtették,  
 Hársfa üregébe dugták.  
 Erdők mélyén volt e hársfa,  
 Ki tudja az utat oda?  
 Hogy megtaláld, igyál kicsit,  
 Hisz az arak\*\* lelket könnyít,  
 S feloldja a nyelv zárait.

Az idézett dal, amelyet 1916-ban Bolsaja Dokja falvában az 55 éves Opocs Ele, a krezli-n is nagyszerűen játszó parasztember ajkáról jegyzett le GERD KUZEBAJ,<sup>2</sup> a legcsattanósabb cáfolata az udmurt dalról terjesztett ilyenféle vélekedéseknek: „Milyen a votják dal? Mendegél az öreg votják a nyírfa mellett és énekelni kezd: Nyírfa, nyírfa, nyírfa... és így énekelt megszakítás nélkül mindaddig, ameddig valamilyen érdekes más tárgy nem ötlük élesen a szemébe.”

A hasonló tudománytalan, a szakértelem mellett a jóindulatot is nélkülöző kijelentéseket azonban hamarosan megcáfolták a tények, s a lelkiismeretes, értő megközelítési és vizsgálati mód magyarázatot adott a szöveg nélküli dalok problematikájára is. \* BUCHÉ, PERVUHINÉ, MUNKÁCSIÉ és WICHMANNÉ<sup>7</sup> az udmurt népdalgyűjtés (főként népdal-szöveggyűjtés) kezdeményezésének érdeme, jónéhány ma is helytálló pontos megállapítást tettek a dal tartalmi-formai vonatkozásaival kapcsolatban is.

Felismerték a déli és északi udmurtok dalainak lényegbeli eltéréseit, az improvizáció nagy szerepére — mint a dal bőségeinek egyik biztosítékára — is felfigyeltek.\*\*

\* guzla, „guszli”

\*\* pálinka

<sup>2</sup> К. П. Герд: Вотяк в своих песнях. (Вотяки, Москва, 1926.)

<sup>3</sup> М. П. Петров: Метрика и художественная композиция удмуртского народного песенного творчества. (Молот, 1935. № 8.)

\* Buch megállapítása szerint: „Das Lied der Wotjaken representiert alle Hauptstudien, welche das Volkslied überhaupt durchgemacht haben dürfte, und deshalb ist eine Betrachtung desselben ganz besonders interessant.”<sup>4</sup>

<sup>4</sup> Мах Buch: Die Wotjaken. Helsingfors, 1883.

„Что у вотяков нет своих песен и что они поют лишь безмыслику, то повторяя безсвязно отдельные вотские слова, то перебирая одну или даже зараз несколько русских песен — такое показание могло составиться лишь поверхностном ознакомлении с вотской жизнью... На самом же деле, повторяем мы, — у них песен довольно много, так что и в наше собрание вошли даже не все те песни, которые распеваются вотсками Глазовского уезда, а мы имеем данные, что у Вотяков, живущих в уездах Сарапульском, Слободском и других, существуют еще свои песни, отличные от Глазовских” — írja PERVUHIN.<sup>5</sup>

<sup>5</sup> Н. Первухинь: Эскизы преданий и быта инородцев Глазовского уезда. Вятка, 1888—1890.

\*\* „A szövegeket és a hozzájuk tartozó énekeket Örtömej saját alkotásainak vallja — írja MUNKÁCSI<sup>6</sup> —, melyeket ő életének különböző viszonyai alkalmával szerzett, s azóta is énekel minden ünnep, azaz ivási alkalom (juon) idején... Azon kérdésemre, hogy vajon a Tujmi folyóról nem tudna-e dalt, rögtönözte a „Tujmi mentében” kezdetűt, melynek alakja csaknem szabályos rit-

<sup>6</sup> MUNKÁCSI BERNÁT: Votják népköltészeti hagyományok. Budapest, 1887.

Az általuk gyűjtött és közzétett változatos témájú és formájú, tekintélyes számú dalszöveget (MUNKÁCSI két kötetében 277+516,<sup>8</sup> WICHMANN kötetében 474, PERVUHINNál 33, GAVRILOVNál 216<sup>9</sup>+22<sup>10</sup>, BUCHNál 26+16 — ezek részben GAVRILOV szövegei —), s nagy fontosságú észrevételeiket nem nélkülözheti az udmurt dal-filológia.

A folkloristák azonban megítélésünk szerint nem veszik jelentőségükhöz mértén figyelembe a forradalom előtt elért eredményeket. PERVUHIN elemzése helyenként GERDEivel vetekszenek; amit pedig a dalok előadásmódjáról, az udmurt énekesek hangjáról ír, az nemcsak finom megfigyelő készségről, intencióról vall, hanem a népzene olyan korszerű szemléletéről, amelyet utódai máig sem értek el.

1919-től napjainkig tucatnyi népdalkiadvány látott napvilágot, amelyek közül a legfontosabbak a 30-as évekig GERD,<sup>11</sup> T. BORISZOV,<sup>12</sup> M. ILJIN<sup>13</sup> gondozásában a harmincas években PETROV,<sup>14</sup> KATORGIN,<sup>16</sup> VASZILJEV-BUGLAJ,<sup>17</sup> 1960 után pedig P. POZGYEJEV és TRAVINA<sup>18</sup> gondos munkája eredményeként jelentek meg. A tulajdonképpeni udmurt népdalkutatás is csak a forradalom után indult meg, s alapvető fontosságú tanulmányokban tárta fel az udmurt népdal természetét GERD,<sup>19</sup> VASZILJEV-BUGLAJ,<sup>20</sup> GIPPIUS és EVALD,<sup>21</sup> P. POZGYEJEV és TRAVINA. A népdalgyűjtés és dalanalízis legkiemelkedőbb személyisége minden vitán felül GERD.\*

musú. — Az efféle dalok, azt hiszem, szintén fontos adalékok a votják népdal keletkezésének megértésére nézve.”; „Вотьяк имеет от природы наклонность и способность к пению. — Слух его более музыкален, нежели слух русского, и еще более, нежели слух пермяка ... Сверх того вотьяки обладают весьма значительною музыкальною памятью: особенно быстро (и детьми, и взрослыми) усваивается мотив: но и самые слова, спетые на известный мотив, запоминаются ими легче, нежели с устной речи или с книги” — vélekedik PERVUHIN.

<sup>7</sup> Y. WICHMANN: Wotjakische Sprachproben. I—II. Helsinki, 1893, 1901.

<sup>8</sup> MUNKÁCSI BERNÁT: Voksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken. (Herausgegeben von D. R. Fuchs) Helsinki, 1952.

<sup>9</sup> Б. Гаврилов: Произведения народной словесности, обряды и поверия вотьяков Казанской и Вятской губернии. Казань, 1880.

<sup>10</sup> Б. Гаврилов: Поверия, обряды и обычаи вотьяков Мамадышского уезда, урянс-учанскаго прихода (Труды четвертаго археологическаго съезда в России II., Казань, 1891.)

<sup>11</sup> К. Герд: Удмурт кырзантёс. Ижкар, 1927.

<sup>12</sup> Т. К. Борисов: Песни южных вотьяков. Ижевск, 1929.

<sup>13</sup> М. Ильин: Ой, льёмпу но сяськаёс. Ижкар, 1926.

<sup>14</sup> М. П. Петров: Удмурт калык кырзантёс. (Ныльчуртёс) Ижевск, 1936.

<sup>15</sup> М. П. Петров: Удмурт калык кырзантёс. (Сюжетной кырзантёсын сборник) Ижевск, 1936.

<sup>16</sup> А. Каторгин — М. П. Петров: Удмурт калык кырзантёс. (Нотаосын сборник) Ижевск, 1937.

<sup>17</sup> Д. Васильев—Буглай: Удмурт калык кырзантёс. Москва, 1937.

<sup>18</sup> И. К. Травина: Удмуртские народные песни. Ижевск, 1964.

<sup>19</sup> К. Герд: Удмурт калык ас кырзантёс. Глазов, 1928.

<sup>20</sup> Д. Васильев — Буглай: Удмуртские песни. (Труды УдНИИ, вып. I. Ижевск, 1935.)

<sup>21</sup> Е. В. Гиппиус — В. В. Эвальд: К изучению поэтического и музыкального стиля удмуртской народной песни. (Записки УдНИИ, вып. X. Ижевск, 1941.)

\* „A votják egész élete, mindennapi nehéz munkája, elszakíthatatlan kapcsolatban van a dallal. És gyakran nem tudott, hol végződik a nehéz munka és hol kezdődik az ének, hol kezdődik az ének és végződik a munka. A votják legjelentéktelenebb lépését is dallal jelöli. Ha valaki soha nem láthat votjakot, sem hajlékát, sem vidékét, de olvassa dalait, úgy érzi, jól megismerte őt, megismerte mindennapi életét, kunyhóját, szegényes földjeit, de ami fő, megérzi, hogy a dalokon keresztül szíve legrejtettebb szögletébe is beengedte őt a nép. A votják zárkózott ember, soha nem osztja meg idegennel azokat a gondolatait, élményeit, amelyek nyugtalanítták, legyen ez bármilyen nehéz, feküdjön bár szíven kőként a keserűség, — ő mindezt egyedül viseli... De amikor övéi között, családjában

Ő ismerte fel elsőként a dallam rögzítésének fontosságát is,\* ő maga fonográffal gyűjtött, sajtó alá rendezett egy kottás kiadványt, s tanulmányában ragyogóan érvényesíti a dallam és szöveg kapcsolatából adódó tanulságokat; írt a szöveg nélküli, szavak vagy szótagok ismétlésére épülő dalok sokak által emlegetett kérdéséről is. Sajnos a népdal zenei oldalának szakszerű vizsgálata még sokáig váratott magára, s noha néhány dallamot már BUCH és WICHMANN kötetei is tartalmaztak, sőt LACH tekintélyes számú (80) udmurt dallamot tett közzé,<sup>24</sup> TRAVINA munkálkodásának kezdetéig a zenei szakemberek közül csak VASZILJEV-BUGLAJ tett kísérletet (a rendelkezésére álló csekély anyag alapján) az udmurt melódiavilág jellemzésére. Az udmurt zene és opera sem képzelhető el a népi dallamok nélkül, a népdalgyűjtés és kutatás feltétele a nemzeti zene megteremtésének.<sup>25</sup> Ebben a vonatkozásban is kezdeményezőnek számít GERD, aki a tudomány mellett a művészet céljait is szem előtt tartotta munkásságában.<sup>26</sup>

A nemzetközi népzene tudomány (s főként a magyar) is adós még az udmurt népdal vizsgálatával, ezért sincs még kijelölve az udmurt népzene helye Európa zenei térképén. Ily módon — érdemben — kapcsolatairól sem lehet még nyilatkozni.

Akár a déli udmurtok tatár hatásról árulkodó fiatalabb korú négysorosait, akár az északiak archaikusabb, nagyobb terjedelmű dalait vizsgáljuk, lenyűgöz mindkét típus változatossága és gazdagsága. Erről a tényről elsősorban az udmurt gyűjtők kiadványai győznek meg bennünket, ők jegyezték le ugyanis a legteljesebb és legértékesebb szövegeket. Köteteik olvasása újra és újra bizonyítja, hogy a dal és a dalköltés különleges szerepet játszik az udmurt életben, s érthetővé teszi a dal kiapadhatatlanságának, bőségének okait is.

Dalolni szinte mindenki tudott, s dalolni szinte mindenkor s mindenhol lehetett. Voltak azonban — szép számmal — a közösségből kiemelkedő híres énekesek,\*

vagy vendégségben van, s különösen, mikor ünnep idején iszik a házi készítésű keserű arakból — felismerhetetlenné válik. Énekelni kezd, s mondja, dalolja vég nélkül a dalokat, mondákat. Hallgatva őt, úgy tűnik neked, hogy egy ezerszínű virág nyílik ki előtted, amely eddig szíve mélyén rejtőzött. Olvasva dalait úgy tűnik, hogy a votják nép részletes naplóját olvasod, érzéseinek, hangulatainak, élményeinek naplóját. Egyetlen mozzanat sem marad árnyékban, nem marad színes vonásokkal megrajzolatlanul ebben a naplóban. Nem véletlenül költöttek az oroszok közmondást a votjákokról: „A votják mindig dalol, ha az erdőt járja, az erdőről, ha a mezőt járja, a mezőről énekel” — írja az udmurt népdalról poétikus szépségű tanulmányában GERD, s joggal nyilatkozik így, mert 5000 (!) általa gyűjtött dal alapján folytatja kutatásait.<sup>22</sup> Ez a hatalmas és pótolhatatlan anyag GERD archívumának más nagy értékű kéziratok munkáival együtt 1932-ben elkallódott.

\* „...к сожалению, совершенно не имеем точных записаний мелодий... песен... Это своеобразие мелодического склада вотяцких песен, а также свойственная им свобода ритма, не укладывающегося в правильные такты, очень, затрудняют их точную запись при помощи современной нотной системы и требуют при гармонизации большого знания, опыта и искусства...” — írja egy cikkében.<sup>23</sup>

<sup>22</sup> K. Герд: Этнография у вотяков после революции. (Этнография, 1926.)

<sup>23</sup> K. Герд: Вопросы изучения вотяцкой музыка. (Жизнь национальностей, 1922. № 17.)

<sup>24</sup> R. Lach: Wotjakische Gesänge. Wien und Leipzig, 1926.

<sup>25</sup> Путь к удмуртской опере. Ижевск, 1969.

<sup>26</sup> История музыки народов СССР I. (1917—1932) Москва, 1966.

\* „Egész csapatnyi énekes és énekesnő van, aki képes dalköltésre vagy improvizálásra és kívülről tud legalább 4000 sornyi dalszöveget. Régi hagyomány, hogy ünnep idején a vendég maga szerzette dallal köszönti a háziasszonyt, s a megtisztelt maga is dalimprovizációval fogadja az érkezőt. A férjhezmenő lányok, vagy a bevonuló fiatal emberek (különösen a forradalom előtt) emlékül hagyták a saját maguk által szerzett dalt” — írja Gerd, akinek édesanyja messze földön híres dalénekes volt.

s ezernyi szürke nap és élethelyzet mellett akadtak különleges alkalmak is az éneklésre. A magányos munkavégzés, bandukolás vagy pihenés idején elhangzó énekek mellett, társas összejöveteleken, a közösség különböző ünnepein is felcsendül a dal, s a legjobb énekesek részvételével ezek az alkalmak valóságos dalfesztiváloknak tekinthetők.

A dalokat többféle szempont szerint lehetne csoportosítani. A magunk részéről mint az udmurt élet dokumentumait mutatjuk be a legjellegzetesebbeket, s itt a tartalmat tartjuk elsősorban szem előtt, majd mint az udmurt népi kultúra rangos alkotásait formai-nyelvi vizsgálatban részesítjük a legsajátosabbnak ítélt dalszövegeket.

Az udmurt dal legarchaikusabb rétege azoknak az időknek az emlékét őrzi, amikor a vadászat jelentette a lét alapját. A valaha igen elterjedt, közkedvelt és minden szavukban, egész konstrukciójukban szabott hagyományokat követő ősrégi vadászdalok sajátosságai szerves tartozékaivá váltak más témájú daloknak (lakodalmi dalok, bevonulók dalai), s főleg ezekből következtethetünk vissza a „Jagdlied” milyenségére. A vadászdalok epikus jellegűek, részletező, felsoroló, komótos előadásban taglalják a vadászat lefolyását (a vadász ébredését, útnak indulását, útját is). Az alábbi lakodalmas dal lányrablásról szól, s még a zsákmányszerzés motívumában is egyezik az egykori vadászdallal:

Lombleveles fa lomblevele alatt  
jöttünk,  
tűlevelű fák tűlevelei alatt mentünk,  
evet futotta buckáson jöttünk,  
fajd kotkodácsoló fenyvesen mentünk,  
fogoly fütyülő patak völgyében éhesen  
jöttünk,  
ölyv módjára lecsapva mentünk.  
(ld. a 6. sz. alatti mű 147. sz. dalát)

Ugyancsak egy régi kedves foglalkozás emléke él a méhhívogató dalokban, melyeknek egyikében a méhész a méh zümmögését utánzó *zyngyr* szóval szólítgatja, bővöli magához méheit. Egy „költői becsű méh-hívó éneket” Munkácsi is lejegyzett, ebből idézzük az alábbi részletet:

Ha pépes szárnyal jössz, erre tarts,  
Viaszos lábacskaiddal erre tarts,  
Hisz a gyantás fa a mi pusunkkal\*  
itt van.  
Megteszed-e, hogy üresen mész s rakva  
térsz vissza?  
Adod-e mézed, hogy négylábú asztalra  
helyezzük?  
Adod-e, hogy a jó embereknek legyen  
mit enniük?  
(uo. 257. sz. alatt)

A földművelés összetett és az évszakok változásához igazodó bonyolult tevé-

\* nemzetséjgel

kenysége, a föld és a természet, a munka és eszközei, a nap, az eső, a vetés, az aratás, a len és a rozs, stb. jelenti a dalok sokaságának témáját és képi világának alapját, jelezve, hogy az udmurt ember egész életét, gondolatait és érzelmeit is természeti környezete és létfenntartó munkája határozza meg, átszöve és motiválva egyéniségét is.

A mezőgazdasági munkák kezdetén szép lírai dal csendül fel az udmurt falvakban, s kalendáriumi rendben sorolja elő a nyári munkákat:

Fehéren fehérlik  
A zelnicevirág,  
Arra emlékeztet,  
Hogy megjött a nyár.

Pirosan piroslik  
A kertben a mák,  
Látod magad előtt  
A kedvesed arcát.

Zölden zölden zöldell  
A Multán-parti fű,  
Ideje kaszálni,  
Arra emlékeztet.

Kéklő kéken virít  
A szép búzavirág,  
Arra figyelmeztet  
Hogy aratni kell már.

Sustorogva hullnak  
Az őszi levelek,  
Hogy a nyár elrepült,  
Így emlékeztetnek.

Fehéren fehérlik  
A fekete haj már,  
Arra emlékeztet,  
Ifjúkorod elszállt.

(ld. a 18. sz. alatti mű 2. sz. dalát)

A munka befejezésekor sem marad el az alkalomnak megfelelő dal, amely az elmúlás, a befejezettség mozzanatával zárul:

Kaszálni jöttél-e kedvesem?  
Gereblyézni jöttél-e kedvesem?  
Aratni jöttél-e kedvesem?  
Behordani jöttél-e kedvesem?  
Csépelni jöttél-e kedvesem?  
Játszani a legényekkel  
jöttél-e kedvesem?  
Férjhez jöttél-e kedvesem?  
(uo. 17. sz.)



Mindkét dal „alkalomhoz kötött”, de a lírai dalok sorában is megállnák helyüket. Az udmurt népdalkincs tanulmányozása különben is azt igazolja, hogy a dalt szülheti bár alkalom, esemény, érzés, a már szárnyra kapott dal a hely és idő kötelékéből kiszakadva bárhol és bármikor megzendülhet — felborítva ezzel mindenféle tudós kategóriákat.

Költöttek dalt a fausztatók és az erdei munkások is, dallal könnyítettek munkájukon az udmurt hajóvontatók, szebb, nyugodtabb világba vágyakozva:

A Vála-menti réten  
Két szép zelnice kert,  
Ha odamehetnék,  
Boldog lehetnék.

(részlet)

(ld. az 1. sz. mű 22. lapját)

A postakocsisok ugyancsak énekeltek — ahogy ezt már RAGYISCSEV is megállapította —, nem valószínű azonban, hogy öröm, vidámság áradt volna e dalokból. Ezt bizonyítja az alábbi részlet is:

Az én sorsom, jaj,  
A szekér orrán ülni,  
A székérben a párnán,  
Az átkozott úr ül.

(részlet)

(uo. 59. lap)

A történelem elsősorban emlékezetes eseményei, s nevezetes személyiségei révén hagy nyomot a népdalban, habár a dalok inkább az események kiváltotta általános hangulatot, a személyekhez fűződő érzelmeket, vélekedést fejezik ki, a tényszerű emlékezőt jobbra a mondákra hagyva. A dalokból zivataros évszázadok levegője árad, s némelyikükben az egykori valóság tiszta fájdalommal oldódott (problematikussá téve a címszók alá történő csoportosítást). Pugacsov nevét nem volt tanácsos hangoztatni a megtorlások időszakában, ezért „tabuszó” lett, s egy összefüggő szöveg nélküli énekben (melynek megfelelői a csuvas és mordvin folklórban is fellelhetők) emlékeznek meg a népszerű parasztvezérről. Van azonban egy szép allegorikus szöveges dal is, melyben az *italmasz*, a legkedvesebb udmurt virág a pugacsovisták megfelelője:

A Zaik-menti italmaszok  
Ha kertünkben nyílnának,  
Végetérnének a bajok,  
Könnyebb lenne a sorsunk.

(ld. a 3. sz. alatti műben)

Kamit Uszmanovot, a 19. század betyárvezérét szívébe s költészetébe is befogadta az udmurt nép:

Napsugárban fürdik  
A messzi kék erdő,  
Erdő közepében  
Egy kerek liget van.

A liget közepén  
 Ágas-bogas szil áll,  
 Ennek lombja alatt  
 Élt Kamit Uszmanov.<sup>27</sup>

A világpolitika eseményeit a maguk módján értelmezték az udmurtok, s a múlt századvégi angol—oroszlódást dallal kommentálták, melyből a naivitás mellett fatalizmus árad, a tatár és az orosz „kánok” után angol kánok alatt fognak élni — vélekedik a dal:

Ereszkedő seregek azok ott — mit gondoltok?  
 Emelkedő seregek azok ott — mit gondoltok?  
 Egyszerű katonák azok ott, — mit gondoltok?  
 Francia népek-e azok ott — mit gondoltok?  
 Angol kán népeit, azokat gondoltátok?  
 Angol kán népei leszünk mi, meglássátok.  
 (Képes Géza fordítása)  
 (ld. a 6. sz. alatti mű 243. sz. dalát)

A cárok háborúinak minden terhet az oroszországi népek milliói viselték, s a terhek legsúlyosabbika, az élő emberrel történő adózás, a katonaállítás volt. Akár béke, akár háború idején, minden faluból elvitték a fiatalság színevirágát, a közösség és az egyén életének legszomorúbb mozzanatai közé tartozott a sorozás. Lényege szerint is siratónak tekinthető a berukkolók búcsúdala, hisz aki 25 évig katonáskodik és egyenesen a háborúba indul, ritkán tér haza. Az újonc dalában elkészön egész rokonságától, külön-külön említve mindenkit, de búcsút vesz a háztól, a kertetől, lovától, szerszámaintól, élete és ifjúsága minden tartozékától is. A nagyszámú katonadalból ezúttal a költöző madarat emlegető jellegzetes búcsút idézzük:

Fehér hattyúd tovább száll  
 Maradása nincsen már,  
 Szívem, szegény, megindul:  
 Búcsúzom a társaktul.

Hej, kedvesem, kedvesem,  
 Tőled bizony elmegyek,  
 Te meg magad maradsz itt,  
 Szemed könnye patakzik.

Emelt fővel katonád,  
 Mint a vadlúd, száll tovább;  
 Azalatt míg nem látod,  
 Bejárja a világot.  
 (Képes Géza fordítása)  
 (uo. 6. sz. dal)

<sup>27</sup> И. Г. Гаврилов: Народные сказания и легенды о Камите Усманове (Зап. УдНИИ, вып. 9. Ижевск. 1940.)

Aki megszökött a sorozás elől, vagy megtagadva az elviselhetetlen robot- és adóterhek teljesítését az erdőbe menekült, betyár vagy szökevény lett, de előbb vagy utóbb elérte a törvény keze rejtekhelyén is. A szökevény így jellemzi helyzetét:

Sötét erdőben  
Hideg forrásnál  
Ifjú szökevény áll,  
Dalol, beszél és sír.

Gazda fia helyett  
Katonának vitték,  
A cár országáért  
Harcba indították.

„Nem tudtam eltűnni,  
Szökve hazatértem,  
S a falu erdején  
Éldegélni kezdtem.

Kedvesem vár engem,  
S talán azt is tudja,  
Sarkamban van már a  
Malmizsi nyomozó.”  
(ld. a 18. sz. alatti mű 116. sz. dalát)

Az elfogott betyárra vagy szökevényre, az elbujdosott árvára a minden börtön-  
nél rosszabb Szibéria várt:

Mint a zöld juhar alakom,  
Köviszeder-féle arcom,  
Mire nekem a rózsás arc,  
Inkább lenne édesanyám.  
Szemem színe áfonyáé,  
Hajam lenhez hasonlatos,  
Mire nekem lenfehér haj,  
Inkább lenne édesapám.  
Kezem mint fenyőfa ága,  
Csipcsirgánként\* zeng a hangom,  
Mire nekem a csengő hang,  
Inkább lenne édes bátyám.  
Elmegy a tél és jön a nyár,  
Csicseregnek a madarak,  
Szibériába indulok,  
Nagy-nagy börtönbe küldenek.  
(uo. 110. sz. dal)

Az idő azonban érleli a változást, magában hordozza a sorsfordító forradalmat,

\* furulyaszerű hangszer

s 1917-ben már más a dal csengése, a nép hihetetlenül finom idegrendszere már felfogta az új idők üzenetét, s az udmurt katona így énekel:

Sárgán-sárgán-virágzik  
 Az italmasz a réten,  
 Örvend a friss melegnek.  
 Könnyek nélkül indul most  
 A férfi katonának,  
 Hogy nincs cár, tudja már.  
 (ld. a 19. sz. alatti műben)

A polgárháború tragikus mozzanatai közé tartozott, mikor a vörösök oldalán harcoló katona szemben találta magát fehérgárdista testvérbátyjával. Nem egy vonatkozásban balladára emlékeztetnek az udmurt folklór e szép, új keletkezésű dalai, megőrizve a tradicionális fordulatokat is, köztük az ősi vadász dal részletezését:

Felkeltem reggel, s vettem a fegyvert, hogy űzzem a fehéreket,  
 Kimentem a rétre, lövészárkot ástam, hogy lőjsem a fehéreket.  
 A Vála mögött ágyú dörög, az erdőben géppuska ropog,  
 Előre néztem, hátra néztem, ó anyám, ó apám,  
 Mint a felhő úgy jön felém az összes fehér katona.  
 Ó, anyácskám, ó apácskám! Most mitévő legyek?  
 Mind előtt jó egy katona, s löni készül reám,  
 Felkapva fegyverem lőttem, s megöltem őt.  
 Ó, anyám, ó apám! Most mitévő legyek?  
 Ez a katona nem volt más, mint az édes bátyám.  
 (uo.)

A katona, aki halálos sebet kap a csatában, szüleihez fordul s olyan temetést kér a maga számára, amelyet évszázadokon át minden udmurt megkapott családjától és a közösségtől. A következő „fiatalkorú” dal is magában hordozza a legmélyebb s legjellemzőbb tradíciókat:

A rét közepén  
 Görcsös szilfa áll,  
 A szil tövénél  
 Sebesült fekszik:  
 „Ó anyám, anyácskám,  
 Ki mossa meg testem?  
 Lemossa, ha mossa  
 A tavasz zápora.  
 Ó apám, apácskám!  
 Ki temet el engem?  
 Eltemet, ha temet  
 A hulló őszi lomb.  
 Jó anyám szavai,  
 Az asztalra tett vaj,  
 Jó apám szavai,  
 Az asztalra tett kenyér”.  
 (uo.)

Az új körülmények között is él tehát a régi szokások tisztelete, az ősi hagyományokhoz való ragaszkodás, amely oly jellemző az udmurt emberre. Pogány hitéért külön is üldözték, csúfolták, fenyítették, ő azonban kitartott mellette, s mint magatartásából és dalaiból is kitűnik, embersége magasabb fokon áll az értetlen, türelmetlen és sokszor teljesen műveletlen misszionáriusokénál. Toleranciája, békeszeretete bizonyysága a következő dal is:

Fenn a galamb csapong, repdes,  
Nem tudva őszét, tavaszát,  
Minket sokszor kinevetnek,  
Hogy nem tudjuk isten írását.

Akartok cukrot? Itt van, nesztek:  
Szeretnénk látni, hogy hogy esztek.  
Életünk adni nem sajnáljuk —  
S mit írt isten, meglátjuk.

(Képes Géza fordítása)

(ld. a 6. sz. mű 245. sz. dalát)

Reménytelen szomorúság keríti hatalmába a multáni megpróbáltatás\* idején az udmurt népet, történelme mélypontjához érkezett. A per fővádlottjának családjában jegyezték le a következő dalt, amely végtelen bánatot áraszt, szinte könnyű és kristályos lírává nemesedett, lényegült át a szenvedések özöne:

Álomtalan éj nyomja szívemet,  
Szavak nélkül sóhajtok — óh,  
Sóhajtok, s fekete felhővé lesz  
A sóhaj.

Nem, ne gondold, fekete felhő  
Eső nélkül nem megy el.  
S ne gondold, hogy az álomtalan éj  
Ingyen távozik a szívből.

Jaj, te bánat, szívre nehezedő,  
Sokat mondhatnék neked,  
Szavak nélkül elfárad,  
S asszonyi könnyekké válik.

Gondold meg, a fekete felhő  
Nehéz esővé válik.  
Asszonyi fájdalom, sötét fájdalom.  
Csupán könnyekké változik.<sup>28</sup>

Hosszasan folytathatnók az udmurt történelem és az udmurt élet valóságos mozzanataihoz kötődő dalok bemutatását és elemzését. Szólni lehetne pl. a lakodalmi

\* 1892-ben rituális gyilkossággal vádolták az udmurtokat.

<sup>28</sup> Песни и сказки удмуртского народа. Киров, 1936.

dalokról is, ezeket azonban a színjátékszerű szokásoknál érdekesebb tárgyalni, mivel a népi dráma szerves szövegeinek tekinthetők. Hasonló a helyzet a vendégdalokkal is, hisz a háziasszony és a vendég valóságos párbeszédet folytat — csak dalban. A folklór tanulmányozása révén minduitalan meggyőződünk arról, hogy a műfajok átjátszának egymásba, a lírai dalok között sok az epikus és a drámai jellegű, az epika és a dráma lírává is oldódhat, míg a dalból lehet találóskérdés és megfordítva — egy szóval a kategóriák határai elmosódtak.

A többé-kevésbé tényelemekhez fűződő dalok után a líra fogalmához közelebb álló dalok jellemzését kíséreljük meg. Bár a lírai hős szavaiból bennük is sokszor pontosan következtethetünk a dalkiválasztó háttérre, emez mégis mellékes körülmény marad a megszólaló érzelmek és hangulatok mögött. Különösen gazdag választékot kínálnak a négysorosok, amelyek közül nem kevés az igazi gyöngyszem, de igaz költőiségben semmivel sem alábbvalóak a nagyobb terjedelmű többsorosok.

A lírai dalok hangulati-, érzelmi-, gondolati skálája oly széles, hogy szinte minden élethelyzet és lelkiállapot rezonál bennük. A mély bánat és a szilaj öröm véglelei között pereg le az emberi élet, de a bánat a gyakoribb látogató.

Tömény szomorúság az árvák osztályrésze, hisz az „Apátlan-anyátlan” ember sehol sem leli helyét, a természet szépségei sem vigasztalják, s igen gyakran csak a halálban nyer megnyugvást, oda menekül a cselédkedés, a béreskedés, a kilátástalan robot elől. Az igaz szerelmétől elszakított lány, akit gyötrelmes házasságba kényszerítenek, néha nemcsak a nemszeretett férjtől, hanem az élettől is szökni készül, s így tesz a csalódott szerelmes is. Megdöbbenően szép, utolérhetetlen tömörségű négy sorosok képviselik a borzongatóan komor halálköltészetet, miniatűr balladák, amelyekben az „erdei és a vízi világ” érzékletes képei beteljesedő tragédiákról tudósítanak:

Kakas szól a falu közepén,  
Kakukk szól a fenyves közepén,  
Kakasod szavára felriadok,  
Kakukkod szavára megsirattok.

(Képes Géza fordítása)

(ld. a 6. sz. mű 233. sz. dalát)

Jó anyám, jó süvem,  
Hajam már vízisás lesz,  
Jó anyám, jó süvem,  
Kezecsém halpikkely lesz.

(Képes Géza fordítása)

(uo. 26. sz. dal)

Rövidebben többet mondani, s kifejezőbben a legnagyobb költő sem tudna, hisz a négysorosok végtelenül egyszerű párhuzamokból, ill. megszólításból s pusztá közlésekből állnak. Még a szavak is ismétlődnek bennük. Alig tíz szó az, amely oly sok mindent sűrűsít magába, leszámolást az élettel, búcsút, halált.

E két kis remek azonban nemcsak esztétikai értékei okán érdemel figyelmet, hanem különleges udmurt jegyei, az erdei és a vízivilágból vett képei miatt is. Átlényegülési szemlélet sejlik mögöttük és az ősi udmurt élet- és világkép, amelyet az erdők és folyók, s a bennük élő erdei és vízilények határoztak meg és népesítettek be. Az idézett dalokban már tiszta lírává nemesült és lényegült a félelemmel és tit-

kokkal terhes távoli múlt, egészében egyedi és kifejező költői képek sorává vált az, amiben egykor hittek, ami kitöltötte életüket. Visszafelé indulva a két négysorostól, a művészi kristályosodás pontjaitól, újabb, s nem kevésbé érdekes dalokhoz érkezünk, amelyek előre is, hátra is világítva az időbe még többet árulnak el az udmurt folklórról.

Az öngyilkosságra készülő legény létét a természetben kívánja folytatni, az erdő és a növényvilág lényéivé változik halála után. Mikor az erdő kíméletére szólítja fel hozzátartozóit, túlvilági életét óvja:

Az út mentén virágzó hársfa,  
Ne vágd ki őt, apám,  
Az út mentén virágzó hársfa,  
Ez az én testem.

A hegy alatt tiszta forrás,  
Ne zavard föl, anyám,  
A hegy alatt tiszta forrás,  
Ez az én könnyem.

Az ablakban szép virág nyit,  
Ne vágd le őt, kishugom,  
Az ablakban szép virág nyit,  
Ez az én arcom.

A réten fénylő a fű,  
Ne kaszáld le, bátyám,  
A réten fénylő a fű,  
Ez az én hajam.

Az almafán almák,  
Ne szedd le őket, néném,  
Az almafán almák,  
Ezek a barátaim.

Az utcán sétálva  
Daloljatok, barátaim,  
Daloljatok barátaim  
S ébresszétek fe menyasszonyom.  
(ld. a 18. sz. mű 98. sz. dalát)

A lány túlvilági életének színtere a „víziország”, halála után halként s vízinövényként itt folytatja létét:

Óh, testem, testem,  
Nagy hal lesz talán.  
Óh, kezem, lábam,  
Vízbeesett ágak lesztek, talán.  
Óh, gyöngyöm, gyöngyöm,  
Halikrákká lesztek, talán.

Óh, szemem, szemem,  
 Halszemmé változol, talán.  
 Óh, ingem, ingem,  
 Hálóvá leszel, talán.  
 Óh, hajam, hajam,  
 Hinárrá válsz, talán.  
 Óh, körmeim, körmeim,  
 Halpikkelyekké lesztek, talán.  
 (uo. 97. sz. dal)

A dalok olvasásakor megcsap a távolmúlt szele, amely a finnugor együttélés idejéből hoz üzenetet, kalevalai reminiscenciákat ébresztenek szavai, amelyekre a legmodernebb költészet is rezonál. József Attila több híres versét a finn és a manysi folklór ihlették (Áradat, Szól a szája szólíthatatlan), s ennek közvetlen, de ismeretlen rokonságát jelentik a bemutatott udmurt népdalok. Ami pedig az erdei és vízi miliőnek nemek szerinti osztottságát illeti, a kérdés mély analízist érdemel.

Ha a fentebb bemutatott négysorosok szételemezhetetlen egységükben képviselik a néhány szóval sokat mondás költői csodáját, méltán melléjük állítható a szavakban és sorokban terjedelmesebb dal is, amelyben nem a sejtelmesség — a balladai homály — dominál, hanem valamely végtelenül finom, gyengéd, a lélek rezdüléseit is felfogó pszichológia és különlegesen szép hasonlat-sorozatok, amelyek szinte megelevenítik előttünk pl. a halálra szánt udmurt lánykát útban a „víziország” felé. Mindamellet e dal nem olyan komor és tragikus kicsengésű, mint miniatűr megfelelője, lehet, hogy csak a lírai hős, a fiatal leány duzzogásáról, fenyegetőzéséről van szó, amely csalódás, rossz hangulat következményeként jelentkezett. Az öngyilkosság gondolatát kiváltó okok, majd a végső s végzetes lépést megakadályozó mozzanat szinte mosolyra fakasztanak, noha a tragédia be nem teljesedése csak a véletlenül múlt:

Fejecském, mint cérnagombolyag, szép,  
 Arcocskám, mint kövi szeder, szép,  
 Szemecském, mint ribizkeszem, szép,  
 Kezecske, mint ezüsfogó, szép.  
 Lábam könnyű topogással lép.  
 Malomhoz mentem, lisztes lettem,  
 Pusztára mentem, meglátott egy ember,  
 Erdőbe mentem, megcsípett egy kullancs,  
 Izs folyóhoz mentem, hogy belevezzek,  
 De sajnáltam ezt a fényes világot.  
 Örvényhez mentem, hogy beleugrok,  
 De egy béka előttem beleugrott.  
 (Képes Géza fordítása)  
 (ld. a 6. sz. mű 24. sz. dalát)

A szerelem különleges lelkiállapot, a szerelmes fiatal bódult, szórakozott, sértődékeny, időnkint szinte szólni sem lehet hozzá, vagy ha igen, csak végtelen tapintattal:



Fekete tengeren átmenni  
 Papirosnál könnyebb hajó kell —  
 Veletek, szeretők, beszélgetni  
 Bársonynál is finomabb nyelv kell.  
 (Képes Géza fordítása)  
 (uo. 70. sz.)

A sokat megélt, megfáradt ember rezignált hangulatú dala arról szól, hogy kár volt megszületnie, de ki sejtheti előre sorsát, útját az „élet tengerén”:

Ha a tengert ismertem volna,  
 Sose ültem volna én kompra,  
 Ha tudtam volna, mit fogok látni,  
 Még a bölcsőben meghaltam volna.  
 (Képes Géza fordítása)  
 (uo. 35. sz.)

Rengeteg tapasztalat, bölcsesség halmozódik fel a folklórban, egyszerű, de mélységesen igaz „népi filozófia” olvasható ki belőle a világ dolgairól, az emberi életről, halálról, az évekre, napokra, órákra tagolt idő kérlelhetetlen haladásáról:

Még két óra s vége a napnak,  
 Még két óra és vége a hétnek,  
 Még két hét és elfogy a hónap,  
 Még két hónap, s vége az évnek,  
 Megy az idő s véle az ember.  
 (Képes Géza fordítása)  
 (uo. 272. sz.)

Ugyanerről a témáról szól egy másik szép dal is, amely részletesebben nyilatkozik a repülő időben gyorsan lepergő emberi életről:

Elment egy perc, nyomában a másik,  
 Eltelik az óra, s utána a nap,  
 Tovalép a nap, követi a hét,  
 Hónapra hónap, évre az év jön.  
 Elröppen az ifjúság, itt az öregség,  
 Hajunk már hóként ezüstlik,  
 És feledésbe (tűnünk) nyomtalanul.<sup>29</sup>

Az összetalálkozó barátok dallal köszöntik egymást, s szinte versenyre kelnek, ki tud több és szebb éneket előadni. Ha jó dalosok találhatnak egymásra, valóságos kalevalai hangulatot teremtenek:

Ülj csak eléim jó barátom,  
 Nézzük egymást és daloljunk,  
 Nem, ne nézzük egymást dalolva,  
 Kéz a kézben énekeljünk,  
 Ha te hetven éneket tudsz,  
 Én hétszázat dalolok rá.  
 (Id. a 2. sz. műben)

<sup>29</sup> К. Герд: Народное творчество вотяков (Жизнь национальностей, 1922. № 16.)

A dal még szebb, ha hangszer, guzla vagy hegedű kíséri, s megragadó az a költői gondolat, mely szerint a muzsikáló ember maga is hangszerré válik, s az élet-telen hangszer is megéled, ha a zene eszközévé válik:

Egy közülünk krezli,  
A másik hegedű,  
Egymás mellé téve zengeni kezdenek,  
Boldogtalan vagy barátom,  
Magam is az vagyok,  
Ha együtt dalolunk, a nép sírva fakad.  
(uo.)

Hogy milyen sokat jelent a dallam, mennyivel többet fejez ki a pusztá szavaknál, s a szavaknak milyen röptőt, emocionális-hangulati töltetet ad, azt maga a népdal is megfogalmazza:

Ha csak szavakban mondom el dalom,  
Nem mondom el, ami szívemben van,  
Ha a szavakat dalolhatom,  
Többet tudok elmondani.  
(uo.)

A lant megkönnyíti a dalolást, ihletet ad, költővé tesz, míg az élettapasztalat a bölcsesség feltétele; költészet, muzsika és tudás nélkül nem születhet dal:

Ha arany lantom lenne,  
Arany szókat szólnék,  
Hogyha tanulhatnék,  
Ezüst szókat szólnék.  
De nincs arany lantom,  
Arany szót sem szólok,  
S mivel nem tanultam,  
Bölcsen sem szólhatok.  
(uo.)

A komor, sötét hangulatok, a tragikus tónus, a filozofikus meditálás mellett természetesen a derűsebb, világosabb élettájak sem ismeretlenek az udmurt népdal világában. A boldogságot és a vidámságot kifejező dalok is felcsendülnek a fiatalság összejövetelein, sőt az incselkedés, a tréfa, s néha az ugyancsak vaskos, szókimondó kötekedés-dicsekedés is helyet kap a dalban. Véleményünk szerint esztétikai, emberi érték és tartalom tekintetében a „boldogság” tematika nem mérkőzhet a „bánat” kiterjedt, mélygyökerű dalaival, de legjobb darabjai, szellemes allegóriái feltétlenül figyelemre méltóak. Az alábbi párbeszéd formájú, a végső választ szűkülő koncentrikus körökben kérdésekkel közelítő rejtvény egy gáláns szerelmi kaland dramatikus kifejtése:

— Merre jártál, kedvesem?  
— Bogyót szedtem, ott jártam.  
— Merre háltál, kedvesem?  
— A te kapudban, ott háltam.  
— Mi volt az ágyad, kedvesem?  
— Fekete fenyő ága volt.

- Hát fejedalja, kedvesem?
- Fekete tuskó gömbje volt.
- Mi volt vacsorád, kedvesem?
- Fekete kanca húsa volt.\*

(Rab Zsuzsa fordítása)\*\*

(ld. a 6. sz. mű 99. sz. dalát)

A daléneklés ma is élő gyakorlat az udmurt falvakban. A jóra fordult életről, valóra vált álmokról szólnak az újabb népdalok.

Az analfabétizmus felszámolása, a rádió, majd a televízió terjedése következtében erősen hat a népdalokra is a szovjetország kultúra, zeneművészeti, s rohamosan terjednek a népdalok rovására a különféle mozgalmi énekek, mű- és táncdalok.

Fontos és jellemző kölcsönösség figyelhető meg az udmurt nép- és műköltészet között is. A kibontakozó udmurt szépirodalom a népköltészet talaján kapott életre, de a költők nemcsak vettek, adtak is, s az idők során egyre több műköltészeti alkotás folklorizálódott, s az újabb gyűjtésekben ismert költők és zeneszerzők művei szerepelnek népdallokként. A népszerű műdal a népdallá válás küszöbén áll, s túljutva a pusztá közkedveltségen — meggyökerezik, elterjed s bizonyos apró módosulásokat szenvedve népdallá nemesül. Az újabb udmurt népdalokban már erősen érezteti hatását a szépirodalom, s ezt többek között az is bizonyítja, hogy a hagyományos, lazább formákat zártabb, szabályosabb szerkezetek kezdik felváltani.

Az udmurt népdal formai vizsgálata, nyelvi és dallamvilágának, verstani vonatkozásainak tanulmányozása (amely az összehasonlító filológia szempontjait is figyelembe venné) a kezdet stádiumában van. Ez a megállapítás nem elmarasztaló jellegű, hiszen rendkívül bonyolult problémáról van szó, amellyel a komi, mari, mordvin folkloristák, irodalomtudósok és nyelvészek sem tudtak megbirkózni ezideig.\*

\* E példa egy másfajta — ha úgy tetszik — szabadosabb erkölcsi felfogásra vall, amely a lányrablás, és a fiatal fiú—idős lány közötti házasságkötés szokásai és körülményei között nem különösebben meglepő. Bizonyítéka annak is, hogy a népköltészetben nemcsak a gyöngédség, finomság, hanem az adott életviszonyokat visszaadó nyers, drasztikus tények is szóhoz juthatnak. A folklórban a szürrealizmus mellett a naturalizmusnak is polgárjoga van. Az udmurt dalokat jellemezve PERVUNIN a következőket írja a „naturalizmus”-sal kapcsolatban:

„Вотский народ допускает в свои песни (особенно эротического содержания) такую резкую наготу выражений, — которая совершенно негодится для печати.”

\*\* KÉPES GÉZA<sup>30</sup> és Rab Zsuzsa<sup>31</sup> fordításai nyomtatásban is megjelentek.

<sup>30</sup> KÉPES GÉZA: Először magyarul. Budapest, 1971.

<sup>31</sup> Nyelvrokonaink irodalmából. (Tiszatáj, 1972. 2. sz.)

\* A mari versritmus kérdésével legutóbb NY. I. KUTUROV foglalkozott. Véleménye szerint a mari dalszöveg ritmusa a dallamhoz igazodott. A népdalszövegek ritmusát a dallam nélkül nehéz lenne meghatározni, már csak azért is, mivel a mari nyelv hangsúlyviszonyai tisztázatlanok. A mari költők csak az utóbbi időben találtak olyan megoldást, amely egyértelmű verhangzást biztosít a versnek, a mari verstan azonban még mindig kidolgozatlan.<sup>32</sup> J. I. KOVEGYAJEVA 1970-ben megjelent könyve<sup>33</sup> (a mari nyelv hangsúlyozási viszonyairól) mindenestre megkönnyíti a verskutatók munkáját. A komi népdal ritmusa ugyancsak zenei alapú — amint ezt A. VANYEJEV is megállapítja. A szöveg nem olvasásra, hanem éneklésre szolgál, s ily módon, ami versszöveggént nem állná meg a helyét, dalolva teljes értékű. Bár a komi nyelvben a prozodiai és hangsúly-viszonyok pontosabban meghatározottak mint a mariban, a prózai vers ritmusának kialakítása itt sem történt kísérletek és kudarcok nélkül.<sup>34</sup>

<sup>32</sup> Н. И. Кутуров: О некоторых особенностях марийского ударения и ритмики в поэзии. (Вопросы финно-угроведения, вып. 5. Йошкар-Ола, 1970.)

<sup>33</sup> Е. И. Коведяева: Проблемы акцентуации марийского языка. Москва, 1970.

<sup>34</sup> А. Ванев: Особенности коми стихосложения. (Историко-филологический сборник Коми Филиала АН СССР, вып. 7. Сыктывкар, 1962.)

Feltételezésünk szerint a formai analízis elmaradottságát több okra lehet visszavezetni. Bár megszilárdulóban van a komi, udmurt, mari, moksa és erza irodalmi nyelv, fokozatosan érvényesülnek szabályai, hangtani normái (hangsúly, hanglejtés, beszédszakasz, szünet, szótagolás, szótaghosszúság), mibenlétüket tekintve: 1. elméletileg nem tisztáztak, 2. következésképp a gyakorlatban sem megállapodottak. Számolnunk kell itt az irodalmi nyelvben még erősen érvényesülő nyelvjárások hatásával is (amelyek nemcsak a hangok színe tekintetében, hanem eltérő hangsúlyozási sajátágaikkal is megoszthatnak egy-egy nyelvet\*).

A népdal valamennyi formai jegyével adott, kész mű, amelyet másképp közelít meg a klasszikus verstant szem előtt tartó filológus, másképp a népzene kutatója és harmadikféleképp az ezt is, azt is többé-kevésbé ismerő, tudatosan alkotó költő (nem szólva az ösztönösen írókról). Az összetett problémát csak a nyelvészet, a népzene tudomány és a modern verstan tanulságainak együttes alkalmazásával lehet megfejteni.

BUCH, WICHMANN és MUNKÁCSI tekinthetők az udmurt verstani kutatások elindítóinak. GERD sajnos csak az ilyen irányú vizsgálódások tervbevételeig jutott el. M. PETROV, VASZILJEV-BUGLAJ, GIPPIUS-EVALD, POZGYEJEV és TRAVINA tanulmányai adnak együttesen sok részletben helyes, de korántsem végleges feleletet a „milyen is az udmurt népdal formai, nyelvi, zenei világa?” kérdésre.

A stilisztika és a szövegelemzés szintén csak részeredményeket ért el ez ideig, az udmurt dal nyelvéről keveset, strofikus és szerkezeti felépítéséről valamivel többet írtak. E tekintetben PETROV munkássága érdemel figyelmet, de GIPPIUS-EVALD és POZGYEJEV tanulmányai is jelentősek.

Az udmurt népdalszövegek állandóan változnak, újulnak, keletkezésükben igen nagy szerepet játszik az improvizáció. Ily módon rengeteg dal született és enyészett el nyomtalanul, mivel a közönség általában a sikerültebbeket fogadta el s énekelte tovább. Adva voltak a rögtönzészerrű dalköltés alkalmai is (vendégeskedés, katonamenyasszonybúcsúztatás, siratás, stb.), sőt a témák és a dallamok is, csupán a kereketeit kellett kitölteni a közösség számára elfogadható, de a hagyománytól megszabott tartalommal. A dalok szövege, fogalomkészlete az udmurt élet, miliő nyelvi tükörképe, idegen hatásoktól viszonylag érintetlen, grammatikailag is jellegzetes, tömör és kifejező — a beszélt nyelvvel csaknem azonos népnyelv. Fokozatosság, értékskála a szövegek vonatkozásában is felállítható, de a gondos és sokoldalú mérlegelés az „alacsonyabb” grádusoknál sem mellőzhető. Akadnak a „művelt” olvasó számára érthetetlen jajszavakból, egy-egy szó vagy mondat ismétléséből álló „érték-telen”-nek tartható dalok,\* aminthogy a legmagasabb rendű költészetet képviselő

\*ITKONEN cikkének bizonyossága szerint a hangsúly és a hangsúlytalanság fogalma szinte minden finnugor nyelvben más és más lényegyet tartalmaz. A dallam támasztékát nélkülöző vers esetében a ritmizálást igen megnehezíti a hangsúlyos szótagok elmosódottsága, illetve a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok egybeemosódása.<sup>35</sup>

<sup>35</sup> E. ITKONEN: A finnugor nyelvek hangsúlyviszonyairól. (Nyelvtudományi Közlemények, 1955.)

\* Az „óbégatás”-ról már idéztük LEBEGYEV véleményét. HERZEN sem nyilatkozott sokkal kedvezőbbben az ilyen típusú dalokról:

„Песен выражающих чувствования любви, радости или печали у вотяков нет; поют обыкновенно одни слоги, которые не имеют никакого значения: ай—ду, ай—ду, е—май—ду; зюлым, зюлай, ойдо-е. Или поют о том предмете, которые находится перед глазами.”<sup>38</sup>

<sup>38</sup> А. И. Герцен: Вотяки и черемиса (Вятские Губ. Ведомости, 1838. № 3.)

LEBEGYEV és HERZEN alighanem a Glazov környékén hallott dalok alapján alkották meg az udmurt népdalt egészében elmarasztaló véleményüket. A Glazov környéki udmurtokról írja B. GAVRILOV:

dalok is szépszámuak. Egyiknél sem, másiknál sem mellőzhető a melódia, a dal csak általa válik teljessé, teljes értékűvé.

Már a „Lieder ohne Texte” dalokban,\* de mellettük a szöveges dalokban is az ismétlés ötlük legelőször szemünkbe, mint az udmurt népdal (finnugor örökségének) leghagyományosabb kellékeinek egyike. Az ismétlés legegyszerűbb formáitól — vagyis egy lexikai egység ismételtetésétől — („jaj”-dalok, vagy pl. a „Távolból-távolból vendégek jöttek” kezdetű dal) (ld. 18. sz. alatt), illetve egy gondolat válto-

„В Глазовском уезде, у вотяков собственно песен нет, есть только напевы, на которые поются слова, ой—дой шуоми...”

Ezt a körülményt ő is, MUNKÁCSI is az eloroszosodásnak tulajdonítja. Mint MUNKÁCSI is megjegyzi: „Midőn valamely népfaj egy másiknak erős befolyása következtében jellemző sajátosságait elveszíteni kezdi, e processus legelsőben is abban szokott nyilvánulni, hogy a népköltészet verses alkotásai eltűnnek az emlékezetből.”

BUCH véleménye sem különbözik az előbbiektől: „Als niedrigstes Studium möchte ich das Singen ohne Worte ansehen...”

Egyik szerző sem tud tehát sokat kezdeni a „Lieder ohne Texte” műfajával.

A nyenyec (és a lapp) énekekben (az éneklés stílusával, a szöveg és a dallam viszonyával, a töltékszavak kérdésével kapcsolatban) az udmurt népdal itt említett sajátosságaihoz sok tekintetben hasonló vonásokra figyeltek fel a kutatók.

CASTRÉN írja: „Ich muss noch bemerken, dass der Gesang der Tädibe's (= jurák-szamojéd sámán) nur wenige Worte enthält und wenig mehr als eine Improvisation ist. In den Gesängen der Samojeden überhaupt ist nicht die Rede von einem oder dem andern einzelnen Worte, noch weniger von Versmass und Versfüßen. Weiss der Sänger, was er zu sagen hat, so kommt das Wort von selbst und passt es nicht zur Melodie, so schlüpft man über die eine oder die andere Silbe hinweg oder dehnt sie weiter aus, so wie es gerade die Melodie erfordert...”<sup>37</sup>

LEHTISALO szerint: „Den samojedischen und lappischen Jodlern ist der primitive Zug gemeinsam, dass in ihren Worten kein regelmässiges Metrum auftritt... Da in den primitiven Liedern kein regelmässiges Metrum herrscht, wendet der Jodelnde Füllsilben an, um die Worte mit der Melodie in Übereinstimmung zu bringen. Diese Füllsilben sind entweder bedeutungsvoll, wie z. B. bei den Juraksamojeden *näe* 'ist'... oder sie sind bedeutungslose einsilbige Partikeln...”<sup>38</sup>

E kérdéssel legrészletesebben HAJDÚ PÉTER foglalkozik. „A verstani kutatás sem hanyagolhatja el a töltőszótagok vizsgálatát. Ezek biztosítják az ének által megkövetelt szótagszámot, megadják a vers belső ritmusát, ugyanakkor pedig a sorvégi refrének összecsengése rímeket hoz létre. Az eddigi verstani kutatások csak az alapszövegre korlátozódtak. Ezzel magyarázhatók azok a megállapítások, hogy a szamojéd versben nincsen metrum, nincsen rímelés. Ha azonban az énekkel együtt, az ének okozta változásokkal együtt szemléljük a szamojéd verset, rögvést kiderül, hogy ritmus és rím egyaránt fellelhető bennük...” — írja.<sup>39</sup>

<sup>37</sup> M. A. CASTRÉN: Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838—1844. St. Petersburg, 1853.

<sup>38</sup> T. LEHTISALO: Beobachtungen über die Jodler (Journal SFOu, XLVIII. Helsinki, 1936—1937.)

<sup>39</sup> HAJDÚ PÉTER: Szöveg és dallam viszonya a szamojéd énekekben (Néprajz és Nyelvtudomány, Szeged, 1959—1960.)

\* Az udmurt népdalt egészében elmarasztaló vélekedéseket elsőként PERVUHIN cáfolta meg, bebizonyítva, hogy Glazov környékén is él a folklór, sőt a népdal is, s érdemben ő szól először a szövegtelen dalokról is.

„На самом же деле, повторяем мы, — у них песен довольно много, так что и в наше собрание вошли даже не все те песни, которые распеваются Вотяками Глазовского уезда, а мы имеем данные, что у Вотяков, живущих в уездах Сарапульском, Слободском и других, существуют еще свои песни, отличные от Глазовских... Делая заключения по аналогии с русскими песнями, мы решительно утверждаем, что даже вотские современные припевы, не имеющие ныне определенного смысла и потому непонятные для самих Вотяков, в древности имели если не определенный смысл, то определенное значение, составляя — например — либо заключительную формулу или заключающая в себе призывание богов и духов.”

WICHMANN sem ért egyet GAVRILOVVAL és MUNKÁCSIVAL: „So schlimm standen wohl die Sachen doch nicht. — Die Volksdichtung lebt noch, obgleich das russische Element hier viel grösser und stärker ist, als irgendwo anders...” Nem szól azonban a jaj-szavas dalokról.

zatlan szövegű újraéneklésétől; („A mezőn ha nem énekel a pacsirta, a mezőn ha nem énekel a pacsirta, a mező vidám nem lesz, a mező vidám nem lesz”)<sup>40</sup> — a dinamikusabb, haladványos, láncszerűen összekapcsolódó, s csak részismétlést tartalmazó gondolatsorokig a variációk sokasága jellemzi az udmurt népdalt.

A „hegyeken utaztunk, folyóparton utaztunk, túlevelű fák alatt utaztunk” (ld. a 21. sz. alatt) sorban a mozgást nemcsak az ige, hanem a változó színhelyek is érzékeltek.

Az ismétlés keretén belül (Vála folyó) a színhely, de a cselekvés is változik az alábbi dalban:

A Vála mezején két szép  
fagyalvirágos kert,  
Gyerünk barátaim, játszunk  
e kertekben,

A Vála vizében két szép  
csónakocská,  
Gyerünk barátaim, evezünk  
e csónakokban.

(ld. a 21. sz. műben)

Végül közös elem híján tulajdonképpen elmarad az ismétlés, csupán két hasonlóan vélt cselekvést állít egymás mellé a népköltő, s az egyre tudatosabban alkalmazott párhuzamon át a hasonlathoz vezet az út:

Csobog a víz, folydogál,  
Lenn a vízen lúd úszkál,  
Lúd gondja a vízen vagyon,  
Legény gondja csak a vagyon,  
(ld. a 6. sz. mű 193. sz. dalát)

Még fejlettebb és költőibb a következő párhuzam:

Nagy mező, tiszta mező,  
Szalma van, de magja nincs,  
Kedves barát, jó barátom,  
Leveled van, magad távol /(vagy)/  
(ld. a 29. sz. műben)

A magyar népdal egyik legszebb tulajdonának azt a gazdag párhuzamrendszert tartják, amely a természet és az emberi élet rokonjelenségeit oly sok vonatkozásban konstatálja. Ez a fajta parallelizmus sajátja az udmurt népdalnak is, de hasonlatanyaga — érthetően — egyéni, az udmurt világból merített.

Mi is jellemzi ezt a világot, hogy lesz belőle jellegzetes udmurt költészet, s a hasonlat hasonlója és hasonlítottja? A fentebb bemutatott dalok alapján is megállá-

PERVUHIN feltétlenül megszívlelendő gondolata mellett GERD szociális és politikai szempontokat is tekintetbe vett e sajátos dalműfaj elemzésekor:

„Поддавленная, угнетаемая, эксплуатируемая масса осталась замкнутой в себе со своими древними песнями, религией, обычаями, которые сохранились пред Октябрьской революцией и окончательно не изжиты по сие время.”

<sup>40</sup> VIKÁR LÁSZLÓ: Cseremisiz és csuvas népdalgyűjtés 1966-ban. (Nyelvtud. Közl., 1969.)

píthatjuk, hogy a képekhez a mezők, erdők, vizek, az évszakok változása, a nap és a felhők vándorlása szolgál modellül, mindennek a középpontjában az élő, érző, dolgozó, konstatáló emberrel.\* Ami rögtön szemünkbe ötlük — szinte vizuális élményként — e dalok olvastán, az a festőiség, a költői képek valóságos színpompája, a látásmód különleges érzékenysége a színekre. Fehéren virágzik a zelnicefa, piroslik a mákvirág, zölden virít a fű, kéken a búzavirág, feketéből fehérre lesz a haj — közli az egyik dal. (Lásd fentebb.) De a virágok nemcsak egyszerűen fehéren, pirosan, zölden virítanak, hanem szinte harsogják színeiket s fehéren-fehéren (vagy a fehérnél is fehérebben, nagyon fehéren) (юг-юг жужалоз), illetve pirosan-pirosan (чыж-чыж жужалоз) virágzanak. A szín érzékeltetése mellett becézést, kedveskedést, megbecsülést is kifejez az arany (зарни), amely gyakran jelzője a guzlának (крезь) és a szónak is (зарни крезь, зарни гур) és az ezüst (азвесь), amely rendszerint a könny alapanyaga (азвесь синьву). A fekete és a sötét (сьод) nemcsak az erdőt és a felhőt minősíti, hanem már-már szimbólummá lett, a keserűség és a nehéz élet jelképévé.

Az udmurt föld gyümölcsei, a ribizke (намер), az áfonya (сутэр); jellegzetes lombos fái, a zelnicefa (льомпу) és a juharfa (бадяр), legkedvesebb virága, a sárga harangvirágféle (чуж италмас) és jólismert madarai, a fülemüle (учы) és a galamb (дыдык) élénk színeikkel, sudárságukkal, kecsességükkel, csengő hangjukkal s szelidségükkel az emberi tulajdonságok, a fiatalság, s főként a női szépség megfelelőivé lettek a népdalban. Útmutatásaik nyomán megfesthető az udmurt női ideál.

A délvideki férfiak a fekete hajú, fekete áfonya szemű, bíbor-mák arcú, fülemüle dalú sárga italmasznak hódolnak, észak legényei viszont a lenhajú, almapiros arcú, hófehér kendőjű, fűzöld blúzú, tarkaszoknyájú, kékszemű galambnak adják a pálmát. Ez a kis felsorolás egyben már azt is bizonyítja, hogy a jellegzetes udmurt táj teljesen áthatotta az udmurt költészetet, hiszen a jelzők, hasonlatok, metaforák, allegóriák, szimbólumok alapjává vált. Az *italmasz* és a *didik* az egész udmurt nép körében olyan közszeretnek örvendenek, olyannyira jelen vannak életükben és gondolatvilágukban is, hogy már régóta személynevek is, az eredeti és ősi udmurt személynevek közé tartoznak.

Az udmurt dalok szóképlete nem ölel fel különösebben nagy fogalomtartományt, de igen érzékletes, s az adott életkörön belül túlnyomó többségben a konkrétumokat nevezi meg. A régi tatár és orosz jövevényszavak természetesen megtalálhatók benne, de az újabb idegen szavak áradata még nem zúdult bele. Meglepően gyakoriak a kifejező, hangutánzó, hangfestő és gyermeknyelvi szavak, amelyek fokozzák a szövegek zenei hatását (lásd a méh zümmögését visszaadó жынгыр-жынгыр vagy a kutyaugatást imitáló ланг-ланг szavakat tartalmazó dalokat (ld. az 1. sz. alatt). „Csil-csil-csillog a fekete erdő... pir-pir / (hangot adva)/ röpül a szélben a nyírfalevél... stb.” — olvassuk MUNKÁCSI egyik dalában (ld. a 6. sz. alatt); „egyetem-begyem doronya” stb. a másokban; az indulatszók közül pedig különösen gyakran találkozunk a sóhaj- és jajszavakkal.

A dalok helyi koloritját biztosítják — többek között — a földrajzi nevek, amelyek elsősorban folyó- és pataknevek. A bánatnak és örömmnek egyaránt lehet színhelye az Izs, a Vala, a Csepca, a Tujmi és a Multanka mente, az énekes belefoglalja dalába szülőföldje geográfiáját is.

\* „Природа как бы превращается в живое существо: у нее своя душа, мысль, язык. Певец поверяет ей, как другу, свои тревоги, он рассказывает о своем горе деревьям, ищет у них утешение, он заставляет куковать кукушку и получает от нее ответ ...” — г-жа GERD.

A szinonímasorok közül a leggazdagabb a kedves megszólítására szolgál. Az egyes szám első személyű birtokos személyraggal ellátott szavak: *мыcoe* kedvesem, *гажанэ* kedvesem, *дыдые* galambom, *яратонэ* szerelmem, *туганэ* barátnóm, *заные* szerelmem, *заныкае* szerelmezem, *музие* barátnóm, *дусыме* szerelmem, *милое* kedvesem — mindegyike gyengédséget, melegséget áraszt.

A népdalszövegek a grammatikai megformáltság tekintetében is közel állnak a beszélt nyelvhez, a sok ismétlés, felsorolás, párhuzam, a mellérendelő formák elterjedtségét mutatják. Ez kifejezésre juthat szavak mellérendelésében (lásd a „Jó anyám, jó süvem...” kezdetű dalban), s mondatok kapcsolásában is (lásd a „Fejecském mint cérnagombolyag, szép” című dalt).

Ha a mellérendelés bizonyos mértékig a terjengősségnek kedvez is, az egyidejűleg gyakran alkalmazott igeneves szerkezetek ugyanakkor a tömörítés eklatáns példái. Az alábbi dal a tagadó igeneves szerkezetek valóságos sorával szolgál:

|                              |                                    |
|------------------------------|------------------------------------|
| Kid'okä, kid'okä bïzid-ug,   | Messzire, messzire mentél          |
| apajä,                       | férjhez néném,                     |
| šod kïrniž vižamtä šod       | fekete holló át nem hatolta fekete |
| ñuläsšori potid!             | erdő közepébe mentél,              |
| kïtkontäm valjосmäs kïtkïsa  | Soha be nem fogott lovainkat       |
| mi liktim;                   | befogva jöttünk,                   |
| šukkontäm valjосmäs šukkïsa, | Soha nem ütött lovainkat           |
| mi liktim;                   | ütve jöttünk,                      |
| pōšantäm valjосmäs pōšata,   | Soha nem izzasztott lovainkat      |
| mi liktim;                   | izzasztva jöttünk,                 |
| šod kïj-kad' urisän ulläsa,  | Fekete kígyóhoz hasonló ostorral   |
| mi liktim;                   | hajtvá jöttünk,                    |
| dišantäm diš'jосmäs dišasa,  | Soha fel nem öltött ruháinkat      |
| mi liktim.                   | felöltve jöttünk.                  |
|                              | (ld. a 6. sz. 148. sz. dalt)       |

Igen erőteljes és kifejező, más finnugor nyelvekre is jellemző alakulatok ezek, az azonos igéből képzett, s egymással szembeállított határozói igenevekből alkotott szerkezetek. Elszántságot, célratörést fejez ki a „befogatlant befogva”, „megütetlent megütve (lovat)”, „felöltetlent felöltve (ruhát)” határozó sor, így indultak egykor vadászatra, majd lányrablásra, majd az ifjú menyecske visszaráblására az udmurt férfiak.

Az alárendelő idő- és helyhatározói mondatokat gyakorta igenév + névutós névszó-ból alkotott szerkezetek helyettesítik. A „miután veletek, barátaim, megismerkedtem” helyén a 'megismerkedésem idején' (ti *tuganänim todäm-berä* (ld. a 6. sz. alatt) a „mikor társaink játszan mennek” helyén a 'menés idején' *miłäm ešjосmë šedëne poton-dërja* (uo.); a „miután anyuska kiment a házból” helyén a 'kimentekor' / (múltban!)/, anakaj korkas' *potäm berä* (uo.)-féle rövidebb konstrukciók állnak.

Szólunk már fentebb (az ismétlés tárgyalásakor) az expresszív szavakról, amelyek egymás utáni hangoztatása alliterációt ad. Verstani elemzésben ezek persze nem valódi alliterációk. A tudatosan alkalmazott betűrim meglehetősen ritka jelenség az udmurt népdalban. Ennek oka lehet részben az is, hogy az énekelt szövegben amúgy sem érvényesülne a betűrim, a szó utolsó szótagjára eső hangsúly pedig kü-



lönben is csökkenti az alliteráció hatását. (Lehetséges viszont az utolsó szótagok alliteráltatása.) Mindamellett erre a fajta ritka verstani díszítő elemre is van példa az udmurt népdalok között: „Tuala potäm, paski-pijos” ’az idén kikelt fecske-fiókák’ (uo.).

Az udmurt népdal szövegét, mint verset leghelyesebb a dallam és a dallamritmus felől megközelíteni. A pusztá szövegek többségére nehezen alkalmazhatók a szigorú verstani szabályok, ami érthető, hiszen a dalok nem elmondásra, hanem éneklésre születtek.

Az udmurt nyelv egyik legfeltűnőbb jellegzetessége (amint ezt már a 18. században is konstatálták) a szó utolsó tagjára eső hangsúly, amely magától értetődően emelkedő típusú verstani egységeket, verslábakat (jambus, anapestus) eredményez.\* A dallamok többsége viszont az ütem elején nyomatékos, azaz ereszkedő jellegű képleteket ad, ezért az udmurt népdalt TRAVINA trocheikus jellegűnek tartja.\*\*

Az ellentétes ritmusfajták (a szöveg és a melódia ritmusa) ezek szerint keresztezik egymást, az éneklésben azonban ez nem okoz zavart, mert ott nyilvánvalóan a dallam ritmusa az irányadó, s ritmizálási nehézségek fel sem merülnek, a szöveg a dallam követelményeihez igazodik. Mivel ugyanazon dallam alatt többször is cserélődhetnek a szövegek, előfordul, hogy a szótagszám nem egyezik a zenei hangok számával, ilyenkor többnyire nem melizmatikus megoldás születik, hanem töltelesszó kerül a szövegbe.\*\*\* (Ez is a dallam elsőbbségét igazolja.)

A dallam nélkül maradt szöveg elveszti határozott ritmuskarakterét, olvasáskor, mondáskor prozódiai törvényszerűségek érvényesülnek benne, (de ahogy már WICHMANN is megállapította) kevés az egynemű sorfajta.

WICHMANN is, TRAVINA is a kifejezesebb formájú négysorosokra alapozza vélekedését, ezeknek vers mivolta ugyanis valamennyire a dallam nélkül is érvényesül, tehát nemcsak daloknak, hanem verseknek is felfoghatók.

A kötetlenebb formájú, terjedelmesebb dalok ritmusának meghatározása nehezebb feladat. Ezek még sokkal inkább a dallamra utalt szövegek, s dallam nélkül szinte vers mivoltuk is megkérdőjelezhető (legalább is a ritmust illetően). A szótag-számokban mutatkozó jelentős eltérések, a sorok nagyobb számának és kisebb belső kohéziójának eredménye ez a bizonytalanság, amelyet az is okoz, hogy a sorokon belül a verslábak sem egyneműek (az csupán a nyelv hangsúlyozási törvényszerűségeiből fakad, hogy a jambikus és anapestikus egységek vannak többségben).

A ritmus és a ritmizálás (skandalás) problémáit korántsem merítettük ki az elmondottakkal. Néhány pontosan meghatározott esetben (a tagadó ígék kijelentő

\* „Da die votjakischen Worte mit wenigen Ausnahmen den Ton auf den letzten Silbe haben, so ist der Rhythmus der votjakischen Lieder durchweg ein steigender — die Lieder bestehen fast nur von Anapesten und Jamben, beziehungsweise Spondeen...” — állapítja meg BUCH... PERVUHIN mindössze annyit mond a dalok ritmusáról, hogy: „...они составлены тоническими стихами”. Wichmann szerint: „Das Versmass der votjakischen Lieder ist nicht sehr abwechselnd”. Az anapestust tartja a legjellemzőbb verslábnek, de mindjárt megjegyzi: „Reine anapestische Verse gibt es doch sehr wenig. Sie sind fast immer mit Jamben oder sogar Spondeen vermischt.”

\*\* Ритмическая основа удмуртских народных песен та же, что и в песнях других народов, — обычно это четырехстопная восьмисложная строчка хорейского строения и ее усеченный вид — семисложная строчка.

\*\*\* „Ha az énekhez több szó vagy szótag szükséges, azt gyakran énekpótló *oj, no, ginä, med-*féle szócskákka, vagy többes képző, illetve valamely birtokosrag fölösleges alkalmazásával érik el” — írja MUNKÁCSI.<sup>41</sup>

<sup>41</sup> MUNKÁCSI BERNÁT: Jelentés az esztergomi fogolytáborban végzett votják nyelvi és néprajzi tanulmányaimról. (Akadémiai Értesítő, Budapest, 1916.)

módú alakjaiban, az ige felszólító módjának második személyében, egyes összetett névmásokban, stb.) az udmurt nyelvben az első szótagra esik a hangsúly, s lehetnek hangsúlyosak az egytagú szavak (nemcsak a névmások, hanem az indulatszavak, sőt a kötőszavak) is, így lehetőség van trocheikus, daktilikus sorfajták kialakítására.\* A dallamok esetében viszont az ütemelőző, nyomatéktalan hang teheti ellenkező előjelűvé a sorokat, utat nyitva a jambikus és anapestikus ütemfajtáknak. Ha kisebb számban is, de ilyen sorfajták is előfordulnak az udmurt népdalok között.\*

A verssorok szótagszámának kérdése (a szótagszámláló jelleggel kapcsolatban) sincs megnyugtatóan tisztázva. Az improvizációs, nagyobb terjedelmű dalok többsége e tekintetben teljesen kötetlen. MUNKÁCSI egyik katonabúcsúztató dala (ld. a 6. sz. alatt) pl. a következő szótagszámokat adja soronként: 11 15 12 9 8 7 8 9 9. A „Dalolj, dalolj — mind mondjátok” kezdetű népdal (részlet) — amelyet munkánkban is bemutattunk — ilyen szótagszám-képletet mutat: 9 8 9 8 13 13 11 10 11 11 12 12 12 11 12 10 10 11 12 12 12 10 10.

A négysorosok esetében sem egyeduralkodó az a szabályos négyütemű, nyolc, vagy hétszótagos versforma, amelyről Travina beszél. Nagyobb a tarkaság, habár a sorok szótagszáma szűkebb határok között váltakozik. Ritka az adott szótagszámú soroknak olyan szabályszerű egymásra következőzése, amelyet a  $8+8+8+8$  vagy a  $8+7+8+7$  képletek fejeznek ki. A Petrov által sajtó alá rendezett négysorosok kötetében (ld. a 14. sz. alatt) az első 10 dal a következő szótagszám-formulákat mutatja: 1.  $8+8+8+7$ ; 2.  $7+7+7+9$ ; 3.  $7+6+7+7$ ; 4.  $7+7+8+7$ ; 5.  $7+7+8+7$ ; 6.  $7+8+7+7$ ; 7.  $7+6+8+4$ ; 8.  $8+6+8+7$ ; 9.  $8+8+8+7$ ; 10.  $7+7+8+7$ . A további vizsgálatok még nagyobb eltéréseket is megállapíthatnának. A ritmus és a szótagszámlálás kérdésében problémákat okozhat a semivokalikus *w* verstani szerepének megítélése is. Az esetek többségében nem alkot szótagot (куать-тон; куазь; куинь; куать; кya), előfordul azonban szótag értékű hangzóként is (щу-ись-ко; да-у-пе stb.).

Különösebb egyöntetűségről tehát a négysorosok esetében sem beszélhetünk, de a versmivolt vitathatatlan. Általában kettő (ritkábban három vagy négy) hangsúlyos szótag von magához egy, kettő, három, négy hangsúlytalan szótagot, egy (ritkábban két) cezurával  $3+3$ ,  $4+3$ ,  $4+4$ ,  $5+3$  szótagosztással, eredményként még nem szigorúan szótagszámláló sorok adódnak, azonban magukban hordják (s igen gyakran meg is valósítják) a hangsúlyos szótagszámláló, zenétől független prózaverset is.

Az udmurt népdal szövege végső soron tehát (Pervuhinnal egyetértve) hangsúlyos alapú, kötetlen szótagszámú versnek tekinthető, amelynek „szabálytalansága”

\* Leegyszerűsítő és mechanikus felfogásra vall, hogy BUCH véletlennek és tévedésnek tartja az ereszkedő verslábakat a népdalban: „Nur ausnahmsweise beginnt ein Vers mit einem Trochäus oder Daktylus bei sonst steigendem Rhythmus. Solch ein verirrter Trochäus kann dann eben nur als Unregelmässigkeit angesehen werden...”

\* E vizsgálódásokban természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül a mondatfonetika kérdései sem. Az élő beszédben a mondaton belül elmosódnak, ill. módosulnak a szóhangsúlyok, a nyomatékok, az értelmi hangsúlyok a leggyakrabban nem esnek egybe az önmagában álló szó akcentusával. A permi nyelvekkel kapcsolatban V. I. Litkin vettette fel e kérdést.<sup>42</sup>

A mondatfonetikai kutatásokban is disztinkciót kell alkalmazni azonban a tulajdonképpeni énekszöveg és a valódi versszöveg között. Feltehető, hogy a mondat fonetikai törvényszerűségei közelebb állnak a dallam ritmusrendjéhez, mint az izolált szavak hangsúlyozási szabályaihoz.

<sup>42</sup> В. И. Лыткин: Вопросы акцентуации пермских языков. (Beiträge zur Sprachwissenschaft. Volkskunde und Literaturforschung. Berlin, 1965.)

az északi udmurtok hosszabb dalaiban szembetűnőbb, a déli udmurtok négysorosokban viszont kevésbé ötliek fel, e dalok inkább a kötöttség felé tendálnak.

Az udmurt dal két alaptípusa, a strofikusan tagolatlan „északi” dal és a négysoros strofákra tagolódó „déli” dal eltérései már szinte a legelső gyűjtők figyelmét is felkeltették, s többen közülük elfogadható magyarázatot adtak a különbség okairól.\* Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a teljes formakészlet lényegesen gazdagabb a 4-, illetve többsoros strofákra sarkított dalstruktúrájánál. A rímek és az ismétlődő dallamegységek részekre, szakaszokra bonthatják az improvizációs jellegű hosszú dalokat, s 2—3—4-soros szakaszokat alakíthatnak ki. MUNKÁCSI például strofikusan osztatlanul közöl egy nevezetes lakodalmi dalt („Igen nagy faluba jutottunk vala” ld. a 6. sz. alatt), amelyet PETROV viszont 3-soros szakaszokba tagolva publikál. (Ld. a 15. sz. alatt.) Az egyszakaszos 4-sorosokból ugyanakkor a többszakaszos dal felé is vezethet út, s van példa 6, 7, sőt több strofát tartalmazó népdalra is.

A rím csak mint strofarendező-szervező elem játszik szerepet az udmurt dalban, s az udmurt nyelv agglutináló jellegéből fakadóan könnyen adódik.\* A párhuzamosság és az ismétlés, az egyező szerkezetek halmozása ugyancsak segíti a rímelés kialakulását, s mivel a palato-veláris harmónia s az illeszkedés hiánya miatt a toldalékok egyalakúak, a teljesen egybecsengő végrímek sokszor egyenesen elkerülhetetlenek. Tényleges kicsengésüket az utolsó szótagra eső hangsúly még fokozza is. Mindamellett fejlett, tudatos rímelésről nem beszélhetünk, a rímek szinte akaratlanul, véletlenül kerülnek a sorok végére. Énekelt szövegekről lévén szó, a rímeknek különösebb funkciójuk sem volt.

Az északi dalok rímelése egészen alkalmoszerűnek tűnik, hosszú, teljesen rím-telen részletek mellett csoportos (főként rag-, vagy vala-féle) rímek is előfordulnak — elsősorban a strofikusan is tagolódó (vagy tagolható) darabokban. (Lásd az „Igen nagy faluba jutottunk vala” és a „Fejecském, mint cérnagombolyag, szép” pontosabban „Cérnagombolyaghoz hasonló fejecském vala” kezdetű dalokat. Az első közülük 3-soros szakaszokból álló csoportrímes vers *vala* rímeléssel, a második 12-soros vers, a következő rímképlettel: aaaa, abcc, bcxc).

A 4-sorosok versjellegét a viszonylag szabályosabb rímelés is erősíti, noha ki-jegecesedett rimrendszerekről nincs szó. A fentebb említett (Petrovtól idézett) tíz dal az alábbi rímképleteket adja: 1. axax; 2. aaxa; 3. xxbb; 4. xxbb; 5. axax; 6.

\* „Die votjakischen Vierzeilen gemahnen in ihrer knappen Form und ihren häufigen hochpoetischen Inhalt an „Die Lieder des Mirza Schaffi”. In den längeren Liedern aus dem Malmyz’schen Kreise des Wjätka’schen Gouvernements dagegen retten uns die reichen Umschreibungen des estnisch finnischen Liedes in der kunstvollen Form der orientalschpersischen Dichtung entgegen” — vélekedik BUCH. „A dalok versalkata — írja MUNKÁCSI — mint az eddigi népköltési gyűjteményekben is megállapítható, két határozottan különböző típushoz tartozik. Az egyiknek ritmusa szabadabb és változatos, a sorok száma pedig tetszés szerinti; a másiké megszabott, s többnyire változó 4 és 3 ütemű, esetleg 3—3 ütemű sorokból áll, a sorok száma több mint 4 nem lehet s a gondolat többnyire visszatérő. — Az előbbi versforma lehet az eredeti ősi, mert egyezik a zürjén dalok, s a vogul sors-ének versalkatával; míg az utóbbiról tatár hatást lehet föltenni, mert megvan a tatár dalokban is, s éppen a tatárral kevert lakosságú kazáni, mamadysi, birszki és bugalmi kerületekben dívik.”

”Telä-votj. laulun muodostaa useimmiten neljä kolmi (neli) jalkaiseita anapestisäettä. Pohjoisempien votjakien vanhemalla kannalla olevat laulut ovat muodoltaan aivan toisenlaisia säkeitten rakenne on vaihtelevampi ja niiden lukumäärä yleensä suurempi” — állapítja meg WICHMANN.<sup>43</sup>

\* „Die Reime der votjakischen Lieder sind mit wenigen Ausnahmen männlich, sie sind häufig reich, deshalb aus mehreren Worten bestehend häufig reich, deshalb aus mehreren Worten bestehend häufig auch identisch” — mondja az udmurt dalok rímeiről BUCH, s a keresztrímeket tartja a legelterjedtebbeknek.

<sup>43</sup> Tietosanakirja. Helsinki, 1919.

abcd; 7. xbx; 8. xbx; 9. aabb; 10. aaxa; van itt tehát kereszt-, visszatérő-, fél- és párosrím is (de a rímek teljes hiánya is előfordul), mindazonáltal legjellemzőbbnek a félrímes (és esetleg a БУЧ által is említett kereszttrímes) strófák tekinthetők.

Az összecsengő hangegységek túlnyomó többsége tiszta ragrím, gyakoriak rímként a kötőszavak (но; кадъ; ке) a létige különféle idejű és módú alakjai (вал; ванъ; луоз; stb.), előfordul — ritkán — az asszonánc is. A rímek általában egy-szótagúak, de ismétlődő mondattani szerkezetek esetén többszótagú rímek is járatosak. 5-szótagú rímet találunk például a következő dalban:

Юбо борды думем кадъ  
Жилъы борды дурем кадъ

Mintha oszlophoz kötöttek volna,  
Mintha megláncoltak volna.  
(részlet)

(Ld. a 14. sz. mű 3. sz. dalát)

Az udmurt népdal zenei vonatkozásairól — már illetéktelenségünknel fogva is, — keveset mondhatunk. БУЧ, ПЕРВУХИН, GERD, LACH, ВАСИЛИЈЕВ-БУГЛАЈ, ПОЗГЫЕВ, ТРАВИНА és ВИКАР megállapításai szolgálhatnak támpontokul. A dalok legmélyrehatóbb zenei analízise ТРАВИНА nevéhez fűződik, de ő — megítélésünk szerint — az európai és a magyar népzene tudomány eredményeinek ismerete nélkül dolgozott. Ahhoz, hogy az udmurt népzene kérdéséhez érdemben hozzá lehessen szólni, még igen sok megbízható felvétel kellene, főleg az északi területekről (udmurt népi hangszereket már a 30-as években alig lehetett találni a falvakban, siratót utoljára БУБРИХ jegyzett le a 20-as évek végén. Meglehet, hogy sok pótolhatatlan értékű udmurt dal teljesen eltűnt már az emlékezetből).

GERD — nem sejtjük, milyen alapon — skót és indokínai motívumokra érez rá az udmurt dalban, ВАСИЛИЈЕВ-БУГЛАЈ a déli dalokat homofon egyszólamúaknak, az északiakat polifon többszólamúaknak tartja. ТРАВИНА a többszólamú pentatóniát véli az udmurt dal legjellemzőbb sajátjának. ВИКАР írja a Karliganban lejegyzett néhány dal alapján: „Ennek a világnak sem a nyelve, sem a zenéje nem hasonlított az addig hallottakéhoz. Őt adatközlőnk egyénileg, csoportosan, vagy hegedűn előadott valamennyi dallama csupán három hangon mozgó, sorismétlődő dallamlánc volt. A votják zene beható ismerete nélkül még nem igen tudjuk hová sorolni a karliganiak muzsikáját. Annyi bizonyos, hogy régi hagyományt őriz, talán olyant, amely közelebb áll az ősi, kisambitusú, sorismétlő finnugor zenéhez, mint a csere-miszeké.”\*

ВИКАР tanulmányának zárógondolatai is igen tanulságosak, s a folklór vizsgálat sohasem mellőzhető szempontjára hívják fel a figyelmet: „Az évszázados együttélés olyan mély nyomokat hagyott e népek életében, a kultúrának, s közöttük a zenének olyan szövevényét hozta létre, amelyre csak igen körültekintő, sokoldalú munka vethet fényt. Nekünk magyaroknak különösen fontos az ottani kutatás. Kultúránk ősi forrásaihoz juthatunk általa közelebb.”

A népdal a bölcsőtől a koporsóig kíséri az udmurtot, s ily módon mindent tud róla. Rég elporladt nemzedékek üzennek általa a késői utódoknak, szárnya könnyedén röpti a nép múltjának és jelenének dalba öntött történetét. Jellemzője a rea-

\* БУЧ könyvében két udmurt dallamot találunk. Ezeket kérésére FALKIN zenetudós írta le egy Helsinkiben szolgáló udmurt katonától. E melódiákkal kapcsolatban БУЧ ВИКАРÉVAL teljesen egyező észrevételt tett: „Merkwürdig ist, dass in beiden Liedern nur 3 Töne vorkommen: re, mi, fa, die kleinste Zahl von Noten, aus welchen man eine Melodie zusammenbringen kann.”

lizmus, minden szavában a való világ tárgyaihoz kötődik, egyszerűen és plasztikusan fogalmaz. Keretei nem különösképp szilárdak, viszont éppen ezért variálódási és megújulási képessége rendkívüli. Igaz szépsége — eredeti funkciójának megfelelően — csak énekelve érvényesül. A tökéletes prózavers adottságai is benne vannak a dalszövegben, amely tartalmi és nyelvi tekintetben magasrendű költészettel egyenértékű. Bővízű forrásból meríthet tehát a költő, kimeríthetetlenül gazdag nyelvi és képi világ: ihleti és ösztönzi, s érzékeny füllel még a versttechnikai lehetőségek skáláját is változtatásnak találja.

## DAS UDMURTISCHE VOLKSLIED

von

PETER DOMOKOS

Der Aufsatz analysiert die Volkslieder der Udmurten aufgrund der Texte und Verse. Er bietet einen Überblick der udmurtischen Volksliederforschung und eine kurzgefaßte Schärzung der einzelnen Verfasser und Publikationen schließt er bei. Verfasser betrachtet die Volkslieder als Dokumente der Geschichte und des Lebens der Udmurten und dieser Standpunkt wird durch das Vorführen und Analysieren der Texte dokumentiert (bzw. bewiesen). Es gibt zwei Grundtype der udmurtischen Volkslieder: der Liederschatz der nördlichen Gebiete mit ungebundenerer Zeilen- und Silbenzahl (diese Lieder gelten für archaischer und ursprünglicher), und die Lieder der südlichen Gebiete Udmurtiens—die unter tatarischem Einfluß entstanden sind—, diese strengen gebundene hauptsächlich aus Vierzeiler bestehende Liederwelt. Aus den formellen Mitteln sind die Wiederholungen am auffälligsten, dagegen ist der Reim nicht charakteristisch. Der Rhythmus wird von der fallenden Melodie bestimmt, welche — den Gesetzen der udmurtischen Sprache entsprechend — die jambische, anapestische Senkung des melodienlosen Textes kreuzt.



## KÉT ERDEI NYENYEC MESE VERBOV NYOMÁN

B. LABÁDI GIZELLA

### Szövegek

#### I.

Nejāṇkan ṇā mālama: „ṇamej xālakon kemāj xoma ṇāelaś?”

Nejāṇk tat kājā. Nejāṇk lūsaṇ kem ṇēla, ṇēsaṇ kem ṇēla, ṇīnṇēla kem ṇēla, kaṇṇiṇ kem ṇēla, tiṇ kem ṇēla, apeiṇ kem ṇēla, tōṇaṇ kem ṇēla, noxoṇ kem ṇēla, teʼumna tilfa xālakun kem ṇēla, jāмна ṇamej xālako taja me — tuṇej kenta ṇēla. Tikeyet ṇāṇ mat ṇaj? kājā. ṇāṇ\* mat ṇi? tāew?. Atejfew koṇa. Atejfew nejāṇkan mālama:

„Kuṇana kansan?” Nejāṇk mālama: „ṇā šeʼej ṇāetaptaṇāś, mālama: „ṇamej xālakon kem xoma ṇāelaś?” Tilfa xālakun kem ṇēlatm, jāмна jāteṭa xālakun kem ṇēlatm.” Atejfew mālama: „ṇamej xālakon kem xoma ṇāemaj?” Nejāṇk mālama: „Saṇkman xālakun kemkāt, — ṇēsiṇ, lūsaṇ, kaṇṇiṇ — fikiṇ kem xoma.” Atejfew mālama: „Seṭ taja me?” Nejāṇk semta wenala. Atejfew nejāṇk sem pāxamānanta mātaṇāta. Nejāṇk tat kāexele?. Tajna ṇāṇ mat tāewaj?. ṇā jūṇenata: „ṇamej xālakon kem xoma ṇāemaj?” — Nejāṇk seṭa jikū: „u-ū-u-u” — tetṭi māt-ṇetū, — „u-ū-u-u” — wātata jikū.

#### II.

Kaṇṇi wāeko, lūsa wāeko ṇowkana jilīṇaxaṇ. Šājat kunāt jilīmānt? seṭ(?) taja ṇowaxaṇ. Kaṇṇi wāeko lūsa wāekon mālama: „Kaṇṇi tāteṇāt lūsa tāteṇātṇat ṇāṭka.” Lūsa wāeko mālama: „ṇi? ṇo?! Taṭem ṇi? ṇo?! Lūsa wāekon tāteṇāt ṇoptaṭem ṇāṭka.” Šipšāj ṇāxajona? ṇowaxaṇ. Potuṭmānt? seṭ(?) ṇin juṭkjiṇ. Pin juṭkjiṇ — apeiṇāe kajaxaṇ. Šājat kunāt taja jāṇaxaṇ. xāemāit? jet siṭa apeiṇa? aj taja jāṇa.

\* VERBOVNÁL nāṇ ill. lūsaṇ szerepel, ez minden bizonnyal elírás.

Kūkeḡena ḡilāf? ka?maj?. Tajna wāḡktamf? kaḡaḡaḡaḡ. Tiki wāḡkḡanf? wa?ānjixiḡ. Šājat kunāt taja kuniḡiḡ. Taja wīsumayaḡ. Kūkeḡena wāḡkanf? ḡoḡ kisūmna jāmp apei toḡa. Aūsa wāeko taja tlaḡaḡalata. ḡāemta šimḡa wīt kāḡa?. Mašeḡ wī? ḡāemaj — numf? taḡomaj. Jāmp apei ḡimeḡ ḡa?. Kūkeḡena lūsa wāeko ḡiḡinaaḡ? — Kaḡi wāeko ḡāmpīta: „lūsa wāeko! Šāḡaj kifi ḡuḡon tāpta?!”

Maši lūsa wāeko wīsaḡmaj. Kaḡi wāeko wīmḡa taḡem kānamaj.

## A mesék fordítása

### I.

Így szólt a szúnyoghoz az ördög: „Melyik állat vére a legjobb?”

A szúnyog aztán elment. Ivott orosz vért, nyenyec vért, tundrai vért, osztják vért, ízlelte a rén, a medve, a vörös róka, a sarki róka, a magasan repülő madár vérét, a földön ahány állat csak él, mindnek a vérébe belekóstolt. Aztán ismét elindult az ördög sátrához. Az ördög sátrába nem érkezett meg. Egy madárkával találkozott. A madárka így szólt a szúnyoghoz. „Hol jártál?” A szúnyog azt mondta: „Az ördög megkérdezte tőlem, mondván: Melyik állat vére a legjobb? „Repülő madár vérét ittam, földön járó állat vérét ittam.” A madárka szólt: „Melyik állat vére volt a legjobb?” A szúnyog mondta: „A különféle állatok vérénél a nyenyecé, az oroszé, az osztjáké — ezeké jobb.”\*\* A madárka szólt: „Add ide a nyelved!” A szúnyog kidugta a nyelvét. A madárka a szúnyog nyelvét tövestül kitépte. A szúnyog aztán elment. Ott az ördög sátrához ért. Az ördög kérdezte: „Melyik állat vére volt a legjobb?” — A szúnyognak nincs nyelve: „u-u-u-u” — nyögi csak, — „u-u-u-u” — szava sincs.

### II.

Egy osztják és egy orosz apó együtt élt. Amint így éldegéltek, egyszer összevesztek. Az osztják apó így szólt az oroszhoz: „Az osztják sámánok erősebbek az orosz sámánoknál.” Az orosz apó meg mondta: „Nem úgy! Bizony nem! Az orosz apó sámánjai ugyancsak erősek.” Barátaink így vitatkoztak. Miközben veszekedtek, kimentek az utcára. Az utcára mentek — medvévé változtak. Sokáig mentek-mendegéltek. A két szem irányában megy a két hatalmas medve.

Egyszer aztán lehullott a hó. Ott gödröt ástak maguknak. Ebbe a gödörbe belefeküdtek. Egy ideig ott (el)aludtak. Aztán felébredtek. Egyszer(csak) a gödör bejáratánál egy kígyó jelent meg. Az orosz apó akkor öklével rávert. Szeme gödrébe könny szökött. Ahogy a könnycsepp megjelent, az ég máris nyáriásra változott. A kígyó eltűnt. Az orosz apó hirtelen észrevette: — Az osztják apó fogva tartja: „Orosz apó! A teás csészémet ne törd össze!”

Bizony az orosz apó esztét veszttette. Az osztják apó így lopta el az esztét.

\*\* VERBOV fordítása így hangzik: „A különféle állatok vére közül — a nyenyecé, az oroszoké, az osztjáké — ezeké jó.”

Ez a nyenyec mondat szó szerinti fordítása, amely nem veszi figyelembe azt a másutt észrevett grammatikai tényt, hogy a mellékneveknek nincs fokozása, illetőleg hasonlításra az ablativus szolgál.



## Szójegyzék a mesékhez

1. OP *neñāṅk*, N *neñik*; S, Nj. *nejāk*, P *nedāṅk* Mücke
2. O *ṇa*, Oks. *ā*; Lj., Nj. *ṇā* unterirdischer Totengeist
3. O, N *mānc*; Lj., Nj. *māns*, Kis. *mā(n)š* sagen
4. *am*: O *ṇawe* was, was für ein; etwas; Lj., Nj., Ni., Kis., P *ṇamī* was, etwas  
(*Verbovnál ṇamej*)
5. Nj., P *ṇālaku*, Lj. *ṇālako* ~ *ṇālaku* Wild
6. O, N *ṇem*?; S, Nj., Kis., P<sub>2</sub> *kem*, P *kim* Blut
7. O *sawa*; Lj., S, Nj., Kis., P *ṇoma* gut; hübsch (z. B. von Angesicht)
8. O *ṇāeš*, Sjo. *āeš*; Lj. *ṇāeš*, Kis. *ṇāeš* sein
9. *ta-*, *tā-*(Pronom.): O *tād*, *tāda*; S, Nj., Kis. *tat* dann; natürlich, selbstverständlich (bejahende Antwort)
10. O *ṇāeš*; Lj., Nj. *kāeš*, Kis. *kāeš* weggehen, sich wegbegeben
11. O<sub>1</sub>, N *lūca*; Kis. *rusā*, P *lūse* Russe
12. O *ṇāerc*, N *erš*; Lj., Nj. *ṇers*, Kis. *ṇerš* trinken; einen Schluck tun
13. O, N *ṇenec*? Mensch, Mann, Samojede; Lj., S, Nj., P *ṇesā*, Kis. *ṇesā* Mann, Mensch, Samojede
14. O *ṇāelī* fremd, ungewöhnlich; Nj. *ṇīri jāt-čer* Bewohner eines fremden Landes, Fremdling, Kis. *ṇīñāšer* in fremder, ungewohnter Weise; erd. (l. VERBOV) *ṇinlāel* tundrai nyenyec
15. O *ṇabī* Knecht; Ostjake, N *ṇawej?ne* russische Frau; Lj., Nj. *kapī* Ostjake, Kis<sub>2</sub>, P *kapej? ne* Ostjakin
16. O, N *tī*; Lj., Nj., P *tī* (zahmes) Rentier
17. D, Lj., Nj., Kis. *apī* Bär, Donnern; (S) Blattern, Pocken, P, Kis. *apej* Bär
18. O *čoñe*, N *toñā*; Lj., S, Nj., Kis. *čoñā* Fuchs
19. O *noxo*; Lj., Nj. *noxoā*, Kis. *noxo* Polar-, Eisfuchs
20. O<sub>1</sub> *cū*, O *tū* hinauf; aus dem Weg; Nj., Lj. *ci?uw*, S *cu?uw*, Kis. *tū?uw* hinauf
21. O *čirc* fliegen, umherfliegen; Lj., Nj. *čis*, Kis. *tis* fliegen, davonliegen
22. O, N *jā*; S, Nj. *jā* Land, Erde, Ort, Stelle, Platz
23. O, N *meš*; Lj., Nj., Ni. *meš* nehmen; sein
24. *ta-*, *tā-* (Pronom.) jener: O *tāki* id., *tāj?* dorthin; Lj<sub>2</sub>, S *tāj* dort, P *tāj?*, Nj. *tajā* id.
25. OP *tūkū* alle, O *čukūcej* alles
26. O *čikī*, N *tikī*; S, Nj., P *čikī*, Kis. *tikī* der dort, der
27. O *mā?* Zelt; Hütte; Heim; S *mā?* Zelt; Hütte, Haus, Heim, Lj., Ni., Nj., Kis<sub>2</sub>. *māt*, P<sub>2</sub> *mā?* id.
28. O *ṇāñi?* wieder, U-Ts. *āñi?* id.; Nj., P *ṇāj(šej)* id., Kis., S, Nj. *ṇiji* anderer
29. O *ñis*; Nj. *ñis*; Kis. *ñis* Infinitiv des verneinenden Hilfszeitwortes
30. O *tāewā* ankommen; erreichen, einholen; hinbringen; Nj., Lj. *tāewas* id., Kis. *ñi tāewor?* (es) reich nicht (bis dahin), P *tāejwanās* hinbringen
31. Lj., S *atičew*, Nj. *atičew*, Kis. *atejtew* kleiner Vogel
32. O, N *ṇoš*; Lj., Nj. *koš* finden
33. *ṇu-*, *ṇi-* (Pronom.): O *ṇūna* wo?; Nj. *kuna* id., ill. *ṇihāna*; *kuhāna*

34. O *śi*? Form, Bild, N *śu*?ū mich (urspr. „meine Schattenseele”); Lj. *śe*?ij, Kis. *śe*?ij, P *śi*?ej, Nj. *śi*?ij id.

35. O *ñedā* loslassen, freilassen, gehen lassen, *ñedaptā* schicken; Lj., Nj. *ñeijtaptāś*, Kis. *ñetaptāś* schicken, gehen lassen, freilassen

36. O *jādā* zu Fuss gehen; Lj. *jātaś*, Kis. *jātaś* id., Lj. *jātirāñām*... ich führte ihn in die Zelte, Ni. *jātirāñata* entführte, Nj. *jātirta*, Lj. *jātirta* (myth.) böser Wesen, das im Innere des Menschen umhergeht und bald plötzliche Schmerzen verursacht

37. *śā*- (Pronom.); O *śān* wieviel?; Kis. *śān* id., Nj., S *śānok* id., Nj. *śāñ* ~ *kun* welcher Abstand?

38. Lj., S. Nj. *śe* Zunge, Kis. *śe* id., P *śekuśā* Drücker, Abzug (der Flinte)

39. O *wenać* dehnen, ausdehnen; Lj. *wen*?aas id. (z. B. einen fertig geflochtenen Lasso gerade), Nj. *wenaś*, augm. *wenarś* id.

40. O *pāxā* Bucht, *pāxā*? Wurzelende (eines Baumes; des Geweihs); Lj., S *paḡā*, Kis<sub>2</sub>, Nj. *paḡa*, P *paḡaḡ*? id.

41. O *madā* durchschneiden; Nj. *matāś* id., Lj. *tāhāñ matāt* schneide durch!, Kis. *matajir* 2. sg. fut., P *matabsūm* id.

42. OP *jun*; Nj. *jūñ*, P *ḡūñ* Kenntnis, Bescheid (z. B. davon, wo jemand sich aufhält, von einem Sachverhalt usw.); OP *junarā* sich erkundigen

43. O *jan̄ko* nicht dasein, nicht vorhanden sein; Kis. *jākoś*, Nj. *jākoś* id.; O *jan̄kū* nein; ist nicht vorhanden; Nj. *jāñku*, Lj. *jikū*, S *jiku*, P *ḡiñku* od. *ḡiku* id.

44. O *teṛī* leer, unbewohnt; unnötig, ohne Grund; gerade zu, ganz; S *teḡī jā* öde Gegend, Lj. *tāeḡī* nur, Nj. *teṛī* id., P *teḡī ñealm* Osten; Ostwind

45. O *wāda*; Lj., Nj., S, P *wāta* Wort, Sprache

46. O *wesaku*, N *wesako*, *wesko*; Lj. *wāejsiku*, S *wāesiku*, Nj., Kis., P *wāeku* der Alte; mit diesem Namen nennt auch die Frau ihren Gatten

47. O *ñob*?; Lj., Nj., Ni., P *ñop* eins, einer..., Lj. *ñopkna* zusammen

48. O *jīḡe* leben, wohnen, N *jīḡem*? ich lebe, wohne; Lj. *jīḡīña* er lebt (wohnt) Nj. *jīṛiñāj*? (es) ist (noch) unverdorben, P *jīḡīñemapan*?nāj wenn ich lebe

49. O *śer*? Sache, Angelegenheit; schlechte Sache; Postpos. auf Weise, wie; Lj. *śert tāejwaj*? es geriet in eine schlechte Sache (lud eine Schuld auf sich), S *mañ* *śeḡ* meine Angelegenheit, Kis. *śer* *memañ* es beging eine böse Tat (ein Verbrechen), Nj. *ñamī* *śermina toñān* mit was für einem Anliegen bist du gekommen

50. *pū*-: Lj. *pūñaxa* sie (Dual) streiten, Kis. *ponaxa* id., *ñāñat* *pona* (er) schimpfte dich

51. O *tādibe*, N *tāḡiwe*; Lj., Nj., Kis. *tācipe* Zauberer, Schaman, S *tāciḡerna* (er) wurde ein Schaman, Lj. *tāciḡet* schamanisiere, Kis. *tāḡiḡetna* (er) schamanisiert

52. O *ñar*, N *ārka*; S, Nj., Ni. *ñarka*, P *ñāḡkāḡe*?aj Grösse

53. -*ño* Verstärkungspartikel, russ. -*xe*

54. O, N *taḡem*?, Lj., P *taḡem*?, Nj. *taḡem* so

55. O *ñob* ~ *taḡem*? ebenfalls

56. kel.-erd. *śipsaj* БОТ (l. VERBOV)

57. O *ñā*; Lj., Nj., P *ñā* Gefährte, Kamerad, Bruder

58. O *ḡodā* sich schlagen, raufen; Lj. *ñamī* *ḡotāñān* was streitest du!, Kis. *ñemḡanaxata ḡoturnā* es ficht mit seinem Geweih, Ni. *tī* *ñamḡana ḡotorstu* das Rentier ficht mit seinem Geweih, Nj. *pon ḡoturnā* (er) streitet, zankt sich immer

59. Kis. *pī* Draussenraum, Ni., S *pīn?* hinaus, Lj., Nj., *pīn* id.
60. O *jurkā*; Kis. *durkaš* aufstehen, Lj. *konaxalı?* *đıxa?*, *jurkaxalı?* *đıxa?* sie (Dual) fingen an zu Schlafen und Standen auf, P *đusknun toḡātās* ich kam am Morgen
61. O, N *sew*; Lj., Nj., S, P *χāem* Auge
62. O *jet?* auf-zu, nach-hin; geradeaus; Nj. *ḡamī jet toḡa* weshalb ist er gekommen?, P *māt det kāj* geh hinter das Zelt!
63. O, N *šide*; Kis. *šita*, Nj. *šice* zwei, P *šiceńs kola* zweijähriger Rentierbulle
64. O *sira*; Nj., Kis. *χira*, P<sub>2</sub> *χile* Schnee; Winter, Lj. *χireta kā?maj?* es würde Winter
65. O *χāmā* hinab-, herabsteigen (z. B. von einem Baum, einem Berg); Kis. *kā?maš* id., S, Lj. *tiše kā?maj?* er stieg hinab, Nj. *kā?mjemt?* (sie mögen) sich (an diese Stätte) herablassen!
66. *ta-*, *tā-* (Pronom.): O, N; Nj., Lj., Kis. *tajna*, *tājna* dort
67. O *wāḡk* Grube, Grab; Lj., S, Nj., P *wāḡk* id., Höhle der Wildes
68. O *χadeč* od. *χādeč* krallen, kratzen; kis. *katās* id., Nj. *χire wāḡk kačem?maj* er scharrte eine Grube in den Schnee (z. B. ein Fuchs nach Fressen suchend)
69. O *wānā* sich (auf die Seite) niederlegen (eigentl. von Tieren, wie vom Hund, Rentier, Elch u.a., seltener vom Menschen); Nj. *wā?anaš*, Kis., Lj. *wā?naj?* id.
70. O *číkī*, N *tíkī*; S, Nj., P *číkī*, Kis. *tíkī* der dort, der
71. O *χońo*; Nj. *końoš*, Kis. *końoš* schlafen
72. O *jesamé* auflodern, aufleuchten (Feuer, Blitz); Kis. *wisūms* erwachen, aufwachen, Lj. *wisūms* id.
73. O, N *ńo*; S, Nj. *ńo* Tür
74. *kīsu-*: Lj. *wābsχana rātat maχāta kīsumna* schlage ihn mit dem Rute auf den Rücken!, Nj. *jaxa kīsumna čı?wāńā ḡaxarḡāe kajemna* wir gingen zu dreien an dem Fluss entlang aufwärts, *maχāta kīsumna* längs seines Rückens an
75. O, N *jāmp*; Nj. *jāmp* lang, Lj. *jāmp apī* Schlange
76. O *toš*; Lj. *toš* kommen, S *tūlīs tutam?* ich komme bestimmt..., Kis. *toje* er komme!, P *tūdīta?* kommet!, Ni. *šān ḡiḡun to?* komm nie!
77. O, N *tira* Faust; S *tira* id.; O *tīreč* mit, der Faust schlagen; Kis. *tiše?aš*, Nj. *tīre?aš* id., Lj. *tiraχalēta* (er) schlug (ihn) mit der Faust
78. O *ši*; Kis. *ši* Loch
79. O, N *jī?*; S *wi?*, Lj., Nj., Ni., P *wit* Wasser
80. S *maš* Interj. zum Ausdruck des Ärgers, der Unzufriedenheit, S, Nj., P *mašej?* id.
81. O, N *nūm?*; Lj., S, Kis., Nj., P *nūm* Himmel; im Himmel wohnender höchster Gott
82. O *tā?*; Lj<sub>2</sub>, Lj. *taḡ?* Sommer; O *taḡoč* den Sommer zubringen, Lj. *taḡo?oš*, Kis. *taḡo?oš* id.
83. *χu-*, *χi-* (Pronom.); Ni. *kukeχena* einmal
84. O *saḡū* Blick; Kis. *χaḡū* id., Sehvermögen, P *χaḡo* id., Lj. *χaḡūta kā?maj* sein Blick senkte sich (d.h.) es ist verlegen, z. B. ein durchgegangenes Rentier, das zurückgeholt worden ist), S *χaḡu?o* er hat ein gutes Sehvermögen (sieht sehr weit), P *χiḡū?ḡā* id.; O *sīreč* blicken, hinsehen; Nj. *pīńā χiḡīr?* sieh dorthin!

85. O *ńamā* fassen, ergreifen, packen; Nj. *ńa?maš* id., *ńampīta* er hält (es) fest, hält (es) in der Hand

86. U *šāj*; Lj., P *šāj* Tee

87. O, N *χīde* Tasse; Kis. *kīte* id., Lj. *čāj kiče* Teetasse

88. O *tāχālā* zerstreut sein, O *tāχāptā* zerbrechen (trans.); Nj. *tāχaptāš* id., Kis. *tāχaptām?* ich zerbrach, Lj. *ńamāet ńiχij tāχapta?* wann sie dir nur nichts zerbrächen

89. O *maši?*, N *māeši?* vielleicht

90. O, N *jī* Verstand, Gedanke, Vernunft; Kis., Nj. *wī* id.; O *jīsālmē* wahn-sinnig werden; Lj. *wīserama* er wurde wahnsinnig

91. O *χānā* tragen; Nj. *kānāš* id., Lj. *merča kānaŋāta* der Wind entführte es, *māt kānāt* trag (es) nach Hause!

### Utószó

E VERBOV által lejegyzett két mese\*\*\* a keleti-erdei nyenyec nyelvjáráscsoportból való. Felismerése könnyű: az *r*(*ř*) hang helyén *Λ*(*ʌ*) áll.

Az általunk használt fonematikus hangjelölés (vö. HAJDÚ: Chrest. Sam. 25 kk.) egyébként csak részben különbözik VERBOVétól. Az eltérések a következők:

mivel mindig a szótagkezdő mássalhangzó palatizált vagy nem palatizált volta szabja meg, hogy utána a magánhangzónak melyik allofónja következik,

VERBOV *e, ē, ə, ̃ = e*; *ɛ, i = i*, *̃, ī = ī*,

s mivel a magánhangzók kvantitása az *o* esetében is elhanyagolható,

VERBOV *o, ̄ = o*.

Az *ae* diftongust mi *äe*-vel jelöltük.

A mássalhangzóknál

VERBOV *l = ʌ*, *l = ʌ*, *h = χ*, *s = š*, *ɣ = ?*.

A két mese további — a LEHTISALONál jelzettekétől ill. a HAJDÚ PÉTER, VERBOV s más nyelvtanok által említettektől eltérő — hangtani sajátosságai:

1. Az erdeire jellemző *é* helyett a tundraihoz hasonlóan *ʔ* jelentkezik. Vö. *čikī*, ill. *tikī*.

2. A keleti-erdeiben általános *d*, noha ez az ejtémód is terjed, egyetlenegyszer sem mutatkozik a *j* helyén, még olyan esetben sem, amikor LEHTISALO *d*-s adatot közöl. Vö. *jułkaš*, ill. *đurkaš*.

3. Egy esetben szokatlan palatalizálódással találkozunk. L. *jīšimānt?*, vele szemben pl. *potułmānt?*. Ez valószínűleg a palatális környezet hatásával magyarázható.

4. Ugyancsak egy esetben *t + ʌ(i)* mássalhangzó-kapcsolatot találunk más nyelvjáráások *ř(i)*, ill. *ʌ(i)* mássalhangzójával szemben. Mivel hasonló példát mostani vizsgálódásainkkor nem találtunk, legfeljebb arra gondolhatunk, hogy ha nem elírás, a *-ři*, *-ʌi* limitáló képzőt hangsúlyozza ez a mássalhangzó-betoldás.

\*\*\* Lelőhelye: Archiv IN AN SzSzSzR, Leningrad, F. K-LI, op. 1, No 261; s számomra MIKOLA TIBOR másolta le.

5. Ami a magánhangzókat illeti, itt is érvényesül az az erdei, de LEHTISALONÁL ritkán jelzett sajátosság, hogy az *-i* helyén *-ej* szerepel. Vö. *apej* (~*apī*), *atejtew* (~*atīfēw*), *ηamej* (~*ηamī*).

6. Bár az eredeti nyelvjárások az utolsó szótagban *u*-zók, itt *o*-val (ill. *o* ~ *u*-val is) találkozunk. Vö. *χālakon* ~ *χālakun*, *wāeko* (LEHTISALONÁL *wāeku*).

7. Az a nyenyecre jellemző sajátosság, hogy a *χ* hangot megelőző és az azt követő magánhangzók csak megegyezők lehetnek, esetünkben kizárólagos érvényű, holott ez az eredeiben nem általános. Vö. *tātepātχat*, *ñāχajona*, *powaxan*, *χiñinaj*? stb.

A két mese morfológiai, szintaktikai jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A *šīta* zwei mennyiségjelzős singulárisi alanyhoz ugyancsak singulárisban álló állítmány tartozik, holott az általános szabálynak megfelelően duális állítmányt várnánk.

2. A melléknevek fokozása ismeretlen. Az értelemszerűen középfokúnak fordított, egyébként itt állítmányi funkciójú melléknév mellett a hasonlítást az ablativus fejezi ki. Vö. *ηamej χālakon kemaj χoma ηāēlās*? 'Melyik állat vére jobb?'; *Kapī tātepāt lūsa tātepātχat ηālka*. 'Az osztják sámánok az orosz sámánoknál jobbak'.

3. Az egyébként elkülönülő nyelvtani kategóriák keveredését legszembetűnőbben a determinált és indeterminált igealakok ingadozó használata mutatja. Vö. *Nejānk šemta wenała*. 'A szúnyog a nyelvét kidugta'. Vele szemben: *Atejtew nejānk šem pāχamānantā mātaηāta*. 'A madárka a szúnyog nyelvét tövestül kitépte'.

4. Az igei személyragok az *-n*- tövű igékhez *-j*- koaffixummal csatlakoznak. Ezt a koaffixumot itt az *-l*- tövű igéknél is felfedezhetjük.

5. Az erdeiben meglehetősen általános ugyan az ún. jelöletlen genitívus, esetünkben azonban mind a  $\emptyset$  morfémás, mind az *-η* ragos genitívusra akad példa, sőt arra is, hogy ez az *-η* melléknévképzőként funkcionál. Vö. *ηamej χālakon kemaj χoma ηāēlās*? 'Melyik állat vére jobb?'; *Atejtew nejānk šem... mātaηāta*. 'A madárka a szúnyog nyelvét kihúzta'.; *Nejānk lūsa kem ηela*. 'A szúnyog orosz vért ivott.'

6. Hasonló a helyzet a tárgy kifejezésénél is: az erdeiben a  $\emptyset$  morfémás accusativus mondható általánosnak, mi viszont mind az *-m* ragos, mind a  $\emptyset$  morfémás accusativusra találtunk példát.

Ha a fenti — nagyon vázlatos — grammatikai összefoglalást áttekintjük, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy e VERBOV által lejegyzett két keleti-erdei mese nyelvjárási sajátosságai sok esetben átmenetet mutatnak az erdei és a tundrai nyelvjárás csoport között.

Megállapításaink további kutatásokat igényelnek. Nem lenne érdektelen annak (nagyobb anyagon történő) megvizsgálása pl., hogy mikor használatos a jelölt, ill. a jelöletlen tárgy, s van-e összefüggés a mellette álló igealak determinált vagy indeterminált volta (s a tárgy milyensége) között.

A mesék művészi értékéről keveset mondhatunk, hiszen rendkívül rövidek, inkább csak töredékek. Gondolatmenetük, stílusok számunkra szokatlan. Cselekményük majdnem kegyetlen, mondanivalójuk következetlen, nyelvileg egyhangúak. Mindez természetesen nem általánosítható, s az is bizonyos, hogy több mese elolvasása megértőbbé tenne bennünket.

## ZWEI WALDJURAKISCHE MÄRCHEN

von

FRAU G. B. LABÁDI

Die Vervasserin publiziert zwei waldjurakische Märchen aus dem Nachlass von VERBOV mit Wörterverzeichnis und Erklärungen.

## ADATOK A CVC TÍPUSÚ MAGYAR SZÓANYAG ETIMOLÓGIAI VIZSGÁLATÁHOZ

JANURIK TAMÁS

1. A magyar nyelv szókincsét vallató nyelvi statisztikák<sup>1</sup> között csak elvétve találhatók szókészletünk elemeinek eredet szerinti megoszlására vonatkozó számítások. E területről TOLNAI VILMOS (MNY. XX, 50—59), VERMES STEFÁNIA (NyK. LI, 435) és BENKŐ LORÁND (NyK. LXIV, 115—136) munkái mellett újabban főként PAPP FERENC sorozatos közleményei (Nyr. XCI, 45—52, NyK. LXX, 200—209, LXXI, 129—135, stb.) említhetők meg. Az etimológia-statisztikai vizsgálatok viszonylag kis száma minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a statisztikus hajlamú nyelvészek számára — BÁRCZI GÉZA rendkívül hasznos, de aránylag szűk terjedelmű Szófejtő Szótárán (*Magyar szófejtő szótár*. Bp. 1941) kívül — nem állt és még ma sem áll rendelkezésre a magyar etimológiai kutatások újabb eredményeit összegező, megbízható és teljes szóanyagra (A—Zs) kiterjedő etimológiai szótár. Ennek hiányában az eddigi etimológia-statisztikák csak — a szerzők által kitűzött céloknak megfelelően — a szókészlet egy-egy különböző szempontok szerint körülhatárolt töredékét ölelték fel: TOLNAI írói és költői művekből válogatott szövegeken; BENKŐ négy rövid, különböző nyelvtörténeti korból származó szövegen végez számításokat, VERMES STEFÁNIA pedig a SzófSz. címszóanyagát (4880 szó) elemzi és PAPP FERENC számításai is csak az ÉrtSz.-nak a SzófSz.-ban is megtalálható címszóanyagára (3459 szó) terjednek ki.

A magyar nyelv szókincsének eredet szerinti megoszlására a jelenleg elérhető legteljesebb megközelítő képet — szókincsünk etimológiai összképét — a befejezéséhez közel álló történeti-etimológiai szótár (TESz) szóanyagának számítógép segítségével történő statisztikai feldolgozása útján lehetne felvázolni. (Az erre irányuló törekvésekről l. PAPP FERENC MNY. LXV, 145—154.)

E nagy érdeklődéssel várt munka elkészültéig minden hasonló jellegű statisztikai vizsgálat továbbra is csak korlátozott szóanyagra támaszkodhat, s így szükségszerűen csak újabb töredékes, erősen vitatható megállapításokat eredményezhet.

Dolgozatomban a fenti nehézségek tudatában, s azoknak mintegy megkerülésére, a problémának új szempontú megközelítésére vállalkozom, amikor a magyar nyelv szókincsének egy formai kritériumok alapján kihalászott szeletében — az eti-

<sup>1</sup> A magyar nyelv statisztikai jellegű vizsgálatainak áttekintésére l. DEME LÁSZLÓ: *Mondat szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Bp. 1971. 9—11, PETŐFI S. JÁNOS: *A nyelvestatisztikai vizsgálatok néhány kérdése: Nyelvfeldolgozás és dokumentáció*. (Szerk.: SZÉPE GYÖRGY.) A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata 11. Bp. OMKDK, 1967. 132—140, ill. SZENDE TAMÁS: *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. NytudÉrt. 81. 1973. 4—15 és 61—64.

mológia-statisztikai vizsgálatok szempontjából kétségtől legizgalmasabb CVC típusú szóanyagban<sup>2</sup> — vizsgálom a fonémák előfordulásának arányait abból a célból, hogy a szókezdő C, szóbelseji V, ill. szóvégi C elemek gyakorisági mutatóinak segítségével, a különböző etimológiai rétegek fonémagyakorisági képe alapján a további etimológiai kutatásokhoz munkahipotézist állítsak fel az ismeretlen eredetű CVC típusú magyar szavak csoportjainak lehetséges etimológiai hovatartozására vonatkozóan.

2. A magyar szóképzlet finnugor elemei (MSzFE) etimológiai szótár szóanyagában (691 szócikk) a rekonstruált uráli, finnugor vagy ugorkori alapalakkal rendelkező 487 etimológia között 255 olyan található, amelyek esetében az alapnyelvben tőszóként kimutatható szóalaknak tőszóként (vagy tőszóként is) élő fejleménye van a magyar nyelvben<sup>3</sup>.

E 255 szópár — az egyes alapnyelvi, ill. magyar nyelvi tőszavak morfonológiai szerkezeti típusok szerinti megoszlásának számbavétele és az adatok táblázatos összevetése útján — azt látszik igazolni, hogy a nyelvünkben megőrződött ősi eredetű tőszavak túlnyomó többsége (számításaim szerint 60,4%-a) a tövéghangzó lekopása, illetve a szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsödése révén a CVC típusba tartozó szavak számát szaporította (1. táblázat).

1. táblázat

| PU-PFU-PUG<br>alapalak | Magyar nyelvi fejlemény |       |      |      |     |    |      |     |     |    |   |       |
|------------------------|-------------------------|-------|------|------|-----|----|------|-----|-----|----|---|-------|
|                        | CVCCV                   | CVCVC | CVCC | CVCV | CVC | CV | VCCV | VCC | VCV | VC | V | össz. |
| V                      | —                       | —     | —    | —    | —   | —  | —    | —   | —   | 2  | — | 2     |
| VCV                    | —                       | —     | —    | —    | —   | —  | —    | 1   | —   | 12 | — | 13    |
| VCCV                   | —                       | —     | —    | —    | —   | —  | 1    | —   | —   | 6  | — | 7     |
| CV                     | —                       | —     | —    | —    | —   | 5  | —    | —   | —   | —  | 1 | 6     |
| CVCV                   | —                       | —     | 6    | —    | 87  | 22 | —    | 4   | —   | 12 | — | 131   |
| CVCCV                  | 3                       | 1     | 14   | 3    | 67  | —  | —    | 1   | —   | 7  | — | 96    |
| összesen               | 3                       | 1     | 20   | 3    | 154 | 27 | 1    | 6   | —   | 37 | 3 | 255   |

A CVC morfonológiai szerkezeti típus, amely az uráli és a finnugor korban, sőt feltehetően még az ugor korszak jórésztében is — azon közismert feltevés alapján, miszerint az ősi szavak tövéghangzóra végződtek — kihasználatlan volt, a magyar nyelv külön élete folyamán lezajlott, fentebb említett hangváltozások következtében tárháza, gyűjtőhelye lett ősi eredetű tőszavainknak.

<sup>2</sup> A CVC típusú szóanyag alatt azoknak a három fonémából álló szavaknak az összességét értem, amelyek morfonológiai felépítésüket tekintve szókezdő mássalhangzó — szóbelseji magánhangzó — szóvégi rövid mássalhangzó szerkezetűek. (A hosszú mássalhangzók polifonematikus (CC jellegű) értékére vonatkozóan DEME LÁSZLÓ véleményével értek egyet: 1. DEME LÁSZLÓ: *A magyar fonémák rendszeréhez és rendszerezéséhez*. NéprNyt. XV—XVI. Szeged, 1971—72. 93.)

<sup>3</sup> Az MSzFE-re vonatkozó statisztikai adatokat 1. JANURIK TAMÁS: *Adatok az uráli-finnugor alapnyelvi tőszókészletének morfonológiai szerkezetéhez*. NéprNyt. XV—XVI. Szeged, 1971—72. 57—76.



E felhalmozódással párhuzamosan, a magyar nyelvet önálló létezésének több mint 2500 éve alatt ért erős idegen hatások következtében, jelentékeny számú kölcsönzött (jövevény, ill. idegen) szó gazdagította a szókészletnek ezt a szektorát is, s ezek mellett az e típusba sorolható szavak mennyisége nem csekély számú belső keletkezésű: hangutánzó, hangfestő, gyermeknyelvi és indulatszóval, illetőleg belső változású szóval: önállósult ragos, jeles, képzős alakulatokkal, derivatív összetételekkel, szóelvonás, szóösszevonás, szóhasadás, szóvegyülés stb. eredményeként létrejött új szavakkal, köztük számos tudatos, mesterséges (főként nyelvújítási) alkotással is növekedett.

E három meghatározott etimológiai rétegbe sorolható szavak mellett jelentős azoknak a szóelemeknek a száma, amelyek vagy teljesen ismeretlen eredetűek, vagy eredetük bizonytalan, vitatott, s így megnyugtatóan nem helyezhetők el egyik fentebb említett szócsoporthoz sem.

3. Mindezek figyelembevételével, valamint annak a megfontolásnak az alapján, hogy az ősi eredetű, illetve a jövevény szavak rétegei még további, többé-kevésbé kronológiaiilag is jól elhatárolható kisebb rétegekre bonthatók, a vizsgált szóanyag

2. táblázat

|                                                                                |                                                     |                              |                                      |                  |
|--------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------|------------------------------|--------------------------------------|------------------|
| I.<br><br>KRONOLÓGIAI-<br>LAG EGYMÁS-<br>TÓL JÓL ELHA-<br>TÁROLHATÓ<br>RÉTEGEK | ŐSI EREDETŰEK<br>(P)                                | biztosan ősi<br>eredetű      | uráli (PU)                           |                  |
|                                                                                |                                                     |                              | finnugor (PF)                        |                  |
|                                                                                | JÖVEVÉNYSZÓK<br>(J)                                 | honf. előtti<br>(JQ)         | indo-iráni (JI)                      |                  |
|                                                                                |                                                     |                              | h. e. török (JB)                     |                  |
|                                                                                |                                                     |                              | nyelvemlékes<br>kori<br>(JH)         | szláv (JS)       |
|                                                                                |                                                     |                              |                                      | latin-görög (JL) |
|                                                                                |                                                     |                              |                                      | h. u. török (JT) |
| német (JG)                                                                     |                                                     |                              |                                      |                  |
| neolatin (JR)                                                                  |                                                     |                              |                                      |                  |
| modern: nemzetközi, idegen (JW)                                                |                                                     |                              |                                      |                  |
| II.<br><br>KRONOLÓGIAI<br>SZEMPONTBÓL<br>NEM TAGOL-<br>HATÓ<br>RÉTEGEK         | BELSŐ<br>MAGYAR NYEL-<br>VI FEJLEMÉ-<br>NYEK<br>(B) | belső<br>keletkezésű<br>(BK) | hangutánzó (BU)                      |                  |
|                                                                                |                                                     |                              | hangfestő (BF)                       |                  |
|                                                                                | ISMERETLEN (X)                                      | belső változású szó (BV)     | gyermeknyelvi (BG)                   |                  |
|                                                                                |                                                     |                              | indulatszó (BI)                      |                  |
|                                                                                |                                                     |                              | ismeretlen, bizonytalan eredetű (XX) |                  |

elemeit 2 alapvető réteg-csoportba s ezeken belül 4 fő réteg-csoportba, 8 réteg-csoportba és végül 18 eredet szerinti speciális rétegbe soroltam be az alábbi rendszerezésben (2. táblázat).

4. A vizsgálandó szóanyag összeállítását több szótár szóanyagának felhasználásával végeztem el: az ÉrtSz.<sup>4</sup> szóanyagából a VégSz.<sup>5</sup> segítségével összegyűjtött szavak jegyzékét kiegészítettem a TESz.<sup>6</sup> I—II. kötetében, az MSzFE.<sup>7</sup>-ben, az Idegen Szavak Szótárában,<sup>8</sup> a SzófSz.-ban, illetve a KézSz.<sup>9</sup>-ban szótározott, szélesebb körben ismert és használt nyelvjárási, tájnyelvi, csoport- és rétegnyelvi, valamint idegen szavakkal, s alkalmanként egyéni nyelvérzékem alapján e típusba tartozónak érzett egyéb, az említett szótárakban nem szótározott szavakkal.

A szóanyag összeállításánál a formai kötöttségen belüli teljességre törekedtem, azzal a megkötéssel, hogy nyelvünk legperiférikusabb helyzetű szavai (kihalt, elavult, igen szűk körben használatos szakszavak, a nyelv által még be nem fogadott teljesen idegen szavak stb.) már ne szerepeljenek benne. Közismertek azonban azok a nehézségek, melyek a peremszókincs szavainak szótározásánál jelentkeznek<sup>10</sup>, ezért a szóanyag „körülnyírása” során bizonyára követtem el tévedéseket: kihagytam még felleendőnek ítélt szavakat, illetve felvettem valamely szempontból kifogásolható, nem oda tartozó szóalakokat.<sup>11</sup>

A szóanyag határainak ezek a bizonytalanságai azonban — legalábbis remélem — nem befolyásolják számottevő mértékben a vizsgálati célnak megfelelően elvégzett számítások eredményeit.

A szavak etimológiai minősítésének meghatározása során az ősi (uráli—finn—ugor—ugor) eredetű szavaknál az MSzFE, más eredetű szavak esetében A-tól Ó-ig a TESz, P-től kezdődően pedig egyrészt a SzófSz., főként azonban a KézSz. szócikkjeinek etimológiai utalása, másrészt az idegen szavak esetében az Idegen Szavak Kézi-szótára szolgált támpontul.

Nem kis nehézséget okozott a „belső változású” szavak elhatárolása az egyéb etimológiai rétegektől. E szavak ugyanis — jóllehet a magyar nyelv önálló létezésének időszakában lezajlott jelentős hangalaki, morfológiai, valamint szemantikai módosulások következtében váltak új, önálló nyelvi egységekké, s így létrejöttek belső nyelvi jelenség — végső eredetüket tekintve ősi, idegen vagy ismeretlen eredetűek. Különválasztásuk mellett elsősorban az a tény szólt, hogy e szóalakok nagyobb része morfológiai összetettsége, vagy éppen hangalaki csonkulása folytán olyan hangelemeket is tartalmaz, amelyeknek a kérdéses szavak kiindulási alapja szerinti etimológiai rétegben való számbavétele félrevezető lenne. E rétegben való

<sup>4</sup> *A magyar nyelv értelmező szótára.* I—VII. Bp. 1959—1962.

<sup>5</sup> *A magyar nyelv szövegmutató szótára.* (Szerk.: PAPP FERENC.) Bp. 1969.

<sup>6</sup> *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I—II. Bp. 1967—1970.

<sup>7</sup> *A magyar szókészlet finnugor elemei.* (Főszerk.: LAKÓ GYÖRGY, szerk.: RÉDEI KÁROLY.) I. A — Gy. Bp. 1967, II. H—M. 1971, II—IV.: szerkesztés alatt.

<sup>8</sup> *Idegen Szavak Kéziszótára.* (Szerk.: BAKOS FERENC.) Bp. 1963.

<sup>9</sup> *Magyar Értelmező Kéziszótár.* (Szerk.: JUHÁSZ JÓZSEF, SZŐKE ISTVÁN, O. NAGY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS.) Bp. 1972.

<sup>10</sup> L. erről pl.: *A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában.* (Szerk.: ORSZÁGH LÁSZLÓ.) NyttudÉrt. 36. Bp. 1962. 15—20.

<sup>11</sup> Az azonos hangalakú szavakat, ha a forrásul szolgált szótárakban ezek önálló címszavakat alkotnak, minden esetben külön szóegységekként szerepeltettem.

szerepeltetésük így tulajdonképpen „félreállításukat” is jelenti, minthogy a vizsgálatok szempontjából legfontosabb P, J, ill. X réteg-csoportban nem szerepelnek.

A fenti szempontok alapján összeállított és rendezett CVC típusú magyar szóanyag jegyzékét — a statisztikai adatok használhatósága, ellenőrizhetősége, illetve korrigálhatósága céljából — a szavak eredete szerinti csoportokban, az egyes szó-csoportokon belül ábécérendben az alábbiakban közlöm. Az azonos hangalakú, de jelentésük, illetőleg eredetük alapján külön etimológiai egységet képező szavak azonosítására a szóalak után közlöm a szó német nyelvű jelentését is, vagy ahol a szó jelentése csak hosszabb körülírással lenne megadható, a szó jelentéskörére utaló szót.

#### 4.1 ŐSI EREDETŰ SZAVAK (P).

PU: *bőr, csuk, fal* 'verschlingen', *far, fej* 'Kopf', *fél* 'sich fürchten', *fél* 'halb', *fon, fúj, fúr, fut, hab, hagy, hal* 'sterben', *hal* 'Fisch', *hám* 'Oberhaut', *hat* 'wirken', *hát* 'Rücken', *hím* 'Männchen', *hón, hős, húgy* 'Harn', *húgy* 'Stern', *hun, két, kód, lap, lát, lép* 'Milz', *máj, mar* 'beißen', *megy, mén* 'Brunnenschwengel', *meny, mony* 'Ei', *mos, név, nyal, nyár* 'Populus', *nyel, nyél, nyíl, nyír* 'Birke', *nyír* 'Stumpf', *nyír* 'Hufgabel', *nyúl* 'Hase', *süly* 'Geschwür', *száj, szem, szer, szíj, szív* 'Herz', *szop, tat (hal), tud, vas, víz*.

PF: *bél, bog, csap* 'schlagen', *csíp, csir, csúcs, csúp, csücs, dug, fagy* 'frieren', *fagy* 'Frost', *fágy, fáj, fal* 'Wand', *fan, fasz, fed, fej* 'melken', *fen, fér, fog* 'Zahn', *fogy, fos, fül, fül, füz* 'schnüren', *füz* 'Weide', *had, haj* 'Rinde', *háj, hál, hány* 'werfen', *hat* 'sechs', *ház, hegy, héj, húsz, jár, jég, jegy, jel, kacs, kégy, kéj, kény, kér, kés, kéz, kör, köt, köz, lágy, lak, lép, légy, lel, lep, lép* 'Honigscheibe', *lesz, lóg, lom* 'Treibeis', *lök, lúd, lyuk, mag, mál, más, meg, még, méh* 'Biene', *méz, mög, négy, nem* 'nein', *néz, nyál, nyúl* 'anrühren', *nyúz, rak, rég, rés, rész, rügy, sav, sok, süll, 'Igel', sün, szál, szar, száz, szeg* 'anschneiden', *szél, szil, szúr, tat, tél, tér* 'Platz haben', *tesz, tol, töm, tűr* 'wühlen', *tűz* 'stecken', *vad, vág, vágy, vaj, van, véd, vég, vér, vés, vész* 'sich verlieren', *vész* 'Unglück', *visz, zaj* 'Lärm'.

PG: *csók, dob* 'werfen', *fék, fel, fog* 'fassen', *fok föl, fül, füt, gyak, hág, haj* 'Haar', *hét, hód, húz, jön, jut, kel* 'aufstehen', *lány, lép* 'treten', *les* 'lauern', *les* 'Lauer', *mély, mer* 'schöpfen', *mez, nyék, nyer, nyom* 'drücken', *nyom* 'Spur', *sül* 'braten', *süt, szak, szár, szeg* 'Nagel', *szél* 'Rand', *szét, szól, szög* 'Winkel', *szőr, szül, tér* 'Raum', *top* 'treten', *tűz* 'Feuer', *vág, vár* 'warten', *vesz, zaj* 'Eisgang', *zug, záp* 'Sprosse'.

XP: *bal, biz, búj, csög, csüd, faj, hív* 'rufen', *kész, kür, küsz, láb, lék, mar* 'Widerist', *mer* 'wagen', *mér, mét, nagy, nap, nép, nyak, nyes, rács, rag* 'Nachsilbe', *rág, rúg, rút, sas, sír* 'Grab', *szag, szed, szegy, szén, szép, szik* 'Sodaboden', *szög* 'braunhaarig', *szösz, szűgy, szűr* 'Bauernmantel', *szúz, táj, tál, tár* 'erschließen', *tép, top* 'Schinken', *tör* 'Dolch', *vél, vén, ver, vet, von*.

## 4.2 BELSŐ MAGYAR NYELVI FEJLEMÉNYEK (B).

### 4.21 Belső keletkezésű szavak (BK).

BU: *bég* 'blöken', *bög*, *búg* 'gurren', *cic*, *csér*, *csesz*, *dal*, *dob* 'Trommel', *dúd*, *gög*, *keh*, *köp*, *nesz*, *nyög*, *pök*, *rop*, *síp*, *sír* 'weinen', *súg*, *szív* 'saugen', *szusz*, *zúg*, *zúz*.

BF: *búb*, *dac*, *dúc* 'Ranft', *göb*, *pedz*, *píp*, *pír*, *por*, *púp*, *szuny*, *tát*.

BG: *báb*, *csecs*, *pép*.

BI: *fuj*, *hah*, *haj*, *heh*, *hej*, *hők*, *huh*, *huj*, *hüm*, *jaj*, *juj*, *pih*, *sej*, *top*, *vaj*.

### 4.22 Belső változású szavak (BV).

BV: *bár* 'obwohl', *biz*, *bók*, *bús*, *csáb*, *csáp*, *csás*, *csöd*, *csőr*, *csűr* 'verdrehen', *fás*, *föz*, *gyök*, *hány* 'wieviel', *hát* 'freilich', *hogy*, *hol*, *hon*, *jog*, *jós*, *kecs*, *lám*, *lég*, *lény*, *lét*, *lob*, *mely*, *míg*, *mily*, *műt*, *nos*, *nős*, *nyák*, *rény*, *sem*, *sós*, *sóz*, *sőt*, *szád*, *tan*, *tán*, *táv*, *tény*, *tét*, *túl*, *vény*.

## 4.3 JÖVEVÉNYSZAVAK (J).

### 4.31 Honfoglalás előtti jövevényszavak (JQ).

Jl: *bűz*, *híd*, *nem* 'Geschlecht', *tíz*, *vám*, *vár* 'Burg'.

JB: *báj*, *bér*, *bor*, *bot*, *búsz*, *csat*, *dől*, *dűt*, *gyár*, *gyász*, *gyom*, *gyúr*, *kar* 'Arm', *kék*, *kép*, *kín*, *kis*, *kor*, *kös*, *kút*, *nyár* 'Sommer', *sár*, *som*, *süv*, *szám*, *szán* 'bedauern', *szék* 'Stuhl', *szél* 'Wind', *szér*, *szesz*, *szín* 'Farbe', *szór*, *szücs*, *szűr* 'seihen', *tar*, *tér* 'kehren', *tok*, *tör* 'Falle', *tor* 'Schmaus', *tűr* 'dulden', *tűr* 'aufkrepeln', *tyúk*, *váj*.

### 4.32 Nyelvemlékes kori jövevényszavak (JH).

JS: *bab*, *baj*, *bán* 'Herr', *cár*, *cseh*, *csép*, *cser*, *csin*, *csíny*, *csíz*, *doh*, *gát*, *gúzs*, *jász* 'Volksstamm', *jász* 'Aland', *kád*, *kár*, *kas*, *kóc*, *kór*, *köb*, *kúp*, *len*, *lép* 'Vogelleim', *lom* 'Plunder', *luc*, *lúc*, *mák*, *máz*, *méh* 'Gebärmutter', *moh*, *moly*, *pad*, *pap*, *pár* 'Hefe', *pók*, *pud*, *rab*, *rác*, *rag* 'Dachtraufe', *raj*, *rák* 'Krebs', *rozs*, *szak*, *szán* 'Schlitten', *szász*, *szín* 'Schuppen', *tár* 'Magasin', *tök*, *túr* 'Eiter', *vád*, *zab*, *zár*, 'sperrén', *zár* 'Schloß', *zöm*, *zsír*.

JL: *cet*, *kar* 'Chor', *lid*, *mód*, *per* 'Bruch', *rák* 'Krankheit', *rér*, *tor* 'Thorax'.

JT: *csök*, *csősz*, *kun*, *sör*, *zseb*.

JG: *bak*, *cech*, *cég*, *céh*, *cél*, *cin*, *col*, *cúc*, *csap* 'Zapfen', *csúz*, *csűr* 'Scheuer', *fach*, *fór*, *gép*, *hám* 'Pferdegesshirr', *hól*, *kel* 'Kohl', *kóch*, *lat*, *léc*, *ler*, *lőcs*, *lősz*, *nász*, *nút*, *pác*, *pát*, *pech*, *pék*, *per* 'Prozeß', *pór*, *pőzs*, *ráf*, *rén*, *rőf*, *sáp*, *sáv*, *sín*, *tus* 'Tusche', *zsák*, *zsúp*.

JR: *bács*, *cáp* 'Bock', *cáp* 'Ohrzapfen', *cím*, *dús*, *ját*, *lej*, *mécs*, *móc*, *rév*, *rizs*.

## 4.33 Modern nemzetközi szavak, idegen szavak: (JW).

JW: *bál, bár* 'Bar', *bár* 'Maßeinheit', *bég* 'Würdenträger', *bej, bel, bit, bit, bob, boy, bón, bór, búr, busz, cesz, cisz, csaj, csór, dák, dán, desz, din, disz, dog, dóm, dór, dúr, dzsem, dzsin, dzsip, fád, fesz, fez, fisz, fon* 'Maßeinheit', *for, fön, gáz, gesz, gén, géz, gisz, gój, gól, gót, hisz, hun, jak, jód, jön, kán, ket, kód, kőr, kűr, liv, misz, mór, pár* 'Paar', *póz, pun, rim, rös, rum, rúzs, sah, sál, séf, széf, szír, szósz, tót, tőr* 'Runde', *tus* 'Dusche', *tus* 'Treffer', *tus* 'Hoch', *vót, zsén, zsúr*.

## 4.4 ISMERETLEN, BIZONYTALAN, VITATOTT EREDETŰ SZAVAK (XX).

XX: *bán* 'bereuen', *becs, begy, bír, bocs, boly, bök, bösz, bűg* 'Taubenschlag', *bűn, cók, csak, csák, csal, csel, csen, csik, csúf, dér, dics, dij, disz, döf, dög, dúc* 'Strebe', *dúl, düh, fém, fény, galy, gaz, gém, gim, góc, gór, gőz, gúny, gyám, gyér, gyik, győz, gyp, gyúl, gyűr* 'zerknittern', *gyűr* 'Hügelchen', *has, heg, hely, hév, hig, him* 'Zierde', *hir, hisz* 'glauben', *hisz* 'ja, doch', *hit, hív* 'der Getreue', *hoz, húg, húr, hús, hűl, hűs, hűt, jer, juh, kan, kap, kegy, kém, ken, kén, kosz, kösz, láz, lop, ló, már, mén* 'Hengst', *mész, nád, nyáj, nyír* 'schneiden', *nyit, nyűg, pej, pér, póc, pöcs, ráz, rém, rét, rez, rogy, rom, rög, rőt, rúd, rüh, sás, seb, séd, sík, sor, súly, suny, sut, szab, szék* 'Mitte', *szid, szik, szít, szűk, tag, tág, tám, táp, tej, tőgy, tör, tus* 'Gewehrkolben', *tűsz, vak, var, váz, vét, víg, vív, zagy, záp* 'faulig', *zúz* 'Reif', *zűr*.

## 5.1 A szókezdő mássalhangzók gyakorisága

|       | PU | PF  | PG | XP | BU | BF | BG | BI | BV | JI | JB | JS | JL | JT | JG | JR | JW | XX  | ÖSSZ. |
|-------|----|-----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|-----|-------|
| B     | 1  | 2   | —  | 3  | 3  | 1  | 1  | —  | 4  | 1  | 5  | 3  | —  | —  | 1  | 1  | 14 | 10  | 50    |
| C     | —  | —   | —  | —  | 1  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | 1  | 1  | —  | 7  | 3  | 2  | 1   | 16    |
| CS    | 1  | 6   | 1  | 2  | 2  | —  | 1  | —  | 6  | —  | 1  | 6  | —  | 2  | 3  | —  | 2  | 7   | 40    |
| D     | —  | 1   | 1  | —  | 3  | 2  | —  | —  | —  | —  | 3  | 1  | —  | —  | —  | 1  | 9  | 9   | 30    |
| DZ    | —  | —   | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —   | —     |
| DZS   | —  | —   | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | 3  | —  | —   | 3     |
| F     | 9  | 18  | 7  | 1  | —  | —  | —  | 1  | 2  | —  | —  | —  | —  | —  | 2  | —  | 7  | 2   | 69    |
| G     | —  | —   | —  | —  | 1  | 1  | —  | —  | —  | —  | 2  | —  | —  | —  | 1  | —  | 8  | 8   | 21    |
| GY    | —  | —   | 1  | —  | —  | —  | —  | —  | 1  | —  | 4  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | 8   | 14    |
| H     | 13 | 10  | 5  | 1  | —  | —  | —  | 8  | 5  | 1  | —  | —  | —  | —  | 2  | —  | 2  | 18  | 65    |
| J, LY | —  | 5   | 2  | —  | —  | —  | —  | 2  | 2  | —  | —  | 2  | —  | —  | —  | 1  | 3  | 2   | 19    |
| K     | 2  | 10  | 1  | 3  | 2  | —  | —  | —  | 1  | —  | 8  | 7  | 1  | 1  | 2  | —  | 5  | 8   | 51    |
| L     | 3  | 12  | 4  | 2  | —  | —  | —  | —  | 5  | —  | —  | 5  | 1  | —  | 5  | 1  | 1  | 3   | 42    |
| M     | 7  | 8   | 3  | 4  | —  | —  | —  | —  | 4  | —  | —  | 5  | 1  | —  | —  | 2  | 2  | 3   | 39    |
| N     | 1  | 3   | —  | 3  | 1  | —  | —  | —  | 2  | 1  | —  | —  | —  | —  | 2  | —  | —  | 1   | 14    |
| NY    | 9  | 3   | 4  | 2  | 1  | —  | —  | —  | 1  | —  | 1  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | 4   | 25    |
| P     | —  | —   | —  | —  | 1  | 5  | 1  | 1  | —  | —  | —  | 5  | 1  | —  | 7  | —  | 3  | 4   | 28    |
| R     | —  | 5   | —  | 5  | 1  | —  | —  | —  | 1  | —  | —  | 6  | 2  | —  | 3  | 2  | 4  | 10  | 39    |
| S     | 1  | 4   | 2  | 2  | 3  | —  | —  | 1  | 4  | —  | 3  | —  | —  | 1  | 3  | —  | 3  | 8   | 35    |
| SZ    | 6  | 7   | 9  | 11 | 2  | 1  | —  | —  | 1  | —  | 10 | 4  | —  | —  | —  | —  | 3  | 6   | 60    |
| T     | 2  | 8   | 3  | 6  | —  | 1  | —  | 1  | 6  | 1  | 7  | 3  | 1  | —  | 1  | —  | 5  | 9   | 54    |
| TY    | —  | —   | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | 1  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —   | 1     |
| V     | 2  | 12  | 3  | 5  | —  | —  | —  | 1  | 1  | 2  | 1  | 1  | —  | —  | —  | —  | 1  | 6   | 35    |
| Z     | —  | 1   | 3  | —  | 2  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | 4  | —  | —  | —  | —  | —  | 4   | 14    |
| ZS    | —  | —   | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | 1  | —  | 1  | 2  | —  | 2  | —   | 6     |
| ÖSSZ. | 57 | 115 | 49 | 50 | 23 | 11 | 3  | 15 | 46 | 6  | 44 | 56 | 8  | 5  | 41 | 11 | 79 | 131 | 750   |

## 5.2 A magánhangzók gyakorisága

|       | PU | PF  | PG | XP | BU | BF | BG | BI | BV | JU | JB | JS | JL | JT | JG | JR | JW | XX  | ÖSSZ. |
|-------|----|-----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|-----|-------|
| A     | 12 | 21  | 4  | 9  | 1  | 1  | —  | 4  | 1  | —  | 3  | 9  | 1  | —  | 4  | —  | 3  | 12  | 85    |
| Á     | 6  | 15  | 6  | 6  | —  | 1  | 1  | —  | 12 | 2  | 8  | 19 | 1  | —  | 8  | 4  | 10 | 14  | 113   |
| E     | 6  | 14  | 9  | 6  | 3  | 1  | 1  | 3  | 3  | 1  | 1  | 3  | 2  | 1  | 5  | 1  | 9  | 13  | 82    |
| É     | 7  | 28  | 8  | 10 | 2  | —  | 1  | —  | 7  | —  | 8  | 3  | 1  | —  | 7  | 2  | 6  | 17  | 107   |
| I     | —  | 3   | —  | 1  | 1  | —  | —  | 1  | 2  | —  | 1  | —  | —  | —  | 1  | 1  | 9  | 7   | 27    |
| Í     | 8  | 1   | —  | 3  | 3  | 2  | —  | —  | 1  | 2  | 2  | 5  | 1  | —  | 1  | 1  | 5  | 15  | 50    |
| O     | 4  | 7   | 6  | 2  | 2  | 1  | —  | 1  | 6  | —  | 8  | 5  | 1  | —  | 1  | —  | 5  | 8   | 57    |
| Ó     | 1  | 1   | 3  | —  | —  | —  | —  | —  | 4  | —  | 1  | 3  | 1  | —  | 4  | 1  | 16 | 5   | 40    |
| Ö     | 1  | 6   | 3  | 3  | 3  | 1  | —  | —  | 1  | —  | —  | 3  | —  | 2  | 1  | —  | 1  | 7   | 32    |
| Ő     | 2  | —   | 1  | 1  | 2  | —  | —  | 1  | 5  | —  | 2  | —  | —  | 1  | 3  | —  | 2  | 5   | 25    |
| U     | 4  | 2   | 2  | —  | 1  | 1  | —  | 4  | —  | —  | 2  | —  | —  | 1  | 1  | —  | 7  | 4   | 29    |
| Ú     | 5  | 8   | 1  | 3  | 5  | 3  | —  | —  | 2  | —  | 4  | 4  | —  | —  | 4  | 1  | 5  | 12  | 57    |
| Ü     | 1  | 4   | 3  | 4  | —  | —  | —  | 1  | —  | —  | 1  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | 2   | 16    |
| Ű     | —  | 5   | 3  | 2  | —  | —  | —  | —  | 2  | 1  | 5  | —  | —  | —  | 1  | —  | 1  | 10  | 30    |
| Össz. | 57 | 115 | 49 | 50 | 23 | 11 | 3  | 15 | 46 | 6  | 44 | 56 | 8  | 5  | 41 | 11 | 79 | 131 | 750   |

## 5.3 A szóvégi mássalhangzók gyakorisága

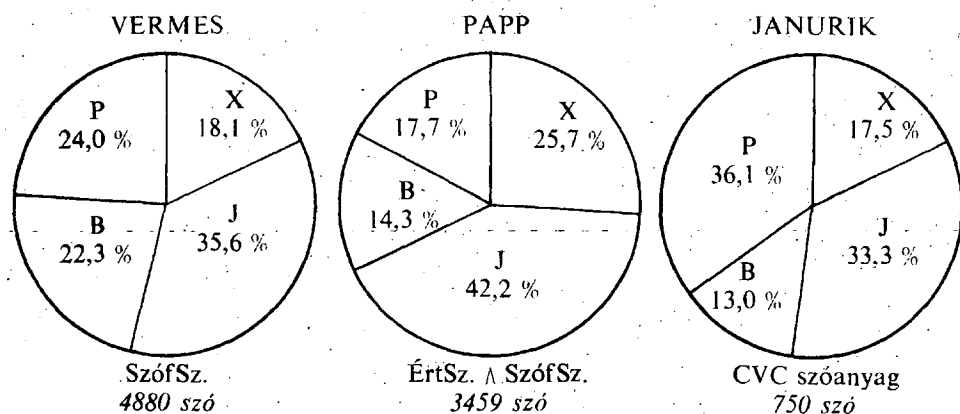
|       | PU | PF  | PG | XP | BU | BF | BG | BI | CV | JU | JB | JS | JL | JT | JG | JR | JW | XX  | ÖSSZ. |
|-------|----|-----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|-----|-------|
| B     | 1  | —   | 1  | 1  | 1  | 2  | 1  | —  | 2  | —  | —  | 4  | —  | 1  | —  | —  | 1  | 2   | 17    |
| C     | —  | —   | —  | —  | 1  | 2  | —  | —  | —  | —  | —  | 3  | —  | —  | 2  | 1  | —  | 3   | 12    |
| CS    | —  | 3   | —  | 1  | —  | —  | 1  | —  | 1  | —  | 1  | —  | —  | —  | 1  | 2  | —  | 4   | 14    |
| D     | 2  | 5   | 1  | 2  | 1  | —  | —  | —  | 2  | 1  | —  | 4  | 2  | —  | —  | —  | 3  | 4   | 27    |
| DZ    | —  | —   | —  | —  | —  | 1  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —   | 1     |
| DZS   | —  | —   | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —   | —     |
| F     | —  | —   | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | 2  | —  | 2  | 2   | 6     |
| G     | —  | 12  | 6  | 6  | 7  | —  | —  | —  | 3  | —  | —  | 2  | —  | —  | 2  | —  | 2  | 10  | 50    |
| GY    | 4  | 13  | —  | 3  | —  | —  | —  | —  | 1  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | 5   | 26    |
| H     | —  | 1   | —  | —  | 1  | —  | —  | 4  | —  | —  | —  | 4  | —  | —  | 5  | —  | 1  | 3   | 19    |
| J, LY | 6  | 8   | 3  | 3  | —  | —  | —  | 8  | 2  | —  | 2  | 3  | —  | —  | —  | 1  | 4  | 8   | 48    |
| K     | 1  | 4   | 7  | 3  | 1  | —  | —  | 1  | 3  | —  | 4  | 5  | 1  | 1  | 3  | —  | 2  | 11  | 47    |
| L     | 10 | 17  | 7  | 3  | 1  | —  | —  | —  | 2  | —  | 3  | —  | —  | —  | 4  | —  | 4  | 5   | 56    |
| M     | 3  | 3   | 2  | —  | —  | —  | —  | 1  | 2  | 2  | 3  | 2  | —  | —  | 1  | 1  | 4  | 9   | 33    |
| N     | 3  | 4   | 1  | 3  | —  | —  | —  | —  | 3  | —  | 3  | 5  | —  | 1  | 3  | —  | 12 | 7   | 45    |
| NY    | 3  | 2   | 1  | —  | —  | 1  | —  | —  | 5  | —  | —  | 1  | —  | —  | —  | —  | —  | 3   | 16    |
| P     | 3  | 6   | 3  | 5  | 3  | 2  | 1  | 1  | 1  | —  | 1  | 4  | —  | —  | 4  | 2  | 1  | 5   | 42    |
| R     | 9  | 10  | 6  | 9  | 2  | 2  | —  | —  | 3  | 1  | 17 | 10 | 4  | 1  | 5  | —  | 14 | 16  | 109   |
| S     | 3  | 5   | 2  | 2  | —  | —  | —  | —  | 7  | —  | 2  | 1  | —  | —  | 1  | 1  | 4  | 5   | 33    |
| SZ    | —  | 8   | 1  | 3  | 3  | —  | —  | —  | —  | —  | 3  | 3  | —  | 1  | 2  | —  | 12 | 8   | 44    |
| T     | 6  | 3   | 5  | 3  | —  | 1  | —  | —  | 5  | —  | 4  | 1  | 1  | —  | 3  | 1  | 7  | 9   | 49    |
| TY    | —  | —   | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —   | —     |
| V     | 2  | 1   | —  | 1  | 1  | —  | —  | —  | 1  | —  | 1  | —  | —  | —  | 1  | 1  | 1  | 3   | 13    |
| Z     | 1  | 10  | 3  | 2  | 1  | —  | —  | —  | 3  | 2  | —  | 2  | —  | —  | 1  | —  | 4  | 9   | 38    |
| ZS    | —  | —   | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | —  | 2  | —  | —  | 1  | 1  | 1  | —   | 5     |
| ÖSSZ. | 57 | 115 | 49 | 50 | 23 | 11 | 3  | 15 | 46 | 6  | 44 | 56 | 8  | 5  | 41 | 11 | 79 | 131 | 750   |

5. A CVC típusú magyar szóanyag általam összeállított fenti jegyzéke 750 szócsoportot tartalmaz. A különböző etimológiai rétegek jellemző fonémagyakorisági képének felvázolására megszámláltam a magyar nyelv 25 mássalhangzó<sup>12</sup> és 14 magánhangzó fonémájának előfordulásait a szóanyagban és a számlálások eredményeit táblázatokban foglaltam össze. A táblázatok oszlopait az egyes etimológiai rétegek<sup>13</sup>, sorait pedig a vizsgált fonémák adják. A négy alapvető réteg-csoportot a jobb áttekinthetőség kedvéért a táblázatokban függőleges vonalak választják el egymástól. Az 5.1 alatti táblázat a szókezdő mássalhangzók, az 5.2 alatti a szóbelseji magánhangzók, az 5.3 alatti táblázat pedig a szóvégi mássalhangzók előfordulási adatait tartalmazza.

6. A vizsgált szóanyag eredet szerinti megoszlásának százalékos arányai a következők:

|                    |          |        |            |
|--------------------|----------|--------|------------|
| ősi eredetű        | 36,13 %  | ebből: | PU 7,60 %  |
|                    |          |        | PF 15,33 % |
|                    |          |        | PG 6,53 %  |
|                    |          |        | XP 6,67 %  |
| belső fejlemény    | 13,07 %  | ebből: | BK 6,93 %  |
|                    |          |        | BV 6,14 %  |
| jövevénytyszó      | 33,33 %  | ebből: | JQ 6,67 %  |
|                    |          |        | JH 16,13 % |
|                    |          |        | JW 10,53 % |
| ismeretlen eredetű | 17,47 %  |        |            |
| összesen:          | 100,00 % |        |            |

Összevetve ezeket az adatokat VERMES STEFÁNIA (NyK. LI, 435) és PAPP FERENC (NyK. LXX, 200—209) statisztikai adataival, a négy alapvető réteg-csoport képviseleti arányaiban szembeötlő eltéréseket találunk:



Ezek az eltérések a vizsgálati korpuszok elemeinek kis számából adódó — véletlenül alapuló — ingadozásokon túl a vizsgált szóanyagok jellegének különbözőségével, tehát nyelvi tényekkel, oksági összefüggésekkel is megmagyarázhatók. PAPP

<sup>12</sup> A J fonéma j és ly grafémáinak előfordulásait együtt vettem számba.

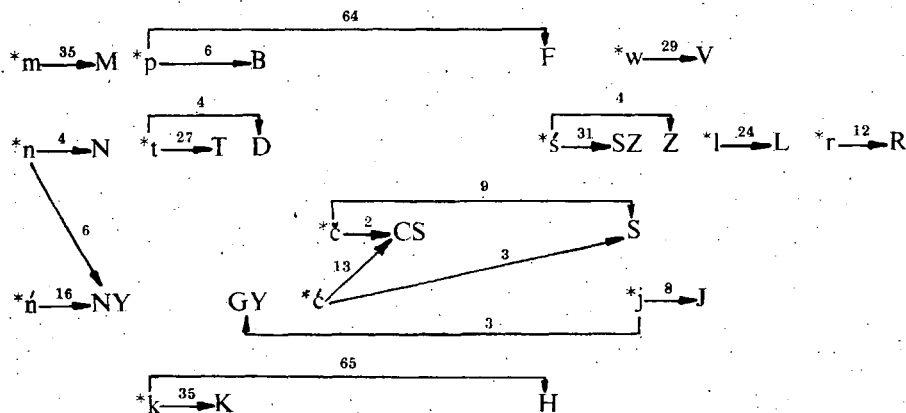
<sup>13</sup> A kódolt jelölések feloldására ld. a 2. táblázatot.

és VERMES statisztikai adatai lényegében azonos szóanyagra vonatkoznak, pontosabban a VERMES által vizsgált szóanyag teljes egészében tartalmazza PAPP szóanyagát, amely az előbbinek mintegy 3/4 részét teszi ki. Az itt tapasztalható eltérések (a P és B réteg nagyobb képviselője VERMES adataiban) valószínűleg abból adódnak, hogy a SzófSz.-nak azok a szócikkei, amelyek az ÉrtSz.-ban nem szerepelnek, főként olyan ősi eredetű, vagy belső keletkezésű szavakat szótároznak, melyeknek szerepe, fontossága nem abban van, hogy a mai magyar köznyelvi szókincs részei, hanem éppen ellenkezőleg: jóllehet nyelvi szerepük ma már erősen korlátozott, fontosságukat éppen ősi eredetük, vagy belső magyar voltak adja. Az általam vizsgált szóanyag adatainak legfőbb eltérése PAPP és VERMES adataival szemben (a P réteg szokatlanul nagy aránya) szintén a vizsgálati anyag természetéből is magyarázható: ti. abból a már fentebb kifejtett megállapításból, hogy ősi eredetű szavaink nagyobb része ebben a morfológiai típusú szóanyagban él tovább nyelvünkben.

### 6.1 A szókezdő mássalhangzók tanúságtétele

A magyar nyelv fonémarendszerének 25 mássalhangzója közül 20 (a szókezdő helyzetben előforduló 24 mássalhangzó közül 18) ősi eredetű.

Az uráli-finnugor alapnyelv 20 C fonémája közül szókezdő helyzetben 15 állhatott<sup>14</sup>. E 15 mássalhangzónak 18 különböző képviselője van a magyarban. Az egyes hangmegfelelésekre, ill. a hangváltozás irányának, tendenciáinak erősségére vonatkozóan az MSzFE szóanyagának 400 mássalhangzós kezdetű címszavával végzett számításaim szerint a következő kép rajzolódik ki:



Annak alapján, hogy a magyar szókezdő mássalhangzók milyen mértékben folytatói az ősi szókezdő mássalhangzóknak, 3 csoportjuk különböztethető meg:

1. szabályos hangmegfelelések: *m, n, ny, f, t, h, k, v, sz, s, cs, j, l, r* (összesen 14);
2. szórványos hangmegfelelések: *b, d, gy, z* (összesen: 4);
3. nem ősi eredetű mássalhangzók: *p, ty, g, c, dzs, zs* (összesen: 7).

<sup>14</sup> PU \**m, \*n, \*ń, \*p, \*t, \*k, \*č, \*ć, \*w, \*s, \*š, \*ś, \*j, \*l* és \**r*. (vö. HAJDÚ PÉTER: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Bp. 1966. 45). A PU \**s* és \**š* > *m. ø* hangmegfeleléseket, minthogy ezek kivezetnek a szókezdő mássalhangzók megfeleléseinek rendszeréből, statisztikai adataim nem tartalmazzák.



A vázlaton jól követhető, hogy a hangváltozások legtöbbször vízszintes (azaz a képzés módjának megváltozását jelző) irányúak és hogy egymástól jól elkülönülnek a magyar hangok szempontjából képzés helye szerinti labiális, dentális, alveolo-palatális és mediopalatális-laryngális hangcsoportok. (Átkapcsolódás — azaz a képzés helyének megváltozása, eltekintve a képzés helye szerinti 4 hangcsoporton belüli (\*p>f, \*k>h, \*w>v, \*ć>cs és \*š>sz) eltolódásoktól — mindössze a dentális és alveolo-palatális hangok között van az \*n kétféle (n és ny) képviselője következtében.)

A magyar hangok képzési helye és az ősi hangokhoz való viszonya alapján a szókezdő mássalhangzók esetében az alábbi csoportok különíthetők el:

|                  | 1.             | 2.   | 3.          |
|------------------|----------------|------|-------------|
| labiálisok       | M, F, V        | B    | P           |
| dentálisok       | N, T, SZ, L, R | D, Z | C, DZ       |
| alv.-palatálisok | CS, S, NY, J   | GY   | DZS, ZS, TY |
| mediopalatálisok | K, H           |      | G           |

Felmerül az a kérdés, hogy milyen összefüggés állapítható meg e hangok eredet szerinti csoportjai és a szóanyagon belüli előfordulásuk gyakorisága között. A szóanyag 750 szókezdő C eleme a 25 mássalhangzó fonéma közötti egyenlő eloszlás mellett minden hangra 30 előfordulást eredményezne<sup>15</sup>. Ezt a számtani középértéket 1,00-nek tekintve a teljes szóanyagban a szókezdő mássalhangzók előfordulási arányai a következő értékeket adják:

|     |                                                                                                              |                                      |                                                                              |
|-----|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------|
| 2   | H <sub>2,17</sub> SZ <sub>2,00</sub>                                                                         |                                      |                                                                              |
| 1,5 | T <sub>1,80</sub> K <sub>1,70</sub> F <sub>1,63</sub>                                                        | B <sub>1,67</sub>                    |                                                                              |
| 1   | L <sub>1,40</sub> CS <sub>1,33</sub> M <sub>1,30</sub> R <sub>1,30</sub> S <sub>1,17</sub> V <sub>1,17</sub> | D <sub>1,00</sub>                    |                                                                              |
| 0,5 | NY <sub>0,83</sub> J <sub>0,63</sub>                                                                         |                                      | P <sub>0,93</sub> G <sub>0,70</sub> C <sub>0,53</sub>                        |
| 0   | N <sub>0,47</sub>                                                                                            | GY <sub>0,47</sub> Z <sub>0,47</sub> | ZS <sub>0,20</sub> DZS <sub>0,10</sub> TY <sub>0,03</sub> DZ <sub>0,00</sub> |
|     | 1. csoport                                                                                                   | 2. csoport                           | 3. csoport                                                                   |
|     | Átlagos előfordulás: 1,35                                                                                    | 0,90                                 | 0,35                                                                         |

Az értéktáblázatból világosan kitűnik, hogy a legnagyobb gyakorisággal az 1. csoportba tartozó hangok rendelkeznek. Az MSzFE statisztikai adatai<sup>16</sup> szerint az alapnyelvi szókezdő mássalhangzók közül 7-nek a relatív gyakorisági értéke közeli, ill. haladja meg az 1,00-et. Ezek sorrendben: \*k, \*p, \*w, \*m, \*š, \*t és \*l. Hangmegfeleléseik alapján a magyarban H, K, F, V, M, SZ, T sorrend lenne várható. A szóanyagnak csak ősi eredetű szavait számolva, a kapott sorrend: F: 35, SZ: 33, H: 29, M: 22, V: 22, L: 21, T: 19, NY: 18, K: 16 stb. Ez lényegében megegyezik a várt értékrenddel (az NY előkelő helyét az \*n másodlagos palatalizációja folytán szerzett növekményének köszönheti). A teljes szóanyagban e sorrendet megbontva

<sup>15</sup> Az M várható érték kiszámítható az  $M = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i$  alapján.

<sup>16</sup> ld. a 3. lapalji jegyzetet.

a H, T és K előbbre lépett és a CS, S és R hangok beékelődtek az L, M és V hangok közé. A 2. csoportban szembetűnő a B és D, a 3. csoportban a P, G és C hangok várt-nál nagyobb gyakorisága.

E jelenségek okát nyilván abban kell keresnünk, hogy ezeknek a hangoknak a megterhelése az egyéb etimológiai rétegekben nagyobb arányú. Összehasonlításként hadd álljon itt a 24 szókezdő mássalhangzó előfordulásainak eredet szerinti százalékarányos megoszlását szemléltető táblázat:

|    | P  | B  | J  | X  |    | P  | B  | J  | X  |     | P | B  | J   | X  |
|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|-----|---|----|-----|----|
| NY | 76 | 8  | 4  | 12 | J  | 36 | 21 | 32 | 11 | D   | 7 | 17 | 46  | 30 |
| F  | 71 | 6  | 19 | 4  | T  | 35 | 15 | 33 | 17 | GY  | 7 | 7  | 28  | 58 |
| V  | 63 | 6  | 14 | 17 | K  | 32 | 6  | 47 | 16 | P   | — | 29 | 57  | 14 |
| M  | 56 | 11 | 25 | 8  | Z  | 28 | 16 | 28 | 28 | G   | — | 10 | 52  | 38 |
| SZ | 55 | 7  | 28 | 10 | S  | 26 | 23 | 28 | 23 | C   | — | 6  | 88  | 6  |
| N  | 50 | 21 | 21 | 8  | CS | 25 | 23 | 35 | 17 | TY  | — | —  | 100 | —  |
| L  | 50 | 12 | 31 | 7  | R  | 25 | 5  | 45 | 25 | DZS | — | —  | 100 | —  |
| H  | 45 | 20 | 8  | 27 | B  | 12 | 18 | 50 | 20 | ZS  | — | —  | 100 | —  |

Az ősi → magyar hangváltozások statisztikai elemzése azt mutatta ki, hogy e változások fő jellemzője (a hangmegfelelések több mint 1/3-a) a zöngétlen „zárképző” hangok (a \*p és \*k zárhangok és a \*č és \*ć afrikáták) spirantizálódása („zárnélküli” zöngétlen F, H és S hangokká válása), másodlagosan pedig megfigyelhető a zöngétlen hangok szórványos zöngülése is.

A 4 fő etimológiai réteg fonológiai gyakorisági képeinek megrajzolásához feltétlenül szükséges tehát annak vizsgálata is, milyen a hangok megoszlása az egyes rétegekben a képzés módja, a zöngés és zöngétlen hangok és a „zárképző” (nazális, zárhang és affrikata) és „zárnélküli” (spiráns, likvida, tremuláns) hangok aránya tekintetében. Ezeken kívül még a hangok képzés helye szerinti megoszlásának alakulása is érdekes lehet, feltételezve, hogy eltérő arányaik a különböző eredetű szórétegekben az adott rétegre jellemzők lehetnek.

E nyelvi jelenségek vizsgálatára összegeztem a szókezdő mássalhangzók előfordulásait a 4 fő etimológiai rétegben s azt a következő táblázatos elrendezésben közlöm:

|       | M  | N  | NY | P  | T  | TY | K  | B  | D  | GY | G  | C  | CS | DZ | DZS | F  | SZ | S  | H  | V  | Z  | ZS | J  | L  | R  |
|-------|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|-----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|
| P     | 22 | 7  | 18 | —  | 19 | —  | 16 | 6  | 2  | 1  | —  | —  | 10 | —  | —   | 35 | 33 | 9  | 29 | 22 | 4  | —  | 7  | 21 | 10 |
| B     | 4  | 3  | 2  | 8  | 8  | —  | 3  | 9  | 5  | 1  | 2  | 1  | 9  | —  | —   | 3  | 4  | 8  | 13 | 2  | 2  | —  | 4  | 5  | 2  |
| J     | 10 | 3  | 1  | 16 | 18 | 1  | 12 | 25 | 14 | 4  | 11 | 14 | 14 | —  | 3   | 9  | 17 | 10 | 5  | 5  | 4  | 6  | 6  | 13 | 17 |
| X     | 3  | 1  | 4  | 4  | 9  | —  | 8  | 10 | 9  | 8  | 8  | 1  | 7  | —  | —   | 2  | 6  | 8  | 18 | 6  | 4  | —  | 2  | 3  | 10 |
| Össz. | 39 | 14 | 25 | 28 | 54 | 1  | 51 | 50 | 30 | 14 | 21 | 16 | 40 | —  | 3   | 49 | 60 | 35 | 65 | 35 | 14 | 6  | 19 | 42 | 39 |

A táblázat adatainak segítségével számításokat végeztem arra vonatkozóan, hogy az egyes eredetréteg-csoportokban milyen irányú és milyen mértékű eltérések mutatkoznak a hangok megoszlásának a szóanyag egészére jellemző átlagértékeihez viszonyítva. A 4 fő etimológiai réteg fonémagyakorisági viszonyaira utaló százaléktérkékek:

A képzés helye szerint:

labiális  
dentális  
alveolo-palatális  
mediopalatális-laryngális

| P  | B  | J  | X  | átlag: |
|----|----|----|----|--------|
| 31 | 27 | 26 | 19 | 27     |
| 35 | 31 | 40 | 33 | 36     |
| 17 | 24 | 18 | 22 | 19     |
| 17 | 18 | 16 | 26 | 18     |

A képzés módja szerint:

nazális  
zöngétlen zárhang  
zöngés zárhang  
zöngétlen affrikáta  
zöngés affrikáta  
zöngétlen spiráns  
zöngés spiráns  
likvida  
tremuláns

|    |    |    |    |    |
|----|----|----|----|----|
| 17 | 9  | 6  | 6  | 10 |
| 13 | 20 | 24 | 18 | 18 |
| 3  | 17 | 21 | 26 | 15 |
| 4  | 10 | 12 | 6  | 7  |
| —  | —  | 1  | —  | —  |
| 39 | 26 | 16 | 25 | 27 |
| 12 | 8  | 8  | 9  | 10 |
| 8  | 5  | 5  | 2  | 6  |
| 4  | 2  | 7  | 8  | 5  |

A zöngésség szempontjából:

zöngés  
zöngétlen

|    |    |    |    |    |
|----|----|----|----|----|
| 44 | 42 | 49 | 52 | 47 |
| 56 | 58 | 51 | 48 | 53 |

A zárképzés szempontjából:

zárképző  
zárnélküli

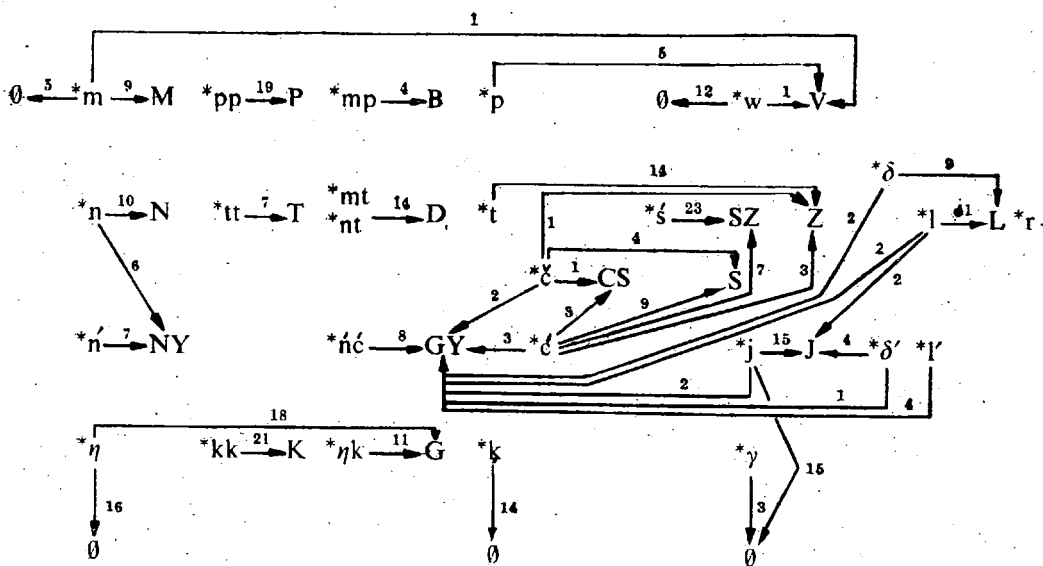
|    |    |    |    |    |
|----|----|----|----|----|
| 37 | 56 | 63 | 55 | 51 |
| 63 | 44 | 37 | 45 | 49 |

ÖSSZEGEZVE a szókezdő mássalhangzók gyakorisági mutatóinak elemzése által kapott tanulságokat, a 4 fő etimológiai rétegcsoporthoz legfontosabb jellemzői:

- A P réteg-csoportban az átlagosnál nagyobb a labiális hangok (M, F és V) aránya, a nazálisok (különösen az M és NY) előfordulása, szembeötlően magas a zöngétlen spiránsok (F, SZ, H) arányszáma, igen alacsony viszont a zöngés zárhangok képviselete, a zöngétlenség domináns és jellemző a zárnélküli hangok (F, SZ, H, V és L) túlnyomó többsége.
- A B réteg-csoportban az alveolo-palatális hangok (főként a CS és S), valamint a laryngális H. (indulatszavakban) fordulnak elő nagyobb arányban, a hangok képzés módja szerinti megoszlása az átlagoshoz közelálló, a zöngétlen hangok aránya (a H, CS és S kiugróan magas gyakorisága következtében) e csoportban a legnagyobb, másrészt viszont a zárképző hangok aránya is jóval nagyobb a zárnélkülieknél (a P, T, B, D és CS-nek köszönhetően).
- A J réteg-csoportban a dentális hangok (a T, D, C, SZ, S, L és R révén) az átlagosnál jóval gyakoribbak, itt legmagasabb a zöngétlen és zöngés zárhangok (P, K, B, D, G) és az affrikáták (C, CS, DZS) képviselete, jellemző a zárképző hangok túlsúlya és a zöngés és zöngétlen hangok közel azonos aránya.
- Az X réteg-csoportban viszonylag alacsony a labiális hangok arányszáma (a B kivételével különösen); az átlagosnál magasabb viszont az alveolo-palatálisok (köztük főként a GY és S), kiugróan magas a mediopalatális-laryngálisok (a K és G, de mindenekelőtt a H) képviselete, magas a zárképző hangok (T, K, B, D, GY, G, CS) aránya és erre a réteg-csoportra legjellemzőbb a szókezdő hangok zöngéssége.

## 6.2 A szóvégi mássalhangzók tanúságtétele

Az ősi eredetű szavak szóvégi mássalhangzói PU-PF-PG szóbelseji hangok és hangkapcsolatok folytatói. Az alapnyelvben szóbelseji helyzetben előforduló 20 mássalhangzónak és a 7 leggyakoribb mássalhangzó-kapcsolatnak 18 magyar nyelvi képviselője van. Az MSzFE 400 címszavával végzett számításaim<sup>17</sup> szerint a hangmegfelelések iránya, erőssége a következő:



A szóvégi mássalhangzók 3 csoportja:

1. szabályos hangmegfelelések: *m, n, ny, p, t, k, b, d, gy, g, v, sz, z, cs, s, j, l, r* (összesen: 18);
2. szórványos hangmegfelelés: *h* (-kš- hangkapcsolatból);
3. nem ősi eredetűek: *ty, c, dzs, f, zs* (összesen: 6).

A szóbelseji hangok megfeleléseinek rendszere jóval bonyolultabb, mint a szóelejieké. A hangváltozások iránya azonban itt is főként vízszintes irányú. Itt is elkülöníthetők egymástól a labiális, dentális, alveolo-palatális és mediopalatális helyen képződő hangok csoportjai, bár a dentális és alveolo-palatális csoportok között több átkapcsolódás is van: az *\*n > ny* hangfejlődés mellett a *\*č > z*, *\*ć > sz*, *\*ć > z* és a *\*δ > gy*, *\*l > gy*, *\*l > j* hangmegfelelések révén is. Ezek azonban a rendszertől

<sup>17</sup> A statisztikai adatok csak azokra a rekonstruált alapalakokra vonatkoznak, amelyek az alapnyelv 20 mássalhangzóját intervokális helyzetben, vagy a 7 leggyakoribb mássalhangzó-kapcsolat (*\*pp*, *\*tt*, *\*kk*, *\*mp*, *\*nt*, *\*ñc* és *\*ñk*) valamelyikében tartalmazzák.

A vokalizálódásra hajlamos szóbelseji egyszerű mássalhangzók magyar nyelvi megfeleléseinek tarkasága (*\*m > o, ø ~ v*; *\*w > o, j, ø ~ v, j ~ v*; *\*ñ > o, j, v, ø ~ v*; *\*k > o, v, ø ~ v, j*; *\*γ > o, j*; *\*j > o, ø ~ v, h, v*) arra enged következtetni, hogy ezeknél egyöntetűen -C->-o- hangváltozás zajlott le és a vokalizálódás következtében keletkezett hiátus feloldását szolgáló, esetlegesen fellépő *j, v* és *h* elemek másodlagos, inetimológikus hiátustöltők hangok.

eltérő olyan szórványos hangmegfelelések, amelyek ugyan megbontják a rendszer egységét, mégsem olyan erősek (minthogy számuk nem nagy), hogy megváltoztat-hatnák azt.

A magyar hangok képzési helye és az ősi hangokhoz való viszonya alapján itt az alábbi csoportok találhatók:

|                     | 1.                   | 2.          | 3. |
|---------------------|----------------------|-------------|----|
| labiálisok          | M, P, B, V,          | F           |    |
| dentálisok          | N, T, D, Z, SZ, L, R | C, DZ       |    |
| alveolo-palatálisok | NY, GY, CS, S, J,    | DZS, ZS, TY |    |
| mediopalatálisok    | K, G                 | H           |    |

Relatív gyakorisági táblázatuk:

|     |                                                                                                             |                   |                                                                                                                  |
|-----|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 2   | R <sub>8,63</sub>                                                                                           |                   |                                                                                                                  |
| 1,5 | L <sub>1,87</sub> G <sub>1,67</sub> T <sub>1,63</sub> J <sub>1,60</sub> K <sub>1,57</sub> N <sub>1,50</sub> |                   |                                                                                                                  |
| 1   | SZ <sub>1,47</sub> P <sub>1,40</sub> Z <sub>1,27</sub> M <sub>1,10</sub> S <sub>1,10</sub>                  |                   |                                                                                                                  |
| 0,5 | D <sub>0,90</sub> GY <sub>0,87</sub> B <sub>0,57</sub> NY <sub>0,53</sub>                                   | H <sub>0,63</sub> |                                                                                                                  |
| 0   | CS <sub>0,47</sub> V <sub>0,43</sub>                                                                        |                   | C <sub>0,40</sub> F <sub>0,20</sub> ZS <sub>0,17</sub> DZ <sub>0,03</sub> TY <sub>0,00</sub> DZS <sub>0,00</sub> |
|     | 1. csoport                                                                                                  | 2. csop.          | 3. csoport                                                                                                       |

Átlagos előfordulás: 1,32

0,63

0,13

A szóvégi mássalhangzók előfordulásainak százalékos megoszlása eredetük szerint:

|    | P  | B  | J  | X  |
|----|----|----|----|----|
| GY | 77 | 4  | —  | 19 |
| L  | 66 | 5  | 20 | 9  |
| G  | 48 | 20 | 12 | 20 |
| J  | 42 | 21 | 21 | 16 |
| Z  | 42 | 10 | 24 | 24 |
| P  | 40 | 19 | 29 | 12 |
| NY | 37 | 37 | 7  | 19 |
| S  | 37 | 21 | 27 | 15 |

|    | P  | B  | J  | X  |
|----|----|----|----|----|
| D  | 37 | 11 | 37 | 15 |
| T  | 35 | 12 | 35 | 18 |
| K  | 32 | 11 | 34 | 23 |
| V  | 31 | 15 | 31 | 23 |
| R  | 31 | 6  | 48 | 15 |
| CS | 28 | 16 | 28 | 29 |
| SZ | 27 | 7  | 48 | 18 |
| M  | 24 | 9  | 40 | 27 |

|    | P  | B   | J   | X  |
|----|----|-----|-----|----|
| N  | 24 | 7   | 53  | 16 |
| B  | 18 | 35  | 35  | 12 |
| H  | 5  | 26  | 53  | 16 |
| C  | —  | 25  | 50  | 25 |
| F  | —  | —   | 57  | 33 |
| DZ | —  | 100 | —   | —  |
| ZS | —  | —   | 100 | —  |

A mássalhangzók előfordulásainak összesítése a 4 fő etimológiai réteg-csoportban:

|       | M  | N  | NY | P  | T  | TY | K  | B  | D  | GY | G  | C  | CS | DZDZS | F | SZ | S  | H  | V  | Z  | ZS | J  | L  | R  |     |
|-------|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|-------|---|----|----|----|----|----|----|----|----|----|-----|
| P     | 8  | 11 | 6  | 17 | 17 | —  | 15 | 3  | 10 | 20 | 24 | —  | 4  | —     | — | 12 | 12 | 1  | 4  | 16 | —  | 20 | 37 | 34 |     |
| B     | 3  | 3  | 6  | 8  | 6  | —  | 5  | 6  | 3  | 1  | 10 | 3  | 2  | 1     | — | 3  | 7  | 5  | 2  | 4  | —  | 10 | 3  | 7  |     |
| J     | 13 | 24 | 1  | 12 | 17 | —  | 16 | 6  | 10 | —  | 6  | 6  | 4  | —     | — | 4  | 21 | 9  | 10 | 4  | 9  | 5  | 10 | 11 | 52  |
| X     | 9  | 7  | 3  | 5  | 9  | —  | 11 | 2  | 4  | 5  | 10 | 3  | 4  | —     | — | 2  | 8  | 5  | 3  | 3  | 9  | —  | 8  | 5  | 16  |
| ÖSSZ. | 33 | 45 | 16 | 42 | 49 | —  | 47 | 17 | 27 | 26 | 50 | 12 | 14 | 1     | — | 6  | 44 | 33 | 19 | 13 | 38 | 5  | 4  | 56 | 109 |

És végül az egyes etimológiai réteg-csoportok szóvégi fonémagyakorisági viszonyaira utaló százaléktértek:

A képzés helye szerint:

labiális  
dentális  
alveolo-palatális  
mediopalatális-laryngális

| P  | B  | J  | X  | átlag |
|----|----|----|----|-------|
| 12 | 19 | 15 | 16 | 15    |
| 50 | 34 | 60 | 47 | 51    |
| 23 | 27 | 12 | 19 | 19    |
| 15 | 20 | 13 | 18 | 15    |

A képzés módja szerint:

nazális  
zöngétlen zárhang  
zöngés zárhang  
zöngétlen affrikáta  
zöngés affrikáta  
zöngétlen spiráns  
zöngés spiráns  
likvida  
tremuláns

|    |    |    |    |    |
|----|----|----|----|----|
| 9  | 12 | 15 | 14 | 13 |
| 18 | 20 | 18 | 19 | 18 |
| 21 | 21 | 9  | 16 | 16 |
| 1  | 5  | 4  | 5  | 3  |
| —  | 1  | —  | —  | —  |
| 9  | 15 | 18 | 13 | 14 |
| 15 | 16 | 11 | 15 | 14 |
| 14 | 3  | 4  | 4  | 7  |
| 13 | 7  | 21 | 12 | 15 |

A zöngéesség szempontjából:

zöngés  
zöngétlen

|    |    |    |    |    |
|----|----|----|----|----|
| 71 | 60 | 60 | 62 | 65 |
| 29 | 40 | 40 | 38 | 35 |

A zárképzés szempontjából:

zárképző  
zárnélküli

|    |    |    |    |    |
|----|----|----|----|----|
| 50 | 58 | 46 | 55 | 51 |
| 50 | 42 | 54 | 45 | 49 |

ÖSSZEGEZVE a szóvégi mássalhangzók gyakorisági adatainak tanulságait, a 4 fő etimológiai réteg-csoport legfontosabb jellemzői:

- A P réteg-csoportban a képzés helye szerinti csoportok közül a dentálisok (az L, R, Z, SZ, T, N, D révén) és az alveolo-palatálisok (főként a GY és J) uralják a mezőnyt, mellettük a G hang mutat még feltűnően nagy gyakoriságot. A leggyakoribb szóvégi hangok nagyság szerinti sorrendje (L, R, G, J, GY, T, P, Z, K stb.) az MSzFE adatai<sup>18</sup> alapján várható sorrendhez (R, L, G, J, S, P, K, N, M, Z stb.) sok tekintetben hasonló. Feltűnő azonban a GY nagy gyakorisága (ami egyébként az \*ńc>gy tipikus hangmegfelelés mellett kimutatható számottevően sok és sokféle, gy-t eredményező szórványos hangváltozással magyarázható). Az ősi eredetű szavak csoportjára jellemző a szóvégi hangok nagyfokú zöngéssége, a zöngés zárhangok (G, GY és D) és a zöngés spiránsok (Z és J) nagy aránya, valamint a szókezdő hangok nagyfokú zárnélküliségével szemben a zárképzők és zárnélküliek egyensúlya.
- A B réteg-csoportban a dentálisok aránylag kisebb előfordulása mellett az alveolo-palatálisok (J, S, NY) és a mediopalatális G (hangutánzó igék végződése!) aránya nagyobb az átlagosnál.
- A J réteg-csoportban a dentális hangok (N, SZ, T és különösen az R) nagyfokú gyakorisága szembeötlő. A nazálisok (M és N) és az R gyakorisága ellensúlyozza a zöngétlen zárhangok (T, K, P) és spiránsok (SZ, H, S) túlsúlyát, összességében a jövevényszavak szóvégi mássalhangzói nagyobb részt zöngések. Tipikusan e szórétegre jellemző a szóvégi H, F, ZS és C előfordulása.

<sup>18</sup> Id. a 3. lapalji jegyzetet.

- Az X réteg-csoportban a szóvégi mássalhangzók megoszlása rendkívül kiegyenlített, az átlagos értékekhez közel álló arányokat mutat, mindössze a zárhangok és spiránsok közötti közel egyenlő zöngésség-zöngétlenség érdemel figyelmet.

### 6.3 A magánhangzók tanúságtétele

A rekonstruált alapnyelvi szóalakok első szótagi magánhangzóinak magyar nyelvi fejleményei rendkívül változatos, bonyolult hangmegfeleléseket mutatnak. Az MSzFE 448 konkrétan meghatározott első szótagbeli magánhangzóval rendelkező alapalakjának statisztikai adatai<sup>19</sup> szerint a hangmegfelelések megoszlása a

következő:

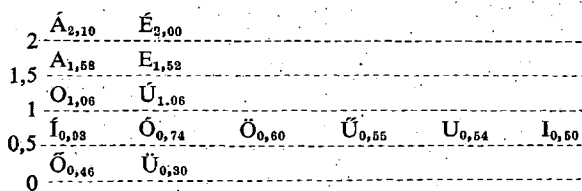
- 86 \*u-ból: 0:26, U:17, Ű:15, A:15, Á:7, Ó:4, (I:2).
- 72 \*o-ból: A:23, O:14, Á:13, Ó:8, (I:3, Í:3, E:3, U:2, Ű:2, É:1).
- 4 \*ō-ból: (I:2, O:1, Á:1).
- 88 \*a-ból: A:42, Á:28, (O:4, I:4, E:3, É:2, U:1, Ó:1, Ő:1, Ō:1, Í:1).
- 47 \*i-ból: Ő:10, Ű:8, E:8, É:6, Ű:4, Ō:4, I:3, Í:3, (O:1).
- 76 \*e-ból: E:29, É:25, Ő:9, Ō:3, (Ű:3, Ű:3, Í:2, I:1, A:1).
- 2 \*ē-ból: (É:2).
- 65 \*ā-ból: E:36, É:23, (Ō:4, I:1, U:1).
- 8 \*ǣ-ból: (Ō:2, Ő:2, Í:2, É:1, O:1).

E hangmegfelelések alaprendszere:

- \*u = U, Ű, O, Ó, A, Á
- \*o = O, Ó, A, Á
- \*a = A, Á
- \*i = I, Í, E, É, Ű, Ű, Ő, Ō,
- \*e = E, É, Ő, Ō
- \*ā = E, É

A tipikus (tendenciaszerű) hangváltozások: a nyíltabbá válás, a veláris (labiális) magánhangzók illabializációja, a palatális (illabialis) magánhangzók labializációja és a rövid magánhangzók megnyúlása. Szórványos hangváltozási jelenségek: a zártabbá válás és a hangrendi átcsapás.

A magánhangzók relatív gyakorisága a szóanyagban: (1,00 = 750:14 ≈ 54).



<sup>19</sup> Id. a 3. lapalji jegyzetet.

Eredet szerinti százalékarányos megoszlásuk:

|   | P  | B  | J  | X  |   | P  | B  | J  | X  |
|---|----|----|----|----|---|----|----|----|----|
| Ű | 75 | 6  | 6  | 13 | Ű | 30 | 18 | 31 | 21 |
| Á | 54 | 8  | 24 | 14 | Á | 29 | 13 | 46 | 12 |
| É | 50 | 9  | 25 | 16 | Ú | 28 | 21 | 67 | 14 |
| E | 43 | 13 | 28 | 16 | Í | 24 | 12 | 34 | 30 |
| Ö | 40 | 16 | 22 | 22 | Ő | 16 | 32 | 32 | 20 |
| Ū | 33 | 7  | 27 | 33 | Í | 15 | 15 | 44 | 26 |
| O | 33 | 18 | 35 | 14 | Ő | 13 | 10 | 64 | 13 |

Előfordulásaik összesítése a 4 fő etimológiai réteg-csoportban:

|       | A  | Á   | E  | É   | I  | Í  | O  | Ó  | Ö  | Ő  | U  | Ú  | Ü  | Ū  | ÖSSZ. |
|-------|----|-----|----|-----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|----|-------|
| P     | 46 | 33  | 35 | 53  | 4  | 12 | 19 | 5  | 13 | 4  | 8  | 17 | 12 | 10 | 271   |
| B     | 7  | 14  | 11 | 10  | 4  | 6  | 10 | 4  | 5  | 8  | 6  | 10 | 1  | 2  | 98    |
| J     | 20 | 52  | 23 | 27  | 12 | 17 | 20 | 26 | 7  | 8  | 11 | 18 | 1  | 8  | 250   |
| X     | 12 | 14  | 13 | 17  | 7  | 15 | 8  | 5  | 7  | 5  | 4  | 12 | 2  | 10 | 131   |
| ÖSSZ. | 85 | 113 | 82 | 107 | 27 | 50 | 57 | 40 | 32 | 25 | 29 | 57 | 16 | 30 | 750   |

A magánhangzók képzés szerinti típusainak gyakorisági vizsgálatához a képzés helye szerint palatális vagy veláris, az ajakmozgás szerint labiális vagy illabiális, az időtartam szempontjából rövid vagy hosszú és végül a nyelv állása szempontjából felső, középső vagy alsó nyelvtámaszt hangok csoportjait különböztettem meg.

Ezek százalékarányos gyakorisági mutatói:

A képzés helye szerint:

palatális  
veláris

| P  | B  | J  | X  | átlag |
|----|----|----|----|-------|
| 53 | 48 | 41 | 58 | 49    |
| 47 | 52 | 59 | 42 | 51    |

Az ajakmozgása szerint:

labiális  
illabiális

|    |    |    |    |    |
|----|----|----|----|----|
| 49 | 54 | 48 | 50 | 49 |
| 51 | 46 | 52 | 50 | 51 |

Időtartam szempontjából:

rövid  
hosszú

|    |    |    |    |    |
|----|----|----|----|----|
| 51 | 45 | 38 | 40 | 44 |
| 49 | 55 | 62 | 60 | 56 |

A nyelvtámaszt szempontjából:

felső nyelvtámaszt  
középső nyelvtámaszt  
alsó nyelvtámaszt

|    |    |    |    |    |
|----|----|----|----|----|
| 23 | 29 | 27 | 38 | 28 |
| 35 | 38 | 35 | 32 | 35 |
| 42 | 33 | 38 | 30 | 37 |

ÖSSZEGEZVE a magánhangzók gyakorisági adataiból levonható tanulságokat, a 4 fő etimológiai réteg-csoport jellemzői:

- A P réteg-csoport legfontosabb jellemzője a rövid magánhangzók átlagosnál gyakoribb előfordulása. A rövid-hosszú fonéma-párok közül az A, O, Ő és Ū megelőzi hosszú párját. Kiugróan magas az É gyakorisága, a szórétegben az alsó nyelvtámaszt magánhangzók (É, Á, Á) aránya a legnagyobb. Jellemző a palatális magánhangzók túlsúlya.



- A B réteg-csoportban a labiális magánhangzók előfordulása nagyobb az átlagosnál, a középső nyelvvállású hangok arányszáma a legnagyobb, a velárisok száma nagyobb a palatálisokénál.
- A J réteg-csoportban (az Á feltűnően nagy gyakorisága révén) az alsó nyelvvállású magánhangzók arányszáma a legnagyobb. Szembetűnő a hosszú magánhangzók nagy gyakorisága: ez összességében 62%-os előfordulásuk mellett abban is megmutatkozik, hogy a rövid-hosszú fonémapárok közül kivétel nélkül mindig a hosszú a gyakoribb. Jellemző a veláris magánhangzók igen nagy aránya és az illabiális hangok viszonylag magas száma.
- Az X réteg-csoportra a palatális magánhangzók átlagon felüli és minden más rétegcsoporthoz képest jóval nagyobb aránya jellemző. A labiális és illabiális hangok egyenlő aránya mellett a hosszú magánhangzók dominálnak és a felső nyelvvállásúak (Í, Ű és Ű) gyakorisága szokatlan módon a legnagyobb.

## 7. Feltételezések

A CVC típusú magyar szóanyag etimológiai rétegeinek fonémagyakorisági viszonyait vizsgálva arra törekedtem, hogy feltárjak olyan jellemző sajátosságokat, amelyek segítségével az ismeretlen eredetű CVC típusú szavak csoportjainak etimológiai hovatartozására vonatkozóan feltételes megállapításokat tehetek.

**7.1** Nagy valószínűséggel egy adott etimológiai rétegbe tartozónak tekinthetők azok a „bélyeges” szavak, amelyek olyan fonémát vagy fonémákat tartalmaznak, amikről a statisztikai adatok birtokában megállapítható, hogy az ismert etimológiáknak a megfelelő morfológiai helyzetben (pl. szókezdőként vagy szóvégen) kizárólag, vagy csaknem kizárólag az adott rétegbe tartozó szavakban fordulnak elő.

**1. feltételezés:** A szóanyag 25 NY- kezdetű szava közül 18 (76%) ősi eredetű. A 2 belső fejleményű szó közül a BU *nyög* hangutánzó, a BV *nyák* pedig az ősi eredetű *nyál* szóból alkotott nyelvújítási szakszó. Az egyetlen jövevényszó: JB *nyár* igen korai átvétel az őstörökből. A 4 ismeretlen eredetű szó közül 2: a *nyáj* és *nyűg* állattenyésztéssel kapcsolatos műveltségi szavak, a *nyír* és *nyit* pedig még régebbinek ítéltető, emberi tevékenységgel, munkával kapcsolatos szavak. A statisztikai adatok alapján ezeket nagy valószínűséggel P esetleg JQ rétegbe tartozóknak tekinthetjük. Ezt látszik igazolni az is, hogy a TESZ 91 NY- kezdetű címszava között igen kis számú a jövevényszavak előfordulása (összesen 6).

**2. feltételezés:** Az F- kezdetű szavak 71%-a ősi eredetű, a BI *fuj* indulatszó, a BV *fá-s* és *fő-z* pedig ősi eredetű szavak származékai. A 9 idegen eredetű szó: *fach*, *fád*, *fesz*, *fez*, *fisz*, *fon*, *fór*, *fot* és *fön* újkéltű elemei nyelvünknek: a „legrégibb” *fach* 1804-ből adatolható. A 2 ismeretlen eredetű szó: *fém* és *fény* összefüggnek egymással, alapszavuk igen régi szó: szókezdő F- hangja alapján az ősi szóanyagban keresendő.

**3. feltételezés:** A V- kezdetű szavak 63%-a ősi eredetű, a BI *vaj* indulatszó, a BV *vé-ny* pedig ősi eredetű töből képzett származékszó. Az 5 jövevényszóból 3 JQ rétegbe tartozó szó: JI *vám* és *vár*, ill. JB *váj*, 2 újabb átvétel: JS *vád* és JW *vót* (tudományos nemzetközi szó: népelnevezés). A *vak*, *var*, *váz*, *vét*, *víg* és *vív* ismeretlen eredetűek: közöttük nagyobbárszt ősi eredetű szavak lappanganak.

**4. feltételezés:** A H- kezdetű szavak igen nagy számú előfordulásuk mellett egyértelműen az ősi szóanyaghoz kötődnek: a 29 (45%) P réteg-csoportba tartozó

szón kívül a 13 B rétegbeli szóból 8 indulatszó, 5 pedig az uráli \*ku-~\*ko- névmási tő különböző suffixumokkal ellátott származéka. Az 5 jövevényszó: JI *híd*, JG *hám*, *hól* és JW *hisz* (zenei műszó), *hun*. A 18 ismeretlen eredetű szó: a veláris hangrendű *has*, *híg*, *hoz*, *húg*, *húr* és *hús*, valamint a palatális hangrendű *heg*, *hely*, *hím*, *hír*, *hisz*, *hisz(V)*, *hit*, *hív*, *hév*, *hül*, *hús* és *hút* mind a XVI. század előtti nyelvm emlékekből adatolható igen régi elemei nyelvünknek. Az MSzFE 80 H- kezdetű etimológiájából 70 veláris, 4 vegyes (veláris toldalékolású palatális) 6 pedig palatális hangrendű. A palatális hangrendűek közül a *hét* számnév a PG \**sāptā* magyar nyelvi fejleménye, a *hegy*, *here*, *hím* 'Männchen', R. *hőgy* és *hős* szavakat viszont \**k-* kezdetű veláris hangrendű alapalakokra vezetik vissza (vö. MSzFE megfelelő helyén). A vizsgált szóanyag H- kezdetű szavainak eredet szerinti megoszlása azonban ismételtelen felveti, hogy a palatális hangrendű H- kezdetű szavak nagyobb része is ősi eredetű. Ennek behatóbb vizsgálata: a finnugor és a PU \**k-* megfeleléseit illetően a magyarhoz sokban hasonló kettősséget mutató szamojéd szavak összevetése pl. sok tekintetben új eredményekhez vezethetne.

5. feltételezés: A -GY végű szavak 26 előfordulása közül 20 (77%) ősi eredetű, a BV *ho-gy* PU névmási tő származéka. A GY szóvégen egyáltalán nem fordul elő jövevényszavakban. Ezek alapján az ismeretlen eredetű *begy*, *kegy*, *rogy*, *tőgy* és *zagy* szavak nagy valószínűséggel ősi eredetűeknek tekinthetők.

6. feltételezés: Az -Ü- valamennyi magánhangzó közül a legkisebb gyakoriságú. A 16 előfordulása közül 12 (75%) ősi eredetű szavak szótaghordozója. A BI *hüm* (indulatszót utánozó szó, tulajdonképpen extrafonologikus alakulat) és a JB *siv* mellett mindössze még 2 ismeretlen eredetű szóban (*düh* és *rüh*) található meg. E szavak ősi eredetűeknek látszanak, szóvégi -H elemük ez esetben valószínűleg ősi \**k* elemű hangkapcsolatok folytatói.

7. feltételezés: A GY- kezdetű szavak között igen nagy az ismeretlen eredetűek aránya: 58%. Az ismert etimológiák között a PG *gyak*, és a BV *gyök* (a PG eredetű *gyökér* szó szócsontkítással alkotott nyelvújítási változata) kivételével csak JB rétegbe tartozó szavak: *gyár*, *gyász*, *gyom*, *gyűr* található. Az ismeretlen eredetűek: *gyám*, *gyér*, *gyík*, *gyep*, *győz*, *gyúl*, *gyűr(V)* és esetleg a N. *gyűr* 'Hügelchen' > *gyürke* is, nagy valószínűséggel a JB rétegbe tartozóak.

8. feltételezés: Azok az ismeretlen eredetű szavak (N. *galy*, *gaz*, *gém*, *gím*, *góc*, *gór*, *gőz*, *gúny*, *pej*, *pér*, *póc*, *cók*, *dúc* stb.), amelyek a kizárólag csak a J réteg-csoportra jellemző szókezdő G-, P- és C-, ill. szóvégi -F és -C hangok hordozói a J (közlelbből a JH) rétegbe tartozóknak minősíthetők. Ez alól a hangfestő jellegű *dőf* (<*dőföl*) kivétel lehet.

7.2 Annak alapján, hogy egy-egy etimológiai rétegre milyen hangok „együttélése”, illetve szukcesszivitása jellemző, kiválogathatók pl. egy adott fonémát hordozó szavak közül az egyes etimológiai rétegek sajátosságait magukon viselő szóalakok.

9. feltételezés: Az R- kezdetű ismeretlen eredetű szavak: *ráz*, *rém*, *rét*, *réz*, *rogy*, *rom*, *rög*, *rőt*, *rúd*, *rüh* szóvégi mássalhangzóinak együttese zömében zöngés zárképző hangokból áll, magánhangzók között az É és O fordul elő többször az Á, Ö, U és Ű mellett. A *rőt* szót kivéve e szavak együttesében az ősi eredetű szóréteg sajátosságai dominálnak, eredetük tehát valószínűleg ott is keresendő.

10. feltételezés: Az -Ó- magánhangzót tartalmazó szavak 64%-a a J szórétegbe tartozik. Az 5 ismeretlen eredetű szóban az -Ó- a JH rétegre jellemző P-, G-, C- és -C-, -R mássalhangzók környezetében jelenik meg: a *cók*, *góc*, *gór* és *póc*

szavak így minden bizonnyal JH (szláv, német vagy román stb.) eredetűek. Kivétel itt a *lót* szó: ez (szócsaládjával: *lóbál, lódul, lóg* stb. együtt) hangfestő eredetűnek látszik.

11. feltételezés: A K- kezdetű szavak között (47%-ban) a J réteg-csoport szavai a leggyakoribbak. A szóvégi -M, -N és -SZ mássalhangzókra szintén ez jellemző. A 8 K- kezdetű ismeretlen eredetű szó közül 5 (*kan, kém, ken, kén* és *kosz*) idegen eredetre, 2 (*kap* és *kegy*) szóvégi -P és -Gy mássalhangzók alapján ősi eredetre vall, a *kösz* (<*köszön*) eredete azonban így nem jósolható meg.

12. feltételezés: A B- kezdetű szavak között, bár pl. a *begy* szóvégi -Gy-je határozottan ősi eredetre utal, zömében jövevényszavakat kell keresnünk. A szóvégi mássalhangzók közül az -N, -SZ, -K és -R a jövevényszó-rétegben a leggyakoribb és magánhangzók közül az Á, I, O, Ő és Ú is a J rétegben fordul elő legnagyobb arányban.

8. E feltevések, minthogy erősen korlátozott szóanyag gyakorisági mutatóira épülnek, számos tévedést is tartalmazhatnak. Ellenőrzésük a TESZ szóanyagának gyakorisági adataival való összevetés útján lenne megvalósítható, helyességüket pedig végső soron csak a gyakorlat: az itt felvetett „jóslatok” alapján feltárt új etimológiák igazolhatják.

## DONNÉES STATISTIQUES À L'ÉTUDE ÉTYMOLOGIQUE DU LEXIQUE HONGROIS DU TYPE CVC

par

TAMÁS JANURIK

En hongrois moderne, dans le domaine des mots monosyllabiques, le type à structure phonologique CVC (consonne — voyelle — consonne) est le plus fréquent. En ce qui concerne l'origine de ces mots, les quatre principales couches étymologiques sont les suivantes:

P = couche des mots d'origine finno-ougrienne;

B = couche des mots d'origine proprement hongroise;

J = couche des mots venus d'autres langues;

X = couche des mots d'origine inconnue, incertaine ou discutée.

La répartition des phonèmes aux diverses positions morphologiques dans les mots de ces couches étymologiques est bien différente. Les mots des couches P, B ou J ont des qualités phonologiques, qui leur sont propres et que permettent de ranger les mots de la couche X sur la base des caractères phonologiques mis au jour par une étude statistique de fréquences.



## FIATAL

SIMONCSICS PÉTER

Valójában öreg szava etimológiai irodalmunknak. Magyarázói egyetértének abban, hogy első része a *fiú~fi* szóval azonos, melynek jelentése a régiségben nemcsak 'Sohn, filius' volt, hanem 'das Junge eines Tieres; állat kicsinye' és 'kisebb méretű változata valamely tárgynak' ld. a *fia-csizma*, *láda fia* stb. összetételeket. A két első kommentátor, BUDENZ és MUNKÁCSI szerint a szó összetétel. Utótagja azonos a vogul *tajl* 'plenum, totum' jelentésű szóval, az összetétel pedig ezt jelenti: 'Grösse, Alter eines *fiu* (Sohnes, Knaben) [habend]' — ez BUDENZ álláspontja (UA 217., 293. 1.). MUNKÁCSI azon a véleményen van, hogy az utótag a köztörök *tal* 'Zweig, Ast, Stengel' jelentésű szóval azonos, amely szintén feltalálható a vogulban, így: *tāl*, 'tüleveles ág' jelentéssel. „Ezek szerint — folytatja MUNKÁCSI — a fiatal olyan szerkezetnek bizonyul, mint *fia-csizma*, *fia-galamb*, *fia-veréb* ... s eredeti jelentése voltaképp fiatal hajtás.” (ÁKE 275. 1.)

Ilyen előzmények után váratlan fordulat, hogy a későbbi etimológusok, MELICH és MÉSZÖLY, úgy vélik, a szó nem összetétel, hanem egy. *-tal* kicsinyítő képzőbokkal képzett szó. A *-t* és az *-l* — való igaz — a régiségben külön-külön is csatlakoztak a *fiú-fi* tőhöz (ld. *Fyota* 'nomen virorum, Männername' és *fial* 'filiolus, Söhnchen' EtSz.), de együttes előfordulásuk, a *fiatal* szón kívül nincsen.

Valamennyi vélemény — BUDENZét kivéve — megegyezik abban, hogy a szó eredetileg főnév volt, és abban is, hogy eleinte csak növekményre alkalmazták 'fiatal hajtás, novellus, germen, stirps' illetőleg 'idősebb fa gyökeréről nőtt hajtás' jelentéssel. BUDENZ — a szó általa adott jelentéséből ez nyilvánvaló — melléknévnek tartotta a *fiatalt*.

Ami MELICH és MÉSZÖLY véleményét illeti, egyet lehet érteni avval, hogy a *fiatal* képzett szó. Ebből következően avval is, hogy a *-tal* képző. Figyelmet ébresztőnek — bár, amint alább kiderül, semmi esetre sem nélkülözhetetlennek — tartom azonban BUDENZ és MUNKÁCSI vogul nyelvi utalásait. Ugyanis éppen a vogulban van egy *-tal* alakú morféma, amelyet eddig nem vettek figyelembe e szóval kapcsolatban, s ez nem más, mint a fosztóképző. A magyarban is megvan *-talan*, *-telen*; *-tlan*, *-tlen* alakban, sőt! eredetibb *-tal*, *-tel~tél* alakjában ld. a KÁLMÁN BÉLA gyűjtötte felvidéki adatokat: *hirtel*, *mezejtel*, *sájtál* (Pais-Eml. 319. 1.) valamint a *meztálláb* összetételt. Ezért írtam az imént, hogy a vogul nyelvi utalások nem nélkülözhetetlenek, csupán figyelemfelkeltők.

Tehát a *fiatal* képzett szó, melynek alapszava a *fiú~fi*, képzője pedig egy ősi ugor fosztóképző, a *-tal*. Feltehető jelentése így 'fia~fi nélkül való' azaz, mai nyelven 'fiatlan'; szófaji szempontból pedig, s itt BUDENZ intuíciója tűnik helyesnek, nem főnév, hanem melléknév.

Hamar lenne azonban azt hinni, hogy ezzel a szó történetét teljesen megmagyaráztuk. Ez az interpretáció morfológiailag is, szemantikailag is újabb problémákat vet fel.

Alaktani szempontból kérdéses ugyanis az alapszóvégi *-a* státusa. Ha a szó nem összetétel, hanem fosztóképzővel képzett szó, akkor ennek az *-a*-nak nem kell feltétlenül tövéghangzónak lennie, éppúgy lehet egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel is. Erre mutat a fosztóképző mai használatán túl (pl. *íze-tlen*, ahol az *-e* egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel) a nyelvjárási *fétal* (MTSz) adat is, amelyben — úgy tűnik — nincsen semmilyen tövéghang, azaz egy *\*fi-tal* alaknak felel meg.

Jelentésanilag a következő dilemmával állunk szemben: ha a *fiatal* feltehető jelentése csakugyan 'fia nélkül való, fiatlan' volt, akkor ez nemcsak a 'friss hajtást' jelenthette volna, hanem — hogy a növényvilágban maradjunk — éppúgy jelenthett volna 'meddő fát, ágat, növényt', hiszen az is 'fiatlan'. Ilyen jelentést azonban nem tudunk kimutatni.

De idézzük fel most azt a képet, melyet az egyik első jelentés sugall, 'az idősebb fát a gyökeréről nőtt hajtásával együtt'. Az idősebb fának, koránál (=ivarérettségénél) fogva van fia, azaz *\*fia-s*, a gyökeréről nőtt hajtásnak pedig, szintén koránál fogva, hiszen *\*ifjú* (=ivaréretlen), nincs fia, azaz *fiatal*. Mint látható, a nyelvi oppozíció jelentésteret kétszintű. Az egyik szintet a korra vonatkozó *öreg* vs. *\*ifjú* ellentét képviseli, a másikat pedig a kortól függő tulajdonságon alapuló *\*fia-s* vs. *fiatal* ellentét:

uralkodó (korra vonatkozó) tulajdonság: *öreg* vs. *\*ifjú*  
 alárendelt (kortól függő) tulajdonság: *\*fias* vs. *fiatal*

Ne tévesszük közben szem elől az eredeti képet, 'az idősebb fát' és a 'gyökeréről nőtt hajtást'. A régiségben nem tudunk kimutatni a növényekre vonatkozólag sem 'ifjú', sem 'fias' jelentést. (Jelenlétük az oppozícióban csak logikailag indokolt, ténylegesen azonban nem szerepelnek benne. Ezért jelöltem meg őket *\*-gal*.) Az előbbi legrégebbi előfordulásában is emberre vonatkozott, az utóbbi pedig állatra. Marad tehát az oppozíció kifejezésére az *öreg* vs. *fiatal* pár, melynek tagjai eredetileg más-más (jöllehet ontológiaiilag összefüggő) osztályozásban jelöltek.

Végezetül két megjegyzést kell itt tennem. Az egyik az, hogy voltaképpen nem ismeretes, hogyan nevezték azt a bizonyos 'idősebb fát'. Az *öreg* megjelölést csupán munkahipotézisként alkalmaztam. (Jelenléte — éppúgy, mint a *fiasé* és az *ifjúé* — csak logikailag indokolt az oppozícióban.) Fel lehet tenni, hogy nem jelölték meg, egyszerűen *fának* nevezték. Ebben az esetben oppozíciónknak csak egyik tagja jelölt, a *fiatal* illetőleg a *fafiatal*. A másik megjegyzésem pedig arra az előbbieken már felvetett kérdésre ad választ, hogy a *fiatal* miért nem jelentett *meddőt*. Valószínűleg azért, mert a fentiekben rekonstruált oppozícióban, *fa* vs. *fafiatal* (az utóbbi tagot 'a gyökérről nőtt hajtás' jelentésben véve) a meddőségnak, mint tulajdonságnak, egyszerűen nem volt helye, fel sem merülhetett. Miután a növényvilágban az *ifjú* szó ismeretlen volt, a *fiatal* — ott — előbb ezt is, később pedig, az élővilágra való általános elterjedésével csakis *ezt* jelentette, hiszen az eredeti kép — itt — nem volt alkalmazható. Így vált a *fiatal* az *ifjú* szinonimájává.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

1. BÁRCZI GÉZA: Magyar Szófejtő Szótár Bp, 1941.
2. BUDENZ JÓZSEF: Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana Bp, 1884—94.
3. GOMBOCZ ZOLTÁN — MELICH JÁNOS: Magyar Etymológiai Szótár Bp.
4. KÁLMÁN BÉLA: Tájszómagyarázatok (Pais-émlékkönyv Bp, 1956.)
5. KERTÉSZ MANÓ: A magyar mondat ősi sajátosságairól (MNy 10: 57—68. l.)
6. SZ. KISPÁL MAGDOLNA: Das ungarisch-mansische Karitivsuffix Bp., 1957.
7. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II. köt. Bp., 1967, 1970.
8. Magyar Nyelvtörténeti Szótár Bp., 1890.
9. MÉSZÖLY GEDEON: Fialim szeressétek egymást... (MNy 29: 212—218. l. )
10. MUNKÁCSI BERNÁT: Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben Bp., 1904.
11. SZINNYEI JÓZSEF: Magyar Tájszótár Bp, 1893.

A NEW ETYMOLOGY OF THE HUNGARIAN WORD *FIATAL* 'YOUNG'

by

PETER SIMONCSICS

The author explains the Hungarian word *fiatal* 'young' as a derivative of the word *fiú* ~ *fi* 'son' formed by an ancient Ugric privative suffix *-tal*.





## KÖZÉPMONGOL EREDETŰ JÖVEVÉNYSZAVAK A CSUVASBAN II\*

RÓNA-TAS ANDRÁS

### 13. KMo *horam* „nyom, út”

Mongol: KMo: K: *horum* „(szarvas)nyom, (erdei) csapás; ösvény” (MTT);  
Ny: — —.

IrMo: *orum* „nyom, lábnyom, vízfolyás, alap, eredet” (L).

UMo: K: *orom* „nyom, lenyomat” (KhL), *orom* „id.” (burL), *orom* „nyom, külszín, terv”, *džamin orom bān* „az útnak nyoma van” (ord); Ny: *orm* „vminek a jele, nyom, ismertetőjel, hely, hivatal” (kalm), *oram* „hely” (mogR).

Csuvas: *uram* „út, sor” (L), *āram*, *uram* (P), *uram* (Sp) „utca”, *oram* „id.” (PR), *uram*, *oram* „utca, kereskedősor a bazárban” (Asm III, 268—9), *āram* „id.” (Asm IV, 55).

Volgai kipszak: *uram* „utca” (tat, bask).

Cseremisiz: *urem*, *orem* „utca” (TCL, 82, RMSzL).

A szó nem ismeretes a régi törökségben. A legkorábbi török adataink a XIII. századból valók (YUGNAKI, Tefsiz), tehát a mongolok megjelenése utáni időből. A megfelelő jelentésű szó *oruq* a törökben, s ez a török és a mongol szó minden bizonnyal összefügg, de közös alapszavuk nem világos (? *hor-* „(át)fordulni”). A mongol *oro-* „belépni” nem tartozhat össze szavunkkal, mert ennek nincs *h-* szókezdője a KMo-ban. A mongol szóban egy deverbális *-m* van (Vö. POPPE, KSz XX, 102), amely a törökségben, így a csuvasban is ismeretes (vö. pl. *vilēm <ölüm* „halál” <*öl-* „meghalni”). A mongol szó elterjedt néhány más török nyelvben is (vö. ČLČ 82, REW 364). RAMSTEDT (KalmWb, SKE) idevonja a koreai *poram* „ismertetőjel” szót. A szó mongolkori elterjedése összefügghet a mongol adminisztrációval. A csuvas szó lehet volgai kipszak közvetítésű is, valószínűbb azonban, hogy közvetlen átvétel.

### 14. KMo *ja'učī* „közvetítő, házasságközvetítő, kérő”

Mongol: KMo: K: *ja'ura* „között” (MTT, Hy, HyAB, Ph) Ny: *jūra* „közé” (MA).

IrMo: *jayučī* „közbenjáró, közvetítő” (L).

UMo: K: *džuč* „kérő, házasságközvetítő” (khL), *zūrša* „közvetítő, kérő” (burL), *džūtši* „házasságközvetítő” (ord), *džioro* „között” (mgr), *džogon* (= *džogon*)

\* Ld. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Ethnographica et Linguistica XV—XVI (1971—72), 77—88.

„között” (pao); Ny: *zūtšī*, *zūltšī* „közvetítő, kém” (kalm), *ǰaurā* „közül” (mogZ), *ǰourō* (mogR), *ǰaurā* (mogMrL), *ǰaura* (mogML) „fél, közép”.

Cseremisiz: *saus*, *savuš* (MRSzL), *s’äus*, *saus*, *s’aǰas*, *s’aǰus*, *sagus*, *savus* (TLČ, 190), „a lakodalmi intéző, násznagy, vőfély” ← csuv. \**šausi*.

Csuvas: *jevčē* „kérő” (L), *jevče* (olv. *jevčē*) „leánykérő, násznagy” (P), *jevčē* „kérő, kerítő, közvetítő” (Asm IV, 264).

Volgai kipcsak: *yāučī* „kérő” (tat), *ǰauči* „id.” (tatO, vö. PAASONEN, Csuv. szój. 24), *yausi* „id.” (bask), *sautsi* „id.” (Szib. tat).

A szó két változatban is átkerült a csuvasba. Az első formát csak a cseremisiz őrizte meg, a másik kései tatár jövevényt. A szót PAASONEN (KSz III, 242) a török *čauš* „parancsnok, őr”, RÄSÄNEN (ČLČ) 190) a török *yauči* „házasságközvetítő”, majd egy mongol *ǰabuči* (StO XV, 125), végül legújabbán (REW, 176) egy mongol *yabulči* alakból eredeztette. A *čauš* és a mongol *yabulči* hangtani okokból nem tarthat ide, a török *yauči* pedig mongol jövevényt, éppen szavunkkal szonos.

A mongol szó a \**ǰayu* „köz” töből (vö. *ǰayura* „közbeeső hely, közben”, *ǰayurmay* „félúton, egy közbeeső helyen”, *ǰabsar* „köz”, *ǰayi* „közbülső tér, távolság”, (a töre vonatkozóan ld. Korwicz, RO XVI, 334–335) és a -či nomen actoris képzőből áll. A szót magát nem ismerem a középmongol forrásokból, csak az irodalmi mongolból és a mai nyelvjárásokból, de középmongol jövevénytűként megvan még a csagatájban (*yauči*), a karakalpakban, az altaji törököknél és a kirgizeknél is. A cseremisiz a szót a csuvas *ǰ>s* fejlődés után vette át, de a cseremisiz nyelvjárások többségében lezajlott *s>* fejlődés előtt (vö. cser. *surt* „ház” ← csuv. *šurt* < *ǰurt*, cser. *sorta* „gyertya” ← csuv. *šorta* < *ǰarta* stb.). A cseremisiz és a volgai kipcsak szavak megőrizték a KMo diftongust. A kései csuvas *jevčē* a tatár *ya>yä* fejlődés utáni időből való.

## 15. KMo malayai „sapka”

Mongol: KMo: K: *maǰalai* „sapka” (MTT), *maǰala* (Chy); Ny: *maǰala* (IMM, IMI), *maǰalai* „id.” (MA).

IrMo: *malaya*, *malayai* „id.” (L).

UMo: K: *malgay* „id.” (khL), *malgay* (burL), *malaga* (ord), *malay* (üdž), *magal* (dahHP), *magala*, *maxala* (dahIv), *max’la*, *mahal* (dahMu), *malexe* (dahM), *marga* (mgr), *magala* (tung), *malge* (pao); Ny: *malxā* (oirK), *maxlā malxā* (kalm), *maljai* (mogZ, K), *maljei* (mogR), *malghai* (mogL), *maljai* (MogMrL), *maljei* (mogML, mogMSL) mindenütt azonos jelentéssel.

Csuvas: *mulaxxay* „sapka, malahay” (L), *malaxay* „csücsökkel ellátott téli sapka” (P), *molaxay* (PR), *mulaxay*, *mulaxxay* (Asm VIII, 260), *malaxay*, *malaxxay* (uo. 183).

Volgai kipcsak: *malaxai*: hegyes „szörmesapka” (tatR IV, 2037).

Cseremisiz: *malaxai* „szörmesapka” (TLČ, 45, ČLČ, 135).

A szó a mongolból átkerült az oroszba (vö. FASMER, II, 562, REW, 324) és a *malaxai* adatok a volgai nyelvekben részben az orosz alak visszakölcsönzései. A mongol szó átkerült a teleutba (REW, 324), a mandzsuba (*maxala*). A mongol nyelv-történeti adatok arra utalnak, hogy a *maǰala(i)* ~ *malaya(i)* változatok közül az első a régiebb, a második metatézis eredménye, de addig amíg a szó etimológiáját

nem tudjuk bizonyossággal megállapítani, a kérdés véglegesen nem dönthető el. A csuvas *mulaxxay* egy KMo *malaxai* forma szabályos átvétele lehet. A szóvégi *-ai* megőrződése (vö. 1. közlemény 17-es jegyzet) fontos kritériuma jövevényszó volta-nak. Utal a mongol párhuzamra JEGOROV (JeE, 135), mongol eredetűnek tartja a szót RÄSÄNEN (i. h.) is.

#### 16. KMo *mergen* „ügyes, pontos (íjjász), bölcs”

Mongol: KMo: K: *mergen* „derék, ügyes (asszony)” (MTT), *mergen* „ügyes (mindenben)” (Hy), *mergen* „bölcs, tudós” (Ph); Ny: — —.

IrMo: *mergen* „mesterlövész, bölcs, tapasztalt” (L).

UMo: K: *mergen* „kitűnő íjjász, okos, bölcs, pontos”, *mergen buudagč* „pontos lövész” (khL), *merge(n)* „kitűnő íjjász, okos, bölcs, pontos” (burL), *mergen* „okos, ravasz” (ord), *merge* „bölcs” (üdz), *mergen* „id.” (džar), *mergen* „bölcs, vadász” (dahM), *miergän* „ügyes, képes, bölcs” (mgr), *mergen* „pontos, bölcs” (tung); Ny: *mergn* „művész, ügyes, aki érti mesterségét, vadász” (kalm). Cseremisiz: *margan* „pontos” (REW, 335, MRSzL).

Volgai kipcsak: *märgän* „pontos íjjász”, mesterlövész, pontos, pontosan” (bask).

A szó számos török nyelvbe is átkerült (vö. DOERFER TMEN I, 498, REW, 335), majd török közvetítéssel az obi-ugor és a dél szamojéd nyelvekben is elterjedt (vö. JOKI, MSFOu 103, 228). A cseremisizbe, mint ezt RÄSÄNEN (i. h.) és DOERFER (i. h.) helyesen állapították meg, csuvas közvetítéssel jutott, azonban a szó a mai csuvasból nem ismeretes. A szó egyébként számos mandzsu—tunguz nyelvben is ismeretes. Mongol jövevényszó a mandzsu *mergen* (vö. LIGETI AOH X, 243, DOERFER, i. h.), az evenki *mergen* „bánat” és az even *mergen* „ész”, az ude *meýge* „id.” valamint a nanaj *mergen* „sikeres, jó fiú”. A mongolban a szónak csak a *mergen* névszóból képzett igei alakja fordul elő, de egy \**merge*- ige létére utal a mandzsu *merki*- „tudatosnak lenni”, az evenki *merge*- „csüggedni, szomorkodni, eltűnődni, elgondolkozni”, az even *merge*- „gondolni”, a negidál *meýgen*- „búsulni, sajnálni”, az ude *meisi*- „gondolni”, az oroč *miyč*- „id.”. Mivel a mandzsuban az eredeti *-rg*- helyén *-j*-t vár-nánk, a szócsaládot, legalábbis részben, jövevényszónak kell tartanunk. Az even és evenki *-rg*-, negidál *-yg*- lehet ősi is, lehet jövevény is, de az oroč *-yč*-, ude *-ys*- helyett ősi mandzsu—tunguz *-rg*- esetén *-gg/kk*-, illetve *k/g~yg* alakokat vár-nánk (vö. CINCIUS, Srav. fon. 230—231, 236—237, BENZING, Die tungusischen Sprachen, 995—996, LIGETI, AOH X, 241), ezért a mandzsu—tunguz igei alakokat is jövevé-nyeknek kell tartanunk, fenntartva annak lehetőségét, hogy nem minden mandzsu—tunguz nyelvjárás kölcsönözte a szót közvetlenül a mongolból, hanem a képet mandzsu—tunguzon belüli kölcsönzések is zavarják. A mongol ige alapjelentése tehát kb. „gondban lenni” (a „bánat”, „búsulás” és a „gondolkozni” jelentések ösz-szefüggésére vö. a magyar „gond”, „gondolkozni” összefüggést), ebből „tudatosnak, célratorónak lenni”, majd „jól, pontosan, tudatosan tenni valamit (pl. célba lőni)”. A jelentésfejlődést másképpen magyarázza DOERFER (i. h.). A VASMER által javasolt indo—iráni etimológiát (vö. szkrt *mrgayús* „vadász”, Etim. szl. III. 600) ezért első-sorban jelentéstörténeti okokból valószínűtlennek kell tartani. A mongol szó a csere-miszben a csuvas *ā>a* fejlődés után került.

## 17. KMo \*moqa „tompá”

Mongol: KMo: K: *moqadaq* „tompá” (Hy); Ny: *moqadaq* „id” (MA).

IrMo: *moqoya* „tompá”, *moqo-* „tompának lenni” (L).

UMo: K: *mochdog*, *mochoo* „tompá” (khL), *moxor* „görbe, tompavégű” (drg), *mochoo* „tompá” (burL), *muxudak*, *muxuduk*, *muxugur*, *muxun*, *muxur* „id.” (ord), *moxor* „tompá, alsó vagy külső rész” (üdž), *mogordur*, *mogodur* „tompá”, *mugur* „zsákutca” (mgr), *mugutu* „tompá” (tung); Ny: *mokā*, *moxā*, *moxā* „tompá” (kalm). Volgai kipcsak: *mokit* „ostoba, tompá” (tat), *mokity* „id.” tatDS), *moqot* „lassú észjárású, nehéz felfogású” (bask).

Csuvas: *māka* „tompá” (L), *māka* (P), *muka* (Sp, Uč) „id.”, *mōka* (Asm VIII, 294), *muka*, *moka* (uo. 257) „id.”.

A szó a csuvasban jövevény a kipcsakból a megőrzött *-k-* miatt, ahol azonban az alapszó nem mutatható ki. A mongol szó számos más török nyelvbe is átkerült (vö. DOERFER, TMEN I, 509—10, REW, 340), továbbá a votjákba és a déli szamojédbe (JOKI, MSFOu 103, 103, 232). A szócsaládhoz tartozik a Codex Cumanicus-ban előforduló *moxdaq* „tompá” szó, amelyet már a szótárt kiadó GRONBECH is mongol eredetűnek tartott, a szót azonban POPPE nem tárgyalta a kun nyelv mongol elemei között (NÉMETH Armágnai, 1962). Ez a legrégebbi török adatunk. A szót mongol eredetűnek magyarázta már DOERFER (*i. h.*) és a csuvas nélkül RÄSÄNEN is (*i. h.*). A mongol párhuzamra utalt már JEGOROV (JeE, 131).

18. KMo *narad* (többes sz.) „erdei fenyő”

Mongol: KMo: K: *narat* (többes sz.) „lucfenyő” (MTT), *narasun* „fenyő” (Hy); Ny: —.

IrMo: *narasun*, többes sz. *narad* „fenyő” (L).

UMo: K: *nars* „id.” (khL), *narha(n)* „id.” (burL), *narasu* „id.” (ord), *nars* (dahHP) „id.”, *narese* „ciprus, cédrus” (dahM); Ny: *narasn* „fenyő” (oirK).

Volgai kipcsak: *narat* „fenyő” (tat), *narat jiläğē* „vörös áfonya” (baskP).

Csuvas: *narat* „fenyő” (Ldial), *narat* „*Pinus silvestris* (csak találós mesékben)”, *narat*, *nart* „id.” (Asm IX, 9. 11).

A szó a csuvasban tatár, a tatárban mongol jövevényt, mint ezt már RÄSÄNEN helyesen megállapította (REW, 350). Eredeti török szavakban ugyanis *n-* szókezdő helyzetben nem fordul elő. Feltűnő hogy a szó a törökségben csak a karacsáj—balkárból ismeretes (*narat*). Hasonló az elterjedése a magyar *kőrös* török rokonságának, mely csak a csuvasban (*kavrēs*) és a karacsájban (*kürüč*), továbbá a nyugati mongolságban fordul elő (vö. kalm. *kürüs*). A JEGOROV (JeE, 84) által idézett tat *korič ayač*, bask *koros agas* idetartozása kétes, de összefügg a *kőrös* szóval az oszét *kaerz*, *kaerzae*. Ennek ellenére nem biztos, hogy a két szó története azonos volt. A *narat* szó eddig csak a keleti mongol nyelvjárások forrásaiból került elő, s nem lehetetlen, hogy a KARA által gyűjtött ojrát szó is halha jövevény. A nyugati mongol nyelvjárásokban a szó régen mégis meglehetett, erre utal jelenléte a volgai nyelvekben.

19. KMo *niy* „tömör”

Mongol: KMo: K: *niyitaitala* „feszesen” (MTT < \**niyi*-); Ny: — —.

IrMo: *niy* „tömör, sűrű, összenyomott” (L).

UMo: K: *njag* „sűrű, tömör” (khL), *nigta* „id.” (burL), *nigta* „id.” (ord); Ny: *nig* „sűrű, kemény, erős (pl. kendő)” (kalm).

Volgai kipszak: *nīk* „erős, tömör, kemény” (tat), *nīq* „id.” (bask).

Csuvas: *nākā* „kemény, erős” (L), *nākā* „szilárdan, rendületlenül” (P), *nāk* „tömören tele (pl. liszt a zsákban stb.)”, *nāk*, *nākā* „erős, tömör” (Asm IX, 52).

Cseremisiz: *nak* „erős” (TLČ, 47).

A szó megvan néhány más kipszak és szibériai török nyelvben is (vö. JeE, 138), ahol szintén, mint erre RÄSÄNEN helyesen rámutatott (REW 353) mongol jövevényszó. A csuvasban a szó a szóközépi *-k-* miatt tatár jövevény. A szóvégi *-ā* másodlagos csuvas jelenség. Ez számos más, kései tatár jövevényszóban is előfordul: tat *yāš* → csuv *yāšē* „fiatal”, tat *čik* → csuv *čikē* „határ”, tat *kül* → csuv *külē* „tó” stb. E jelenségnek az az oka, hogy a csuvasban az eredeti szóvégi redukált magánhangzók mindig hangsúlytalan helyzetben vannak, és ezért eltűnésük megindult. Az egymás mellett élő redukált és zérus szóvégű alappárok váltakozásának hatására néhány olyan szóban is kialakult a redukált szóvég, ahol az etimológiailag nem indokolt. A halha *njag* egy eredeti \**niya* alakra megy vissza, ennek megfelelője azonban a csuvasban *nāka* (tatár átvétel esetén) vagy *nāxa* (közvetlen átvétel esetén) lett volna.

20. KMo *noyta* „kötőfék”

Mongol: KMo: K: —, Ny: *noqta* „kötőfék” (AL), *noxta* „id.” (MA).

IrMo: *noyta* „id.” (L).

UMo: K: *nogt* „id.” (khL), *noxt* „a kötőfék része” (drg), *nogto* „kötőfék” (burL), *nogto* „id.” (ord), *n<sup>o</sup>xt* „id.” (üdž), *nogdō* „id.” (mgr); Ny: *nokt*<sup>0</sup> „id.” (kalm). Csuvas: *nāxta* „id.” (L), *nāxta* (P), *nōxta* (Sp) „zabla (kötélből készített)”, *nāxta* (Asm, IX, 57) *nākta* (uo. 53), *nāktov* (uo. 53) „kötőfék”.

Volgai kipszak: *nukta* „id.” (tat, bask), *nokta* „id.” (tatP).

Cseremisiz: *nukta* „id.” (TLČ, 48, MRSzL).

A mongol szó a mongol korban igen széles körben elterjedt, megvan számos török nyelvben (JeE, 138, DOERFER, TMEN I, 517—18, REW 354), s először a Codex Cumanicusban bukkan fel (vö. POPPE, Németh Armağani, 336). A szót POPPE, JEGOROV, DOERFER és RÄSÄNEN is helyesen mongol eredetűnek magyarázták. A csuvas *-x-s* formákat korán, valószínűleg a mongolból, a *-k-s* szavakat a tatárból vette át. A cseremisiz szó is a tatárból való (vö. TLČ, 48).

21. KMo *nöker* „társ”

Mongol: KMo: K: *nökör* „társ” (MTT), *nökör* „id.” (Hy), *nökör* „id.” (Ph); Ny: *nöker* „barát” (IMM), *nökör* „id.” (IMI), *nöker* „id.” (MA), *nöker* „társ” (VI).

IrMo: *nökör* „barát, társ, férj” (L).

UMo: *nöchör* „elvtárs, társ, barát, férj” (khL), *nücher* „id.” (burL), *nökhör* „id.”

(ord), *nóxór* „id.” (üdž), *nügür* „férj” (daHP), *nokuor* „id.” (mgr), *noké* „társ” (tung), *noker* „id.” (pao); Ny: *nökör* „társ, házastárs” (oirK), *nökr* „id.” (kalm).  
Csuvas: *kérneker*, *kérnüker* „a völegény vőfélye” (L), *neker* (Asm IX, 18), *nüker* (uo. 46) „id.”.

Cseremisiz: *nuyar*, *nugar* in: *yes n.* „gyerek, család, szolgál” (TLČ, 47).

A szóval részletesen foglalkozott VLADIMIROV (Zap. Koll. Vost. I, 336, Dökl. AN SSSR, 1927, 278—288, Obšestv. stroj. passim), NÉMETH (AOH, III, 1—23), LIGETI (NyK XLIX, 242, AOH XIV, 58—59), DOERFER (TMEN I, 521—526) és RÄSÄNEN (REW, 354—5), akiknél a szó elterjedése a török nyelvekben és másutt továbbá a vonatkozó irodalom megtalálható. A csuvas megfelelés eddig elkerülte a kutatók figyelmét. A *kérneker* szó első tagja a *kërü* „vő, völegény” (<*küdeg*) szóval azonos, a kifejezés a völegény „társait” jelöli. A csuvas szó közvetlen előzménye lehet maga a mongol szó, ebben az esetben a várt *ö* > *ö̃*, *ě* fejlődés elmaradását annak tudhatjuk be, hogy *nö-* szótag nem első helyzetbe került. A szó eddig nem került elő a volgai kipcsak nyelvekből, de a cseremisiz valószínűleg tatár eredetű.

## 22. KMo qaiči „olló”

Mongol: KMo: K: *qayiči* „olló” (Hy); Ny: —

IrMo: *qayiči(n)* „olló, csipesz” (L).

UMo: K: *chayč(in)* (khL), *xaetš* (drg), *chayša* (burL), *xätši* (ord), *xetš* (üdž), *xēš* (džar), *xaič*, *xaiči* (dahHP), *kaiči* (dahM), *xēdzi* (mgr), *kaiči* (tung); Ny: *xätši* (kalm), *qeiči* (mogR), mindenütt az irodalmi mongollal megegyező jelentéssel. Volgai kipcsak: *kaiči* (tat), *qaičə*, *kajce*, *kačə*, *kašə* (tatP), *qaysi* (bask).

Csuvas: *xačä* (L), *xayčä* (P, Sp), *xayčä* (Asm XVI, 16), *xač*, *xačä* (uo. 74).

Cseremisiz: *kači*, *kače* (TLČ 35, MRSzl).

A csuvas szó tatár közvetítésű mongol eredetére már POPPE rámutatott (UJb VII, 165), tárgyalja a szót DOERFER (TMEN I, 448—50) és RÄSÄNEN (REW, 221, TLČ 35, ČLČ 67) is. JEGOROV, aki a mongol szót is idézi, a csuvas szót helytelenül perzsa eredetűnek tartja (JeE, 284). A szó a török nyelveken kívül számos más nyelvben is elterjedt (az adatokat ld. DOERFER és RÄSÄNEN i. h.). A mongol *qayi-* „vágni” eredetileg „csípni, fogni” ige származéka. Ez a mongol ige összefügg a török *qap-* „fogni” igével és a mongollal párhuzamos török fejleménye a \**qapiti* (vö. LCC *qipti*, hak. *xipti-*, jak. *kiptü*). (A POPPE által idézett *xaptü* alakot, amelyet RÄSÄNEN is átvett, nem találok). A csuvas szó a megőrzött -č- miatt viszonylag kései, valószínűleg tatár átvétel.

## 23. KMo qara'ul „őr”

Mongol: KMo: K: *qara'ul* „felderítő (csapat), őr(járat)” (MTT); Ny: *qara'ul* „őrség” (MA).

IrMo: *qarayul* „őr, őrszem, őrjárat” (L).

UMo: *charuul* „karaul, őr, őrség” (khL), *charuul* „id.” (burL), *xarēl* „őrizet” (üdž), *xaröl* „karaul” (dahHP), *karō* „id.” (dahlv) Ny: *xarül* „őr” (oirK), *xarül* „határőr” (kalm), *qaraül* „előőrség” (mogZ).

Csuvas: *xural* „őr, őrség, karaul” (L), *xural tār-* „őrt állni” *xuralšé* „őr, testőr” (P, Sp), *xural, xoral* „őr, őrség, éjjeli őrség” (Asm XVI, 211).

Cseremisiz: *orol* „őr” (ČLČ, 170, MRSzl).

Volgai kipszak: *karavil* „őr” (tat), *qaravil* „id.” (bask).

A szó a mandzsutól a szuhéliig, az oroszról az arabig mindenütt elterjedt, mint a mongol kor hadi terminusa (az adatokat ld. DOERFER TMEN I, 399—403, REW 235—6, JeE 307). A szó a mongol *qara-* „nézni, figyelni” ige *-yul* képzős származéka (erre vö. POPPE, KSz XX, 101). A csuvas szó közvetlen átvétel a mongolból. A csuvas szó mongol eredetére már RÄSÄNEN rámutatott (ČLČ 171). A csuvas szó második magánhangzója — mint ezt a cseremisiz is mutatja — eredetileg *-o-* lehetett.

#### 24. KMo *qarčiya* „sólyom”

Mongol: KMo: K: *qarčiqai* „sólyom” (MMT), *qarčiqai* „id.” (Hy); Ny: *q<sup>a</sup>rč<sup>i</sup>qai* „id.” (AL), *qarčiya* „héja” (MA).

IrMo: *qarčaya, qarčayai* „sólyom, vadászmadár” (L).

UMo: *charcaga, charcagay* „héja” (khL), *charsaga* „Id.” (burL), *gartšagā* „ölyv” (ord), *xaršig* „id.” (džar); Ny: *xartsag* „sólyom” (oirK), *xartsa<sup>a</sup>yā* „héja” (kalm).

Volgai kipszak: *karčiga* „héja” (tat), *karčäya, qaržäya* „id.” (tatP), *qarsiya* „id.” (bask), *qarsäya* „ölyv” (baskP).

Csuvas: *xurčeka* „héja” (L), *xurčäka* „ölyv” (P, Sp), *xurčeka, xorčeka* „héja” (Asm XVI, 236).

A szó számos török nyelvbe, továbbá a mordvinba, vogulba, osztjákba, a mandzsuba, oroszba, perzsába és a kaukázusi nyelvekbe, sőt a koreába is eljutott (vö. DOERFER, TMEN I, 404—405, REW, 237, JeE, 309, LEE, UAjb XXXV, 191), mint vadászati terminus. A szó a *-č-* miatt a csuvasban viszonylag kései, valószínűleg tatár közvetítésű, azonban átvétele az *a > o* fejlődés előtti időből való. A szókezdő *x-* lehet hanghelyettesítés is, olyan időből, amelyben a csuvasban nem volt *qa-* szókezdő.

#### 25. KMo *quda* „házasság révén került rokon”

Mongol: KMo: K: *quda* „sógor” (MTT), *quda* „a gyermekeik házassága révén rokonná vált két család” (Hy); Ny: — —.

IrMo: *quda* „két, gyermekeik házassága révén rokon család feje” (L).

UMo: *quda* „após (svat)” (khL), *chuda* „id.” (burL), *xuda* „két házasság révén rokon család feje, férfitagjai, a lakodalomba meghívott férfitvendégek” (ord), *gudā* „id.” (mgr); Ny: *xud<sup>a</sup>* „sógorság, házasság révén kötött rokonság” (kalm).

Csuvas: *xāta* „kérő” (L), *xāta, xōta* „leánykérő, koma” (P, Sp).

Volgai kipszak: *koda* „a vőlegény férfitrokonai, a menyasszony és rokonsága számára, kérő” (tat), *kođa* „id.” (bask).

A szót, amely számos török nyelvbe, továbbá a mordvinba, votjákba és perzsába is átkerült (vö. DOERFER TMEN I, 423—25, REW, 296, JeE, 295), POPPE (UJb VII, 1927, p. 155) és nyomában DOERFER (CAJ VII, 260) a csuvasban tatár jövevényszónak tartja. Ennek semmilyen kritériuma sincs. Ha mégis tatár jövevény volna,

akkor a legrégebbi réteghez tartozik, mert a tatár *ko* < \**qu* szótag a későbbi jövevényekben megőrizte szókezdő *k*-ját (vö. PT *qural* „eszköz” > tat *koral* → csuv *kāral*, ld. alább, p. #). A szó biztos mongol eredetére mutat a megőrzött *-d-* (a csuvas helyesírás *-t-* je *-D-*-nek ejtendő), amely eredeti *-d-* esetén a volgai kipcak nyelvekben *-j-*, a csuvasban *-r-* lett volna.

## 26. KMo *siltay* „ok”

Mongol: KMo: K: *šiltay*, *šilta'a* „ok” (MTT), *šiltan*, *šilta'an* „id.” (Hy, HyAB), *šiltā* „id.” (HyB), *šilt'a-* „ürügyet szolgálni, kibúvót alkalmazni” (Ph); Ny: *šiltay* „ürügy” (MA).

IrMo: *siltay* „ok, ürügy, csel” (L).

UMo: *šaltag* „id.” (khL), *šaltag* „id.” (burL), *šiltak* „id.” (ord); Ny: *šaltag* „id.” (kalm).

Volgai kipcak: *siltay* „kifogás, ürügy”, *šilta-* „kifogást keresni, ürügyet találni, hivatkozni valamire”, *hiltay* „kifogás, ürügy” *hiltayla-* „kifogást keresni, ürügyet találni, hivatkozni valamire”.

Csuvas: *sältav* „alkalom, ürügy, motívum, ok” (L), *sältav* (Asm XI, 243), *sälttav* (uo. 244) „id.”, *sältäk* „hiba, hiányosság; ok, mód” (Ldial).

Cseremisiz: *šiltik*, „alkalom, ok, cselszövés” (MRSzl, FEDOTOV, Ist. svjazi, 110).

A szót a törökségben legkorábban a Codex Cumanicusban találjuk meg, melynek kiadója szavunkat mongolnak tartotta. Számos török nyelvben is megvan (vö. RÄSÄNEN, REW 416, DOERFER, TMEN I, 358—360). A volgai nyelvek, beleértve a cseremiszt is, egy átadó *ši-* és nem *ši-* szótagra utalnak. A volgai kipcak nyelvekben a *ši-* szótag eredetileg nem volt ismeretes, így ez lehet hanghelyettesítés eredménye is. A csuvasban a szó tatár eredetű, érdekes azonban, hogy a *-k-*s alakot eddig nem sikerült a volgai kipcak nyelvekben megtalálni. Az *-av* szóvég viszonylag fiatal átvételre utal (vö. csuv. *karlav* „villás lóvakaró” ← tat *karlav*, csuv *xutav* „cövek” ← tat *qadau*). A volgai kipcak igei alakok másodlagos képzések a mongol eredetű névszóból. Az ősi — talán rokon — török szó *tiltay*, mely a tatárban *tiltay*, a csuvasban *čelte* lett volna.

## 27. KMo *sayi* „jó”

Mongol: KMo: K: *sayi*, *sayin* „jó, helyes” (MTT), *sayin* „id.” (Hy, HyA) *sayin* (Ph); Ny: *sayin* „igaz, egészséges” (IMM, IMT), *sayin* „jó” (AL), *sayin* „id.” (MA), *sayin* „id.” (VI).

IrMo: *sayin* „jó” (L).

UMo: *sayn* „jó” (khL), *hayn* „id.” (burL), *sān* „id.” (ord), *sān* „id.” (džar), *sen* „id.” (dahIV), *sain* „id.” (dahM), *šāi* „id.” (dahTsL), *sēn* „id.” (mgr), *sañ* „id.” (pao); Ny: *sān* „id.” (oirK, kalm), *sāin* „helyes” (mogR, MrL, ML).

Csuvas: *sayä* „jó” (Ldial, Asm XI, 4.)

Cseremisiz: *say* „jó” (TLČ, 58, MRSzl).

A szó a kirgizben is előfordul, de ott csak versenylóra monják, s ez lehetett a szó elterjedésének oka a Volga-vidéken is. A szó eddig nem került elő a volgai kip-



csak nyelvekből, de mind a csuvas, mind a cseremiszi szó tatár eredetű. A mongol szó nem választható el a PT *say* „jó, egészséges, tiszta, jobboldali” szótól (vö. REW 394, a *say* szó hiányzik betűrendi helyéről, POPPE PVGA 29, 61, 137), s egy korábbi \**sayi* alakra megy vissza. Egy PT *say* a csuvasban *su* lett volna (vö. *su-* „fejni” < *say-*).

## 28. KMo *as(a)ra-* „őrizni”

Mongol: KMo: K: *asara-* „gondot viselni” (MTT), *asara-* „id.” (Hy), *asara-* „id.” (Ph); Ny: *asara-* „id.” (MA), *asara-* „id.” (AL).

IrMo: *asara-* „együttérezni, gondoskodni, táplálni, felnevelni, jót tenni valakivel” (L).

UMo: K: *asra-* „vendégül látni, gondoskodni vkről” (khL), *asara-* védelmezni, gondozni, megmenteni, szolgálni vkt” (ord), *asara-* „őrizetbe, gondozásba venni” (dahMu); Ny: *asr-* „védelmezni, felnevelni, kegyesen együttérezni” (kalm).

Volgai kipcak: *asra-* „felnevelni, táplálni” (tat), *asira-* „fenntartani, tartani” (bask).

Csuvas: *usra-* „felnevelni, gondoskodni, őrizni”, *usrav* „fogadott (fiú, lány)” (L), *ysra-* „nevelni” (P, Sp).

A mongol szó, mely számos török nyelvben elterjedt (vö. REW, 29) és a mandzsuban is megvan, török eredetű, a török *aša-* „etetni” átvétele, melyhez egy *-ra* intenzivumot jelölő deverbális verbumképző társult (vö. *ebde-* „elrontani” > *ebdere-* „tönkretenni”, *daba-* „átmenni” > *dabara-* „túlhaladni”, *bulya-* „harcolni” > *bulyara-* „kiirtani” stb.). A török *-š-*-nek a mongol nyelv török jövevényszavainak egy csoportjában *-s-* felel meg: tö. *yemiš* „gyümölcs” → mong. *jimis*, tö. *arviš* „mágikus formula” → mong. *arbis*, tö. *bišlay* „sajt” → mong. *bisalay* (de *bišilay* is). A mongol szó a mongol korban a nem rokonok családbefogadásának terminusává vált, s mint ilyen terjedt el.<sup>1</sup> A szó a csuvasba tatár közvetítéssel került, amit az *usrav* ← tat *asray* alak is mutat. Mongol eredetűnek tartotta szavunkat már RÄSÄNEN is (i. h.).

## 29. KMo *būral* „almásszürke (lósín)”

Mongol: KMo: K: — Ny: *būrūl* (olv. *būrul*) „szürke” (MA).

IrMo: *buṡural*, *buṡurul* „szürke” (L).

UMo: K: *būral* „szürke, almásszürke” (khL), *būral* „id.” (burL) *bōral* „szürke” (džar), *būral*, *būrul* „szürke, vörösszürke (lósín)” (ord); *bōral* „szürkés” (dahP); Ny: *būr!* „fehér (hajú), fehér szőrű” (kalm).

Csuvas: *pāvār*, *pāvārlā*, *purlā* „almásszürke” (JeE), *pāvārlā*, *purlā* „id.” (L), *purlā* „szürkés, sárgásszürkés” (P, Sp).

Volgai kipcak: *burlī* „almásszürke” (tat), *buril* „id.” (bask).

Cseremiszi: *purlo* „id.” (TLČ, 56, MRSzl).

A törökségben is elterjedt szót RÄSÄNEN (REW, 89) nem egyeztetette a mongol megfelelővel, s a PT alakot *būr(līy)* formában rekonstruálta. A török nyelvek nagy

<sup>1</sup> Részletesebben ld. The Altaic theory and the History of a Middle Mongolian Loanword in Chuvash: Researches in Altaic languages. Proceedings of the 14th Meeting of the PIAC, Budapest 1974,

részében a hosszú mongol magánhangzó megőrződött: tar. *būrul*, kazak *būrul*, soj. *būrul*, alt. *pūlur*, ami eredeti török hosszúság esetében nem történt volna meg. Valószínű, hogy azokban a szótári adatokban is, ahol ezt a helyesírás nem jelzi, az első szótag hosszú magánhangzójú. A csuvas *ävā ~ u* megfelelés szabályosan felel meg egy átvett hosszú *ū*-nak.

A mongol szó mint lószínnév terjedt el. A csuvas szó mongol párhuzamát idézi JEGOROV (JeE, 146).

### A KMo nyelvváltozatra vonatkozó tanulságok

A KMo azonos magánhangzókat tartalmazó kétszótagok ( $V_1V_2$ ) már hosszú magánhangzóra váltak (6, 29), míg a különböző magánhangzókat tartalmazó kétszótagok ( $V_1V_2$ ) még diftongusként tükröződnek (17). A második nyílt szótag magánhangzója számos esetben kiesett (1, 7, 28) vagy váltakozást tapasztalunk (24). A legfontosabb anyagunkban a második szótag vokalizmusában tükröződő nyugat-mongol sajátosság, mely kivétel nélkül mindig az illabiális változatot mutatja (3, 4, 5, 13, 17, 20, 21). Az *i* „törése” még nem zajlott le (8, 26). A KMo *h*- nem tükröződik az anyagban (13), a veláris *q*-nak ugyan *x*-felel meg (22, 23, 24, 25, 12), de ez lehet csuvas hanghelyettesítés is. Ugyanez áll a mélyhangú *γ*-re is (4, 15, 20). A világosan tatár közvetítésű és kései átvételekben az eredeti gutturális zárhangokat a csuvasban zárhangokként látjuk viszont (17, 24, 26), mivel azonban a tatárban nem volt *x*-, így ez sem jelent támpontot a nyugatmongol *q > x* fejlődés kronológiájához. A szóvégi *-γ* kettős tatár megfelelése (*-u ~ -k* 26) arra enged következtetni, hogy az átadó nyelvben zöngétlen média *G* volt, zöngés zárhang esetén ugyanis csak *-u*, zöngétlen fortis esetén csak *-k* megfelelést várnánk. A *si*- szótag mélyhangú szóban még nem lett *ši*-, de ez lehet tatár hanghelyettesítés is.

### A csuvas hangtörténetre vonatkozó tanulságok

A legfontosabb tanulságok kronológiai jellegűek. A következő változások későbbiek, mint a mongol eredetű szavak átvétele:

1. *ā > o*, *u* (1, 75, 23, 24, 28). Ennek megfelelően igen kései tatár eredetű szavak azok, amelyekben az *a* megőrződött (18, 33, 27 és 14, ahol a csuvas *e* egy tatár *a > ā* fejlődést tükröz).

2. *ā > a* (2, 16), *e > i* (9, 10, 11). Annak, hogy a mongol *e* kétféleképpen tükröződik a csuvasban, több oka lehet. Lehetséges, hogy az átvevő nyelvben volt egy eredeti *ā:e* oppozíció, és a mongol (amelyben ilyen nem volt) egy olyan *e* hanggal rendelkezett, amely egyikkel sem esett egybe. Így kétféle hanghelyettesítés jött létre. De gondolhatunk arra is, hogy a csuvasban az *ā* és *e* nem volt fonematikus oppozícióban, hanem fonetikai variánsként fordultak elő, s ezek a variánsok azután később fonematizálódtak. Mindkét esetben azonban annyi bizonyos, hogy az *ā > a* és *e > i* fejlődés a csuvasban — és az utóbbi a volgai kipszak nyelvekben — a mongol kor utáni.

3. *o > Virj ō*, An *ā*, *u*, *ü > Virj ō*, An *ā* (3, 7, 20, 25). Ezzel szemben két esetben a redukció nem jött létre (4, 5), aminek lehettek nyelvjárási okai — így pl. váltakoz-

zást látunk a 13-as szónál is — és a *pušaxa* szónál szerepet játszhatott a *puš-* ige analógiás hatása. A tatár átvétel is magyarázta lehet a redukció elmaradásának.

4.  $i > \tilde{a}$  (8, 9, 26), ami közvetve annyit jelent, hogy a PT *a*-nak megfelelő csuvas  $\tilde{i}$  kialakulása egészen fiatal jelenség.

5.  $\tilde{u} > \tilde{a}v\tilde{a} \sim u$  (29), de  $\tilde{u} > \tilde{u} > \tilde{o}$ ,  $\tilde{a}$  (6). A hosszú  $\tilde{u}$  *ävä* képviselő nem ismeretlen a csuvasban (PT  $\tilde{u}$  „tapló”  $> \tilde{a}v\tilde{a} \sim u$ )

6.  $oi > ui > \tilde{u}$  (12), ami a csuvas másodlagos  $\tilde{u}$  kialakulásának kronológiája szempontjából fontos.

7. A nem első szótagbeli zárt magánhangzók redukciója (3, 6, 12, 27) is tükröződik a jövevényszavakban, itt természetesen hanghelyettesítés is történhetett.

A mássalhangzók területén megfigyelhető a szókezdő zöngések zöngétlenedése:  $b > p$  (2, 3, 4, 5, 6, 29),  $d > t$  (9, 10), de itt a mongol jövevényszavak nem adnak támpontot a jelenség kronológiájához, mert ugyan igen valószínű, hogy ez a folyamat a XIII. század után kezdődött, elvben hanghelyettesítés is történhetett. Ha már az átvétel korában is csak *p*- szókezdő volt a csuvasban, akkor az átadó *b*-t is csak *p*-vel adhatta vissza. A csuvas mélyhangú gutturális zárhangok (*k*, *g*) spirantizálódása a mongol korra minden bizonnyal lezajlott, ezt mutatják többek között a volgai bolgár feliratok is, ezért a mong. *q*, *γ*  $>$  csuv *x*  $\sim$  *xx* megfelelések is minden bizonnyal hanghelyettesítés eredményei. A mongol  $\mathfrak{t}$  és  $\mathfrak{c}$  hangból egy esetben (14)  $\mathfrak{s}$  lett, az összes többi esetben  $\mathfrak{c}$  (3, 7, 8, 14, 22, 24). Ez arra utal, hogy az affrikáták spirantizálódása a KMo jövevényszavak átkerülésének idején lényegében már lezárult. Mivel a volgai bolgár feliratokban még affrikátákat találunk a XIV. század végéig, ezeket a szavakat a XIV. század után átvetteknek kell tartanunk. Mivel a fenti szavak közül kettőben (7, 24) az  $\mathfrak{a} > o$ , *u* fejlődés is előforul, ezt ennek alapján bizonyossággal a XIV. század utáni időre tehetjük.

Az  $n > m$  fejlődésről, illetve az  $n \sim m$  váltakozásról ld. p. #

### A cseremisiz nyelv csuvas jövevényszavaira vonatkozó tanulságok

Már maga az a tény, hogy a csuvas nyelvben található 29 MKo szóból 17 megvan a cseremisizben is, utal arra a tényre, hogy a cseremisiz csuvas és tatár jövevényszavainak zöme a mongol kor utáni, vagyis későbbi mint a XIII. század. A cseremisizbe került KMo szavak nagy része tatár közvetítésű, egy részénél pedig nincs kritériumunk arra, hogy a szó tatár vagy csuvas eredetű-e a cseremisizben? Biztosan csuvas eredetű a 2, 14, 16 és 23. Ezek azt mutatják, hogy a cseremisiz  $\mathfrak{s} > s$ - és  $x \sim \sigma$ -fejlődések a mongol kor utániak, s a 26-os példa arra utal, hogy az  $s > \mathfrak{s}$  fejlődés is későbbi, mint a mongol kor. Abból a tényből, hogy a csuvas  $\mathfrak{a} > o$ , *u*, illetve  $\mathfrak{a} > a$  fejlődés tükröződik a cseremisizben (23, 2, 16) arra következtethetünk, hogy mindazon egyéb csuvas jövevényszavak, melyeken ugyanez a jelenség tükröződik szintén későbbiek, mint a XIII. század. Ez pedig a cseremisiz nyelv csuvas jövevényszavainak többségét érintő megállapítás.

Ismeretes, hogy a mezei cseremisiz *a*  $\sim$  hegyi cseremisiz  $\tilde{a}$ , illetve mezei *o*  $\sim$  hegyi *a* megfeleléssel kapcsolatban vita van a kutatók között. GOMBOCZ (NyK XXXIX, 249), WICHMANN (FUF XVI, 124, Anz. 44—45) és ITKÖNEN (UAJb XLI, 243—246) szerint az  $\tilde{a}$  és az *a* ( $\tilde{a}$ ) a régebbi, míg RÄSENEN (MSFOu XLVIII, 79—81), BEKE (FUF XXII, 68—69) és BERECKZI (NyK LXX, 30, UAJb XLIII, 25—27) szerint a

hegyi cseremisiz *ä*, illetve *a* másodlagos. A KMo eredetű szavak körül kettő fordul elő a hegyi cseremisizben: *par̄ya* (2) (KBRam, Tr, Bud) és az *orol̄ä*, *orol̄aš*, *xoro* · *laš* (23) (KB Ram). E két szóban tehát nincs *ä*, illetve *a*. A cseremisiz nyelv csuvas jövevényszavaiban a következő megfelelések ismeretesek:

- |              |                 |                                      |
|--------------|-----------------|--------------------------------------|
| * <i>ä</i> > | csuv <i>a</i> → | 1. mezei, hegyi <i>a</i>             |
|              |                 | 2. mezei <i>a</i> ~ hegyi <i>ä</i>   |
| * <i>ä</i>   | csuv <i>o</i> → | 1. mezei, hegyi <i>o</i>             |
| * <i>o</i>   |                 |                                      |
| * <i>u</i>   |                 | 2. mezei <i>o</i> ~ hegyi <i>a</i> . |

Bár anyagunkban csak két olyan szó van, mely ide tartozik, figyelemre méltó, hogy mindkettő az 1. kategóriába sorolható. A kérdés mármost az, hogy a két kategóriának mi a kronológiai viszonya.

Nem vették eddig figyelembe, hogy a  $x \sim \emptyset$  megfelelés az első kategóriához tartozó szavakra jellemző a mezei és a hegyi cseremisizben (PT *qadin* „sógor, após” > *qayin* → csuv *qayn* > *xoñ* → hegyi *oñ*, mezei *oñ*, további példákat ld. ČLČ, 83), míg a második kategóriába tartozó szavakban a hegyi cseremisizben a  $x$ -megőrződött (PT *qan* „kán” > csuv *xon* → hegyi *xan* ~ mezei *on*, illetve arab → csuv *xarsār* „szorgalmas” → hegyi *xārsār*, mezei *arsār*, további 15 példa, ld. ČLČ, 22). Ha a cseremisiz a második kategóriához tartozó szavakat korábban vette volna át, mint az 1. kategóriába tartozókat, úgy érthetetlen lenne, hogy azokban hogyan van  $x$ - a hegyi cseremisizben. Igen érdekes, hogy a cseremisiz nyelv tatár jövevényszavainak az a része, amely az 1. kategóriába tartozik még a tatár  $o > u$  fejlődés előtti állapotot mutatja (példákat ld. TLČ, 14–15). Azok a szavak amelyek a második kategóriához tartoznak, már az  $u > o$  fejlődés utániak pl.: PT *yuldaš* „társ” > tat *yoldaš* → hegyi *yaldaš*, mezei *yoldaš*, PT *yumaq* „elbeszélés” > tat *yomak* → hegyi *yamak*, mezei *yomak*. A tatár szavak egy része csuvas közvetítéssel került a cseremisizbe. Így pl. a PT *qān*- „pihenni, nyugodni” > tat. *kan*- → csuv *kan*- → hegyi *kān*- ~ mezei *kan*-. Hogy ez a szó csuvas közvetítéssel került a cseremisizbe, azt mutatja ennek az igének egy képzett alakja : csuv *kanašsār* „békétlen, nyugtalan” → hegyi *kānəsər*, mezei *kanəsər*. Mármost a csuvas nyelv tatár jövevényszavainak három kronológiai rétege jól elválasztható:

1. tat *ka* → csuv *xu*- (pl. *kaška* „fehér folt ló fején” → csuv. *xuška*)
2. tat *ka* → csuv *xa*- (pl. *kapka* „kapu” → csuv *xapxa*)
3. tat *ka* → csuv *ka*- (*karčik* „örög” → csuv *karčäk*).

A hegyi cseremisiz *kānəsər* tehát a harmadik réteghez tartozik, s mint ilyen igen fiatal, mégis lezajlott benne az  $a > ä$  fejlődés. Úgy tűnik tehát, hogy a KMo jövevényszavak, a csuvas- és a tatár belső és egymáshoz viszonyított hangváltozások egyaránt arra utalnak, hogy a hegyi cseremisiz  $a > ä$ , illetve  $o > a$  fejlődés viszonylag fiatal és semmiképpen nem megőrzött régiség.

Egy kérdésre azonban választ kell adnunk. Ha azt feltételezzük, hogy a csuvas  $o$ -t a cseremisiz  $o$ -nak vette át az 1. kategória szavaiban és mindkét cseremisiz nyelvjárás megőrizte  $o$ -nak, akkor miért lett a második kategóriában a csuvas  $o$ -ból a hegyi cseremisizben  $a$ ? A két hang, ti. az  $o$ -nak megmaradó és az  $a$ -vá váló hang nem lehet azonos eredetű a hegyi cseremisizben. Az kell feltételeznünk, hogy a 2. kategória szavaiban a hegyi cseremisiz nem  $o$ -val, hanem  $ä$ -val vette át a csuvas  $o$ -t, illetve nem  $a$ -val, hanem  $ä$ -val vette át a csuvas  $a$ -t:

|                   |          |                          |  |
|-------------------|----------|--------------------------|--|
| 1. kategória      |          |                          |  |
| mezei             | <i>o</i> | <i>a</i>                 |  |
|                   | ↑        | ↑                        |  |
| csuvas <i>o</i> → | <i>o</i> | <i>a</i> ← csuv <i>a</i> |  |
|                   | ↓        | ↓                        |  |
| hegyi             | <i>o</i> | <i>a</i>                 |  |
| 2. kategória      |          |                          |  |
| mezei             | <i>o</i> | <i>ä</i>                 |  |
|                   | ↑        | ↑                        |  |
| csuvas <i>o</i> → | <i>ä</i> | <i>ä</i> ← csuv <i>a</i> |  |
|                   | ↓        | ↓                        |  |
| hegyi             | <i>a</i> | <i>ä</i>                 |  |

A labiális *ä* meglétét a cseremiszb en sokan feltételezték (vö. Szerebrennikov, UAJb XXIX, 224—230. Itkonen, UAJb XLI, 217, Collinder, Comp. Gram. 153 stb.), a kissé palatalizált *ä* pedig a mai napig megvan a cseremiszb mezei nyelvjárásaiban (vö. Sovremennyyj marijskij jazyk. Fonetika. 1960, p. 48). A 2. kategória idején a csuvas *o* és a hegyi cseremiszb *o* között nyilván fonetikai különbség lehetett, ezért vette át a hegyi cseremiszb *ä*-val a csuvas *o*-t, s ugyanez lehetett a helyzet az *a*-val is. E kérdések végleges tisztázására szükség lenne egy csuvas-cseremiszb kontrasztív fonetikára.

\*  
\*  
\*

Befejezésül néhány szó a mongoloknak a jövevényszavakban tükröződő szerepéről a XIII—XIV. században. Nem véletlen, hogy a legtöbb itt tárgyalt mongol szó nemcsak a volgai, hanem számos más nyelvben is megtalálható, mindazokban, amelyek érintkezésbe kerültek a dzsingiszida világbirodalom hódításaival. Igaz a csuvasba eljutott szavak csak töredékét képezik a mongoloktól a különböző nyelvekbe átkerült szavaknak, mégis hűen tükrözik azt a három fő területet, amelyben a mongol hatás a legjelentősebb volt. A mongolsággal a lótarásnak egy speciális formája terjedt el (2, 6, 7, 9, 20, 27, 29), s a mongolok hatására terjedt el a ragadozó-madárral végrehajtott vadászat egyik változata (5, 16, 24). A mongolságnak nem kis hatása volt a társadalmi kapcsolatokra, berendezkedésre is (1, 3, 10, 13, 14, 21, 23, 25, 28 ? 12). A teljes kép természetesen csak a mongol kor összes jövevényszavai korpuszának összeállítása után fog kibontakozni. Ez a kép tükrözni fogja azt a hatást, amelyet a mongol hódítás Euráziára tett.

#### Rövidítések:

#### Mongol adatok

AE A Tarjuman turki wa ajami wa muayati c. anonim munka mongol glosszái<sup>2</sup>  
burL irodalmi burját<sup>3</sup>

<sup>2</sup> M. Th. HOUTSMA, Ein türkisch-arabisches Glossar, Leiden 1894, A. K. KURYŠZANOV, Issledovanie po leksike „tjurkso-arabskogo slovarja“, Alma Ata 1970, N. Poppe: Izvestija AN, 1927, 1009—1040, 1251—1274.

<sup>3</sup> K. M. ČEREMISOV, C. B., Cydendambaev, Burjat-mongol'sko — russkij slovar', Moszkva 1954.

|        |                                                                              |
|--------|------------------------------------------------------------------------------|
| dahHP  | dahur, hajlári nyj. Pöppe <sup>4</sup>                                       |
| dahM   | dahur, Martin <sup>5</sup>                                                   |
| dahMu  | dahur, Muromszkij <sup>6</sup>                                               |
| dahTsL | dahur, cicikári nyj. Ligeti <sup>7</sup>                                     |
| džar   | džarut <sup>8</sup>                                                          |
| drg    | dariganga <sup>9</sup>                                                       |
| Golst  | Golstunskij irodalmi mongol szótára <sup>10</sup>                            |
| Hy     | A Hua-ji ji-jü kinai—mongol szótár <sup>11</sup>                             |
| HyA, B | A Hua-ji ji-jü iratai <sup>12</sup>                                          |
| IMI    | Ibn Muhanna szótárának isztambuli kézírata <sup>13</sup>                     |
| IMM    | Ibn Muhanna szótárának Melioránszkij-féle kézírata <sup>14</sup>             |
| IrMo   | irodalmi mongol                                                              |
| K      | keleti                                                                       |
| kalm   | kalmük <sup>15</sup>                                                         |
| khL    | irodalmi halha <sup>16</sup>                                                 |
| khC    | irodalmi halha Ceval szótára alapján <sup>17</sup>                           |
| KMo    | középmongol                                                                  |
| Kow    | Kowalewski irodalmi mongol szótára <sup>18</sup>                             |
| L      | irodalmi mongol, Lessing szótára alapján <sup>19</sup>                       |
| MA     | A Mukkadimat-al-Adab egy XV. századi kéziratának mongol szavai <sup>20</sup> |
| mgr    | monguor <sup>21</sup>                                                        |

<sup>4</sup> N. N. POPPE, *Dagurskoe narečie*, Leningrad 1930.

<sup>5</sup> S. E. MARTIN, *Dagur Mongolian Grammar*, Bloomington 1961.

<sup>6</sup> S. KALUZYNSKI, *Dagurisches Wörterverzeichnis nach F. V. Muromskis handschriftlichen Sprachaufzeichnungen: RO XXXIII: 1—2 (1969—70)*, pp. 103—144, 109—143.

<sup>7</sup> L. LIGETI, *Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie chinoise 1928—1931*, Budapest 1933.

<sup>8</sup> G. KARA, *Chants d'un barde mongol*, Budapest 1970.

<sup>9</sup> A. RÓNA-TAS, *A Dariganga Vocabulary: AOH XIII(1961)*, 147—174.

<sup>10</sup> K. F. GOL' STUNSKIJ, *Mongol'sko-russkij slovar' I—III + Dopoln.* SPbg 1893—1896.

<sup>11</sup> L. LIGETI, *Monuments en écriture 'phags-pa — Pièces de chancellerie en transcription chinoise*, Budapest 1968, M. LEWICKI, *La langue mongole des transcriptions chinoises du XIV<sup>e</sup> siècle. Le Houa-yi yi-yu de 1389. Édition critique précédée des observations philologiques et accompagnée de la reproduction phototypique du texte*, Wrocław 1949, II., *Vocabulaire-index*, Wrocław 1959, E. HAENISCH, *Sinomongolische Glossare I., Das Hua-I-ih-yü. Abh. der Deutschen AdW zu Berlin*, 1957.

<sup>12</sup> *Id. 11-es jegyzet.*

<sup>13</sup> N. N. POPPE, *Mongol'skij slovar' Mukkadimat al-Adab*, Moszkva—Leningrad 1938, pp. 423—451, vö. még H. EREN, *Ibn Mühenna lugati hakkinda: Türk dili ve tarihi hakinda arastirmalar*, 1950, 150—158, M. WEIERS, *Ein arabisch-mongolischer Wörterspiegel aus der Bibliotheca Corsini in Rom: ZAS VI (1972)*, 7—61.

<sup>14</sup> P. M. MELIORANSKIJ, *Arab filolog o mongol'skom jazyke: Zapiski Vostočnogo Otdelenija Russkogo Arheologičeskogo Obščestva XV (1904)* 75—171.

<sup>15</sup> G. J. RAMSTEDT, *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki 1935.

<sup>16</sup> *Mongol'sko-russkij slovar'*, red. A. LUVSANDÉNDÉV, Moszkva 1957.

<sup>17</sup> J. CÉVÉL, *Mongol chélnij točv tajlbar tol'*, Ulaanbaatr, 1966.

<sup>18</sup> J. E. KOWALEWSKI, *Dictionnaire mongol-russe-français I—III, Kazan'*, 1844—1849.

<sup>19</sup> F. D. LESSING, *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley 1960.

<sup>20</sup> N. N. POPPE, *Mongol'skij slovar' Mukkadimat ab Adab*, Moszkva—Leningrad 1938.

<sup>21</sup> A. DE SMEDT — A. Mostaert, *Dictionnaire monguor-français*, Peip'ing 1933.

|        |                                                                              |
|--------|------------------------------------------------------------------------------|
| mogK   | mogol, kudiri kézirat <sup>22</sup>                                          |
| mogL   | mogol, Leech anyaga, Ligeti kiadásában <sup>23</sup>                         |
| mogMrL | mogol, marda nyj. Ligeti gyűjtése <sup>24</sup>                              |
| MogMSL | mogol, marda nyj, Sabit és Arzanabad vidékéről Ligeti gyűjtése <sup>25</sup> |
| mogR   | mogol, Ramstedt gyűjtése <sup>26</sup>                                       |
| mogZ   | mogol, zirni kézirat <sup>27</sup>                                           |
| MTT    | Mongolok titkos története <sup>28</sup>                                      |
| Ny     | nyugati                                                                      |
| oirK   | nyugatmongóliai ojrát, Kara gyűjtése <sup>29</sup>                           |
| ord    | ordosz <sup>30</sup>                                                         |
| pao    | pao an <sup>31</sup>                                                         |
| Ph     | pagszpa-írással közép-mongol nyelvemlékek <sup>32</sup>                      |
| Qaz    | Hamdullah Kázvini mongol glosszái <sup>33</sup>                              |
| UMo    | új-mongol                                                                    |
| VI     | az isztanbuli négynyelvű szótár mongol szavai <sup>34</sup>                  |

### *Volgai kipcsek adatok*

|       |                                                        |
|-------|--------------------------------------------------------|
| tat   | tatár irodalmi nyelv <sup>35</sup>                     |
| tatDS | tatár nyelvjárási adatok <sup>36</sup>                 |
| tatP  | tatár nyelvjárási adatok Paasonen nyomán <sup>37</sup> |
| tatR  | tatár, Radlov nyomán <sup>38</sup>                     |
| bask  | baskir irodalmi nyelv <sup>39</sup>                    |
| baskP | baskir, Pröhle gyűjtéséből <sup>40</sup>               |

<sup>32</sup> SHINOBU IWAMURA, The Zirni Manuscript, Kyoto 1961, L. Ligeti, A propos du „manuscrit de Zirni”; Asiatic Studies in Honour of Dr. Jitsuzo Tamura, Kyoto 1968, pp. 662–673. SULTAN SHAH HOMAN, A brief criticism on the so-called „Zirni Manuscript”: Zentralasiatische Studien VII(1972), pp. 562–574.

<sup>23</sup> L. LIGETI, Le lexique moghol de R. Leech: AOH IV (1954), pp. 119–157.

<sup>24–25</sup> Vö. <sup>23</sup> és L. Ligeti, Les voyelles longues en moghol: AOH XVII (1964), 1–68.

<sup>26</sup> G. J. RAMSTEDT, Mogholica: JSFOu XXIII (1905), 1–60.

<sup>27</sup> Ld. 22-es jegyzetét.

<sup>28</sup> E. HAENISCH, Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan -ch'ao pi-shi) Geheime Geschichte der Mongolen, Leipzig 1939, L. LIGETI, Histoire secrète des mongols, Budapest 1971.

<sup>29</sup> G. KARA, Notes sur les dialectes oirat de la Mongolie Occidentale: AOH VIII (1959) 111–168.

<sup>30</sup> A. MOSTAERT, Dictionnaire ordos I–III, Peking, 1942–1944.

<sup>31</sup> B. CH. TODAEVA, Baoan'skij jazyk, Moszkva 1964.

<sup>32</sup> L. LIGETI, Monuments en écriture 'phags-pa. Pièces de chancellerie en transcription chinoise: Indices verborum linguae mongolicae monumentis traditorum, I, Budapest 1968, N. Poppe, The Mongolian Monuments in hPags-pa Script, Wiesbaden 1957.

<sup>33</sup> P. PELLIER, Les formes turques et mongoles dans le nomenclature zoologique du Nuzhatu, 'I-kulub: Bulletin of the School of Oriental and African Studies VI (1931), 555–860.

<sup>34</sup> L. LIGETI, Un vocabulaire mongol d'Istanbul: AOH XIV (1962), 3–99.

<sup>35</sup> Tatarsko-russkij slovar', Moszkva 1966.

<sup>36</sup> Tatar telenen dialektologik süzlege, Kazan 1969.

<sup>37</sup> I. KECSKEMÉTI, H. Paasonen's tatarisches Dialektwörterverzeichnis: JSFOu LXVI (1965), 1–47.

<sup>38</sup> W. RADLOFF, Versuch eines Wörterbuches de Türk-Dialecte I–IV, SPbg 1893.

<sup>39</sup> Baškirsko-russkij slovar'. Moszkva 1958.

<sup>40</sup> PRÖHLE V. Baskir nyelvtanulmányok: Keleti Szemle IV–VI (1903–1905), pp. 194–214, 228–271, 12–26.

*Csuvas adatok*

|     |                                                                   |
|-----|-------------------------------------------------------------------|
| Asm | Asmarin Thesaurusának csuvas adatai <sup>41</sup>                 |
| L   | irodalmi csuvas nyelv <sup>42</sup>                               |
| P   | Paasonen csuvas szójegyzéke <sup>43</sup>                         |
| Sp  | Spasszki adatok Paasonen szójegyzékében <sup>44</sup>             |
| PR  | Räsänen kéziratoss glosszái Paasonen szójegyzékéhez <sup>45</sup> |
| UčP | Paasonen adatai egy csuvas tankönyből <sup>46</sup>               |

*Egyéb rövidítések*

|        |                                                                                        |
|--------|----------------------------------------------------------------------------------------|
| AM     | Asia Major                                                                             |
| AOH    | Acta Orientalia Hungarica                                                              |
| ČLČ    | M. Räsänen, Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOU XLVIII, 1920    |
| FUF    | Finnisch-Ugrische Forschungen                                                          |
| JA     | Journal Asiatique                                                                      |
| JeE    | V. G. Jegorov, Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka, 1964                          |
| JSFOu  | Journal de la Société Finno-Ougrienne                                                  |
| KalmWb | G. J. Ramstedt, Kalmückisches Wörterbuch, 1935                                         |
| MEJ    | S. Kaluzynski, Mongolische Elemente in der Jakutischen Sprache, 1961                   |
| MSFOU  | Mémoires de la Société Finno-ougrienne                                                 |
| PT     | Proto török                                                                            |
| PVGA   | N. Poppe, Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen, 1960                        |
| REAS   | G. J. Ramstedt, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I—III, MSFOu 104        |
| REW    | M. Räsänen, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen I—II, 1969—1971 |
| RMSzL  | Russko-Marijskij slovar', 1966                                                         |
| RO     | Rocznik Orientalistyczny                                                               |
| StO    | Studia Orientalia                                                                      |
| SKE    | G. J. Ramstedt, Studies in Korean Etymology, MSFOu XCV, 1949                           |
| TLČ    | M. Räsänen, Die tatarische Lehnwörter im Tscheremissischen, MSFOu L, 1923              |
| TMEN   | G. Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, I—III, 1963—1967      |
| TP     | T'oung Pao                                                                             |
| UAJb   | Ural-Altajische Jahrbücher                                                             |
| UJb    | Ungarische Jahrbücher                                                                  |
| ZAS    | Zentralasiatische Studien                                                              |

<sup>41</sup> N. I. AŠMARIN, Thesaurus linguae tschuvashorum I—XVII, Kazan' 1928 — Čeboksary 1950.

<sup>42</sup> Čuvaško-russkij slovar', pod. red. M. Ja. Sirotkina, Moszkva, 1961.

<sup>43</sup> H. PAASONEN, Csuvas szójegyzék, Budapest 1908.

<sup>44</sup> Ld. 43-as jegyzetet.

<sup>45</sup> M. RÄSÄNEN 1915—1917-ig a csuvasok között gyűjtött. Erre az útra elvitte magával Paasonennek a 43-as jegyzetben idézett szótárát, s abba kiegészítéseket, helyesbítéseket vezetett be. KECSKEMÉTI ISTVÁN szíveségéből idézem RÄSÄNEN kéziratoss bejegyzéseit.

<sup>46</sup> Ld. 43-as jegyzetet.



## LOANWORDS OF MIDDLE MONGOLIAN ORIGIN IN CHUVASH

vön

ANDRÁS RÓNA-TAS

In the first and second part of this paper the author discusses the following MMo loanwords in Chuvash: 1. MMo *abra-* "to save, help, protect" → Chuv *upra-*, 2. MMo *berke* "difficult, hard, serious, skillful, fit" → Chuv *parka* "healthy, solid, strong", 3. MMo *boljal, boljay* "appointed time" → Chuv *pälčav*, 4. MMo *bosaya* "threshold" → Chuv *pusaxa*, 5. MMo *bōdene* "quail" → Chuv *putene*, 6. MMo *būldürge* "loop on a whip handle" → Chuv *pältärka*, 7. MMo *čabidur* "red-dish-yellow with white mane and tail" → Chuv *čuptar*, 8. MMo *čida-* "to be able" → Chuv *čät-* "to endure, to tolerate", 9. MMo *delbege* "reins" → Chuv *tilxepe*, 10. MMo *dem* "help, assistance, the method or way of doing something" → Chuv *tim* "activity", 11. MMo *elbeg* "abundance" → Chuv *ilpek*, 12. MMo *yoigan* "beautiful" → Chuv *xüxem*, 13. MMo *horam* "trace, track" → Chuv *uram* "street, row", 14. MMo *ja'uci* "mediator, go-between" → Chuv \* *šauše* → Cher *saus* and Chuv *yevčē*, 15. MMo *malayai* "cap" → Chuv *mulaxxay*, 16. MMo *mergen* "wise, good marksman" → Chuv \* *markan* → Cher *margan*, 17. MMo \**moqa* "blunt" → Chuv *mäka*, 18. MMo *narad* "pines" → Chuv *narat*, 19. MMo *niy* "dense" → Chuv *nākā* "strong, hard", 20. MMo *noyta* "halter" → Chuv *nuxtā*, 21. MMo *nöker* "mate, consort" → Chuv (*kēr*) *neker*, (*kēr*) *nüker* "the mate of the bridegroom", 22. MMo *qaiči* "scissors" → Chuv *xayčā, xačā*, 23. MMo *qaraul* "guard" → Chuv *xural*, 24. MMo *qarčiya* "falcon, hawk" → Chuv *xurčka*, 25. MMo *quda* "in-law relatives" → Chuv *xāta* "suitor", 26. MMo *siltay* "cause, pretext" → Chuv *sältav*, 27. MMo *sayi* "good" → Chuv *sayā*, 28. MMo *as(a)ra-* "to guard, care, protect" → Chuv *usra-*, 29. MMo *büral* "grey" → Chuv *pāvār, pāvārlā, purlā*.

The majority of these words came into Chuvash by Volga Kipchak (Tatar and Bashkir) mediation and they were borrowed in different times, some of them early, in the period of the Golden Horde, others only recently.

The paper summarizes the conclusions which can be driven for the reconstruction of the MMo language, for the history of the Chuvash language and for the history of the Chuvash loanwords in Cheremis. Since all of the loanwords are younger than the 13th century, any of the phonetic changes which can be concluded from them are also later than the 13th century.



## SZÓTÖRTÉNETI FEJTEGETÉSEK

VELCSOV MÁRTONNÉ

A mérés legősbibb módja a megméréndő dolognak az emberhez önmagához vagy közvetlen környezetének valóságához való hasonlítása. Érthető tehát, hogy a testrészek és a velük kapcsolatos cselekvések nevei közül sok mértékjelölő szóként is előkerül a legtöbb nyelvben. A mértékjelölésnek különböző fokozatai vannak (vö. Népr. és Nytud. XIV, 55—61). Az alábbi fejtegetésekben néhány olyan kifejezés jelentéstörténetét vázolom, amely nem vált hivatalos mértékjelölővé, viszont hosszú idő alatt kikristályosodott állandó jelentései, illetőleg jelentésárnyalatai érdekes adalékkul szolgálhatnak a szótörténet és gondolkodástörténet számára, bemutatva annak a jelentésfejlődésnek egyes fázisait, amelyek — más, ugyanebbe a körbe tartozó szavak esetében — a valódi mértékjelölés kialakulását megelőzhatték.

### Járás

1. A *járás* főnév alapigéje a SchlSzt.-ben fordul elő először, folyamatos igenévi származéka pedig a HB.-ben; földrajzi neveken való korai előfordulását az OklSz. (425) tanúsítja. Magát a főnevet a Jókai-Kódexben találjuk meg először: „Ezt megertuen zent fterenc legottan hamar *yarasual* frater Bernaldhoz fordola” (JókK. 10). A szójegyzékek közül a GyöngySzt. tartalmazza elsőnek, szintén nomen actionis jelentésben: „Ambulacio: ambulandj actus: *Iaraas*” (1228.); „Ambulachra: ambulationes sunt: *Iarasok*” (1230.); a metaforikus használat is felbukkan benne (vö. 2372., 2664.). Az utóbbi szerepben SziKszainál (104) is megvan: „Astrologus, — Eghnek forgasabol es *czillagok iarasabol* iovendölö”; a *jár* és *járó* változatos alkalmazásaira is sok adat van nála.

A NySz. a mértékjelentést nem ismeri. Ennek egyik oka bizonyára az, hogy a *járás* helyett a régi *futamás*, *futamat*(nyi) *futamodat* volt 'stadium' értelemben közhasználatú (vö. NySz. I, 1011), a *járás* csak később vette fel ezt a funkciót. Másik oka, hogy gyakori volt egy vele rokon, korán felbukkanó és a mai napiig élő jelzős szerkezet, amelynek előtagja a *jár* folyamatos melléknévi igeneve, második eleme a *föld* főnév — rendesen viszonyragos formában —: „A zerecsönökel *harmad napi iaro földön* mene belieb a puztaba” (DebrK. 119); „*Neegh napy yaro föld* (PeerK. 102; vö. még NySz. I, 986). A DebrK. (556) a *menő föld*-et is használja a *járó föld*-del együtt: „*Huz napy meneo feld*”; Sylvesternél (ÚT. I, 83b) szintén megvan. A szemlélet alapja mindkét kifejezésben azonos, a jelentés távolságjelölő. A kifejezés létrejöttében persze azzal is számolni kell, hogy az adatok a fordításirodalom gyümölcsei.

Mértékjelölő szerepben elsősorban nagyobb távolságot és egyben hosszabb

időtartamot jelent a *járás* főnév. Ez a kettő egyszerre jut érvényre benne, hiszen e kétféle jelentéstartalom szorosan összefonódik. Ezért találjuk időtartamra utaló jelző társaságában minden ilyen alkalmazásban. Legtöbbször a *nap(i)*, *óra(i)* szavak — amelyeknek saját mennyiségjelzői determinánsuk is van — határozzák meg az alaptagként használt *járás* főnév aktuális jelentését. Az adatok viszonylag későiek: „Castra bidui, biduum, vel biduo absunt ab urbe: *Két napi járás* a' táborhoz a' Vároستól: das Feld-Lager ist zwei Tag weit von der Stadt” (Wagner: Phras. 153; 1750-ből, Nsz.); „*Három nap-ig való járás*, bis drey Tag reisen” (Adámi: Sprachkunst 114; 1763-ből, Nsz.); „Uglya ... határjának hossza *egy nyári egész napi járás* kíván (Vályi A.: Magyar Ország Leirása III, 546; 1799-ből, Nsz.); „... borait Eszéken 3 órai járásra horgyak eladni” (i. m. II, 128). Ilyen távolság és egyszersmind időtartam-meghatározó kifejezések a mai magyar nyelvben is megszokottak, pl.: „... az állomástól a tanya *háromnegyed órai járásra* volt” (Kosztolányi: Pacsirta 9; vö. még ÉrtSz. III, 605).

2. Az alapszó mértékelőre alkalmas volta teszi lehetővé a *-nyi mértékképző* felvételét: a *járásnyi* melléknév létrejöttét. Mindaz, amit fentebb elmondtunk, e származékszóra is érvényes, az alapszóéhoz hasonló bővítményekkel fordul elő: „Mitrovitztól *egy nyári nap járásnyira* fekszik ...” (Molnár J.: Könyvház I, 248; Nsz.; az itt körülírt időtartam viszonylag pontos jelentéstartalmát a közbeiktatott *nyári* melléknév hangsúlyozza); „*Egy nap járásnyi* meszszeség. Distantia itineris unius diei” (Sándor I.: Toldalék 55.); „A híres szekszárdi szőlőhegy, «e gömbölyű, szelíd, színjátszó kék vidék» *félóra járásnyira* van Mihályék házától” (Török Sophie: Első szekszárdi utamról, Babits-Eml. 204). Olykor előfordul, hogy az időtartam-jelentésű determináns maga is mértékképzővel áll: „... kútya nints, hanem  $\frac{1}{2}$  *órányi járásnyirul* ... hordanak vizet” (Vályi A.: Magyar Orsz. Leirása III, 519. Nsz.).

3. Szerkezet tekintetében hasonló a *járásnyi* melléknévhez a *jártányi* származékszó, eltérés csupán a relatív főképzőjében van közöttük. Használata azonban — szinonim volta ellenére — sokkal *szűkebb* körű az előzőénél, egyetlen frazeológiai egységben fordul elő felbukkanása óta: „*Jártányi ereje* sintsen, nem hogy terhet viselhetne” (Pázmány: Préd. 510); „*Jártányi erőnk* sem lesz” (Gvadányi: Rontó Pál 116); (vö. még: NySz. II, 20; ÉrtSz. III, 611).

4. A 'bizonyos, meghatározott idő alatt bejárható terület', illetőleg 'ember vagy állat által rendszeresen felkeresett tájrész' jelentéséből több irányban indul el jelentésbővülés. Régeinek látszik a *járás* főnévnek az ÉrtSz. (III, 605) szerint következőképpen meghatározott jelentése: 'a földközösség korában sorshúzás útján egy évre kiosztott és művelésre fogott gyepes terület'; sajnos példát nem idéz rá. Használatának régiségére több régi kifejezésből is következtetni lehet. Ilyenek a *határjáró levél* vagy *határjárt levél*; ezeknek az elnevezéseknek az alapja feltehetően az a szokás volt, hogy a kiosztott vagy szerzett földterületet körüljárták, hogy határát megállapítsák. HOLUB JÓZSEF (Szily-Eml. 18) idéz ilyen példát: „XVI. sz. elejéről való feljegyzés 1324. IV. 6-i oklevél hátán (N. Múzeum lev. Törzssanyag): «Az Kweches re való *hatar Jarth lewel*» és 1587-ből: «Ennek az erdőnek réghi *hatar iart levelek* tartása ... szerint hatara Szilagi felől az nanthwi patakon inet vagion» ...”. Összevethetjük ezzel a lépéssel való felmérés szokását is (vö. BENDEFFY: Középkori magyar hossz- és területmértékek, lásd: Fejezetek a magyar mérésügy történetéből 64). A *határjárás* főnevet a NySz. (II, 16) is ismeri. (Vö. még Vályinak az 1. pontban már idézett adatával!)

Másképp korán felbukkan a *járás*, (*járó*), 'legelő' jelentésben. Az OklSz.

(426) 1282/1325-ből idézi az alábbi adatot: „Ad locum quendam *Charadajaras* ...” ehhez hasonlót a NySz.-ban (II. 15) is találunk. (BERRÁR alanyi birtokos szerkezetnek mondja az efféléket, vö. A magyar nyelv tört. 433). Előfordul az OklSz.-ban (617) — bár késői adatként — a *marhajáró-föld* ugyanebben az értelemben; a MTsz.(I, 1403) Kassai Szókönyvéből idézi: *marha-járó* 'legelő'. A Nagyszótár cédulaanyagában a pusztá főnév is gyakori ebben a jelentésben: „... ennek [a ménesnek] vagyon... két *járása*, vagy-is legelője” (Muskatirovics: Röv. gond. 7; 1804-ből, Nsz.); „... minek nekünk ez a nagy *járás*, ez a külvaló sok legelő?” (Móra I.: Atyámfiai 73; 1898-ból, Nsz.) E jelentés kialakulásában SEBESTYÉN ÁRPÁD szerint: „... figyelembe kellene venni a legeltetésnek azt a «technikáját», hogy a területet kisebb részekre, fogásokra osztják, és sorjában «*járatják*», legeltetik a jószággal. Ennek oka egyrészt az, hogy legyen ideje a fűnek megnőni ott, ahol éppen nem *jár* az állat, másrészt meg hogy ne *járja* össze, ne tapossa le egyszerre az egész területet. A *Csordajárás*-féle dülőnevek legtöbbször ilyen értelmet őriznek, és nem valamiféle útnak az elnevezései.” (Szíves írásbeli közlését ezúton köszönöm.)

Végül szerintem ide csatlakozik a közigazgatás nyelvéből ismert 'Bezirk' értelem is, amely a XVIII. század óta adathozható, pl.: „32 Processusokra vagy-is *Járásokra*, és 12 Distriktusokra vagy-is Vidékekre valónak el-osztva” (M. Hirmondó 609; 1781-ből, Nsz.); „A' ... summát ... a' ... Mandátáknak ... *járások* szerint ... fizessék-le” (M. Kurir II, 251; 1796-ból, Nsz.) stb. Ez a jelentésfejlődés emlékeztet a *határ* szóéra (vö. MELICH: MNy. XXVI, 161—67).

5. Mint több példában láttuk, a távolság és az idő jelölése szorosan érintkezhet, de egyik jelentésmozzanat előtérbe is kerülhet a másik rovására. Az időfogalom előtérbe jutásáról tanúskodik egy-két olyan időhatározószó, amelynek utótagja a *járás* -t időhatározóragos formája, előtagja — korábban mennyiségjelzője — az *egy* számnév vagy a *mind* számnévi névmás. Így például: „[Az asztali koronákkal a' régiek] *egy járást* a' szemnek 's orrnak-is kedvét kereshetnék” (Mátyus I.: Ó és új Diaet. V, 363; 1792-ből, Nsz.); „Gondolja talán, hogy nekem az ebéd rosszabbul esnék, ha huszonnégy — *egy járást* miért nem huszonöt? — magyar előttem felakasztva lógná?” (Teleki S.: Egyről-másról II, 270; 1882-ből, Nsz.). Tamási Áron ezt is ismeri: „*Egyjárást* előterjesztettem azt a tervemet is, amelyet az álmatlan éjszakában sok gondolkodás után Kovácsoltam össze...” (Ábel a rengetegben 232). A NySz. (II, 15) mind az *egy-járást*, mind a *mind-járást* szót adatolja; az utóbbival függ össze a ma közhasználatú *mindjárt* (R. *mindjártan*) időhatározószó (vö. SzófSz. 206; TESz. II, 928), ez is megtalálható már a középmagyar nyelvben (vö. NySz. II, 20). Keletkezésük módja rokon az *együttal* határozószóéval.

6. A *jár* eredetének kérdése vitatott. VÁMBÉRY (NyK. VIII, 155) török szavakkal kapcsolta össze; BUDENZ (MUSz. 140, UAL. 171) és SIMONYI (NyK. XVI, 266) fgr. eredetre gondolt, de ezek az egyeztetések jelentésbeli akadályok miatt elfogadhatatlanok. A szót sokáig ismeretlen eredetű szavaink közé sorolták (vö. SzófSz. 141), BÁRCZI (MNy. LIII, 189—91) véleménye szerint a *jár* ugyanabba a szócsaládba tartozik, amelybe *gyalog* szavunk, és azzal együtt fgr. előzményre vezethető vissza: „Azt hiszem, komolyan számba vehetjük a DebrGramm. naívnak látszó etimológiáját, illetőleg szócsaládosításának azt a részét, mely a *jár*-t a *gyalog*-gal összekapcsolja. Ilyen módon tehát a *jár* ige megfelelői ugyanazok volnának, mint a *gyalog* alapszaváéi, azaz cseremis *ial*, *jol*, *d'ol*, 'láb'; mórdvin *jalga*, *jalgo* 'gyalog'; finn *jalka* 'láb'; S. lapp *juölke* 'ua.' ” (i. h.). A *jár* BÁRCZI szerint igenévszótó volt, ezért egyeztethető a test-

résznév jelentésű főnevekkel, a végső *r* pedig *l* > *r* hangváltozás eredménye, amelyre gyakran találunk példákat nyelvünkben.

A TESz. II, 260—62. és MSzFE. II, 336-37. szerint a szó továbbra is vitatott eredetű. (A többi etimológiai lehetőséget lásd ott.)

### *Talpalatnyi*

Igéből képzett főnévi, majd ebből továbbképzett melléknévi származék a sokat vitatott talpalatnyi melléknév. A *talpal* 'jár' ige szerepel itt relatív tőként (vö. Nyr. XIX, 372; XXXVI, 97 stb.), bár igen erős asszociációs szálak fűzik a *talp alatt* névutós kifejezéshez. Ezt az is elősegítette, hogy régi nyelvhasználatunkban a *talp aljányi* kifejezés a szinonimája, például: „Egy *talp allyané* földvel nem bír” (Decsi: Adag. 30).

Arany magát a *talpalat* főnevet is használja mértékként: „Mi egy oly *talpalat* földért megyünk, Melynek mi haszna sincs, csak a neve” (Hamlet IV. felv.); „Ne mozduljak ki e helyből soha, ha egy *talpallat* kéne” (János Kir. I. felv.) (Vö. MNy. IV, 85).

A *talpalatnyi* ma is élő szava nyelvünknek. Az ÉrtSz. (VI, 460) tájékoztat arról, hogy csak földre vonatkozó jelző lehet, s igen csekély mennyiséget nevez meg: „Egy *talpalatnyi* föld elég nekem, Hol a tagadás lábát megveti” (Madách: Ember trag.).

Az alapul szolgáló *talp* eredete vitatott (vö. SzófSz. 299). ZOLNAI BÉLA (MNy. LI, 100-2) többféle ötlettel szolgál a szó eredetéhez.

SEBESTYÉN ÁRPÁD a *talpal* ige 'talppal ellát' jelentéséből is érthetőnek véli a talpalatnyi kifejezés mai jelentését. Számomra hihetőbb azonban az az általa is hipotézisnek minősített feltevése, amelyet a következőképpen foglalt össze már idézett megjegyzéseiben: „Talán még azt is érdemes lenne kinyomozni, hogy nincsen-e valami köze e kifejezéshez a 'kerék talpal' jelentésű talpal-nak, amely ... már 1545-ben előfordul. Ha meggondoljuk, hogy a kerék talpa milyen keskeny, hosszú nyomot hagy a földön, lehetségesnek látszik, hogy a *talpalatnyi föld*-et 'hosszú, keskeny parcella' gyanánt értelmezzük.” (Megjegyzését ezúton köszönöm.) Hogy a 'kerék talpvasa' jelentés alapul szolgálhat a mértékjelentés létrejöttéhez, arra analógiaképpen hadd idézzük a német eredetű *sing* ~ *séng* mértéknevünk jelentésfejlődését (vö. VELCSOV MÁRTONNÉ: *Sín, sing, fasing*; Mészöly-Eml. 153—64).

### *Ökölnyi*

1. A szó — éppúgy, mint a *marok*, illetőleg *tenyér* — sajátos helyzetben jelöli a kezet: „Összeszorított állapotban levő kézfej; a kéz ilyen helyzetében négy ujj a rájuk keresztbe tett hüvelykujj alatt szorosan egymáshoz zárul, és végével a tenyérhez szorul...” (ÉrtSz. V, 457).

Az első adat erre a testrésznévre is a SchlSjz.-ből (390.) került elő: „pugnus -*vkul*”; a verekedés, hadakozás eszköze a BrassóiSzt. (17) szerint: „oekeollet valo *hadakozas* — pugna, praelium...”; megvan Szikszainál (90) a testrészek nevei közt: „Pugnus, manus clausa — *Ököl* pugillus manus auersa, — *Kis ököl*, horgas”; SZD<sup>2</sup>-nál (284); Simainál (VSzót. I, 32); Verseghynél (Tiszta Magyarség 121); igei,

ill. igenévi származéka már az ÓMS.-ban: *wklelue*; ebből továbbképzett *öklelet* főnév Szikszainál (175) is előfordul.

A kéz ilyen helyzetben elsősorban nem mérésre alkalmas, hanem ütésre: „Sze-me, mint az acél, a szikrát úgy hányja, Útni készül *ökle csontos buzogánya*.” (Arany: Toldi II, 14); Olykor 'ütés' jelentésben is előfordul maga a főnév, főleg a múlt századi fordításokban (vö. Édes G.: Horász II, 19; Hunfalvy: Pláton munkái 271 stb.).

Mértékjelölő szerepben a főnév csak hasonlat formájában fordul elő. Ma is gyakran hallott szóláshasonlat: Olyan nagy (vagy: Akkora), mint az öklöm (öklöt stb.). Már a XVIII. századtól adatolható: „Faustdick: Vastag mint az Ököly” (Meliboeus: Ung. Sprachmeist. 107; 1774-ből, Nsz.). Ilyenkor gyakoribb a főnév személyragos alakban: „... mint az *ökle* olyan, könyveket hűllat” (Szatsvay S.: Zakkariásnak levelei az ő lelki barátjaihoz. H. n.; 1786-ból, Nsz.); „Hiszen még mikor akkoracska vót mint az *öklöm* mán jó szívet mutatott hezzá” (Mátrai B.: Koncsag Lajkó 11; 1876-tól, Nsz.).

Mint a mértéknévként is használt testrészneveknél általában, itt is a szöveg-környezet függvénye, hogy relatív nagyságot vagy kicsinységet jelent-e a hasonlat alapjául szolgáló *ökl* főnév.

A várhatónál nagyobbat jelent a hasonlat az alábbi idézetben: „... [az apró zsarnok] neve olyan öreg betűkkel jő az újságba, mint az öklöm.” (Vas Gereben I, 431; 1855/86-ból, Nsz.); 'a megszokottnál kisebb' a jelentése: „Ez a vén asszony: ... az egész világot el akarta nyelni, pedig nem volt senkije se, csak *akkora se mint az öklöm*” (Népkölt. Gyűjt. II, 436-7).

Az *ökl*-nek sem a természetes nyelvhasználatban, sem az irodalom nyelvében nem alakult ki önálló mértékjelentése. A megvizsgált hasonlatformákon kívül mérték-jelölésre közvetlenül nem használatos. Ha nem hasonlat a nyelvi alakzat, mindig ott áll utána a nagyságú melléknév, mely a mértékjelzői szerepre közvetve alkalmassá teszi: „... egy ... fiu rövidlátónak adta ki magát, akármeddig *öklönagyságú* bötüt ... a szemé-hez rántott” (Vas Gereben: Nevezzünk I, 198; 1856-ból, Nsz.). Egyedi, a nyelvújításnak köszönhető alkotás a következő szaknyelvi használat — alkalmazója nyomban meg is magyarázza —: „Az *ökl* *teknősbéka* (Testudo geometrica) legkisebb az egész rend-ben, ... *ökl* *nagyságú* ...” (Peregriny E.: Természettörténet 222; 1852-ből, Nsz.).

2. Mértékképzős származék alakult az első személyű birtokos személyjeles formából is: *öklömnyi*. A személyjel azonban itt már elvesztette eredeti funkcióját. Ilyen — társadalmi érvénnyel használt — képzés a többi testrésznév esetében nem található, esetleg egy-két kivételes, egyedi alkotásra bukkantunk.

Az *öklömnyi* származékot az ÉrtSz. (V, 456) külön címszóként is felveszi a kö-vetkező jelentésekkel: „1. *Ökl* *nagyságú*, *akkora*, mint egy felnőtt ember *ökle* ... 2. (tréf, túlzó) Igen kicsiny termetű (személy) ...”; ezenkívül a főnévi használatra is utal.

Fel kell még vennünk a nagyító, túlzó jelentésárnyalatot — amelyről az ÉrtSz. nem szól —: „... jobb, ha valaki egy *kis tsitsóka-mogyorót* elültet, mint ha egy *öklömnyi* dug a földbe” (Pethe F.: Vizsgálódó Magyar Gazda, 75; 1797-ből, Nsz.); „Göngyöli a farkót redves kutyabőrbe, *Öklömnyi* viaszak csüngvén ki belőle (Arany: Toldi szerelme IV, 64); „*Öklömnyi* epert és paradicsomot termeltem” (Dutka Á. A nagy kaland 208). Tehát a származékszó esetében is a szövegkörnyezettől függ a relatív kicsinységre vagy nagyságra vonatkoztatott aktuális jelentés.

3. A személyragtalan *öklömnyi* melléknév jelentéseit is e két fő csoportra oszt-

hatjuk, eredeti jelentése ('akkora, mint egy ököl') helyett a nagyító vagy kicsinyítő szerepe a megszokottabb.

Relatív nagyságot fejez ki például: „... kúta kitisztításával gyakran találnak egy egy *ökölni* igaz timsót ... benne” (Mátyus I.: Ó és új Diaetetica V, 82; 1792-ből, Nsz.). Különösen gyakori a *szem*, illetőleg *könnycsepp* nagyságának jelölésére: „... *ökölönyre* dagadott [a szemem]” (Maróthy M.: Amália 66; 1825-ből, Nsz.); a *verejtékcsepp* jelzőjeként: „... a veriték csöppek *ökölnyi* nagyságban kezdtek hullani ...” (Marosi K.: Mende-mondák 223; 1885-ből, Nsz.); sokszor jelöli a *betű* nagyságát is (vö. *öles betűk*): „... nevét ... *ökölnyi* bötűkkel nyomattam volna ki” (Falusi esték 233; szerző nélkül, 1853—54-ből, Nsz.); „Ott hevert az asztalon valamelyik reggeli lap, első oldalán *ökölnyi* betűkkel azoknak a napoknak a szenzációja ...” (Móra: A Daru utcától ... 245). Olykor valamelyik nagyságot jelölő melléknév a jelentésárnyalatot fokozottan kiemeli: „... *ökölnyi nagy* rubinkövet adok” (József A.: Nagy ajándékok tora). Relatív kicsinységet is gyakran jelent: „[A] laptá[rsak] egy *ökölni* vala” (Mátyus I.: Ó és új Diaetetica VI, 117; 1793-ből, Nsz.); „Fiú született ... Anyja későbbi szavai szerint *ökölnyi* csöppség volt” (Illyés: Petőfi 14).

4. Igei származéka is alakult az *ököl* főnévnek. Ma is ismert köznyelvi használatú ige az *öklöz*. Régi nyelvünkben az *-l* képzős alakulat is élt, vö. ÓMS. *wklelue* 'ököllel ütve'. Nyelvjárásban előfordul testesebb képzőbokkal alakult továbbképzése is: *öklendez* ~ *öklendéz* ~ *öklendöz* 'ököllel többször megüt' (SÁTAI PÁL: Padé nyelvjárásának igeképzői. 196; Bölcsészdoktori ért. Szeged, 1973).

5. Az *ököl* főnév eredete bizonytalan.

## ETYMOLOGISCHE AUSEINANDERSETZUNGEN

VON

FRAU M. VELCSOV

Auf der primitiven Stufe des Messens vergleicht der primitive Mensch den zu messenden Gegenstand den seiner engsten Umgebung zugehörigen Dingen oder der Grösse seiner eigenen Körperteile. Es ist also selbstverständlich, dass die Namen einiger Körperteile oder der mit denen zusammenhängenden Tätigkeiten auch im Ungarischen als Massbezeichnungen vorkommen. Ein Teil dieser Worte wurde für eine gewisse Zeit zur amtlichen Massbezeichnung. Einige von ihnen wurden aber für ungefähre Abschätzungen benutzt; solche sind: *járás* (z. B. *egy óra járásra* 'eine Gehstunde weit von'...); *talpalatnyi* 'fussbreit'; *ökölnyi*, *öklönnyi* 'faustgross'. Die Bedeutungsgeschichte dieser Worte zeigt etwas davon, wie die massbezeichnende Bedeutung der Wortgruppe sich entwickelt haben mag.



# A MAGYAR INDETERMINÁLT (ALANYI) ÉS DETERMINÁLT (TÁRGYAS) IGERAGOZÁSI RENDSZER KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE

NYÍRI ANTAL

**1.** A magyar igeragozási rendszer kialakulásának történetével azóta foglalkozom, mióta az igenevek történetét behatóan tanulmányozom (NYÍRI: Az igenevek történetéhez. *Ámattunk, émettünk.* Nyr. 77: [1953.] 455—59). Magához a kialakulás lényegéhez először 1970-ben szoltam hozzá mint PAPP ISTVÁN doktori értekezésének egyik opponense (az oppenensi fejtegetés a TMB. irattárában van).

Évek hosszú során át elő is adom hallgatóimnak a magyar igeragozás történetét. Az eddigi kutatások eredményeit kritikailag megrostáltam, és azokat a megállapításokat, melyeket a nyelvi adatok véleményem szerint igazoltak, a forrásokra való hivatkozással a helyükre tettem, néhány vonatkozásban saját kutatásaim eredményeivel kiegészítettem, és az indeterminált (alanyi) meg a determinált (tárgyas) igeragozás történetét mindig egymás viszonylatában tárgyaltam. Előadtam az igeragozás történetét az 1971/72. tanév II. felében is, hasonlóképpen az 1972/73. tanév II. felében.

1972. június 20-án „A magyar igeragozás történetéhez” címmel előadást is tartottam a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén (vö.: A Magyar Nyelvtudományi társaság LXVIII. közgyűlése. MNy. LXVIII, 501); 1972 júliusában ezt az előadást több ponton részletesebben kifejtettem, néhány helyen módosítottam, és ekkor írtam meg az *-n* igei személyrag eredetére vonatkozó újabb kutatásaim eredményeit<sup>1</sup>.

Ezek előrebocsátásával közzéteszem a magyar indeterminált (alanyi) és a determinált (tárgyas) igeragozás történetére vonatkozó előadásom summáját.

**2.** Az ősi igeragozási rendszert, amikor még nem volt külön indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozás, GOMBOCZ ZOLTÁN (*Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen* UngJahrb. X, [1930.] 1—15; ÖM. I, 124—140), MÉSZÖLY GEDEON (*A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finn-ugor szempontból.* Budapest, 1930., passim; e mű 1929. május 5-én küldetett meg a kiadónak, vö.: i. m. 3, lapalji jegyzet) és PAPP ISTÁN (*Az állítmányi szerkezet őstörténete.* MNy. III, 7) alapján szervezetileg így rekonstruálhatjuk:

<sup>1</sup> Azóta ez a fejtegetés meg is jelent, vö.: A magyar igeragozás történetéhez. MNy. LXIX. [1973.], 140—158; Zur Geschichte des Personalsuffixes *-n* in den ungarischen Zeitwörtern. FUF. XL, 135—145.

## I.

|       |        |               |
|-------|--------|---------------|
| én    | *vár   | *vár én       |
| te    | *vár   | *vár te       |
| fiú,  | ő      | *vár fiú, ő   |
| mi    | *váruk | *vár én-k     |
| ti    | *váruk | *vár te-k     |
| fiúk, | ők     | *vár fiúk, ők |

Hasonlóképpen: *én kér ~ kér én* stb.

A többes számú rekonstruált alakok egyetemi előadásomban nem szerepeltek. 3. A tárgyas igeragozás kialakulásának kezdetére nézve két, egymástól lényegesen eltérő vélemény áll szemben egymással.

4. Mészöly Gedeon szerint (A Halotti Beszéd tárgyas elb. múlt alakjai 67—8) a determinált igeragozás kialakulása a tranzitív igék egyes 3. személyében indult meg, mégpedig úgy, hogy miután az igei állitmány egyes 3. személyű névmási alanya (\*sš) hozzátapadt az igehez, létrejött a mai *várja* hangörténeti előzménye, a *várja* mellett megvolt a  $\emptyset$  személyragos, ugyancsak egyes 3. személyű *vár*, a *kér* mellett a szintén egyes 3. személyű  $\emptyset$  személyragos *kér*, mégpedig eleinte mindkettő indeterminált és determinált funkcióban egyaránt, majd funkciómegoszlás történt: a *várja*, *kéri* a határozott 3. személyű tárgynak lett a szerkezeti altagja, a *vár*, *kér* pedig az egyéb determinánsoké, köztük a határozatlan 3. személyű tárgyé is.

A *\*vár én*, *\*vár te*, *\*vár ő*, *\*kér én*, *\*kér te*, *\*kér ő*-féle szerkezetekben a személynévmásoknak az igehez való tapadása az 1. és a 2. személyben hamarabb megtörtént, mint a 3. személyben, mert a 3. személy grammatikai alanya nemcsak *ő*, hanem minden és mindenki, ami/aki nem *én* és nem *te*, illetőleg nem *mi* és nem *ti* (Mészöly, i. m. 29), vagyis eszerint az agglutinálódott *várom*, *várod* mellett még jó ideig *\*vár ő*, *\*vár fiú*, *\*vár nő* stb. volt. A Mészöly-féle magyarázat szerint tehát akkor kezdődött meg a determinált és az indeterminált igeragozás szétválása, amikor a *várom*, *várod* után összeolvadt a *\*vár ő > várja* személyragos alakká.

4.1. Mikola Tibor (A -i tárgyrag eredetéhez. NyÉrt. 46: 57—62) szerint az egyes 3. személy -ja/-i ragjának (*vár-ja*, *kér-i*) a névmási előzménye (\*sš) nem nominativusi értékű volt, hanem accusativus, és így terjedt el a magyar igeragozásban az 1. és a 2. személyben is a határozott 3. személyű tárgyra való utalás. E magyarázat szerint a determinált és az indeterminált igeragozás már az alapnyelvben megvolt az egyes 3. személyben, de az 1. és 2. személyben később terjedt el (vö. Hajdú Péter, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. 73—78). — Mikola Tibornak ezt a magyarázatát egyetemi előadásomban elfogadtam, megemlítem azonban, hogy ennek, ti. hogy a determinált igeragozás az egyes 3. személyben accusativusi értékű névmás agglutinálódása által keletkezett, a magyar determinált elbeszélő múlt egyes és többes 3. személyű igealakja ellentmond; az *ő vár-á*, *ők vár-á-k*, *ő kér-é*, *ők kér-é-k* igealakokon ugyanis, mint tudjuk, nincsen igei személyrag, mégis határozott 3. személyű tárgyra utal az elb. múlt egyes és többes 3. személyű  $\emptyset$  személyragos igealak (vö. Mészöly, i. m. 33).

Ez a tény arra mutat, hogy a -ja/-i 3. személyű igei személyragnak accusativusi értékű névmásból való származtatása további vizsgálatot kíván, ez az újabb vizsgálat azonban aligha fogja módosítani azt a megállapítást (vö.: Hajdú Péter, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. 74-5), hogy a determinált és az indeterminált igeragozás elkülönülése a 3. személyben már az alapnyelvben megtörténhetett.

4.2. Az egyes és többes határozott 3. személyű *ő várja, ő kéri* ill. *vár-já-k, kér-i-k* igealak úgy keletkezett, hogy az ősi, többes 3. személyű *\*vár-u-k, \*kér-ü-k* igealakokba belekerült az egyes 3. személyről a *-ja/-i* személyrag, és lett: *vár-já-k, kér-i-k* (MÉSZÖLY, i. m. 67—8).

4.3. Az egyes 3. személy *-ja/-i* (>*-ja, -i*) személyragja a többes 3. személyű *vár-já-k, kér-i-k* után — és ennek hatására — belekerült a többes 2. személyű igealakba: *vár-to-k > vár-já-to-k, kér-tē-k > kér-i-tē-k* (MÉSZÖLY, i. m. 68); ez utóbbiakkal szemben az ősi igeragozás többes 2. személye: *vár-to-k, kér-tē-k* az indeterminált ragozás többes 2. személyű tagja lett (i. m. 68).

4.4 A többes 1. személyben az ősi igealakok: *mi váruk*, illetőleg *várunk* volt; ebből a *mi váruk* átkerült a determinált igeragozásba, a *várunk* pedig az indeterminált igeragozásnak lett a tagja. A *mi váruk* egyes nyelvjárásokban még ma is *-j*-nélkül van, vagyis ősi alakban, általában azonban a *vár-j-á-k, vár-já-to-k* hatására *mi váruk > várjuk* lett; hasonlóképpen lett a *mi kérük > kérjük*. Másképp nem történhetett, mert a *kérem, kéred, kéri, kéritek, kérik* igealakokon sehol sincs *-j*, csak a többes 1. személyben, tehát a *kérük > kérjük* csakis a *várjuk*-félék veláris hangrendű alakok hatására vehette fel a hiátustöltő *-j*-t. Vö. MELICH, A magyar tárgyas igeragozás. 7—9; MÉSZÖLY, i. m. 71—72; 31. Jegyezzük itt meg, hogy MELICH-nek az *ő adi* 'ő adja', *mondi* 'ő mondja', *ő kéri* *-i* személyragjának eredetéről szóló fejtegetése (i. m. 6—21), valamint az *ad-ja* (<*\*odu-j-á*) kijelentő módbeli *-j*-hangja eredetéről vallott nézete (<a felsz. mód *-j* jeléből) nem bizonyult helyesnek (vö. MÉSZÖLY, i. m. 72—3), mert itt hiátustöltő *-j*-vel van dolgunk, az *ad-i, mond-i, vár-i, kér-i* nyelvjárási determinált igealakok pedig úgy keletkeztek, mint az *ő láb-i* 'lába', amint ez ma már — tudomásom szerint — általában elismert tény.

Összefoglalva az eddigieket:

## II.

Az indet. (alanyi) igeragozás  
kezdeté az egyes 3. személyben:

|                 |                |                |               |
|-----------------|----------------|----------------|---------------|
|                 | <i>én</i>      | <i>*vár,</i>   | <i>*kér</i>   |
|                 | <i>te</i>      | <i>*vár,</i>   | <i>*kér</i>   |
| <i>fiú,</i>     | <i>ő</i>       | <i>vár,</i>    | <i>kér</i>    |
|                 | <i>mi</i>      | <i>*váruk,</i> | <i>*kérük</i> |
|                 | <i>ti</i>      | <i>*váruk,</i> | <i>*kérük</i> |
| <i>fiúk, ők</i> | <i>*váruk,</i> | <i>*kérük</i>  |               |

A-det. (tárgyas) igeragozás  
kezdeté az egyes 3. személyben:

|                |               |                   |
|----------------|---------------|-------------------|
| <i>várom,</i>  | <i>kérem</i>  |                   |
| <i>várod,</i>  | <i>kéred</i>  |                   |
| <i>vár-já,</i> | <i>kér-i</i>  | 'őt, azt'         |
| <i>várunk,</i> | <i>kérünk</i> |                   |
| <i>vártok,</i> | <i>kérték</i> |                   |
| <i>*váruk,</i> | <i>*kérük</i> | 'őt', 'öket' stb. |

## III.

Az indet. igeragozás föltehető  
első teljes paradigmája:

én \*vár, \*kér  
te \*vár, \*kér  
ő vár, kér  
mi váruk, \*kérük

ti \*váruk, \*kérük  
ők \*váruk \*kérük

A det. igeragozás föltehető  
első teljes paradigmája:

várom, kérem  
várod, kéred  
várja, kéri  
várunk, kérünk (vö. néhány mai  
nyelvjárással).  
vár~~tok~~, kértek  
várják, kéri

6. A -k egyes 1. személyű indet. személyrag kialakulása. Az alanyelvben agglutinálódott várom, várod, várja mellett még jó ideig az itt közölt indet. ragozási sor volt meg és talán az ugor korban alakulató magyar nyelv előzményében vagy talán az ősmagyar kor első szakaszában keletkezett a várok indet. egyes 1. személyű igealak a det. várom igealakkal szemben.

GOMBÓCZ ZOLTÁN (ÖM. I, 136) szerint az én várok < én váruk a többes 1. személyű mi várunk-ból lett úgy, mint a francia nyelvjárási je sommes (< je suis 'vagyok'), je voudrais (< je veux 'akarok'). De ezt a föltevést a magyar vagy más finnugor nyelv igeragozásának története nem támogatja. PAIS DEZSŐ szerint (MNY. XXVII, 142—143) -k árnyalat, illetőleg deminutív képzőből keletkezett az indet. (alanyi) egyes 1. személyű igei személyrag. Elfogadja ezt JUHÁSZ JENŐ (MNY. XXXV, 282); SÁMSON EDGÁR is (MNY. XLVII, 229—234) a kicsinyítő funkcióból vezeti le a -k egyes 1. személyű alanyi igei személyragot (vö. még B. LŐRINCZY ÉVA, A KT. és szalagjai 130—131; BERRÁR JOLÁN, Magyar tört. mondattan 50, 53).

A -k egyes 1. személyű igei személyrag kicsinyítő képzőből való származtatását támogatja Mészöly felfogása is. Mészöly GEDÉON megállapítása szerint (FUF. XXXIII, 143) az ugor korban nemcsak a család tagjainak, barátainak, védő szellemeinek, saját testrészüknek a nevét látták el diminutív -k képzővel a kedveskedés, gyöngédség kifejezésére, ugyanezt a -k suffixumot kedveskedő kérés céljából a 2. személyű igehez is hozzáfűzték. Így a mai vogulban is: pā jāläkən azt jelenti: 'Kérlek, jer föl' (pā = föl; jāli = 'megy'; -k = prekatív suffixum; n = a 2. személy ragja). Van ilyen a magyarban is: Aluszkálj! Eszikélj! Vö. ehhez: SZABÓ DEZSŐ: Kicsinyítő képzők mint igekepzők (NyK. XXXIV, 13—4): vānti, 'vezet': tārāvānti-kälēm 'gyöngéden átvezetem' stb. Vagyis a vogulban van az egyes 1. személyű alanyra vonatkozólag is diminutív-prekatív (k) képző.

Pótlólag, 1974. febr. 17-én fűzöm ehhez a következőket: Mészöly 1938-ban erről így nyilatkozott (Nyelvtört. fejt; 108): „A gyárté-k és a gyártá-m között csak annyi etimológiai különbség van, hogy az egyik -k, a másikon -m a személyrag. A -k azonos az ún. nyomosító (+dim.) k > g képzővel, mely megvan az -ik > -ig ragban, az en-g-ēm, té-g-ēd alakban stb.; ez a -k a magyar nyelv külön életében jutott az első személyrag funkcióhoz, az -m pedig finnugor korból származó ősi személyrag, megfelelője megvan minden finnugor nyelvben.”

Annak tehát, hogy az ősi én \*vagy, te \*vagy, ő \*vagy paradigma után ez volt a ragozási sor fejlődésének következő mozzanata: én vagyok, te vagy, ő \*vagy, én várok, te \*vár, ő vár, valószínűleg az volt az oka, hogy a beszélő 1. személy önmagát mint alanyt az igei állítmányon gyakorító-diminutív-kedveskedő -k elemmel jelölte

meg, míg vele szemben az egyes 2. személy és a 3. is: *te vagy, ő \*vagy; te \*vár*  $\emptyset$  morfémmával volt továbbra is egy ideig megjelölve, úgy mint ahogy a mai, illetőleg a közelmúlt idők vogul embere a saját testrészéről *-k* diminutív suffixumos főnévvel beszél, a máséről ellenben nyilván diminutív suffixum nélkül.

## IV.

{ Az indet. (alanyi) igeragozás egyes 1. személyének *-k* ragja megjelenik, s a többes 1. *-unk/-ünk* és 2. személy *-tok/-tők* ragjai átkerülnek a tárgyas paradigmából az alanyi paradigmába:

én várok, kérlek, lészlek  
*te \*vár, \*kér, lész*  $\geq$  *lész*  
*fiú, ő vár, kér, lész*  $\geq$  *lész*  
 mi várunk, kérünk, lészünk,  
 ti vártok, kérték, lésték  
*fiúk, ők \*váruk, \*kérük, \*lészük*

A det. (tárgyas) többes 2. személyben analógiásan megjelenik a *-já-* elem, illetőleg a többes 1. személyben a *-j-*:

várom, kérem  
 várod, kéred  
 várja, kéri  
 váruk<sup>1</sup>  $\geq$  *vár-j-uk, kér-ük<sup>1</sup>  $\geq$  kér-j-ük*  
 vár-já-tok, kér-i-tek  
 vár-já-k, kér-i-k

6.1. Az *-sz* igei személyrag az iktelen igék kijelentő mód jelen idő egyes 2. személyű igealakjaiban szerepel: *te vár-sz, kér-sz, örül-sz, ró-sz, sző-sz*, továbbá: az iktelen *ir-and-asz, mën-end-esz*. Van rá adat már a HB.-ben is: *holz*. Elmellőzve most a különféle magyarázó kísérleteket, röviden csak annyit érő az *-sz* személyragról, hogy MÉSZÖLY szerint „Az *sz* jelenképzős igék egyes 2. személyű alakjából eredt ... Szólamritmus okából: *lész*  $\geq$  *lészesz*” (Nyelvtört. fejt. a HB. alapján 91. lapalji jegyzet). Még 1877-ben is találunk ilyen igealakot: *leszesz*. „Hol *leszesz* ma?” (Mikszáth Kálmán ÖM. Tót atyafiak. 32:8; 229). Másutt bővebben foglalkozom ennek az *-sz* igei személyragnak az eredetével és a vele kapcsolatos egyéb kérdésekkel. Itt még csak annyit, hogy a XIX. század közepéig még megvolt az *-sz* személyrag az *-sz, -s, -z* végű igéken is: *te csűsz-sz, keres-sz, habozasz* (ez utóbbi 1847-ből, A magyar nyelv rendszere. Második kiad. 1947., 239), de „*Habzol Habzik*”, ha izes (uo.).

## V.

{ Az indet. (alanyi) egyes 2. személyében megjelenik az *-sz* igei személyrag:

én lészlek, ~ lészlek, várok, kérlek,  
*tē lész* ~ *léssz* ( $\geq$  *lészesz*), *\*vár, \*kér*,  
*fiú, ő lesz* ~ *lész, vár, kér*,  
 mi lészünk ~ *lésszünk, váruk*,  
 ti lésték ~ *lésték, vártok, kérték*,  
*fiúk, ők \*lésszük ~ \*lésszük, \*váruk, \*kérük*,

A det. (tárgyas) igeragozás:

várom, kérem  
 várod, kéred  
 várja, kéri  
 váruk  $\geq$  *várjuk, kérük*  $\geq$  *kérjük*  
 várjátok, kéritek  
 várják, kérik

<sup>1</sup> NB! Némely nyelvjárásban, mint láttuk, a többes 1. személyben még ma is *váruk, kérük* a tárgyas igealak, más nyelvjárásokban pedig megmaradt a tárgyas ragozás többes első személyében is az ősi *várunk, kérünk*, de ugyanez használatos ezekben a nyelvjárásokban a többes 1. személyű alanyi igeragozásban is: *várunk, kérünk*, vagyis ezekben a nyelvjárásokban a többes 1. személyben nem vált külön az alanyi és tárgyas igeragozás.

## VI

{ Az indet. (alanyi) egyes 2. személyen elterjed az -sz személyrag a kijelentő mód jelen időben:

A det. (tárgyas) igeragozás:

én lészék ~ lészék, várok, kérek

várom, kérem

te lészsz, vár-sz, kér-sz

várod, kéred

ő lesz ~ lész; vár, kér

várja, kéri

mi lészünk, várunk, kérünk

váruk > várjuk, kérük > kérjük

ti lésztek, vártok, kérték

várjátok, kéritek

ők \*lészük<sup>1</sup>, \*váruk<sup>1</sup>, \*kérük<sup>1</sup>

várják, kérik

6.2. Az indet. (alanyi) 2. személyű -l igei személyrag megvolt és megvan nyelvműleink legrégibb megfelelő adatai óta az ikes ige minden módjának egyes 2. személyében és az iktelen igeink indet. egyes 2. személyében a kijelentő mód jelen idő és a felszólító mód egyes 2. személye kivételével másutt mindenütt.

Az -s, -sz, -z végű ige, továbbá az -sz/-v tövű iktelen ige (hisz, lész, tész, vész, visz) csak újabban hangzanak a kijelentő mód jelen idő egyes 2. személyben -l személyraggal, ezért aligha kereshetjük az -l igei személyrag eredetét a jelen időben. A -t/-tt időjeles múlt igealakok viszonylag újak, már jóval ezek megjelenése előtt megvolt az -l személyrag. A feltételes mód jelen ideje (várnál, kérnél) szintén aligha lehet az -l személyrag keletkezésének a helye; viszont: mivel az elbeszélő múlt legrégibb igealakjaink közé tartozik, és alakilag is alkalmasnak látszik az -l morféma fölvetelére, ezért föltehetőleg ott kereshetjük az -l igei személyrag első megjelenését.

JUHÁSZ JENŐ föltevése alapján az a vélemény, hogy az -l igei személyrag az -l gyakorító képzőből származik. (MNY. XXXV, 284—5). 1972 júliusában erről a következőket vettem papírra: „De nekem az a véleményem, hogy voltaképpen nem helyes csak gyakorító képzőre gondolnunk az -l igei személyrag eredetének kutatásakor, hiszen az uráli eredetű / képző, — ha annak névszóképzői funkcióit figyelmen kívül hagyjuk is (például a deminutiv / fial:- fialim 'filioli mei', szugolya, zugoly 'Winkel', GYÖRKE, Wortbildungslehre 35, LEHTISALO: MSFOU. LXXII, 147; Bárczi, TihAI. 153; D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés tört. 113; deverbális névszóképző: fédél, fonal stb., D. BARTHA KATALIN i. m. 73) —, mérlegelnünk kell azt a tényt, hogy az uráli eredetű / nemcsak gyakorító (pl. hatol, töröl), hanem mozzanatos (fuvall, lővell), műveltető (aszal), visszaható (fül, vö. fujt ~ fojt, erről LAKÓ GYÖRGY: MNY. XXXVII, 89), denominális igeképző (szól, fehérlik) is lehet (vö. J. GYÖRKE, Die Wortbildungslehre 35—41; LEHTISALO: MSFOU. LXXII, 145—52; 157; 162—4; 164—9; 169—78; D. BARTHA KATALIN, A magy. szóképz. tört. 20—22; 36; 41; 48—49; 55—57; 73—74; 113). — Előmozdíthatja az -l igei személyrag kialakulását nemcsak a gyakorító -l, hanem a mozzanatos -l is; általában minden olyan -l képzős ige, melynek -l képzős alakjával alaki homonima lett a róla levált -l képzővel személyragos alakká lett ige.” — Amikor általános volt az alanyi igeragozásnak ez a sora: én vagyok, te vagy, ő \*vagy; én várok, te \*vár, ő vár, ugyanakkor a lész ~ lé-sz (vö. lé-t) jelen ideje így volt: én lészék ~ lészék, te lész ~ lész, ő lész ~ lész, ugyanennek múlt ideje így volt: én lé-k (rég. nyelvműleinkben sok adat van rá), te \*lé, ő \*lé (vö. később: ő lé-n, lő-n). Volt ennek a \*lé- igezőnek -l gyakorító

<sup>1</sup> Mivel az egyes 3. személyben még nincs -n, nem lehetett meg a többes 3. személyben sem az ők lész-ne-k, vár-na-k, kér-ne-k.

képzős származéka is: *én lélek* = 'én létezek, vagyogatok'. Ez meg is van Balassinál: „Téngek, nem élek, lenni sem *lélek*, mert jutottam bura”. (ECKHARDT SÁNDOR, Balassi Bálint összes művei I, 70: 30. sz. költemény); a NySz. is idézi ezt az adatot a *Lével* címszó alatt (NySz. II, 596), melynek változatai: *leiel*, illetőleg *lejel*, *lével*. Hogy a *lè-sz* igének meg kellett lennie a *lè-sz* többeli hosszú magánhangzós tövének is már az ősmagyar korban, annak bizonyítéka a XV. században is meglevő *lè-t*, melynek a BécsiK.-ben már megvan a *létel* származéka is (vö. KÁROLY SÁNDOR, A Bécsi Kódex nyelvtana); vö. ezt a NySz. *létel* adatainak a sokaságával. — Mindezek a tények kétségtelenné teszik, hogy kellett lennie a *lè-* igetőnek az ősmagyar korban nemcsak *lè-t*, hanem *lè-l* gyakorító képzős származékának is. Az *-l* gyakorító képzős *lè-l* 'létezik' ősmagyar ragozása a kijelentő mód jelen időben így volt: *én lé-l-ék*, *te lé-l*, *ő \*lé-l*; a *lè-sz* ~ *lè-sz* múlt időbeli ragozása ugyanekkor így volt: *én lé-k*, *te \*lé*, *ő \*lé*; ennek 2. személyű *tè tè* alakjára hathatott a gyakorító képzős *lél* jelen idő egyes 2. személyű,  $\emptyset$  személyragos *tè \*lé-l* alakja, fölvehette ennek végződését a múlt idejű *te \*lé*, és lett a *tè \*lé-l* jelen idejű,  $\emptyset$  személyragos igealak hatására a *tè \*lé* múlt idejű egyes 2. személyű igealakból *te lé-l* múlt idő egyes 2. személyű, immár *-l* személyragos igealak. MÉSZÖLY szerint a *hi-sz* ige tövéből származik a *hú-l* ige is, és a *hi-sz* igének múlt idejű egyes 2. személyű alakja *hú-l* 'hittél' is a kódexek korában. Az *észik* ige tövének van *è-lè-gét* származéka, az *iszik* ige tövének pedig *i-llo-gat* képzett alakja, s az *észik* múlt idejű egyes 2. személye: *te é-l*, az *iszik* múlt idejű egyes 2. személye pedig: *te \*i-l* vagy *\*ü-l* volt. Vö.: KRÄUTER FERENC: A *v*-töví igék. NyK. XLII, 320—21.

Az *én kérék*, *te \*kér*, *ő kér* indeterminált ragozási sor korában ennek múlt ideje így volt: *én kéré-k*, *te \*kér-é*, *ő kér-é*, emellett volt *kérè-l* gyakorító képzős ige is, és ennek kijelentő mód jelen időbeli ragozása: *én kéré-l-ék*, *te \*kéré-l* ( $\emptyset$  személyraggal) *ő kéré-l* ( $\emptyset$  személyraggal); a gyakorító képzős  $\emptyset$  személyragos *te \*kéré-l* hathatott a *kér* ige é időjeles egyes 2. személyű (*én kéré-k*) *te \*kér-é* alakjára, és fölvehette a *kéré-l* gyakorító képzős ige *-l* morféimáját, és lehetett ezáltal *te kéré-l*, azaz *-l* személyragos múlt idejű igealak.

Az *-el/-á* időjeles egyes 2. személyű igealakokról elterjedhetett az *-l* személyrag a feltételes mód jelen idő egyes 2. személyére, a *-t/-tt* időjeles múlt idejű alakokra, és az ikes igék jelen és felszólító módjára is: *te lé-l*, *hi-l* ~ *hü-l*, *té-l* ~ *tő-l*, *vé-l* ~ *vő-l*, *vi-l*; *vára-l*, *kéré-l*; *lè-tt-él*, *vár-t-ál*, *lé-né-l* > *lè-nné-l*, *té-né-l* > *tè-nné-l*; *vár-ná-l*, *kér-né-l*; *é-né-l* > *è-nné-l*; *è-szè-l*, *iszo-l*, *è-gyé-l*, *i-gy-ál* stb.

A *lész* ige ragozásának föltehető fejlődése a kijelentő mód jelen és elb. múltban, párhuzamba állítva vele annak gyakorító *-l* képzős *lél* származékát a jelen és elb. múltban:

kijelentő mód jelen idő egyes szám;  
a 2. és 3. személyben  $\emptyset$  személyraggal:

*én lè-sz-ék* ~ *lé-sz-ék*  
*tè lè-sz* ~ *lé-sz* ~ *lè-szesz*  
*ő lè-sz* ~ *lé-sz*

A *lè-sz* ige kijelentő mód  
elb. múlt egyes szám:

*én lé-k*  
*te \*lé* ( $\emptyset$  személyragos)  
*ő \*lé* ( $\emptyset$  személyragos)

a *lè-sz* ~ *lé-sz* ige *lè-* tövének *-l* gyakorító képzős *lél-* származéka kijelentő mód jelen idő egyes szám:

*én lé-l-ék* 'létezek'  
*te \*lé-l* ( $\emptyset$  személyragos)  
*ő lé-l* ( $\emptyset$  személyragos)

A *lè-l* gyakorító képzős ige  
elb. múltja:

*én \*lé-l-é-k* 'létezek'  
*te \*lé-l-é* ( $\emptyset$  személyragos)  
*ő \*lé-l-é* ( $\emptyset$  személyragos)

A *tē lē-sz~lé-sz* (>*lē-szesz*) 1. gyakorító képzős  $\emptyset$  morfémás *te \*lé-l* jelen ideje hathatott a *tē lē-sz~lé-sz*  $\emptyset$  személyragos *tē \*lé* elbeszélő múltjára, és fölvehette a *tē \*lé-l*  $\emptyset$  személyragos jelen idő -l képzőjét, és lett: *tē \*lé* > *tē lé-l*. — Hasonlóképpen a *hi-sz* a *hi-l~hű-l*, az *ész~ész* mellett az *é-l*, *ē-ll* (vö.: *ē-llē-get* 'eszeget', *i-l* 'ittál': *i-llo-gat* 'iszogat'). A *tē \*lé* és az *ő \*lé* elbeszélő múlt meglétét igazolja a későbbi 3. személyű *ő lé-n*; vö. már a HB-ben *levn*, a későbbi *lön*; 1500 körül és később is a *lé-n~lő-n* általánosan el volt terjedve.

7. A -lak, -lek (*vár-lak*, *kér-lek*) igei személyrag. Valószínű, hogy minden olyan -l képzős, tranzitív ige lehetett kiinduló pontja a -lak, -lek határozott egyes/többes 2. személyű tárgyra vonatkozó, egyes szám 1. személyű alanyt is kifejező morfémának, melynek -l képző nélküli igealakjai is elevenek voltak. Ilyen a *kér*: *kérel*, néz: *nézel*, ér: *érel* 'öfter berühren', üt: *ütel*, vet: *vetel* > *vetél* (vö. SÁMSON EDGÁR, A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői 20, 34, 35, 19 stb.). Az *én kérék* mellett lehetett *valakit*, *valamit*, *tégedet*, *titeket*, tárgy (vö.: még ma is: *mi kérünk* nemcsak *téged*, *titeket*, hanem *valakit*, *valamit*, *valakiket*, *valamiket* is); hasonlóképpen a *kérélek* > *kérlek* *valakit*, *valamit*, *téged*, *titeket*. A *kérék* meg a *kérlek* igealak úgy osztozott meg a *valakit*, *valamit*/*téged*, *titeket* determinánsokon, hogy a *kérék* determinánsa lett a *valakit*, *valamit*-határozatlan 3. személyű tárgy, az új *kérlek* igealaknak pedig a 2. személyű *tégedet*, *titeket* lett a determinánsa. — KLEMM ANTAL (MNY. XXI, 257) mutat rá arra, hogy a *kérlek* előzménye *kérelek* volt, és ehhez hasonlóan volt eredetileg *sujtolok*, *emelek*, *nevelek*, *orvosolok* *téged*, *titeket*; az is lehetséges, hogy a *sujtolok* > *sujtollok*, az *orvosolok* > *orvosollok* lett, mint KLEMM magyarázta, de én a *kérlek* és társai alaki szerkezetének, valamint egyes 1. személyű alanyra és egyes/többes 2. személyű tárgyra utalásának létrejöttét általában paradigmából való kiválással magyarázom.

A tranzitív indeterminált igék kijelentő mód jelen idejű ragozása tehát a -lak, -lek személyrag kialakulása előtt így volt:

|        |                                                                                                             |                                                                                                          |
|--------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Egyes  | 1. <i>én kérék vlkit, vmit</i> ,<br>2. <i>te kér(-sz) vlkit, vmit</i> ,<br>3. <i>ő kér vlkit, vmit</i> ,    | <i>*tégedet, *titeket</i><br><i>engemet, minket</i><br><i>engemet, minket</i><br><i>tégedet, titeket</i> |
| Többes | 1. <i>mi kérünk vlkit, vmit</i> ,<br>2. <i>ti kérték vlkit, vmit</i> ,<br>3. <i>ők kérnek vlkit, vmit</i> , | <i>tégedet, titeket</i><br><i>engemet, minket</i><br><i>engemet, minket</i><br><i>tégedet, titeket</i>   |

Az *én kérék* mellett volt ezen igének -l gyakorító képzős származéka is, és ennek ragozása így volt:

|           |                           |                      |                      |                   |                  |
|-----------|---------------------------|----------------------|----------------------|-------------------|------------------|
| <i>én</i> | <i>kérélek</i>            | <i>valaki(ke)t</i> , | <i>valami(ke)t</i> , | <i>*tégedet</i> , | <i>*titeket</i>  |
| <i>te</i> | <i>*kérēl<sup>1</sup></i> | <i>valaki(ke)t</i> , | <i>valami(ke)t</i> , | <i>engemet</i> ,  | <i>minket</i>    |
| <i>ő</i>  | <i>kérēl<sup>1</sup></i>  | <i>valaki(ke)t</i> , | <i>valami(ke)t</i> , | <i>tégedet</i> ,  | <i>titeket</i> . |

Az *én kérélek* > *kérlek* fejlődés után, mivel vele párhuzamosan megvolt — ma is megvan — az *én kérék*, és eredetileg mind a kettőnek ugyanazok voltak az acc.

<sup>1</sup>  $\emptyset$  személyragos igealakok, mint: *én vagyok*, *te vagy*, *ő \*vagy*.



determinánsai (*valaki(ke)t*, *valami(ke)t*, *tégedet/titeket*), az *én kérék* meg a (*kérek* >.) *kérék* ugyanazon accusativusi determinánsokat úgy osztották meg, hogy az *én kérék* ezután már csak a határozatlan egyes/többes 3. személyt vette maga mellé tárgyként (*valaki(ke)t*, *valami(ke)t*), az új *kérék* pedig csak az egyes/többes 2. személyt (*tégedet/titeket*). Mivel azonban a többes 1. személy *kérünk*-nek nem alakult ki 7 morfémas változata (\**kérünk*), a *kérünk* továbbra is megtartotta a határozatlan egyes/többes 3. személyre való utalás (*kérünk valaki(ke)t*, *valami(ke)t*) és az egyes/többes 2. személyre való utalás lehetőségét is (*kérünk téged/titeket*). De ez szükségképpen azt eredményezte, hogy a *kérék valaki(ke)t*, *valami(ke)t* szerkezettel szemben a *kér-lek* -lek morféma az egyes/többes 2. személyre (*téged*, *titeket*) vonatkozott, és ez a 2. személyű tárgyra való vonatkozás a gyakorító képzőből lett -l-hez kötődött. Ezért mutat ez az -l az egyes/többes 1. személyű tárgyra, a -k pedig az egyes 1. személyű alanyra.

8. Az indeterminált (alanyi) igeragozás egyes 3. személyű -n személyragja viszonylag későn, de még az ősmagyar korban jelentkezhetett. Eredetéről két vélemény van. Az általánosan elfogadott nézet szerint az -n igei személyrag deverbális névszóképzőből származott.

A másik vélemény szerint (MÉSZÖLY GEDEON, Nyelvtörténeti fejtegetések 90—112; Ómagyar szövegek 203—7) az egyes 3. személyű -n igei személyrag -n határozóragos határozói ige-nevek egyes 3. személyű igei állítmányokként is szerepelhettek: *té-n* (a *téven* igenév előzménye), *hűn* ~ *hűn* (a *híven* előzménye) eredetileg határozói ige-nevek voltak, és ebben a minőségükben egyes 3. személyű igei állítmányok is lehettek, és így alakult ki az *én té-k* ~ *tő-k*, *té té-l* ~ *tő-l*, *ő té-n* ~ *tő-n* paradigma, melyből már kiválhatott az -n igei személyrag, és átmehetett más igealakokra is, a *vágyon*, *megyén* azonban lehet, hogy nem anatógiás személyragos alakulat, legalábbis a *vágyon* eredetileg csakugyan igenév lehetett (vö. Nyh<sup>7</sup> 88). A *té-n* ~ *tő-n*: *té-n-ek* ~ *tő-n-ek* stb. alapján jöhetett létre a többes 3. személyű -nak/-nek igei személyrag: *vagy-nak* > *vannak* (: > *van*); *vár-nak*, *kér-nak*, *vár-á-nak*, *kér-é-nak*; *vár-tá-nak*, *kér-te-nak*, *vár-ná-nak*, *kér-né-nak*, *vár-ja-nak*, *kér-je-nak*. A cser. múlt idejű *ulán* 'vala': magyar *vágyon* 'ist' igeidőbeli viszonyára nézve vö. az osztj. *mén-* (~magy. *mén-*) tö képző és időjel nélküli múlt idejű *mən-əm* 'mentem' alakját (a jelen idő ugyanitt -t- képzővel *mén-t-ám* 'megyek') a magyar *mén-ék* > *ményék* > *megyék* alakjával. (Vö. HAJDÚ PÉTER, Bevezetés 73; GÜLYA JÁNOS: NyK. LXVII, 200—2; továbbá: MÉSZÖLY GEDEON, i. m. 26—8).

BEKE ÖDÖN (Cser. nyelvt. 163): „... az -n-es igenévnek mindig (BEKE ÖDÖN kiemelése) határozó szerepe van. Az -n suffixum tehát BUDENZ szerint nem lehet más, mint *locativus* rag, amely névszoknál ma már leginkább csak *essivus* jelentésben fordul elő. WIEDEMANN nézete is ez (125.). Ennek ellenére BEKE az itt idézett cseremiszi ige-neveket és társait nem határozóragos alakulatoknak tartja, hanem csatlakozik SZINNYEIHEZ, aki ezek -n elemét valóságos, eredeti képzőknek veszi (BEKE, i. m. 163). Ezzel — véleményem szerint — az ige-nevek eredetének kutatása és történeti mivoltának megállapítása helytelen útra siklott át.

A cser. *locativus* -n-re: cser. *βār* 'hely': *βāran* 'helyenként' *essivus*: *pi* 'kutya': *piən* 'mint kutya' időhat. *βeremä* 'idő' (<orosz): *βeremän* 'időtájt' (BEKE, Cser. nyelvt. 221—27); *tü-nə* 'kint' (HAJDÚ, Bev. 120).

Az -n igei személyrag megjelenése a kijelentő mód elbeszélő múlt egyes 3. személyén.

Egyes: én lé-k ~ lõ-k  
 te lé-l ~ lõ-l  
 ő \*lé > lé-n ~ lõ-n  
 Többes: mi lé-n-k ~ lõ-n-k  
 ti lé-të-k ~ lõ-tõ-k  
 ők lé-ne-k ~ lõ-ne-k

hi-n ~ hũ-n, té-n ~ tõ-n, vé-n ~ vő-n, ví-n ~ vű-n; é-n ~ ő-n 'evett', iün ~ ű-n; alú-n stb.; nyelvjárásainkban az -n igei személyrag széleskörűen el (van) terjedve. Erről másutt bővebben szólok.<sup>1</sup> Vö. cser. lin 'lévén' és 'lön' stb.

Az -n igei személyrag a kijelentő mód elbeszélő múlt egyes. 3. személyéről átke-  
 rült az -sz/-v tövő kijelentő mód jelen egyes 3. személyére és a többes 3. személyre:

Egyes: én lészëk  
 te lészësz  
 ő lészën  
 Többes: mi lészünk  
 ti lésztek  
 ők \*lészënek > lésznek

Hasonlóképpen: hiszën: hisznek, tészën: tésznek, vészën: vésznek, viszën: visznek; észnek, isznak; aluszon (az alszik újabb): alusznak; vagyon: vagynak > van-nak: > van; mëgyën: mën-nek, ő mëgyën: > ő mëgy; ekkor kapta az indet. (alanyi) igeragozási sor mai alaktani szerkezetét.

Kijelentő mód jelen idő:

én vár-ok, kér-ek, lész-ëk  
 te vár-sz, kér-sz, lész-ész (később: lész-ël)  
 ő vár, kér, (lész-ën >) lész  
 mi vár-un-k, kér-ün-k, lész-ün-k  
 ti vár-tok, kér-të-k, lész-të-k  
 ők vár-na-k, kér-ne-k, lész-ne-k stb.

Elb. múlt indet. (alanyi):

én vár-é-k, kér-é-k  
 te vár-á-l, kér-é-l  
 ő vár-á > vár-a, kér-é > kér-e  
 mi vár-á-n-k, kér-é-n-k  
 ti vár-á-to-k, kér-é-të-k  
 ők vár-á-na-k, kér-é-ne-k

Elb. múlt det. (tárgyas)

vár-á-m, kér-é-m  
 vár-á-d, kér-é-d  
 vár-á, kér-é  
 vár-á-n-k,<sup>2</sup> kér-é-n-k<sup>2</sup>  
 vár-á-to-k, kér-é-te-k  
 vár-á-k, kér-é-k

<sup>1</sup> Az erről szóló fejtegetés megjelent 1973-ban, I. fentebb: FUF. XL., 135—145.

<sup>2</sup> Egyes nyelvjárásokban a det. elb. múlt többes 1. személyű *mi vár-ó-k* igealak használatos; ez eredetére nézve a *vár-ó* igenév -k többes jellel ellátott alakja (HORGER: A többes 1. személyű tárgyas igealakok rajga és a magyar igeragozás őstörténete. Csengery Emlékkönyv [1926.] 179—188); ennek hatására a *vár-ná-n-k* det. (tárgyas) igealakként is szereplő alaki szerkezet helyett a det. ragozásban a *vár-nó-k* lett a választékos stílus feltételes módbeli többes 1. személyű kifejezője.

A *vár-t-ak* > *vár-ta-na-k*; *vár-ná-na-k*, *jár-jo-n*: *jár-ja-na-k* stb. az előbbiektől analógiájára *lé-n*: *lé-ne-k*, *té-n*: *té-ne-k*; *alú-n*: *alú-na-k*; *vagyon*: *vagy-na-k* > *van-nak*: > *van*; *leszen*: *lész-ne-k*, *tész-ne-k* stb. A mai *lesz*, *tesz*, *vész* stb. elvonás által keletkezett újabb alakok: *lésznek*: > *lesz* stb., *vagyon* > *vagynak* > *vannak*: *van* stb.

9. Lehetséges, hogy az indeterminált (alanyi) és a determinált (tárgyas) igeragozás egymással párhuzamba állított paradigmáinak történeti mozzanatai — egymáshoz viszonyítva — nem mindig abban a párhuzamban folytak le, mint ahogy fölvázoltam; az is lehetséges, hogy az általam fölvázolt rendszer-fejlődés itt-ott vitatható; arról azonban meg vagyok győződve, hogy az itt előadott igeragozási rendszer-fejlődés általános menete, a fejlődés hosszú és bonyolult folyamata, az egyes ragozási mozzanatok alakulása a két (indeterminált — determinált) ragozási rendszer párhuzamos fejlődésére nézve — legfeljebb némi fáziseltolódással — megfelelő a történeti valóságnak.

\* \* \*

Amint e közlemény elején is jeleztem, az igeragozás történetét az 1971/72. tanév II. félévében is előadtam, mégpedig úgy, ahogy itt is közöltem. 1972. június 20-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén „A magyar igeragozás történetéhez” címmel csak a *-k*, az *-sz* és a *-lak/-lek* igei személyrag eredetét adtam elő úgy, mint ahogy ebben a közleményben is olvasható; az *-l* igei személyrag eredetéről akkor az idő rövideje miatt azt mondtam, hogy az föltehetőleg szintén diminutív eredetű lehet; arra ott nem volt idő, hogy az *-l* igei személyragnak a *lé-l*-féle származékokból való keletkezési lehetőségéről is beszéljek, mert az hosszabb fejtegetést kívánt volna; ezért nem említettem meg azt sem, hogy az 1971/72. tanév II. félében az *-l* igei személyrag eredetéről azt a magyarázatot mondtam el hallgatóimnak, hogy az *-l* igei személyrag a *lél* 'létezik', *kérel*  $\approx$  *kérel* 'kéreget' -féléről vált igei személyraggá. Az előadásom utáni eszmecsere alkalmával RÁCZ ENDRE az *-l* igei személyrag eredetére nézve ezt a magyarázatot valószínűbbnek tartotta, mint a diminutív képzőből való származást. Voltaképpen én is.

Bizonyos okok arra is késztetnek, hogy hivatkozzam arra is: „A magyar igeragozás történetéhez” című cikkemet 1972 augusztusának elején küldtem el SZATHMÁRI ISTVÁNNAK, a Magyar Nyelvtudományi Társaság főtítkárának a szerkesztőséghez közlésre való továbbítás céljából, s a MNy. azon füzetének a kézírata, melyben cikkem megjelent, 1973. március 6-án érkezett a nyomdába, vagyis előbb nyomdába került, mint ahogy a Néprajz és Nyelvtudomány ezen füzetének a kézíratai a szerkesztő bizottsághoz beérkeztek.

## DIE GESCHICHTE DES UNGARISCHEN INDETERMINIERTEN (SUBJEKTIVEN) UND DETERMINIERTEN (OBJEKTIVEN) KONJUGATION IM UNGARISCHEN

ANTAL NYÍRI

Der Verfasser stellt auf Grund der Ergebnisse der bisherigen sowie der eigenen Forschung dar, wie sich die indeterminierte (subjektive) und determinierte (objektive) Konjugationen stufenweise in gegenseitigen Beziehungen wahrscheinlich herausgebildet haben.



## A MAGYAR TÁRGYAS IGERAGOZÁS KIALAKULÁSÁNAK RELATÍV KRONOLÓGIÁJÁHOZ

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

1. A tárgyas ragozás keletkezéséről a legutóbbi évtizedben vált elfogadottá az a nézet, hogy az egyes szám harmadik személyű személyragban (amely a nyelvészek egybehangzó véleménye szerint az új ragozási rendszer elindítója volt) eredetileg accusativusi névmást kell látnunk. (MIKOLA: A -*t* tárgyrag eredetéhez, Nytud. Ért. 46. 57—62.; Uő.: A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez, MNy. LXII. 441—461.; HAJDÚ: A magyar nyelv finnugor alapjai. Bp. 1965. 93.; Uő.: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Bp. 1966. 76.; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR: A magyar nyelv története. Bp. 1967. 422.) A finnugor és szamojéd nyelvi adatok egybevetése nyomán a két ragozás szétválásának kezdetét sem az ugor korra teszik (mint MELICH: A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 52. MÉSZÖLY: A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai. Bp. 1931. 67.; BERRÁR: Magyar Történeti Mondattan 1957. 54.), vagy még későbbre (vö.: RÉDEI: A tárgyas igeragozás kialakulása. MNy. LVIII. 425.; BÁRCZI: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1966. 58., 60.). HAJDÚ már az uráli alapszavak feltételezi az alakjában és funkciójában egyaránt elkülönülő harmadik személyű személyragos igealak meglétét a személyrag nélküli mellett. Ennek kapcsán át kellett értékelnie az uráli alapszavak feltételezésénél meglevő igeragozási rendszert is (A m. nyelv fgr. alapjai 89—94.; BevUrNytud. 73—77.; 140—144.).

A megváltozott alapok szükségessé teszik a kétfajta igeragozás külön nyelvi fejlődéséről vallott s még mindig a régi alapokra épülő hipotézisek felülvizsgálatát is: mennyire állóképesek.

2.1. Ha nem ragaszkodunk ahhoz a felfogáshoz, hogy a tárgyas alakok kivétel nélkül ráértéssel nyerhették határozott tárgyra — sőt „a tárgy határozottságára” utaló jelentéstartalmukat (RÉDEI: i. m. 432.; BÁRCZI: A tárgyrag eredetének kérdéséhez MNy. LXI. 276.), hanem vállaljuk azt a véleményt, hogy a tárgyas ragozás csírája egy tárgyi funkciót betöltő, határozott jelentéstartalmú névmás agglutinálódásából kelt ki, akkor nem tűnik szükségszerűnek az sem, hogy már a magyar tárgyas ragozás kialakulása előtt feltételezzük csaknem valamennyi igei személyragunk meglétét (pl. RÉDEI összefoglalása i. m. 424.), amelyek hosszú ideig tartó használatbeli ingadozás után funkciómegoszlással válhattak két külön ragrendszerre — végeredményben meglehetősen tarka keveredést mutató az azonos rendszerbe tömörült személyragok eredetét illetően.

Legősbibb igei személyragjaink kétségkívül a névmási eredetű, az uráli alapszavak visszavezethető *-m*, *-d*, *Ø*, és az alany többes számának kifejezésére ehhez többes szám jelet kapcsolva kialakított *-m•k*, *-t•k*, *Øk*. Ezek maradéktalanul el tudták látni fel-

adatukat: az igei állítmányon kifejezték a cselekvő alanyt, kombinálhatók voltak az idő- és módjelekkel is. A nyelvek fejlődésében megnyilvánuló célszerűség éppen nem teszi indokolttá, hogy ennek a pontos, ökonomikus rendszernek a tagjai mellé egyre újabb és újabb ragok keletkezzenek, s a korábbiakkal párhuzamosan, velük azonos funkcióban jelentkezve, anyagául szolgálhassanak egy majdani funkciómegoszlásnak. Kézikönyveink hangsúlyozzák, hogy az *-sz*, *-l*, *-n* személyragok kialakulásának elengedhetetlen feltétele volt ezen formánsok eredeti képző-, illetve időjel funkciójának elavulása. De hogy személyragként kelhessenek új életre, ahhoz legalább ilyen fontos volt a szükséglet, amely az új személyragok kialakulását megkívánta, mert nélkülük hiány jelentkezett a nyelvi rendszerben. Személyraggá válásukkal ezt a hiányt kellett kitölteniök, ismét zavartalanná téve így a kommunikáció lehetőségét.<sup>1</sup>

RÉDEI szerint a tárgyas és alanyi ragozás különválása előtti ősmagyar korban léteztek már a következő személyragok:

|            |                                       |             |                            |
|------------|---------------------------------------|-------------|----------------------------|
| Egyes szám | 1. <i>-m</i>                          | Többes szám | 1. <i>-møk</i> , <i>-k</i> |
|            | 2. <i>-d</i> , <i>-sz</i> , <i>-l</i> |             | 2. <i>-tøk</i> , <i>-k</i> |
|            | 3. <i>-ø</i> , <i>-n</i>              |             | 3. <i>-k</i> , <i>-nøk</i> |

Ezek mellett még hosszú ideig használatosnak tételezi fel valamennyi személyben a személyragtalan igealakokat (i. m. 424.).<sup>2</sup>

A kommunikációs tartalom világosságának azonban csak kárára válhatott volna az azonos funkciójú elemeknek ilyen bősége, hiszen még artikulációs indok sem játszhatott szerepet kialakításukban, mint ahogy szerepet játszik pl. mai nyelvünkben az *-sz* és *-l* azonos funkcióban, mégis jól különváló területen történő alkalmazásában. (Vö. A mai magyar nyelv rendszere. 1970. I. 500.) Legősibb egyes szám második személyű személyragunk, a *-d* ma is minden hangtani helyzetben megállja a helyét, ha tárgyas az ige ragozása, kizárólag funkcionális alapon állva opposícióban az *-sz*, az *-l* és a *-ø* személyraggal egyaránt.<sup>3</sup> A nagyszámú magyar igerag létrejöttének indokát kutatva könnyen elképzelhetjük, hogy ősi személyragjaink a nyelvfejlődés valamely későbbi fokán kevésnek bizonyultak mindazon feladat betöltésére, amelyet be kellett volna már tölteniök. Ez adhatta a kellő impulzust arra, hogy a beszédtevékenység során a mondanivaló egyértelműbb kifejezésére új eszközöket keressenek a beszélők. Az újabb szerepre azonban valamely már meglevő nyelvi eszköz csak akkor lehetett alkalmas, ha olyan szintaktikai helyzetbe kerülhetett a beszéd során, hogy átvehette azt a funkciót, amelyet a beszélő szánt neki, s ezt az újabb funkciót a hallgató is érzékelhette.

2.2. Abban a korábbi nézetek is megegyeztek, hogy a harmadik személyben indulhatott meg a tárgyas igeragozás kiépülése, de ezt úgy képzelték, hogy a két párhuzamosan használt, teljesen azonos értékű igealak közül a hosszabbra egy idő múlva ráértették a határozott harmadik személyű tárgy fogalmát (MÉSZÖLY: i. m.

<sup>1</sup> RÉDEI az *-n* személyraggá válásáról megjegyzi: „Véleményem szerint az *-n* személyragnak a felszólító módban való elterjedését az a körülmény segítette elő, hogy a ragtalan igealak (*várj*, *kérj*) már korábban a 2. személy jelölésére foglaldott le” (i. m. 424.) Érdekes, hogy az *-sz* és *-l* személyraggal kapcsolatban nem keres ilyen húzóerőt, elegendő magyarázatnak tartja a spontán átértékelődés lehetőségét.

<sup>2</sup> BÁRCZI a felsoroltakon kívül még a *-k*, *-a*, *-e*, *-i* meglétével is számol (A magyar nyelv életrajza i. h.).

<sup>3</sup> Ez a tény indíthatta RÉDEI-t arra a feltevésre, hogy az *-sz* és *-l* személyraggá válásának folyamata valószínűleg „csak a két igeragozás létrejöttével zárult le” (i. m. 424.).

65. skk. BERRÁR: MTM 54.), majd ezután a többi személyben kezdtek elkülönülni az addigra nagy bőségben létrejött személyragok. (BÁRCZI: MNy. LXI 279. — A magyar nyelv életrajza 57—60.; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR: i. m. 422-3. — PAIS szerint is hasonló folyamat ment végbe, de a tárgyas ragozás kialakulása megelőzte az ettől függetlenül meglevő vegyes alakú igeelemek alanyi ragozássá szerveződését: MNy. XL 194—195.).

MIKOLA megtalálta a tárgyas igeragozási rendszer kialakulásának magvát az ige mögé accusativusi értékben csatlakozó, határozott dologra visszautaló (tehát határozott jelentéstartalommal feltöltött) névmásban. HAJDÚ bebizonyította, hogy ez a névmás már az alapnyelvben személyragként agglutinálódhatott, s minden esetben harmadik személyű határozott tárgyra utalt. Ez az elmélet kizárja annak a lehetőségét, hogy a személyragos alakot valaha is használhatták „ingadozóan”, alanyi ragozású funkcióban is (vö.: MIKOLA MNy. LXII 458.). A többi személyre vonatkozólag azonban még MIKOLA is magáévá teszi a többi azonos elem funkciómegoszlásának gondolatát, feltételezve e több azonos elemnek a tárgyas ragozás kialakulásától független létrejöttét (MIKOLA: MNy. LXII 461.). Pedig ez annak a célszerűségnek mond ellent, amelynek jelentőségét a nyelvek fejlődésében ő maga is kiemeli. A „szükséglet” meghatározó szerepéből kiindulva a funkciómegoszlásnál valószínűbbnek tűnik, hogy azok a személyragok, amelyek nem hozhatók genetikai összefüggésbe az ősi személyes névmásokkal, nem voltak meg a tárgyas és az alanyi rendszer különválása előtt, hanem éppen e folyamat során adaptálódtak raggá a magyar nyelv külön életében.

Az uráli alapnyelvből erre az időre a következő személyragokat hozhatta magával a magyar nyelv:

|            |                            |             |                    |
|------------|----------------------------|-------------|--------------------|
| Egyes szám | 1. -m                      | Többes szám | 1. -m•k            |
|            | 2. (-t) > -d               |             | 2. -t•k            |
|            | 3. Ø    (s• > 9•) > -a-e-i |             | 3. Øk    -ak-ek-ik |

Ezeknek a személyragoknak a használata általános lehetett minden helyzetben, kivéve a személyragos harmadik személyt, amely csak a tárgyas funkcióban jelenhetett meg. Az agglutinálódás is közrejátszhatott abban, hogy a beleépült személyes névmásnak eredeti objektum volta halványodott, s mivel kizárólag harmadik személyben fordulhatott elő, jelenléte az ige mindíg feltételezte a harmadik személyű alanyt is. Mikor ebben a személyragban a nyelvérték számára már elválaszthatatlan lett egymástól a két széma — amelyből az egyiket (az alany személyét) tulajdonképpen itt még mindig a Ø morféma „hordozta” —, valószínűleg kiterjedhetett ez a komplex jelentéstartalom a többi személynek eredetileg csak alanyt jelölő ragjára is<sup>4</sup>.

<sup>4</sup> A személyjelölő elemek (mind a Vx, mind a Px) agglutinálódása lezárult már erre az időre, s a szó tövétől nem választhatta el többé semmiféle újabb határozói vagy tárgyi toldalék. A magyar nyelv ekkori állapotában már a névszók körében is bizonyára a Px + Cx sorrend lehetett az uralkodó (vö.: HAJDÚ: Bevezetés az uráli nyelvtudományba 70.), míg az igeik esetében tő + Vx után következő accusativusi személyes (v. mutató) névmás szintaktikai kapcsolatából jelentéstapadással gazdagodott a Vx tartalma. — A mordvin nyelv mindmáig megtartotta a névszóragozásban is a Cx + Px sorrendet, a személyt jelölő morféma zárja le a szerkezetet: erzamd. jalga-do-m, jalga-do-t, jalga-do-nzo; moksamd. or-də-n, or-də-t, or-də-nza. Bizonyára az igeik esetében sem volt akadály annak, hogy a Vx elé belépjen a szó testébe egy olyan elem, amely a cselekvés tárgyát jelzi. Ha nem is lehet a mai mordvin tárgyas személyragokat mechanikusan, a tárgyi és alanyi személyes névmások összevonásából megmagyarázni, mint korábban próbálták (vö.: Szerebrennyikov: Isztoriescszkaja morfologija mordovszkih jazükov, Moszkva 1967. 172—3.), az 1. személyű tárgyra utaló igealakokban

2.3. Elképzelésünk szerint a rendszerek elkülönülésének második lépcsőfoka éppen az egyes szám második személye lehetett. Szembetűnő, hogy a magyarban a harmadik személy ragos alakján kívül az egyes szám második személyű *-d* az egyetlen olyan ősi személyragunk, amely a teljes igeparadigmában kizárólag tárgyas alakokban szerepel. Ez volt a második olyan tagja a paradigmának, amelyen a  $\emptyset$  morféma a szituáció egyértelműsége folytán jelölhette az alany személyét — a felszólító módban. Ezenkívül nincs kizárva, hogy erre az időre e személyrag már zöngésült, s ezáltal alakjában is eltávolodott nemcsak a második személyű névmástól, hanem a többes szám 2. személyre utaló ragjától is, amelyen a pluralis jele konzerválta az eredeti formát. Két oldalról indulhatott meg a támadás a *-d*-nek alanyi személyragként való funkcionálása ellen: egyrészt a felszólító mód eredetileg bizonyára mindig ragtalan alakját is kezdhették csak határozott tárgy nélküli mondatokban használni, s a harmadik személy analógiájára a személyragos, *-d*-s formával a határozott tárgyra utalást jelölni, — másrészt a kijelentő módban is zavaró lehetett ennek a már komplex, tehát a tárgyat is kifejező jelentéstartalmú morfémanak az alkalmazása nyilvánvalóan tárgyatlan esetekben, ezért inkább elhagyták. Így válhatott ragtalanná a második személyben két leggyakoribb ősi intranszitiv igénk: *vagy, mégy*. Hasonlóképpen önellentmondásnak tűnhetett a visszaható jelentésű igéken is a *-d* használata, amelyek ugyancsak egyre gyakrabban maradhattak személyrag nélkül a második személyben. Ilyenkor sűrűn jelentkezhetett az ige végződéseként *-l* hang: a visszaható képző. Elképzelhető tehát, hogy ebből a reflexív *-l* képzőből keletkezett *-l* személyragunk azután, hogy az ilyen képzővel ellátott igék nem vehették fel többé azt a *-d* személyragot, amely a nyelvérzék számára a tárgyasságot is magában foglalta már.<sup>4a</sup>

Az *-l* személyragnak gyakorító képzőből jelenidőjelen keresztül<sup>a</sup> való kialakulását az *-sz* személyrag ilyen eredetének analógiájára általában feltételezi nyelvtörténetünk, de meggyőző bizonyítékunk nincs (JUHÁSZ: MNy. XXXV.284—5., BERRÁR: MTM 52.). Mindenesetre furcsa, hogy míg az *-sz* nyomát valamennyi személyben megőrizték az *-sz*-szel bővülő tövű igék, az *-l* egyetlen más személyben sem mutatható ki. Ez is amellet szól, hogy inkább speciálisan csak a második személyben érvényesülő szintaktikai helyzetet tételezzük fel, ha az új személyrag „születési helyét” keressük. A hipotézisnek nem mond ellent az sem, hogy az *-l* személyrag az általános felfogás szerint az ikes ragozásból terjedt át először az intranszitiv, majd a tranzitiv igék nagy részére. Sőt valószínű, hogy az *-l* személyraggá válásának folyamata szorosan összefügg az *-ik* ragnak egyes szám harmadik személyben való megjelenésével. A tárgyas többes számú harmadik személyből való átvonódás. (MÉSZÖLY: Az ikes ragozás *-ik* ragjának eredete. NyK. LI 1—13.) tette lehetővé a *fejl-, haj(o)l-, bom(o)l-* stb. típusú igéken a második személyű rag elmaradását.

szabályosan jelentkező *-m-*, a jelen idejű, 2. személyű tárgyra utaló alakokban kimutatható *-t-*, a 3. személyű tárgy mellett pedig a *-s-* elemeknek a megfelelő személyes névmásokkal való rokonságát nehéz lenne tagadni. A rendszer természetesen itt sem homogén, hiszen hosszú évszázadok használata alakította ki, s az analógián túl hangtani változásokkal, egybeesésekkel, átértékelődésekkel és funkciómegoszlásokkal kell számolnunk, amelyek megbontják a sorozatok egységes arculatát. Nem alakultak ki azok a formák, amelyek nem voltak szükségesegek a kommunikációs folyamatban, s az elhanyagolható szempontok — mint pl. a számjelölés — nem fejlesztették ki következetesen a maguk igeragját. (Bubrih: Isztoriceszkaja grammatika erzanszkovo jazüka, Szaranszk 1953. 90.)

<sup>4a</sup> NYÍRI ANTALnak A magyar igeragozás története c. tanulmánya, amely többek között részletesen foglalkozik az *-l* és *-sz* személyragok eredetével is, sajnos csak e kézirat nyomdába adása után jelent meg (MNy. LXIX 140—158.), így az ő eredményeit még nem vehettem figyelembe.

<sup>5</sup> MOÓR ezt a fokozatot tagadja (MNy. XLVI 252.).



Enélkül űr keletkezett volna a paradigmában: a  $\emptyset$  személyrag nem jelentkezhetett egyszerre két személyben, mert ezáltal elvesztette volna megkülönböztető erejét. A szózáro -l képző bizonyára azért maradhatott magára a második személyben, mert biztosítva volt a harmadik személy megkülönböztetése.

A -d kiszorulása az alanyi ragozású igealakokból egyre szélesebb körben folytatódott. Elmaradása következtében legtöbbször az ekkor még úgy látszik kiterjedt használatú -sz praesensjel maradhatott a szó végén. Az -l-hez hasonlóan ez sem tartozott szervesen az igei alapjelentést hordozó hangtesthez, ez is új életre kelhetett egy új jelentéssel. Ugyanakkor korábbi funkciója fokozatosan elhalványult, s a többi személyben, ahol már nem volt semmi szerepe, kiesett, vagy hozzáért a tőhöz. Második személyt jelölő értéke azért szilárdulhatott meg, mert valószínűleg csak itt jelentkezhetett következtetesen a személyt jelölő egyéb morféimakkal párhuzamos, szózáro helyzetben. Feltevésünk szerint a nyelvérzék, (amely számára évezredes hagyomány volt, hogy az alany személyét kifejezze az ige) nem tűrhetett az immár tárgyassá rögzült -d; -a, -e, -i, a visszaható-szenvedő -l; -ik ragpárok mellett az alanyi ragozásban  $\emptyset$ ;  $\emptyset$  párt. Akkor kellett tehát megjelennie a harmadik személyben egy új morféimának, amikor az -sz még nem vált személyjelölő értékűvé. (Ez volt az -n, amely nem mint személyrag jelentkezett először, hanem valószínűleg az eredeti funkciójában, deverbális névszóképzőként: az általa képzett névszó bizonyára már korábban is gyakran töltötte be az állítmány szerepét. Ez a névszói állítmány került be a paradigmába a 3. személy helyén. Itt vehette fel a személyragi jelentést, s nem lehetetlen, hogy átmenetileg egészen általános volt a használata. Emellett szólna a többes számú alak (-nak, -nek) elterjedt volta, s a felszólító módú -n, amely napjainkban már az ikes ragozásba is betört. A kijelentő mód jelen idejében akkor szorulhatott háttérbe, amikor az -sz személyraggá válása befejeződött. Ezzel a  $\emptyset$  személyrag visszanyerhette legtermészetesebb, legősibb — 3. személyű alanyt jelentő — értékét. Bizonyára nem véletlen azonban, hogy máig is kimutatható az -n személyragos harmadik személy az alanyi ragozásnak azokban az eseteiben, ahol a 2. személy ragtalan, illetve tőalternáns fejezi ki, pl.:

|       |              |    |          |            |
|-------|--------------|----|----------|------------|
| vagy; | vagyon > van |    |          |            |
| még;  | megyen       | és | mé(gy)sz | mész; megy |
|       |              |    |          | „mécc”     |
| tész; | teszen       | és | teszel;  | tesz       |
| lész; | leszen       | és | leszel;  | lesz.      |

(Ide sorolható a felszólító mód is.)

Az -sz időjel volt, és így eleve sem jelentkezhetett az ige csak a jelen és jövő időben: személyragként sem terjedt túl ezeken a használata. A múlt időbe és a feltételes, majd bizonyára utoljára a felszólító módba csak az -l szállíthatta — és szállította is — az újonnan felvett, második személyű alanyt kifejező jelentésmozzanatot. A két új, lényegében azonos funkciójú igeragnak eredeti mivoltából magával hozott jelentéstartalma később teljesen elhomályosodott, és ezután indulhatott meg a kijelentő mód jelen idejében az a kiegyenlítődé, amely még a XIX. században is folyamatában tapintható volt: használatuk napjainkra teljes mértékben a könnyebb ejtés kívánalmai szerint rendeződött át.<sup>5a</sup>

<sup>5a</sup> Arra vonatkozólag, hogy ez az eredetileg feltehetően gyakorító -sz- valószínűleg sohasem ingadozott az alanyi és a tárgyas funkciók között, vö. Abaffy. Erzsébetnek a gyakorító képzők intranszitiv jellegéről tett megállapításait (A tranzitív és intranszitiv igeokról. MNy. LXVII 196.).

2.4. Az ikes ragozás harmadik jellemző személyragja, az *-m* azt látszik bizonyítani, hogy amikor az *-l* és az *-ik* személyrag kifejlődött, az alanyi-tárgyas megoszlás még nem történt meg az egyes szám első személyben; ha meglett volna már a *-k* (mint Moór feltételezi MNy. XLVI. 253.), bizonyára nem a tárgyas alak szerepelne e paradigmában. Nem meglepő, hogy az 1. személyben hosszú ideig váratott magára ez a megkülönböztetés, hiszen *-t* időjeles múlt időnkben a mai napig sem történt meg. Talán éppen azért késett, mert itt hiányzott a személyragtalan alanyi ragozású példa, ami a felszólító módú 2. személyben gyakori lehetett; a kettéválás folyamata csak akkor terjedt tovább az első személyre, amikor már a másik kettőben elég szilárd volt ahhoz, hogy a rendszerkényszer érvényesülhessen. Az ikes ragozásban pedig bizonyára azért konzerválódott érintetlenül az ősi forma, mert különleges 3. személyű ragja kiemelte az igék általános rendszeréből, így az ott bekövetkező változás nem érintette.<sup>6</sup>

3. Nem szándékozom e dolgozatot az egész magyar igeragozási rendszer valamennyi személyragjának vizsgálatára kiterjeszteni, mindössze a reális beszédhelyzetből kiindulva, kommunikációs szempontok figyelembevételével próbáltam meg behatolni abba a homályba, amely igeragozásunk külön nyelvi fejlődésének kezdeteit borítja.

Erre a korai nyelvallapokra nyúlik vissza nyelvünk egyik olyan problémája, amelyet nem sikerült eddig megnyugtatóan tisztázni: ez az *engem, téged* rendhagyó viselkedése. Úgy tűnik, az eddigieknél realisabb magyarázathoz jutunk, ha e kérdést az előzőekben kifejtett álláspontból kiindulva közelítjük meg.

MIKOLA is említi (Nytud. Ért. 46., 60.), hogy a harmadik személyű személyrag accusativusi eredetét feltételezve megmagyarázható az első és második személyű tárgyak mellett „szabálytalan” módon jelentkező alanyi ragozás. BÁRCZI ennek kapcsán fejtette ki azt a nézetét (MNy. LXI 280-1.), hogy az első és második személyű tárgy a tárgyas ragozás kifejlődésének elakadása következtében csapódhatott — bizonyára hosszas ingadozás után — végleg az alanyi formához, mégpedig azért, mert szubjektívebb vonatkozásaiban élesen elkülönült a határozott harmadik személyű tárgytól, ritkább előfordulása miatt kevesebb alkalom nyílt arra, hogy mellette a ráutaló ragrendszer kibontakozzék, de erre nem is volt szükség, mert ez a két tárgy annyira abszolút, félreérthetetlen módon határozott, hogy ennek az igeragozásban való jelzését már nem igényelte a nyelvérzék. — Úgy látszik, ebben a kérdésben ma is ez az általánosan elfogadott vélemény. Pedig nem sokáig tartható, ha feladtuk azt a nézetet, hogy a tárgyas ragozás a tárgy határozottságának jelölésére jött létre, és helyette elfogadjuk, hogy a tárgyas ragozásban eredetileg magát a határozott tárgyat találjuk.

Induljunk ki a már az uráli alapnyelvben elképzelhető mondat típusból! Az ige mögé tett hangsúlytalan személyes névmás éppen csak jelzi a cselekvés tárgyát:

| ALANY | 1. sz. TÁRGY       | 2. sz. TÁRGY       | 3. sz. TÁRGY             |
|-------|--------------------|--------------------|--------------------------|
| E/1   | —                  | <i>látom téged</i> | <i>látom őt</i>          |
| 2     | <i>látod engem</i> | —                  | <i>látod őt</i>          |
| 3     | <i>lát engem</i>   | <i>lát téged</i>   | <i>lát őt &gt; látja</i> |

<sup>6</sup> Ma, amikor az *-l* már messze túlterjedt az ikes igék használati körén, sőt az *-ik* reflexív volta sem olyan eleven, és nem is kizárólagos már, a megkülönböztető igeragozás kezdi elveszíteni létjogosultságát a nyelvérzék számára; háttérbe szorulnak a feltételes és felszólító módbeli ikes alakok, és egyre erőteljesebb a *-k* benyomulása is a kijelentő mód egyes szám első személyébe az alanyi ragozású igéken.

Ha az egyes szám 3. személyű alanyokra vonatkozó szerkezetekre tekintünk, nyilvánvaló, hogy sohasem hangzott el ilyen mondatnak az őse: „*látja engem, látja téged*”. Arra az időre viszont, amikor a második személyben folytatódhatott a ragozási rendszer elkülönülése, a *-d* olyan erősen magába szívta a harmadik személyű tárgy jelentésmozzanatát, hogy tárgyatlanul vagy más tárggyal zavaró lett a használata. Mikor a *jól látod* típusú mondat már csak azt jelenthette, hogy „*jól látod azt*”, a mellé kialakuló *jól látsz* a legtermészetesebb módon vette maga mellé a 1. személyű tárgyat is a *jól lát engem* analógiájára: *jól látsz engem*. Az ezt követő *\*jól látok* *téged* igen rövid életű lehetett, hamarosan felváltotta a *látlak*. (A *-lak*, *-lek* kialakulásáról különbözőek a feltevések, de megegyeznek abban, hogy ez a legfiatalabb igei személyragunk vö.: KLEMM: MNY XXI 256—9; RÉDEI i. m. 431.).

Ezen a fokon fejeződött be a magyar tárgyas igeragozási rendszer különválása és kiépülése. Befejeződött, és nem „elakadt”, mert eljutott arra a fokra, amelyen a legökonomikusabban képes a legpontosabb információadásra. MIKOLA szerint a tárgyas ragozás életképességét az döntötte el, hogy vele kényelmesen lehetett utalni a határozott tárgyra anélkül, hogy a tárgyat vagy a névmást állandóan ismételnünk kellett volna (MNY. LXVII. 460.).

A vogul és az osztják igeragozásban a tárgyas ragozási rendszer kialakulása során mindegyik személybe beépült valamilyen harmadik személyű tárgyra utaló elem, a személyes névmási eredetű személyragok megmaradhattak mindvégig csupán az alanyszemély jelölőjének. A szó belsejében levő viszonyító elemnek a harmadik személlyel való azonossága később elhalványodott, így ma már csak valamilyen határozott tárgy meglétére és számára utal. Pl.

|                          |                                                      |
|--------------------------|------------------------------------------------------|
| vog. AL <i>əliləm</i>    | = „megölöm őt v. téged”                              |
| <i>älälñ</i>             | = „öld meg őt v. engem”                              |
| oszt. É <i>səŋkləlām</i> | = „ütöm őket v. titeket v. kettőjüket v. kettőtöket” |
| oszt. D <i>pandeden</i>  | = „ti leteszitek őket v. őt v. minket v. engemet”    |

(A példák számos más mellett megtalálhatók KLEMMnél: A vogul-osztják tárgyas igeragozás NYK. XLVII. 85.).

Ilyen igealakok mellett a tárgy személyének megjelöléséhez mindig szükség van a mondatban a személyes névmás megjelenésére is. Az obiugorok tárgyas igeragozása tehát „kiteljesedett” a magyarhoz viszonyítva, kommunikációs értéke viszont éppen ezáltal csökkent. A magyarban viszont a második személyű tárgy egyetlen tagú rendszerével együtt három igeragozási paradigma van (vö.: LOTZ: The place of the implacative {-LAK} form in the conjugational pattern of Hungarian. MSFOu 125, 326—7.), s ez sokkal tömörebb kifejezésmódot biztosít:

- *Megvársz?*
- Ha *akarod*, *megvárlok*.
- Nem *vár* anyád?
- Nem, *megmondtam*, hogy este hét előtt ne *várjon*.

Ennyiből is félreérthetetlenül kiderül, hogy *ki kit vár, mit akar és mondott*; hát még ha hozzáképzjük a valóságos szituációt, a beszélőt és partnerét, akiknek ez a párbeszéd az életükből vett részlet, pontosan ismerik az egész hátterét. S ha lefor-

dítjuk bármely idegen, pl. indogermán nyelvre a fenti kis dialógust, tapasztalni fogjuk, hány névmás nehézkes ismételtetését takarítja meg „tökéletlen”, „félbe-maradt” tárgyas igeragozási rendszerünk.<sup>7</sup>

## ON THE RELATIVE CHRONOLOGY OF THE DEVELOPMENT OF THE HUNGARIAN OBJECTIVE CONJUGATION

by

VALÉRIA M. KORCHMÁROS

In her paper the author tries to explain the parting of the Hungarian objective pattern of conjugation with the subjective pattern, working from the principle that alongside with the uninflected forms in the 3rd person singular there existed inflected ones, too, already in the Uralic era; but these latter forms had not come into existence by agglutination of some pronouns representing the person of the subject, like the forms of the 1st and 2nd person; but a pronoun — the function of which had been to mark the accusative — adhered to a verb having had no personal suffix until then. According to the author's hypothesis, the second stage in shaping of the two alternative conjugations may have been this: a suffix marking the subject in the 2nd person singular — by analogy of the 3rd person — assumed a semantic content referring to an object in the 3rd person, and so it became inapplicable with intransitive verbs. The reflexive *-l-* may have remained most frequently in a word-closing situation, then with other types of verbs the tense suffix *-sz-*: this may be why just these two could be adapted as suffixes of the 2nd person. The shaping of the objective-subjective double forms in the case of a subject in the 1st person took place probably later.

In finishing the author suggests that any object in the 1st and 2nd person — although they were definite — surely never occurred with verbs conjugated objectively. The natural situation while speaking may have set limits to the expansion of the conjugational system.

<sup>7</sup> GORIUPP A. (Szily-Eml. 1918. 103—4.) említi, hogy a vogulban elvéve személyes névmási tárgy mellett alanyi ragozású ige is található. A felsorolt példák mind E/1. személyű tárgyat tartalmaznak. LAVOTHA (A tárgyas igeragozás mondattana a vogulban Fgr. Ért. V. 7—11.) kimutatja, hogy a déli vogul nyelvjárásokban ingadozó a tárgyas ragozásnak az E/1. személyű tárgyra utaló használata mind 2., mind 3. személyű alany esetén. Az osztják nyelvben is talál példákat az 1. személyű tárgy mellett használt alanyi ragozásra. Sőt, van olyan osztják nyelvjárás, amelyben 2. személyű tárgy is előfordul alanyi ragozású igével, ha az alany E/1. Említésre méltó, hogy ugyanebben a nyelvjárásban következetesen szenvedő szerkezet áll LAVOTHA szerint minden olyan esetben, amikor 3. személyű alany cselekvése 2. személyű tárgyra irányul, tehát a tárgyas igealak használatát mindenképpen kerülni látszik a nyelv, ha nem 3. személyű a tárgy. A szelkup nyelv mindig tárgyas ragozást használ, ha az igenek tárgya van — kivéve, ha a tárgy E/1! Ekkor alanyi ragozású lehet az ige (COLLINDER: Survey of the Uralic Languages, Uppsala 1957. 470.) — Ezek a példák ugyanannak a nyelvállapotnak az emlékei lehetnek, mint a magyarban az alanyi ragozás az *engem, téged, minket, titeket* mellett. Így együtt arra engednek következtetni, hogy a természetes beszédhelyzet, a félreérthetetlen szituáció lehetett az, ami határt szabott a nyelvben kifejlődő új rendszer terjeszkedésének, s lehetővé tette az ősi szerkesztésmód továbbélését.

## ALÁRENDELÉS A MAGYAR MONDATBAN

BODNÁR FERENC

### I.

1. A magyar hagyományos mondattani felfogás szerint nyelvünk alárendelő összetett mondataiban legalább egy „fő”-mondat és egy „mellék”-mondat alkot egységet. E két tagmondat között logikailag alárendelő a viszony; nyelvtanilag viszont lehet alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói és jelzői a kapcsolat jellege, aszerint, hogy a mellékmondatban a főmondat melyik mondatrésze fejeződik ki.

Véleményem szerint e közkeletű felfogás alapja egyrészt a szószerkezet és a mondatrész, másrészt a lexikális és a nyelvtani jelentés lényegi kérdéseinek ellentmondásos értelmezése. Az úgynevezett „főmondat” és a „mellékmondat” között nincs minden esetben logikai-nyelvtani alárendelő viszony; a mellékmondat soha nem „fejt ki” a főmondat valamelyik mondatrészét. E tézisek igazolásához kísérlem meg az alábbiakban fölvázolni a magyar alárendelő összetett mondat nyelvi rendszereit.

2. A mondatfunkciós rendszer. Ha a következő két összetett mondatot tekintjük:

- a) Én látom azt, hogy te tanulsz
- b) Öröm látni azt, hogy te tanulsz

és megállapítjuk, hogy a mellékmondat mindkettőben az „azt” utalószt mint határozott tárgyi mondatrészt fejleszti ki különálló, alárendelt tagmondat alakjában, mintegy „bővebben részletezve” — és ezért mindkettő határozott tárgyi mellékmondat —, akkor, az értelmezésnek ugyanezen szintjén, még határozottan jelentkezik néhány tény, és fölmerül néhány kérdés.

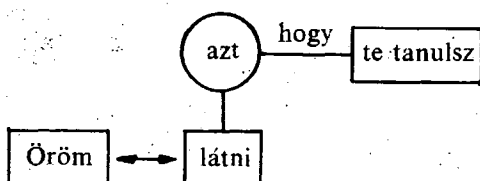
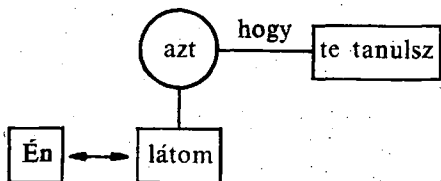
Mindenekelőtt az, hogy a főmondatokban a tárgy — mint tárgyi determináns hiánytalanul és maradéktalanul van jelen! Az egyikben tárgyas ragozású igei alaptagú szintagmában, a másodikban nominatívuszi értékű 0 ragos főnévi alaptagú szintagmában mint akkuzatívuszi értékű *t* ragos főnévi mutató névmás. E determinánsok nyelvtani jelentéséről tehát a mellékmondatok semmiféle bővebb, részletezőbb, újabb információt nem közölnek, de nem is közölhetnek, mivel a mellékmondatok önálló nyelvtani formája és tartalma nem determinánsjellegű egy alárendelő tárgyas szintagmában, hanem predikatív-mondatszerkezeti jellegű egy külön tagmondatban. Annál feltűnőbb viszont e nyelvtani meghatározottság mellett a főmondatok utalósztóinak lexikális tartalmi meghatározatlansága: a „látom azt” és „látni azt” szintagmákban a főnévi mutató névmások lexikálisan „töltetlenek”!

És éppen ebben jelölhető meg a mellékmondat igazi szerepe: a főmondat valamely, nyelvtanilag már eleve determinált jelegységének a még — a mellékmondat elhangzása előtt — hiányzó, lexikális-tartalmi töltését megadni. Összetett példamondatainak egyszerű transzformjai például a következő lexikális sűrítményt eredményezik: a) *Én látom a te tanulásodat.* b) *Öröm látni a te tanulásodat.* — és ezekben a „tanulásodat” tárgy nyelvtani formális-tartalmi sajátosságai (akkuzatívuszi értékű *t* ragos főnév) mitsem változtak azzal, hogy a mellékmondatok lexikális tartalmát egy tárgyi determináns nyelvtani jelentésében fejeztük ki. Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy a nyelvtani jelentésformák mint a nyelvalkotó emberi tudat „mozgástermekéi” — üres absztrakciók csupán az objektív valóság tükröztetését szolgáló jelentésformák nélkül. Ezért, és csakis ezért jogos a tárgyi determinánsba visszahelyezhető mellékmondatot „tárgyi”-nak értelmezni, ám az is joga és kötelessége a nyelvtudománynak, hogy az alárendelt összetett mondat titkát ne a mellékmondat lexikális viszonyai között keresse, hanem a főmondat nyelvtanának földértése útján.

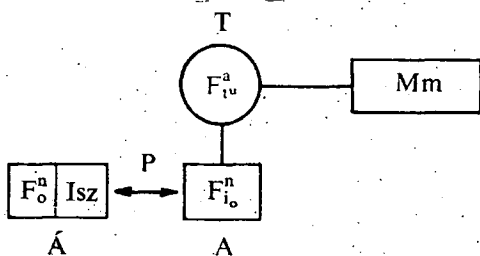
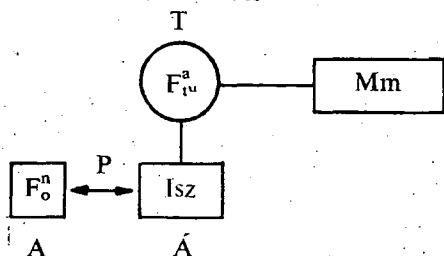
Nyilvánvaló tehát, hogy ha példamondataink intuitive is érezhető különbségét meg akarjuk fejteni, ha a mellékmondatok objektív valóságtartalmának és a főmondatok utalószavai izolált nyelvtani szerepének felszínes elemzése révén kapott „végeredményt”: mindkét mondat határozott tárgyi alárendelt összetett mondat — túl akarjuk haladni, a főmondatok mondattani és szintaktikai elemzését teljessé kell tenni.

a) *Én látom azt, hogy te tanulsz*

b) *Öröm látni azt, hogy te tanulsz*



Szimbolizálva:



(A szimbólumok feldolgozása:  $F_o^n$  = nominatívuszi értékű 0 ragos főnév;  $I_{sz}$  = személyragos ige;  $F_{tu}^a$  = akkuzatívuszi értékű *t* ragos főnév, utalószó;  $F_{to}^a$  = nominatívuszi értékű 0 ragos főnévi igenév; A = alany; Á = állítmány; T = tárgy; Fm = főmondat; Mm = mellékmondat; P = predikatív viszony.)

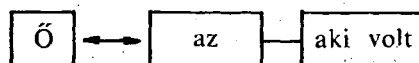
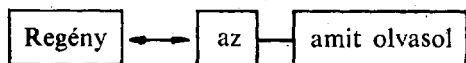
A mondat szerkezeti skémákból világosan kiderül, hogy a főmondatok utalószavai nem elszigetelt „mondatrészek”, hanem egyszerre és egyidejűleg részei ön-

maguk is egy-egy, a mondat különböző szintjein létező nagyobb egységnek: egyrészt egy szintagmának, másrészt egy mondatrésznek. Az *a)* főmondatban az „azt” utalószó egy szintagmában (azt látom) formális-tartalmi szempontból, nyelvtani jelentését tekintve alá van rendelve saját alaptagjának, ezért szintaktikai funkciója határozott tárgy. Az „azt látom” szintagma ugyanakkor mellérendelő (független) predikatív viszonyban áll az „én” szóval mint alannyal, lélektani-funkcionális szempontból tekintve mondatrész, mondattani szerepe ezért állítmány. A *b)* főmondatban az „azt” utalószó egy szintagmában (azt látni) formális-tartalmi szempontból, nyelvtani jelentését tekintve alá van rendelve saját alaptagjának, ezért szintaktikai funkciója határozott tárgy. Az „azt látni” szintagma ugyanakkor mellérendelő (független) predikatív viszonyban áll az „öröm + I” szerkezettel mint állítmánnyal, lélektani-funkcionális szempontból tekintve mondatrész, mondattani szerepe ezért alany. A kétféle, mondattani és szintaktikai funkció egyaránt determinálja a főmondati utalószók és a mellékmondatok értékét, és ez az „együttes erővel” kialakított érték már a két mondat különbségére is utal: az *a)* példa állítmányi szerepű határozott tárgyi, a *b)* példa alanyi szerepű határozott tárgyi alárendelt összetett mondat.

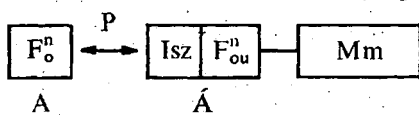
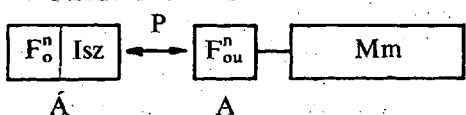
Ha mármost e példák alapján és után kitekintünk a magyar nyelv többi alárendelt összetett mondatára, és a tanulságokat „rendszerértékűvé” kívánjuk rangosítani, azt tapasztaljuk, hogy nemcsak tárgyi, határozói és jelzői determinánsok találhatók főmondati-utalószói minőségben, hanem valóban önálló szavak, „puszta”, determináns nélküli alaptagok is. Ezekhez, a mai hivatalos nyelvtani terminológia szerint, alanyi, ill. állítmányi mellékmondatok tartoznak. Például:

*a)* Regény az, amit olvasol.

*b)* Ő az, aki volt.



Szimbolizálva:



Ha a mondat szerkezeti skémákra csak felületes pillantást vetünk, először valóban úgy látszik, mintha itt a két „az” utalószónak csak egyféle helyzete lenne: az a helyzet, amelyben az utalószót mint — alanyi, ill. állítmányi — mondatrész mellérendelő (független) predikatív viszony kapcsolná csupán a másik mondatrészhez, az alanyhoz, ill. állítmányhoz, tehát jogos és helyénvaló lenne itt a puszta „alanyi”, ill. állítmányi mellékmondat” elnevezés. Az alanyi és az állítmányi mondattani funkció azonban sohanem épülhet a semmire, a „valamiről állítok valamit” funkciós viszonya sohasem függhet csupán a mondatalkotó beszélő és a mondatfelfogó hallgató szándékától, még kevésbé a mondatelemző szuverén önkényétől, hanem — elsődleges szintagmák esetében — az alaptagok formális-tartalmi meghatározottságától, nyelvtani-szintaktikai jelentésétől. Ez a jelentés — a nominatívuszi főnévi —

mond két utalószónál természetesen itt és most is jelen van, úgyszintén az a „szubsztancia-akcidencia” fogalmi-tartalmi különbözőség is, amely a predikatív viszony irányának a meghatározója ( $F \rightarrow F+I$ ). Sajnálatos tény azonban, noha mondattani felfogásunk fel nem oldott (oldható?) önellentmondásosságából érthető, hogy szakirodalmunkban a pusztán alanyi szó és az állítmányi névszó nyelvtani jelentésének nincs neve! Míg tehát a determinánsok rendelkeznek nyelvtani jelentés-nevekkel (tárgy, határozó, jelző), addig a funkciós mondattagok végső alaptagjait — akár rendelkeznek determinánssal, akár nem — kénytelen vagyok ad hoc elnevezéssel illetni: nominatívuszi főnév, személyragos ige ... Ezek szerint *a)* mondatunk alanyi szerepű nominatívuszi, *b)* mondatunk állítmányi szerepű nominatívuszi alárendelt összetett mondat.

Alárendelt összetett mondataink mondatfunkciós rendszere tehát a mondati és a szintagmatikus vonatkozások egységében a következő képet mutatja:

**Állítmányi szerepű:**

*Tárgyi:* Látom azt, hogy olvasol.

*Határozói:* Hiszek abban, hogy sikerül.

*Jelzői:* Ő az az ember, aki volt.

*Nominatívuszi:* Ő az, aki volt.

**Alanyi szerepű:**

*Tárgyi:* Öröm látni azt, hogy tanulsz.

*Határozói:* Kell hinni abban, hogy sikerül.

*Jelzői:* Kell az a barát, aki megért.

*Nominatívuszi:* Kell az, aki megért.

Megfigyelhető, hogy mondattani szempontból kétféle lehet az alárendelés: alanyi és állítmányi, a két mondatrésznek megfelelően. Megfigyelhető, hogy szintaktikai szempontból négyféle lehet az alárendelés: tárgyi, határozói, jelzői és nominatívuszi, annak megfelelően, hogy mind alanyi, mind állítmányi szerepben előfordulhat olyan szintagma, amelynek egy alaptagja és háromféle determinánsa lehet. Ha az alaptag maga utalószó, determinánsa nem lehet. Determináns lehet mindenféle ragos mindenféle névszó; nominatívuszi főnév és személyragos ige determináns nem lehet. Alanyi szerepű alárendelés esetén elsődleges tárgyi és határozói utalószó-determináns csak főnévi igenévi alaptagon fordulhat elő, ebben az esetben az állítmányi funkciós szintagma végső alaptagja — determinásokkal, ill. azok nélkül — csak összetett (névszói-igei) és „személytelen igei” (kell, lehet, illik, tetszik, szabad) lehet.

Megfigyelhető végül, hogy az alanyi és az állítmányi szerepű ominózus „nominatívuszi” alárendelés úgy hozható létre — a rendszer síkján transzformálva! —, hogy a sorrendben előtte álló jelzői alárendelés főmondatából elhagyjuk a jelzett főnevet. Ilyenformán az utalószó melléknévi jelzőből jelző nélküli főnévvé „változik” — Ő az az ember → Ő az; Kell az a barát → Kell az — olyannyira, hogy „többé” jelzőt nem is kaphat. Hogy azonban az ilyen és hasonló transzformációs eljárások mennyiben jogosak, és hogy milyen összefüggésben vannak azokkal a valóságos magyar mondatokkal, amelyekből a mondatfunkciós rendszer elvonatkoztatható — ezek a kérdések már egy másféle szinten kívánnak részletesebb értelmezést.



ZUR FRAGE DER UNTERORDNUNG  
IN DEM UNGARISCHEN ZUSAMMENGESETZTEN SATZE

von

F. BODNÁR

Der Verfasser kritisiert die Auffassung, nach der in dem ungarischen abhängigen zusammengesetzten Satze Nebensätze mit fünferlei Satzgliedfunktion (Subjekt, Prädikat, Objekt, Attribut und Adverbial) entstehen könnten. Er beweist, dass alle Nebensätze mit prädikativer Funktion (Subjekt-Prädikat — den Satzglieder entsprechend) und gleichzeitig mit syntaktischer Funktion (Objekt, Attribut, Adverbial und Nominativ — den Syntagma-glieder entsprechend) existieren.



## RITMUSJELENSÉGEK A MAGYAR PRÓZÁBAN

VÉGH J. MIHÁLY

1. Régóta ismeretes, hogy ritmusa nemcsak a versnek van, ritmikus lehet a próza is. A középkori ars dictandi-k egyenesen azt javasolják, hogy a különböző prózai írások fogalmazói törekedjenek arra, hogy szövegükben ritmus legyen. A mondatok különböző helyeinek megritmizálására szabályokat is adnak, amelyeket az igényesebb fogalmazóknak követniök kellett.<sup>1</sup>

A ritmikus latin próza Magyarországon is divatban volt a királyi kancellária gyakorlatában a XIII. századtól kezdve.<sup>2</sup>

A magyar nyelvű irodalomban is van a prózának ritmusa. Ez nem azonos az előbbivel, mert a magyaros ritmusérzék megnyilatkozását jelenti a prózában. Történetéről, de még mibenlétéről sem tudunk sokat. Különböző verstani művekben vannak ugyan róla elszórt megjegyzések, de alapos, rendszeres összefoglalása, feldolgozása még várat magára.

Pedig a kérdés megérdemli a figyelmet. Lehetetlen, hogy jófülű ember észre ne vegye, milyen szépen zsongó ritmus van népmeséinkben; olyan ritmus, amely első hallásra ismerősnek tűnik népdalainkból. És fel kell figyelniük arra is, hogy a jó magyar írók prózája mennyire hasonlít ebben a tekintetben a népmesékre, hogy benne is van ritmus, amely a magyar versekre emlékeztet, de mégsem versritmus, hanem sajátos, csak a prózára jellemző ritmus.

Dolgozatomban ennek a sajátos prózaritmusnak a kutatására vállalkoztam. A feladat sokrétű. Be kell bizonyítani, hogy van prózaritmus. Rá kell mutatni, honnan került a prózába ritmus, miben egyezik meg a versritmussal, és miben különbözik tőle. Fel kell tártani a prózaritmus általános törvényszerűségeit, amennyiben vannak ilyenek. NÉMETH LÁSZLÓ ugyan ezt írja „... a vers verstana révén is kollektív... Teljesen egyéni persze a próza ritmusa sem lehet, hisz minden emberben ott levő készségekhez szól; általános szabályok alá azonban, akármilyen bonyolultak, aligha lehet fogni: csak annyit mondhatunk, hogy ennek és ennek a prózája ilyen zenei igények szerint formázódik” (A javító toll nyomában. Nyr. 87:59.). Mégis, bizonyos általánosabb érvényű megállapításokat tennünk kell a próza ritmusáról.

Még bonyolultabbá teszi a kérdést, hogy a prózaritmus minden írónak erősen egyéni sajátosága. Kis túlzással azt lehetne mondani: ahány író, annyiféle prózaritmus.

<sup>1</sup> Vö.: HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 54—65.

<sup>2</sup> Vö.: HORVÁTH JÁNOS: i. m. 71. és SZABOLCSI BENCE: A Halotti Beszéd ritmusa — Vers és dallam. Bp. 1959. 25.

Ezért az a módszer látszik hasznosnak, hogy egy-egy író prózájának ritmusát kutatva próbáljunk meg általánosítható eredményekre jutni.

2. Legtágabb értelemben különböző jelenségek egymáshoz mérhető, de egymástól különböző egységeinek szabályos váltakozását, ismétlődését értjük ritmuson. A ritmus „rend az időben” (GÁLDI LÁSZLÓ: Ismerjük meg a versformákat. Bp. 1961. 8.), a jelenségeket alkotó „elemek törvényszerűség szerint való visszatérése” (HEGEDÜS GÉZA: A költői mesterség. Bp. 1959. 15.). „A ritmus első fokon a dolgok lényegéhez tartozó, objektív összefüggés, a jelenségek sorozatának kisebb-nagyobb távlatokban érvényesülő idő-, ill. térbeli tagolódása” (KECSKÉS ANDRÁS: A komplex ritmuselemzés elvi kérdései. ItK. LXX, 107.).<sup>1</sup>

3. Ritmusa van a lélegzésnek, a szívverésnek, a lépéseknek, a vonat zakatolásának, a táncnak, a bedobott kötől mozgásba jövő víz hullámzásának, azaz mindennek, ahol tagokat (mégpedig egymáshoz hasonlókat) különböztethetünk meg, és ezek a tagok szabályosan visszatérnek.

A ritmus ezeknek a jelenségeknek természetes tulajdonsága, az emberi szellem pedig felismeri, cselekedeteiben utánozza a ritmust. A ritmus felismerésének érzéke embervoltunkból származik, a szívverésből, a lélegzésből, a munkából (Vö.: GÁLDI LÁSZLÓ: i. m. 9. és G. THOMSON: Marxizmus és költészet. Bp. 1948. 26.). A ritmus felismeréséről, a ritmusérzék kifejlődéséről KECSKÉS ANDRÁS megállapítja: „Mint-hogy azonban... a tagolódás (ismétlődés, periodicitás) nem felszínes alapjelenség, hanem belső, lényegi összefüggés, felfogásához nem elég a pusztá érzékelés. Az emberi megismerés fejlődése során, elvonatkoztatási folyamatok eredményeként jöhetett létre az objektív ritmus felismerésének képessége, a ritmusérzék” (i. m. 107.).

A felismerő szubjektum szerepét hangsúlyozza ANDOR GYÖRGY is: [a ritmus] „...a műalkotás objektív anyaga valamely tulajdonságának a szubjektum számára azonosnak tetsző szakaszokban való ismétlődése, a szakaszosság folyamatossága” (Nyr. 96:288.).

4. A szakaszosság, a tagok visszatérése a beszédben mint mozgásjelenségben is megvan. A nyelv ritmusa a beszédben meglevő hangtani és gondolati elemek törvények szerinti ismétlődése.<sup>2</sup>

A beszéd ritmusa a beszédnek természetes tulajdonságából keletkezik (vö.: SZABÉDI LÁSZLÓ: A magyar ritmus formái. Bukarest, é. n. 94—95.).<sup>3</sup>

<sup>1</sup> A ritmus meghatározásáról, a ritmusmeghatározások fejlődéséről és értelmezéséről vö.: HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers. Bp. 1948. 3—19.

<sup>2</sup> „Bizonyos értelemben — jóval kevesebb szabályos kötöttséggel — ritmusosnak fogható fel az emberi beszéd is. Beszédünk során ugyanis az egyes akusztikai hangtényezők mennyiségi eloszlása nem egyenletes, bizonyos hangcsoportok a többiek rovására kiemelkednek, nyomatékos gócot képeznek. E nyomatékok többé-kevésbé periodikus ismétlődése a beszédben ritmusos tendenciákat juttathat érvényre. Ilyen értelemben ritmusképző tényező lehet a hangok, ill. hangcsoportok időtartama, erőssége, magassága, sőt fonetikai minősége is. Mindezek a tendenciák egyre inkább uralkodóvá válnak a maradandónak szánt, általánosabb érdekű beszédsszövegekben, a közmondásokban, a népköltészeti alkotásokban, a művészi prózában, ill. a versben, hozzájárulnak a bennük foglalt gondolatok érzelmileg is hatékony, esztétikai élményt kiváltó közléséhez” (KECSKÉS ANDRÁS: i. m. 107.).

<sup>3</sup> A ritmus eredetét illetően többen a nyelvi ritmus külső (zenei) eredete mellett foglalnak állást: kissé határozatlanul PONORI THEWREWK EMIL: A magyar zene ritmusa Bp. 1881 8—9., teljes határozottsággal NÉGYESY LÁSZLÓ: Magyar verstan Bp. 1898. 17.; mások (SZABÉDI LÁSZLÓ: i. m. 94—95., VARGYAS LAJOS: A magyar vers ritmusa Bp. 1952. 187.) a ritmus nyelvi eredete mellett kardoskodnak. Véleményük szerint a nyelvi ritmus a nyelv belső sajátosságaiból fakad.

Mi ez a természetes tulajdonság? Beszédünkben a ritmust a mondat értelmét alakító hangsúly hozza létre. „Ha a hangsúly egyenletes közökben ismétlődik, rhythmussá lesz” — írja ARANY LÁSZLÓ (Hangsúly és rhythmus. ÖM. II, Bp. 1901. 354.). HEGEDŰS LAJOS pedig kísérleteire hivatkozva megállapítja: „Beszédben ritmus úgy keletkezik, hogy az átlagos beszédenergia egyes helyeken nagyobb kibontakozást mutat, azaz hangsúlyok vagy nyomatók keletkeznek. Átlagos beszédenergiával képzett helyek azután a nagyobb beszédenergiát mutató helyekkel váltakoznak. Ha ez a váltakozás többé-kevésbé egyenlő időközökben történik, akkor ritmikus periódusok jönnek létre.” (A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs, 1934. 7.)

A magyar ritmus alapja tehát a hangsúly.<sup>1</sup>

5. A hangsúly HEGEDŰS LAJOS szerint „...a hang 5 tulajdonságának: a) hangmagasság, b) hangerősség, c) időtartam, d) expiratorikus nyomás, e) hangképzés pontossága fokozásában áll” i. m. 6.). A hangsúly viszonylagosan kiemelkedő hangerőtöbblet (vö.: MMNyR. I, 115. és II, 458.)<sup>2</sup> A hangsúly viszonylagos érték, hangsúlyos szótagokról csak akkor beszélünk, ha hangsúlytalan szótagokkal szembeállítjuk, hozzájuk viszonyítjuk őket.

A hangsúlyos szótagok a maguk körébe fognak hangsúlytalan szótagokat, így egységek alakulnak, amelyek egy hangsúlyos és több hangsúlytalan szótagból állnak. Azaz hangsúlyszerkezetek jönnek létre, amelyeknek vezetője, meghatározója a hangsúlyos szótag. A magyar nyelvben a hangsúly helye rendszeren és legtöbbször a szavak első szótagján van, de a folyamatos beszédben nem hangsúlyozunk minden szót. Csak azokat emeljük ki, amelyek a mondanivaló szempontjából fontosak (vö.: MMNyR. I, 116. és II, 458.). Beszédünkben a mondatok kisebb egységei

HORVÁTH JÁNOS meglehetősen szkeptikusan nyilatkozik a ritmus eredetének kérdéséről (A magyar vers 80., Rendszeres magyar verstan Bp. 1951. 20., Vitás verstani kérdések. Nyelvtud. Ért. 7. 16—17.).

A kérdés (kissé valóban hasonlít a „tyúk és a tojás” problémájához, amint SZABÉDI — bár más vonatkozásban — megjegyzi i. m. 114—115.) talán így oldható meg:

A ritmus általánosabb jelenség, nemcsak a nyelvre vonatkozik. Ritmusa van a táncnak, a lépeseknek, a vonat zakatolásának stb. A ritmus ezeknek a dolgoknak belső tulajdonsága, mert tagjaik sorozatos ismétlődése létesíti. A tagok sorozatos ismétlődése a nyelvben is megvan. A nyelv ritmusát ma már előre meghatározott (ha nem is tudatos) ritmusterv szerint hozzuk létre. Igaza van HORVÁTH JÁNOSNAK és másoknak abban, hogy hangsúlyozzák a ritmusérzék szerepét (Vitás verstani kérdések 27.), de a ritmusérzék éppen azokból a jelenségekből fejlődött ki, amelyek ritmust tartalmaznak. Elsősorban éppen embervoltunk segített kifejleszteni a ritmus iránti fokégonyságunkat, mert az ember érzékelt a szívverés, a lélegzés, a munka ritmusát. Ezekből vonódott el a ritmusérzék, amely a nyelv belső ritmikus tulajdonságait is hamarosan képes volt felismerni; a különböző jelenségek (közéjük tartozik a nyelv is) megfigyeléséből származó ritmusérzék olyan magas fokra fejlődött, hogy a nyelvre is (és másra is) alkalmazni lehetett. A nyelvnek tehát potenciálisan belső sajátsága a ritmus, a ritmusérzék a más jelenségek során is, meg a nyelvben is érzékelt ritmus által e belső sajátosságokat kifejelesztette, és eljuttatta a nyelvi ritmust a versritmus fokára.

<sup>1</sup> Ez ritmusteoretikusaink általános nézete ARANY JÁNOSTÓL HORVÁTH JÁNOSIG. Kivétel VARGYAS LAJOS, aki szerint a kiegyenlítődés. „...rövidebb részek váltakoznak hosszabbakkal, s ezek a különböző terjedelmű szakaszok a beszéd szintaktikai egységeiből alakulnak ki, időben pedig kiegyenlítődnek, egyenlő hosszúaknak tűnnek föl előttünk a lassítás-zaporázás következtében. Úgy látszik, hogy ebben a váltakozásban kell keresnünk a magyar ritmusrendszer alapját” (i. m. 187.). A kiegyenlítődés valóban fontos szerepet játszik ritmusrendszerünkben, de semmiképpen sem alapja, hanem csak lényeges kísérő jelensége (lásd később).

<sup>2</sup> Csak néhány hangsúlymeghatározást említek, olyanokat, amelyek a ritmus szempontjából a legalkalmasabbaknak látszanak a kérdés tisztázására. A hangsúly fogalmáról, meghatározásáról, a különböző meghatározások értelmezéséről és bírálatáról lásd FÓNAGY IVÁN: A hangsúlyról. Nyelvtud. Ért. 18. 52—63.

re, hangsúlytól hangsúlyig terjedő szakaszokra oszlanak, amelyeket szólamoknak is neveznek.<sup>1</sup> A hangsúlyozásnak ez a szakasz az alapegysége (vö.: MMNyR. II, 464.).

A szólam nem csupán fonetikai fogalom, nem is mindig azonos szintaktikai egységekkel, de kialakulása a mondat értelmétől, a benne levő tagok mondattani szerepétől függ (vö.: SZABÉDI LÁSZLÓ: i. m. 126.).<sup>2</sup>

A szólamok első felében (rendszerint a szólamot alkotó első szó első szótagján) van a szólamhangsúly, amely kiemelkedő csúcsot alkot, magához vonja az utána következő hangsúlytalan szótagokat, és így ritmikai egységek alakulnak ki.

6. A hangsúly vezető szerepét a szólamban a szórend is megerősíti. „... úgy igyekszünk elrendezni szavainkat, hogy *nyomatékos helyre olyan szónak kerüljön az első tagja, mely értelem szerint is fontos*, és viszont, hogy kevésbé fontos szók ne igen kerüljenek szakasz elejére, mert itt nyomatékot kapnának és szükségtelenül szaggatottá tennék beszédünket” (MOLECZ BÉLA: A magyar hangsúly és szórend kapcsolata. Nyr. 34:490. A kiemelés MOLECZTÓL való).<sup>1</sup>

7. A szólamhangsúlyoknak szabályos visszatérését a kiegyenlítődés jelensége teszi lehetővé. Az egymástól szótagszámban némileg eltérő rövidebb-hosszabb ritmikai egységeket úgy igyekszünk kimondani, hogy ejtésük ideje egyenlő legyen. A rövidebbeket lassabban ejtjük, a hosszabbakat gyorsabban, ezáltal ejtési idejük kiegyenlítődik. Mint HORVÁTH JÁNOS mondja: „...ösztönszerűleg (fiziológiai okokból) arra iparkodunk, hogy beszédünkben a hangsúllyal megnyomott szótagok lehetőleg egyenlő időközökre essenek egymástól. Ezért aztán, ha két ily hangsúly közé sok súlytalan szótag kerülne, meggyorsítjuk ezek kiejtését; viszont lassítunk, sőt szünetet is tartunk, ha — kevés súlytalan tag esvén közbe — koránlanók a következő hangsúlyt” (Ritmus a prózában. Új Nemzedék. 1921. III. évf. 1. sz. 5.).<sup>2</sup>

A kiegyenlítődés (és általában a ritmus) vizsgálatakor, úgy vélem, különbséget kell tennünk a beszéd különböző fajtái között:

1. beszélgetés
2. beszéd
3. próza.
4. vers

A beszélgetés az emberek spontán, előre meg nem tervezett társalgása, gondolataik, érzéseik kicserélése. Szerkesztettség, tervszerű felépítés nincs benne (vagy csak nyomokban van), hogy mi lesz a következő mondatunk, nagy mértékben függ attól, hogy most mit hallunk beszélgető társunktól. Az ilyen spontán beszélgetésekben nincs ritmusra való törekvés, a szólamok kiegyenlítődése nem érvényesül.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Arany János ízületnek hívja (ÖM. II, 355—356.).

<sup>2</sup> FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA így határozza meg a szólamot: „Szólamon ... fonetikai, ritmikai egységet értünk, olyan hangsort, amelyet közös (többnyire a szólam első szótagjára eső) nyomaték foglal egybe. Aláhúzza a szólam egységét a nyomatékos szótagban megemelkedő s a szólam folyamán általában ereszkedő dallam menete is. A szólamot szünet nem szakíthatja meg” (Beszédsébség, szólam, ritmusérzék. MNy. LVI, 452.).

<sup>1</sup> Némileg más fogalmazásban, de lényegileg ugyanígy MOLECZ BÉLA: A magyar szórend esztétikája. Szentes, 1933. 8.

<sup>2</sup> A kérdés történetéről és részletes fejtegetéséről vö.: HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers 156—175.

<sup>1</sup> „Szó sincs arról, hogy a különböző hosszúságú szólamok időtartama körülbelül azonos lenne” — állapítja meg a beszélgetésről FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA (i. m. 452.).

Beszédén többé-kevésbé előre megtervezett, hosszabb, összefüggő, mástól meg nem szakított megnyilatkozást értek. Ilyen például az előadás, a szónoki beszéd, a mesemondás stb. Ebben már érezhető a ritmusra való törekvés, a kiegyenlítődségi tendencia közelebb hozza egymáshoz a szólamok kiejtésének időtartamát, a szólamhangsúlyok (legalábbis tendenciaszerűen) bizonyos szabályossággal követik egymást. Megvan az alap a ritmus keletkezéséhez.

A próza nagyon közel áll az előbbihez, csak művészből megformálás, tudatosabb szerkesztés különbözteti meg tőle. A ritmusra való törekvés (ugyanúgy, mint a beszédben) érvényesül, ezt a törekvést művészi módon igyekszik megvalósítani, a beszéd természetes sajátosságát felhasználja a maga formájának erősítésére, a tartalom költőibb kifejezésére. Ez természetesen nem érvényesül egyformán mindenfajta prózában.<sup>2</sup>

A vers pedig ritmusos beszéd, ritmusát a nyomatékos szótag vezette ütemek szabályos ismétlődése adja, az ütemek ejtésének ideje kiegyenlítődik.<sup>1</sup>

8. Az eddigiekben megállapítottuk, hogy beszédünkben ritmikai egységek, szólamok alakulnak ki. Bennük egy-egy hangsúlyos szótag kiemelkedő gócot alkot, amely magához vonja a környező (legtöbbször az utána következő) hangsúlytalan szótagokat. A hangsúlyos gócek ismétlődése többé-kevésbé a szabályosság érzését kelti, mert a különböző hosszúságú szólamok kiejtésének időtartamát igyekszünk kiegyenlíteni. A ritmus keletkezésének alapját tehát a hangsúlyos gócek adják.

A versben ez kissé másképpen van. A versnek az ütemezetttség adja meg versjellegét, ebben különbözik a prózai beszéd ritmusa a verses beszédétől.<sup>2</sup> HORVÁTH JÁNOS azt mondja, hogy a hangzategységnek (versben az ütemnek, prózai beszédben a szólamnak) kezdő energiája van, ezt „hangidomi kezdő energiá”-nak nevezi (Vítás verstani kérdések 6.), amelynek a neve a verstanban *iktus*, a beszédben pedig *hangsúly*. A versbeli ütemnek ez a „hangidomi kezdő energiá”-ja, ez az iktusa nagyon sokszor a hangsúly.<sup>3</sup> De nem mindig. HORVÁTH JÁNOS ARANY JÁNOSRA hivatkozva megállapítja, hogy „Oly szó, melyet rendes beszédben nem hangsúlyoznánk, az ütemél jóvoltából kaphat alkalmilag hangsúlyt” (Vítás verstani kérdések 7.). Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy a vers hanglejtése, a vers melódiája (a hangmagasság változása) energiát juttat arra a szótagra is, amelynek különben nem volna hangsúlya.<sup>4</sup> „A rend az értelmi tagolódás vázát mutatja, a dallamvonal a mondat más-más kategóriájának, válfájának hanglejtését követi. Mindkettő olyan eleme a beszédnek, prózának, versnek, melyet nem jelöl az írás. A kettő együtt teszi teljessé a szöveg értelmi-érzelmi tartalmát. Hol *párhuzamos* a két vonal, hol kombinálva jelentkeznek:

<sup>2</sup> Vö.: MARTINKÓ ANDRÁS: A művészi próza nyelve. Kritika, 1965. 3. sz. 10–11. MARTINKÓ gondolatmenete a következő: A próza valahol a középso helyet foglalja el a beszélt nyelv és a költői nyelv között. A művészi próza nem egyszerűen csak leírt hétköznapi beszéd, mert alkotóját művészi gond vezérli megformálásakor, nemcsak a puszta közlés vágya, de nem is költői nyelv, mert első-sorban közöl, és csak másodsorban kifejez. Leglényegesebb tulajdonsága, hogy létrehozója tudatosan alakítja, a művészi szerkesztés gondja pedig a beszélt nyelvben ilyen fokon nincs meg. De a művészi szerkesztés nem térítheti el túlságosan a próza nyelvét a beszélt nyelv közelségétől. Ebből az következik, hogy a művészi prózának számtalan fokozata van, egészen szoros értelemben véve annyi, ahány prózaíró.

<sup>1</sup> Csak a magyaros verselésről beszélünk!

<sup>2</sup> Vö.: HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers 45.

<sup>3</sup> Vö.: HORVÁTH JÁNOS: Rendszeres magyar verstan 18.

<sup>4</sup> A hangsúly és a hangmagasság változása olykor helyettesíti egymást (vö.: ELEKFI LÁSZLÓ: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. Nyelvtud. Ért. 34. 9.).

a melódiavonal valamiképpen keresztezi a dinamikai vonalat” (LÁSZLÓ ZSIGMOND: Ritmus és dallam. Bp. 1961. 30. A kiemelés LÁSZLÓTÓL.).

Ha az ütem hangsúllyal kezdődik, a hangsúly és a hangmagasság nem keresztezi egymást, a „hangidomi kezdő energia” (HORVÁTH JÁNOS), az „ütemnyitó energia” (LÁSZLÓ ZSIGMOND) igényét a hangsúly kielégíti. De „Más a helyzet, ha az ütem hangsúlytalan szóval kezdődik. Ilyenkor... a vers veszi át az irányítást. Az ütemkezdet, bár a mondatban — prózában vagy a beszédben — nem súlyosbítaná semmiféle nyomaték, ütemnyitó energiával emelkedik — éppen csak annyira, hogy képessé legyen új ritmikai egységet intonálni. Hangszintje alacsony. Annál inkább felszökik, a rákövetkező, hangsúlyos szókezdet: dallamban teljes hatásfokkal, dinamikában csak annyira, amennyire futja az ütemkezdetben felhasznált hangenergia után. A hangmagasság, a melodikai hangsúly látja el tehát jórészt azt a funkciót is, melyet különben az erőnyomaték, a dinamikai hangsúly vállalna teljes egészében” (LÁSZLÓ ZSIGMOND: i. m. 30.).<sup>1</sup>

A próza nem vers. Nincs tehát, ami „átvegye az irányítást” (lásd fentebb!), ha a próza hangzategysége (szólama) hangsúlytalan szótaggal kezdődik. Ilyenkor a szólamból nem alakul ritmikai egység, a hangsúly eltolódik, nem követi szabályosan ez előtte levő szólam hangsúlyát, a ritmusnak a szabályos ismétlődésre vonatkozó igénye nem elégítődik ki. Ez az egyik oka annak, hogy a próza és a beszéd nem lesz vers, bár a versritmus lehetősége adva van benne.<sup>2</sup> De ha nem is válik verssé, mégis magában foglalja a ritmus lehetőségét, a szólamokból (hangsúly- és szótagszám-beli okok miatt)<sup>3</sup> nem alakulnak ütemek, de ismétlődésükben, időbeli kiegyenlítésükben megvan a ritmusra való törekvés.

9. Kérdés, hogy ha a ritmusra való törekvés (az a tulajdonság, amelyen a ritmus alapul) megvan a beszédben is, miért nem lesz a beszéd is, a próza is olyan ritmusúvá, mint a vers. Mert a versben ütemek vannak, a vers éppen ütemezettségével különbözik a prózától.<sup>4</sup>

Mi az ütem? A vers ritmikai egysége. HORVÁTH JÁNOS szép szavaival: „a versritmusra ihletett lélek időélményének alapeleme, időosztásának eszményi mérték-egysége, a legelemibb, legalsó fokú ritmusos szerkezet” (A magyar vers 47.).

Az ütemek négy, esetleg hat időrészüek, azaz négy szótag van bennük, közülük az egyik nyomatékos (az első szótag). „A 4, vagy 6 szótagnál kevesebb szótagszámú ütemek nyújtással, szünettel egészítik ki magukat teljes időrészüvé. A különböző szótagszámú ütemek időméreteit tehát az alapütemhez igazodó tempóváltoztatások egyenlítik ki a sorban” (HORVÁTH JÁNOS: Vitás verstani kérdések 13.).

Az ütemek (a négyszótagos ütemek) létrehozásában döntő szerepe van az ARANY LÁSZLÓ kimutatta félhangsúlynak. „...a mondat vagy verssor első szótagja, ha nem articululus vagy nem kötőszó, föltétlenül hangsúlyos. Az utána következő három szótagnak pedig, akárminő syntactikai kapcsolatban álljanak az elsővel, természetes hajlandósága van arra, hogy hangsúlytalan maradjon. Azután az ötödik

<sup>1</sup> Nagy értéke LÁSZLÓ ZSIGMOND emléletének, hogy birtokában nem kell föltételeznünk egy nyelven kívüli ritmust (mint például NÉGYESY) azért, hogy megmagyarázhassuk azokat a helyeket (az ütemek hangsúlytalan helyein fellépő ritmikai nyomatékokat), amelyek a régibb elméletekben egyáltalán nem, vagy csak a nyelvbe kívülről bevitt ritmus elvével voltak megmagyarázhatók.

<sup>2</sup> A többi okot lásd később!

<sup>3</sup> Lásd később!

<sup>4</sup> vö.: HORVÁTH JÁNOS: Vitás verstani kérdések 5. és: A magyar vers 45.



szótagnak, még ha nem szókezdetre esik is, megint természetes hajlandósága van, hogy hangsúlyt kapjon" (ÖM. II, 354.).

SZABÉDI LÁSZLÓ ezt az ötödik szótagon fellépő hangsúlyt „rendező hangsúly-nak nevezi” (i. m. 118).<sup>1</sup> A beszédben ez a rendező hangsúly nem mindig lép fel. Más hangsúlyfajták is vannak, amelyek a szólamban szerepet kapnak,<sup>2</sup> és ezek megakadályozzák az ütemek kialakulását. A többfajta hangsúly ugyanis nem szabályosan követi egymást, tehát nem jöhet létre ritmus, éppen azért, mert a különböző hangsúlyfajták megzavarják egymás szabályosságát. Természetesen a versnek a közönséges beszédétől eltérő szórendje is nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy ne alakuljon a közönséges beszédben ütem, azaz, hogy ne teljesüljön a ritmusosság alapkövetelménye, a szabályos időközökben való ismétlődés. Ugyanis a versben úgy rendeződnek a szavak, hogy azonos szótagszámú ütemek alakulhassanak ki, más szóval a vers szótagszáma kötött, a beszédben pedig nem úgy soroljuk a szavakat egymás mellé, hogy azokból azonos szótagszámú ütemek jöjhessenek létre.

A beszéd és a próza, bár sokszor van benne ritmus (a ritmus lehetősége mindig megvan), nem lesz olyan ritmusú, mint a vers.

10. De mi a különbség próza és vers, a próza ritmusa és a vers ritmusa között?

Látszólag könnyű különbséget tenni köztük; a gyakorlatban az emberek többsége általában nagy biztonsággal el tudja dönteni, próza vagy vers van-e előtte. De elméletileg nem ilyen egyszerű a kérdés. „Nem is olyan könnyű határozottan meghúzni köztük a választóvonalat” — mondja HORVÁTH JÁNOS (A magyar vers 43.). Van olyan ritmuskutató, aki csak abban látja a különbséget, hogy különbséget akarunk tenni, azaz csak a megszokás különbözteti meg a verset és a prózát (LANDRY EUGÈNE: La théorie du rythme et le rythme du français déclamé 128., HORVÁTH JÁNOS nyomán idézem: A magyar vers 43.). Mint már fentebb említettem, a vers ütemezettségében tér el a prózától. Azonban hátra van még a felvetett kérdés második felének megválaszolása, a próza ritmusa és a vers ritmusa közti különbségtevés.

A próza ritmusa lehetőség, amely nem mindig válik valósággá. A prózában kialakult „ritmikai egységek” (a szólamok) alakulhatnak ugyan ütemekké, de csak ritkábban. Legtöbbször nem lesznek egyenlők, így csak érezzük, hogy nyomatékos tagjaik majdnem szabályosan visszatérnek, de a szabályos visszatérés valójában nincs meg. A próza ritmusa ezért csak illúzió, a meglevő lehetőség alapján való megvalósulás illúziója. A prózában csak sejtjük a ritmust, de nem tudjuk. BERIGER is hasonlóképpen nyilatkozik, amikor azt mondja, hogy a költészetben nem a teljesen egyenlőnek, hanem az egyenlőnek érzettnek az ismétlődéséről van szó, de ezek az „egyenlőnek érzett” tagok tulajdonképpen mégis egyenlők. A prózaritmusból pedig nem az egyenlőnek érzett ismétlődik, hanem a hasonlóan érzett (vö.: BERIGER, LEONHARD: Poesie und Prosa. Deutsche Vierteljahrschrift. für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. 1943. 148—149.)<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> SZABÉDI LÁSZLÓ felhívja a figyelmet a jó ütemvég szerepére. Rámutat, hogy az ütemet nem a benne helyet foglaló, hanem az öt követő hangsúly létesíti; s éppen ezért az ütem ütemjellegét szótagszáma, időtartama és a jó ütemvég biztosítja (i. m. 119.).

<sup>2</sup> vö.: CSÜRY BÁLINT: A szamosháti nyelvjárás hangjelzésformái. Nyr. 21:5—6.; SZATHMÁRI ISTVÁN: MSÜ. 442.

<sup>1</sup> BERIGER említett tanulmányában fejtegeti azt is, hogy ez lehet az alapja annak, hogy miért nehéz megragadni a prózaritmusból a lényegét, hogy miért nehéz általános érvényű törvényeket felállítani. Hiszen csupán a hasonlóságot nem lehet törvényekbe foglalni (i. m. 148.)

HORVÁTH JÁNOS is felfigyel arra, hogy a prózaritmust inkább csak hisszük, mint tudjuk: „...ne várjunk tökéletes verset, merev következetességgel végrehajtott ütemezést. Találunk nagyjában egyenlő időszakaszokat, helyel-közzel tökéletes ritmusú részletet, közömbös darab után ütemre lendülőt, s ezek benyomása elegendő szuggesztív erővel bír arra, hogy kellemes arányúnak, magyar értelemben szabályosnak hitesse el velünk az egész mondat, egy egész beszéd-darab hangidomát” (Magyar ritmus, jövevény versidom 26.).<sup>1</sup>

A vers ritmusa sorozatosan ismétlődik. A próza ritmusa nagy változatossággal cserélgeti a képleteit, kötetlenül rögtönzi őket, és csak egy-egy beszéddarabot formál ritmusossá, a többiben a ritmus csak lehetőség marad, vagyis ezek a részek a ritmus szempontjából közömbösek.<sup>2</sup> De a közömbös részekben is ott érezzük az ugyan meg nem valósuló, de meglevő ritmikus törekvést, és ez folyton segíti a ritmust, ébren tartja ritmusérzékünket, amely boldogan figyel föl egy-egy mondat szabályossá váló ritmusára.

A próza és a vers ritmusának megkülönböztetésekor nem téveszthetjük szem elől azt a tényezőt, amely jellegükből fakad: az alkotó részéről a prózában nincs meg a versalkotás igénye, a hallgató részéről pedig hiányzik a versvárás igénye. Nagyon fontos, hogy minek akarjuk felfogni az előttünk levő írásművet (és hogy írója minek akarja alkotni). Ez az oka annak, hogy a prózában még hosszabb ritmusos részeket sem érzünk versrészleteknek, csak versszerűségeknek, hogy egy pillanatig sincs kétségünk afelől, hogy próza-e vagy vers, amit olvasunk. Ez a megállapítás erősen hangsúlyozza ugyan az egyén szerepét, a szubjektum szerepét; de miért félnénk ettől? Hiszen az alkotás egyéni teljesítmény és tudatos (nem vulgárisan!) teljesítmény, és egy kicsit alkotás (legalábbis újraalkotás) az olvasás is. A versalkotás és a versvárás szándékának megléte az egyik oldalon, ezek hiánya a másik oldalon: ha a versritmus és a prózaritmus különbségéről beszélünk, gondolnunk kell erre is.<sup>3</sup>

Prózaritmus és versritmus tehát abban különböznek egymástól, hogy az egyik csak szándék, törekvés, a másik megvalósulás, beteljesedés. KECSKÉS ANDRÁS szerint a különbségek „az akusztikai összetevők rendezettségének és funkcionyerésének különböző mértékéből, különböző koncentrálttsági fokából adódnak” (i. m. 114.).

11. Ha nem a különbözés, hanem az egyezés oldalát nézzük, azt látjuk, hogy a prózaritmus és a versritmus megegyeznek abban, hogy a nyelv belső tulajdonságain alapulnak, azon a tulajdonságon, hogy beszédünkben több-kevesebb szabályossággal ritmikai egységek alakulnak, és azon a tulajdonságon, hogy ezeknek a ritmikai egységeknek a kiejtési idejét igyekszünk nagyjából kiegyenlíteni. Így van ez a beszédben mint törekvés és így a versben mint megvalósulás.

<sup>1</sup> Ritmus a prózában című tanulmányában is rámutat, hogy a próza ritmusa diszkrét. „Csak szügerál, csak sejtet. Elég, ha csak elvéve s futólag érvényesül benne az ütemező ösztön.” (i. m. 5.)

<sup>2</sup> NÉMETH LÁSZLÓ így ír: „Mint prózafordító vettem észre, hogy a mondatépítésnek ezek az eszközei nem különböznek lényegében azoktól, amelyekkel egy mondat szavait verssorra építjük, a jelzők, amelyekkel egy-egy jól hangzó mondatot jellemezünk: ugyanazok, mint amikkel verstani tanulmányainkban írjuk le őket. A különbség abban van, hogy a vers az egyszerű meglelt, verssorra rögzített építést ismétli, a próza viszont semmitől sem irtózik úgy, mint az efféle ismétléstől; ő minden mondatát másképpen építi. Épp.ezért a versnek nagyobb a zenei fegyelme, a jó prózának a leleménye.” (A javító toll nyomában. Nyr. 87:59.)

<sup>3</sup> vö.: HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers 54.

Ebből az következik, hogy a vers ritmusa és a próza ritmusa nemcsak különbözik egymástól, de össze is függ egymással. Összefüggésük abban van, hogy a nyelvből származnak. Végso soron tehát egy ritmusformának kétféle megnyilatkozásáról van szó a versritmus és a prózaritmus esetében.

12. SZABÉDI LÁSZLÓ (i. m. 98.), tagadja, hogy nyelvünk egy ritmusformát ismer. „...elvetem azt a semmivel sem bizonyított dogmát, hogy nyelvünk *egyetlen* ritmusformát ismer, és határozott különbséget teszek *két ritmusforma* közt, amelyek egymásból nem származtathatók: a prózaritmus és a tulajdonképpeni versritmus közt. Az előbbit *olvasó ritmusnak*, a másikat *éneklő ritmusnak* nevezem. Mindkettő a hangsúlyon alapszik, de más hangsúlyfaján az egyik és más hangsúlyfaján a másik.” (A kiemelés SZABÉDITól való.)

Véleményem szerint természetes, hogy két ritmusformánk egy eredetű. Még tovább is mennék: nincs is két különböző ritmusforma, csak egy ritmusforma két megjelenési formája van (ti. prózaritmus és versritmus). A magyar nemzeti ritmus ugyanis egyetlen ritmusforma, amely megnyilatkozhatik a prózában is, a versben is, de ettől még nem lesz több ritmus. Ez az egyetlen ritmusforma a magyar beszédnek egy természetes tulajdonságán, a szólamhangsúlyon alapul.

De mi a különbség ritmus szempontjából a próza és a vers között? Az, hogy a prózában megvan a ritmus lehetősége, a versben pedig megvan a ritmus megvalósulása. A versben tehát létrejött a ritmus, amire a próza csak törekedett. „...vers és próza között nincs minőségi, csupán fokozati különbség” — állapítja meg KECSKÉS ANDRÁS is (i. m. 114.).

Ebből látszik, hogy a prózaritmus és a versritmus egy eredetű. A beszédben meglevő ritmusra való törekvés a prózában csak egy-egy mondat erejéig, nagy változatossággal, sokkal kevesebb szabályossággal valósul meg, a versben pedig a beszéd ritmusra való törekvése kikristályosodva, meglehetősen állandósággal, pontos szabályossággal jelentkezik.<sup>1</sup>

Hasonlót SZABÉDI is mond. Ezt a mondatát: „*Nem lehetetlen* bebizonyítanunk, hogy versformáink a beszéd objektíve létező saját ritmusának, ritmusformáinak absztrakciói” (SZABÉDI: i. m. 96. A kiemelés SZABÉDITól) csak így érthetjük. Igaz, az „absztrakció” kifejezés nem pontos. Helyesen mondja FÓNAGY IVÁN, hogy „SZABÉDI alighanem a stílizálást téveszti össze az absztrahálással” (A költői nyelv hangtanából. Bp. 1959. 145.). Az „absztrakció” kifejezésből ugyanis arra következtethetnénk, hogy a versnek elvont ritmusa van. Nem, a versnek konkrét ritmusa van, a prózában is konkrét ritmusa van, de eredetét, létrejöttét tekintve a vers ritmusa úgy alakult ki, hogy költője a beszédben meglevő ritmikus tulajdonságok kikristályosítása által kapott ritmusformák szerint hozta létre.

A prózaritmus alapjául SZABÉDI szerint a nyomatéktalan mondat hangsúlyszerkezete és hanglejtése, a versritmus alapjául pedig a nyomatékos mondat hangsúlyszerkezete és hanglejtése szolgál (vö.: i. m. 125. és 142.).

<sup>1</sup> „Ritmusa a legelemibb prózában is van, hiszen az akusztikai tagolódás minden hangzó nyelvi jelenség sajátossága. A művészi nyelvhasználatban azonban ez a tagolódás egyrészt többé-kevésbé rendezetté válik, másrészt önálló, a művészi közlendőt támogató, kiegészítő, azzal egybefonódó jelentést vesz fel. Az akusztikai időtagolást tehát a viszonylagos rendezettség és az esztétikai funkcionyerés teszi zeneiséget létrehozó, aktív nyelvi ritmussá. Minthogy ezek a jelenségek bizonyos mértékig a szépprózában is kimutathatók, semmi okunk nincs arra, hogy művészi értelemben éles határt vonjunk a kétféle kifejezésmód közé” (KECSKÉS ANDRÁS: i. m. 114. A kiemelés KECSKÉSTól).

Van-e olyan különbség a két mondattípus között, hogy két egymástól eltérő eredetű ritmusnem alakulhatna belőlük?

Nézzük meg, mi a nyomatéktalan mondat! "Nyomatéktalan mondatnak nevezzük azt, amelyben csak szakaszhangsúlyos részek vannak, de mondathangsúlyos, főhangsúlyos nincsen" (MMNyR. II, 488.).

És mi a nyomatékos mondat? „...nyomatékos mondatnak nevezzük az olyat, amelyben van (egy vagy több) mondathangsúllyal kiemelt, vagyis főhangsúlyos rész is” (MMNyR. II, 488.).

Már most: a szakaszhangsúly nem létesíthet ugyanolyan ritmust, mint a mondathangsúly? Hiszen a mondathangsúly is szakaszhangsúly, csak éppen a mondatban értelmileg kiemelt, legfontosabb szakasz hangsúlya (vö.: MMNyR. II, 465.).

Vegyünk csak szemügyre egy nyomatéktalan és egy nyomatékos mondatot!

Nyomatéktalan: A földi álmok lassan elsuhanak (Kosztolányi: Az ihlet perce; ÖV. 133.).

Nyomatékos: A mi hazánkban más újra szokták a gyűrűt húzni (Krúdy: Hét bagoly — Boldogult úrfikoromban 457.). (Mindkét mondatot a MMNyR. idézi, 488., és a hangsúlyokat is jelzi).

A ritmusalkotás szempontjából — úgy gondolom — nincsen olyan alapvető különbség a két mondat között, hogy más-más ritmusnemet hozhatnának létre.<sup>1</sup>

Ezt igazolják HEGEDŰS LAJOS kísérletei is. Megvizsgálta a következő három mondatot: 1. A vándor leült egy kőre. 2. Egy vándor ült le a kőre. 3. Egy kőre ült le a vándor.

Van köztük nyomatéktalan is, nyomatékos is. A kísérletekről közölt táblázatok és felvételek (i. m. 8—10.) mégsem mutatnak lényeges eltéréseket. HEGEDŰS így következtet: „Mind a három mondatban 3 nagyobb energiakibontakozást láthatunk... Ha az egyes beszédenergia-kikontakozások... között eltelt időt pontosan lemérjük, meglepő dolgot látunk: a hangsúlyok vagy nyomatékok közötti időtartamok a közönséges beszédben is egyenlőségre törekednek, és így ritmikus periódusok jönnek létre” (i. m. 10.).

Mindez azt mutatja, hogy a két ritmusnem, prózaritmus és versritmus egy eredetű, nincs két ritmusnem, csak egy van, a magyaros (hangsúlyos) ritmus, amelyre törekszünk közönséges beszédünkben is, és a vers ritmusa ebből a törekvésből vált valósággá, a vers ritmusformái a közönséges beszédből kristályosodtak ki.

13. Az eddigiekben a hangzati rend keltette ritmusról esett szó. Ezen kívül a próza ritmusát olyan tényezők is alkotják, amelyek a versben vagy nincsenek meg, vagy — a szabályos ritmus hullámlását elegendőnek tartva — nem figyelünk föl rájuk. Ezek a tényezők sajátosan csak a próza ritmusát teremtik meg. A próza mondatainak szinte minden alkotórésze ritmuskeltővé lehet a prózaritmus iránt kellő érzékkel bíró alkotóművész tollán.

Ritmikus hatást kelthet a szavak hosszúságának szabályos (szabályosság érzését keltő) váltakoztatása is. Ha egy mondat arányosan sorakoztat egymás

<sup>1</sup> Vannak olyan mondattípusok, amelyek átmenetek a nyomatéktalan és a nyomatékos mondatok között. „Ezekre a határesetekre az jellemző, hogy értelmileg van bennük egy, vagy olykor két főhangsúlyosnak vehető elem; de a szórendi megoldás ezt különféle okok miatt nem emeli ki; s ezért a mondat mégis inkább nyomatéktalan benyomást kelt” (MMNyR. II, 488—489. A kiemelés onnan való.). Ilyen mondatok nem kis számban vannak. Létük éppen azt bizonyítja, hogy a két mondatfajta között nincs olyan lényeges különbség, hogy belőlük két különböző ritmusnem alakuljon.

mellé rövidebb szavakat, szaporáz, ahol a tartalom (érzelmekek hullámozása, indulatok kitörése stb.) megkívánja, és használ hosszabb, lassabban lefutó mondatokat, lassít a tartalomnak megfelelően, akkor máris hajlandók vagyunk ebben a szaporázásban — lassításban bizonyos ritmikusságot érezni, de a ritmus benyomása még akkor is kivehető, ha anélkül jelenik meg.

Ugyanígy vagyunk az arányosan formált szószerkezetek ritmikus hatásával is.

A hosszabb és rövidebb tagmondatok, a mellérendelő vagy alárendelő szerkezetek bizonyos rend szerinti váltogatása is a ritmus érzését kelti.<sup>1</sup>

Ritmusosnak fogjuk fela prózátkkor is, ha rövidebb-hosszabb mondatok szabályosan váltakoznak. A sok rövid, néhány szóból álló mondat gyors, kemény, pattogó ritmust ad, a hosszú mondatok ünnepélyesebbek, méltósággteljesebbek.<sup>2</sup>

A próza ritmusosságának érzését elősegíti az is, hogy szabályosan váltakoznak a szövegben a párbeszédés részek és a leíró részek, hogy az író egy-egy beszédfordulat visszatérésével, értelmi nyomatékosításával csomópontokat teremti.<sup>3</sup>

A ritmus érzését keltheti bizonyos fokig az egész mű szerkezetében megnyilvánuló arányosság is.

Az előbbiekkel szorosan összefügg egy másik tényező a prózaritmus alkotói közül: a mondatok közötti szünetek száma.<sup>4</sup> „A beszéd egyes egységei között tartott szünet tulajdonképpen tagoló jel: az egybetartozó részek egységének, s így az egybe nem tartozók különállásának jelzésére szolgál” (MMNyR. II, 518; a kiemelések onnan valók). Hogyha ezek a tagoló jelek többé-kevésbé szabályosan követik egymást, akkor a ritmus érzését keltik bennünk.

Természetesen a hangzati rend ritmusán kívüli tényezők (rövidebb-hosszabb szavak, szószerkezetek, mondatok, a mondatok közti szünetek) ritmusát nehéz megfogni. Megmagyarázni, elemezni még nehezebb az ilyen ritmust. Az egymást követő szavak, mondatok, szünetek ritmikái egységekként foghatók fel, amelyek — mivel nagyjából szabályosan követik egymást — ismétlődésükkel a ritmus érzését keltik: ez lehet a magyarázat. De kétségtelenül sok igazság van MARTINKÓ ANDRÁS szavaiban: „A prózaritmus kérdése ingoványos talaj, különösen, ha nem a versritmust, a metrum esetleges vagy ráfogott előfordulásait keressük benne.” (A prózaíró Petőfi. Bp. 1965. 547.; a kiemelés MARTINKÓTÓL.)

E nehézségek ellenére az is kétségtelen, hogy a prózának sajátos, a versben hiányzó vagy figyelembe nem vett ritmusát éppen az előbb említett tényezők adják.

**14.** A próza ritmusának létrehozói közül még háromra kell fölfigyelnünk: az ismétlésre, a vele rokon párhuzamosságra és a halmazásra. Ezek megvannak a versben is, sőt — mivel nagyon sokszor hangzati ritmust keltenek — a versritmus létre-

<sup>1</sup> Vö.: NÉMETH LÁSZLÓ véleményét: „A mondat szólamokra oszlik. Ezek a szólamok néha csak egy-egy szóból, néha több összetapadt szóból állnak. A próza prozódiaja ezekkel az összetapadt szavakkal gazdálkodik. Minél világosabb a szólamok határa, minél arányosabb egy fő- vagy mellékmondaton belül a terjedelmük, s minél szebben futnak ki, a többinél hosszabb szólammal a mondat végén, annál tisztább lejtésű a próza” (A prózaforrásról. Csillag, 1953. 389.).

<sup>2</sup> Vö.: ZOLNAI BÉLA: Nyelv és hangulat. Bp. 1964. 116—117.

<sup>3</sup> Vö.: MARTINKÓ ANDRÁS: A művészi próza nyelve. Kritika, 1965. 3. sz. 11.

<sup>4</sup> ZOLNAI BÉLA is rámutat erre: „A próza ritmusát nemcsak a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok, kisebb-nagyobb szólamok váltakozása alkotja, hanem fontos tényezőként szerepel benne a mondatok közötti szünetek száma is” (i. m. 116.).

hozói között kell számontartanunk őket. A prózában is gyakran együtt járnak a hangidom ritmusával, ha pedig ez hiányzik, akkor a próza sajátos ritmusát alkotják.

Az ismétlés a stilisztikában az alaki erősítések közé tartozik. „Indítéka az, hogy a beszélő mintegy tovább akar időzni egy-egy fogalomnál, vagy azért, mert az valamilyen oknál fogva mély hatással volt rá (csodálat, indulat, bánat stb.), vagy mert a kiemeléssel fel akarja rá hívni a figyelmet” (SZATHMÁRI: MStÜ. 432.).

A ritmus szempontjából óriási szerepe van az ismétlésnek. Tulajdonképpen minden ritmus az ismétlés által jön létre. Az ismétlés teremti meg a ritmust, amelyet az ismétlés folytán érzékelünk és tartunk meg emlékezetünkben. „Az ismétlés talán az ősi ritmus” — mondja RUBINYI MÓZES (Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Bp. 1910. 18.)

BENEDEK MARCELL pedig ezt írja: „A legr primitívebb vers: egyetlen sor megismétlése a végtelenségig. Volt valami szédítő, mámorító, tehát varázslatosnak érzett hatás ebben az örökös ismétlésben” (Kis könyv a versről. Bp. 1960. 15.).<sup>1</sup>

A stilisztikai értelemben vett ismétlés lehet szóismétlés, szókapcsolat- és mondatismétlés.<sup>2</sup> A szóismétlés önmagában még nem kelt ritmushatást, de ha gyakran előfordul, már hajlandók vagyunk valami ritmusfelét érezni. Hangulatkeltő, kifejező szerepével együtt jár, hogy már nem tartjuk mindennapi, közönséges prózának.<sup>3</sup>

A szerkezet- és mondatismétlés a mondatpárhuzamnak nagyon közeli rokona. (Más elnevezés szerint gondolatpárhuzam, parallelizmus).<sup>4</sup>

A párhuzamosság szerepét a népköltészetben ROMAN JAKOBSON tanulmánya mutatja (Grammatikai párhuzamosság a népköltészetben—Hang—Jel—Vers. Bp. 1969. 347—371.) W. STEINITZ (Der parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung), R. AUSTERLITZ (Obi-Ugric Metrics) és J. LOTZ (Kamassian Verse) munkáit idézve a finnugor (uráli) népköltészetben meglevő nyelvtani párhuzamosság fontos szerepét állapítja meg (i. m. 353—355.).

A párhuzamosság a gondolatok párhuzamosságát jelenti; ennek az a következménye, hogy azonos mondarészek azonos sorrendben azonos helyre kerülnek. MÉSZÖLY GEDEON így ír erről: „...láthatjuk, minő fokozatokon át fejlődhetett ugor-kori verselésünk parallelizmusa még a történelem előtti időkben odáig, ahol több finnugor nép verselő elve tart: párhuzamos sorokban azonos ütemértékű, azonos mondatrészek azonos sorrendben” (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp. 1956. 245—246.; a kiemelések MÉSZÖLYTŐL).

Ez a párhuzamos szerkesztési mód nemcsak a versre volt jellemző, hanem a prózában is gyakran előfordult, és a mi korunk irodalmában is megtalálható mint egyik legfontosabb alkotója a próza ritmusának.

A halmozás gyakran hangzati ritmust teremt, mert a szavakat önkéntelenül is úgy sorakoztatjuk, hogy azonos vagy hasonló szótagszámú szavak kerüljenek

<sup>1</sup> Az ismétlés ritmusalkotó szerepéről vö. még: FÓNAGY IVÁN: A költői nyelv hangtanából 146.

<sup>2</sup> Vö.: SZATHMÁRI: MStÜ. 432.; és ZOLNAI BÉLA: i. m. 66—74.

<sup>3</sup> RUBINYI MÓZES szép fogalmazása szerint: „A lélek nagy fölindulásai, elragadó hangulatai, a fájdalomnak, a kétségbeesésnek vagy az örömmek hullámozásai kifejezésre jutnak beszédünkben is. A szavakat akaratlanul megismétljük, gyorsan vagy vontatottan s az ifjú elragadó kiáltással, az agg dünyögő motyogással; de megismétli a szót, a szerkezetet s a megismétlésnek ez a parallelizmusa voltaképpen a próza ritmusnak első fokozata. Az ismétlés talán az ősi ritmus. Azonban a mi hallásunk szerint még nem ritmus, de már nem lassan tovagördülő közönséges próza” (i. m. 18.; a kiemelés RUBINYITÓL).

<sup>4</sup> Vö.: SZATHMÁRI: MStÜ. 439.

egymás szomszédságába. HORVÁTH JÁNOS arra a példára hivatkozik, hogy az ilyen felsorolásnál (a felsorolás a halmozáshoz közel áll, tulajdonképpen egyik esete<sup>2</sup>): Bécs, Berlin, Budapest úgy igyekezzünk kimondani a három városnevet, hogy ejtési idejük egyenlő legyen, az utolsó nevet tehát gyorsabban ejtjük, mint a másodikat, azt pedig gyorsabban, mint az első (Ritmus a prózában 5.). Tehát akkor is, ha nem azonos az egymás mellé kerülő szavak szótagszáma, fellép a kiegyenlítődség tendenciája, és így hangzati ritmus jön létre.

Az említett tényezők — hangzati ritmus, arányos szerkesztés, ismétlés, párhuzamosság, halmozás — mint a prózaritmus alkotói szorosan összetartoznak. Elkülönítésük csak a vizsgálódás kedvéért történt; a prózában ezek át- meg átfonják egymást; a tovagördülő mondatokban hol az egyiket, hol a másikat ismerjük fel, de sohasem szabályosan, következetesen tűnnek elénk, hanem váltakozva, a legteljesebb szabadsággal. Ez a nagy változatosság a próza egyik legfőbb jellemzője. De a változatosság mögött a jól szerkesztett prózában ott érezzük a ritmus lüktetését. A ritmust a fentebb említett tényezők közül hol ez, hol az teremti meg. A ritmustalan részekben átsegít a ritmusosak lendülete, amelyeknek emléke bennünk él a következő ritmusos mondatig. Emiatt az egész szövegben érezzük a ritmust, érezzük, mint bizonyos részekben meglevő valóságelemek által keltett illúziót.

15. A prózaritmusnak vannak erősítő tényezői. Közülük legfontosabb az élőbeszéd közvetlenségével ható előadásmód. Hangos beszéd közben a beszélő érzi a hangszakaszok erősebb nyomatékait, önkéntelenül is arra törekszik, hogy minél arányosabban szerkessze mondatait. Így ritmusegységek alakulnak ki, és a beszéd ritmusossá válik.<sup>1</sup>

Irodalmunkban azoknál az íróknál erős a prózaritmus, akik közvetlenül, elbeszélve adják elő mondanivalójukat, akik mondataik művészi megformálásokor leginkább törekednek arra, hogy az élőbeszéd közvetlenségével hassanak.

A szónokok Cicero óta tudják, hogy beszédük ritmusának nem csekély hangulatteremtő ereje van.

Azok az írók, akik a szónoklásban is járatosak, gyakran írnak le ritmikus mondatokat.

Mindennek az lehet a magyarázata, hogy a ritmus akusztikai jelenség, elsősorban fülünkre hat, nem a szemünkre. A beszélő pedig észreveszi saját hangjában a ritmust, és akarva vagy akaratlanul egyre gyakrabban formálja ritmusossá mondatait.

<sup>2</sup> Vö.: FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNYI: A magyar stilisztika vázlata. Bp. 1958. 270.; SZATHMÁRI: MSÜ. 441.; halmozás és felsorolás különbségéről uo. 438.

<sup>1</sup> Jellemző példát említ erre G. THOMSON: „Egy este abban a magasban a tengerszint fölött megbújt ír faluban sétáltam, s a közös kúthoz értem. Ott régi ismerőseim egyikével, egy parasztasszonnyal találkoztam. Éppen megtöltötte vedrét, s most lebámult a tengerre. A férje már nem élt, a két fiát pedig, mint mondta, 'felszedték a hajók', vagyis kivándoroltak a massachusettsi Springfieldbe. Éppen pár nappal előbb kapott egyiküktől levelet, amelyben sürgették, kövesse őket, hogy hátralevő napjait immár kényelemben tölthesse; küldik a hajójegyet, is, csak éppen a beleegyezését várják. Mindezt részletesen elmondta nekem és leírta az életét: a nehéz napi járást a szalmakazlakhoz a hegyre, a tyúkjai elvesztését, a füstös kalyibát, aztán Amerikáról beszélt (ahogyan ő elképzelte, Eldorado, ahol az arany az utcán fekszik, csak le kell hajolni érte), majd a corki utazásról és az óceánon való átkelésről szólt, végül elmondta, mégis csak azt szeretné, ha csontjai ír földben pihennének. *Ahogy beszélt, egyre izgatottabb lett, beszéde egyre könnyebben folyt, egyre színesebbé, ritmikusabbá, dallamosabbá vált, a teste pedig mintegy kíséretképpen, álom- vagy bölcsőszzerű ringásba lendült.* Aztán elnevette magát, felszedte vedreit, jóéjszakát kívánt és hazaindult.” (GEORGE THOMSON: i. m. 14. A kiemelés tőlem V. J. M.).

A prózaritmus erősségét az írás tárgya is meghatározza. A nép életéből vett történetekben, a paraszti tárgyú elbeszélésekben mindig gyakran találni ritmusos mondatokat. A nép nyelvében gyakori a prózaritmus, gondoljunk csak a népmesék gyönyörködtető, már-már versszerűséget előidéző hullámzására, vagy akár a népi szólásmódok ritmusára (vö.: HORVÁTH JÁNOS: Versritmusú szólamok a kötetlen beszédben. MNyTK. 100.). Íróink a nép nyelvéből szívták magukba a prózaritmus iránti különös érzékenységet, amely a népi tárgyú írásokban erősebben formálja ritmusosakká mondataikat.

Az írónak egyéni sajátosságai is hozzájárulnak prózaritmusa létrejöttéhez. Elsősorban valamiféle lírai beállítottság, a témával való teljes azonosulás, a beleélésnek olyan foka, hogy úgy érezzük, ő is ott szerepel hősei között. A felfokozott lelkiállapotban, amelyet az eseményekben való cselekvő részvétel teremt meg, a mondatok mintegy önmaguktól folynak és ritmusba rendeződnek.<sup>1</sup>

16. A prózaritmusról eddig mondottakat kísérleti úton, műszeres mérésekkel támasztja alá KOVÁCS ÁGNESnek A népmese prozódijáról c. tanulmánya (MTA I. OK. XXVI, 183—242.).

KOVÁCS ÁGNES egy tyukodi mesemondónak, Beczö Zsigmondnak a szövegei közül elemez egyet prozódiai szempontból.<sup>1</sup> Megállapítja, hogy „Beczö Zsigmond példaképpen kiválasztott szövegét tehát teljes terjedelmében ritmikus prózában adta elő. A mesében a mondanivalót aláhúzó hangsúly a legjelentősebb ritmikai tényező... Feltűnő módon bejelölve és segítségükkel az ütemvonalakat meghúzva, a következőket állapítottuk meg: *mesénk alapegysége a hat szótagú ütem, melynek első és negyedik szótagja hangsúlyos, a második-harmadik és az ötödik-hatodik pedig hangsúlytalan...* Metronóm és stopper segítségével megállapítottuk, hogy szövegünknek ez az *alapegysége voltaképpen egy kétosztatú 6/8-os ütem, melynek időtartama Beczö Zsigmondnál általában 1—1, 14 mp., egy 'versláb' vagy félütem metronómértéke pedig 116—108 (alsó határ 100, felső határ 126),*” (i. m. 190. a kiemelések Kovácstól).

Majd így ír: „Az elbeszélés során a mesemondó az ütemek minden lehetséges tagolását alkalmazza, tehát nemcsak 3:3, hanem 2:2:2, 2:4, 4:2, sőt néha 1:5, illetőleg 5:1 tagolással is találkozunk. Természetesen a nem felező megoldású ütemekben ugyanúgy találkozunk az aprózás és a lelassítás, illetőleg az ütemkiegyenlítés jelenségével. Hogy ezt a jelenséget azok számára is nyilvánvalóvá tegyük, akiknek nincs módjuk a szöveget magnetofonszalagról meghallgatni, a szótagok számát és időtartamát hangjegyekkel ábrázoltuk. Mintegy ellenőrzésképpen feltüntettük az ütemrészek időtartamát is másodpercekben, valamint a jól ritmizálható ütemek metronómértékét” (i. m. 190.). E mondatának lapalji jegyzetében pedig megállapítja, hogy a metronómjelzések felrakása után kialakult kép egyezik az egyik korábbi dolgozatomban tett megfigyelésemmel (VÉGH JÓZSEF MIHÁLY: A magyar prózaritmus és Eötvös Károly prózaritmusa. Egyetemi doktori értekezés. Szeged, 1966.) a ritmusos és ritmustalan, ritmusra törekvő beszédszakaszok, mondatok, ill. mondatrészek váltakozásáról, melynek együttes eredménye a ritmikus próza, (vö.: KOVÁCS ÁGNES: i. m. 190.)

17. Még néhány megjegyzés a vers, a szabad vers, a prózavers, valamint a művészi próza ritmusáról. Nyilvánvaló, hogy a modern költészetnek a vers és a próza

<sup>1</sup> V. ö.: NÉMETH G. BÉLA: A próza zeneiségének kérdéséhez. (MTA. I. OK. XIII, 355—399.)

<sup>1</sup> Tanulmánya végén közli az egész mese kottáját is.



közötti átmeneti kifejezéstípusait „meddő és felesleges fáradozás lenne... egyik vagy másik kategóriába besorolni” (KECSKÉS ANDRÁS: i. m. 114.). De a ritmus szempontjából nincs közöttük minőségi különbség. Legutóbb ANDOR GYÖRGY közölt a kérdéssel foglalkozó tanulmányt (Adalékok a szabad vers és a prózavers ritmusához. Nyr. 96:287—297.). Nagy László és Juhász Ferenc néhány kötött és kötetlen ritmusú versének ritmusát vizsgálja, és a róluk tett megállapításait összeveti Kamondy László egyik regényének (az Apostolok utóda) egy részletével, tehát a művészi prózával. Leszögezi, hogy „A kiegyenlítődsre való törekvés itt is megfigyelhető, [közli a számadatokat] de már korántsem olyan nagy mértékben, mint az előző műveknél. Kisebb az ütemek koncentráltasága is; e műben a legkisebb az eltérés a két- és a négyszótagos ütemek rövid-hosszú szótagjainak arányában. Az egyszótagos és a négyszótagosnál hosszabb ütemek aránya 14,39%, ennél csak Nagy László Bartók és a ragadozókjában találunk nagyobb százalékarányt (31,09%). A két művet összehasonlítva azonban azt látjuk, hogy a prózaversben kisebb az ütemek koncentráltasága, nagyobb az átlagos szótagszám (3,88, ugyanez az Apostolok utódában 3,33). Nagy László műve — többek között — a rövid-hosszú szótagok kiegyenlítő hatása miatt mégis sokkal kötöttebb, határozottabb ritmussal rendelkezik, mint a regényrészlet” (ANDOR GYÖRGY: i. m. 293—294.).

Ezek is — úgy vélem — igazolják azt fentebbi megállapítást, hogy a vers (a szabad vers is) és a próza ritmusa minőségében azonos, közöttük csak fokozatbeli különbségek vannak.

18. Végezetül — az előadottaknak mintegy gyakorlati próbájaként — nézzük meg Eötvös Károly<sup>1</sup> két elbeszélésének, „A faragó béres” (A Bakony I. 103—109.) és a „Répa Rozi története” (Utazás a Balaton körül II. 95—110.) címűnek az elemzését a ritmus szempontjából.

„A faragó béres” című elbeszélés 96 mondata közül 27 ritmusos. Ezek elhelyezkedése sajátos ritmusérzést kelt, és az érdeklődés felkeltésének, majd ébren tartásának szép példája.

Mintegy ostorpatogásként indul az elbeszélés első ritmusos mondata:

*Fogai közt a szopóka, feje fölött a bodor pipafüst, izmos két kezében a vonókés: úgy ül a faragó béres azon a vonószeken, mint a huszárgyerek a pejko tetejében.* (i. m. 103.).

Egy hosszú, közömbös mondat után szinte a cselekvés ütemét érzékeltetve a következő ritmusos mondat:

*Ha kivéste, ha kifúrta ott, ahol kell: tüzet éleszt a gyaluforgácsból s olyan szép pirosra, feketére megfüstöli azt a jármot, mintha sonka volna.* (i. m. 103.)

Három lassú, elbeszélő mondat után ismét új ritmusra lendül az elbeszélés, 4 ritmusos mondat következik, először a lassúbb gondolatrítmus:

*Igaz, hogy a lovas csősznek jobb dolga van, a hajdú ficsurosabb legény, a pajta-bírónak nagyobb a konvenciója s a számadó gulyás, csikós, juhász nem cserélne vele, de azért mindezek mellett megvan az ő méltó büszkesége.* (i. m. 104.)

<sup>1</sup> Hogy miért éppen Eötvös Károly — azt tekintse az olvasó véletlennek.

Majd gyorsabb, pergőbb ritmusú mondatok következnek:

*De az ő tudományát zápor el nem mossa, hajdú el nem parancsolja, pajtabíró el nem disputálja, urasága megbecsüli.* (i. m. 104.)

A felsorolások nagyjából azonos szakaszokból állnak:

*Ekeszarv és kormánydeszka, talyiga-tengely és vánkósfa, gerendely és kakatszeg, ekelő és fürgetyú, vendégoldal és nyomórúd, keresztfa és oldalzáp, igafej és járomszeg, tézsla, löcs és takarmánykosár, saroglya és etetővályú és száz meg száz apróbb-nagyobb szerszáma a gazdaságnak...* (i. m. 104.)

*S aztán ha Juci húgom, Panna néném szépen megkéri s meg is simogatja, csinál ő még szapuszéket, kendertilót, pemetet, szénvonót és sütőlapátot is.* (i. m. 104.)

Majd a faragóbéres egyéniségének érzékeltetésére nyugodt, lassú ritmustalan hat mondat következik. Ezután egy új szereplő megjelenését ismét ritmusos mondat vezet be:

*Isten jó nap, Ferenc bátyám, kezdjük-e már a takarmányozást, mintha zimankó készülődnék odakünn.* (i. m. 105.)

Az öreg elmélkedése és az írónak a „pusztai-arisztokrácia lajtorjának” fokait fejtegető elbeszélése ritmustalan mondatokat alkot, 25 mondatot, ez a leghosszabb ilyen rész, az elbeszélés közepén. S amikor már elfeledné az olvasó a mondatok ritmusos érzetét, újra kezdi válogatni az író gyorsabb ütemben a pergőbb, ritmusos és a gyugodtabb, ritmustalan mondatokat:

Három mondat ritmusos:

*Ökre ugyan nincs még, sem pediglen felesége, hanem azért az öregbéres fogatán szekerezni, lányok után járni, menyecskére kacsintani, bajuszát kipödörni, mezőn — szérűn embersorba állani, kapát-kaszát emelgetni: mind ez az ő dolga.* (i. m. 106.)

Egy Petőfi vers részlete is hozzájárul e rész ritmusosságához (i. m. 106.). Majd újra Eötvös ritmusa:

*Ökrész gyerekekkel, szántó gyerekekkel szóba sem áll, a bivalyossal pedig csak azért beszél, hogy a szegényt gúnyolhassa.* (i. m. 106.)

Két ritmustalan után egy ritmusos:

*Egész konvenciója, egész lakása, felesége, fél konyhája és négy ökre van.* (i. m. 106.)

Egy ritmustalan felkiáltó mondatot ismét egy ritmusos követ:

*Az a Villás, az a Csákó, az a Szekfű, az a Darvas!* (i. m. 106.)

Tizenkét lassúbb, ritmustalan mondat után a négy rövid kérdő mondat szinte bevezeti az új ritmusos mondatot:

*Mérő, véka, favilla, lapát, gereblye, talicska, kerék, vasas szerszám ugyan nem az ő dolga...* (i. m. 107.)

Két közömbös mondat után a faragó béres munkája fölötti szemle rövid, azonos szerkezetű mondatokban ad ritmust:

*Seprő, boronák, kopottak. Petrencerúd is hiányzik. (i. m. 109.)*

Egy mondat megszakítja a sort, de folytatódik:

*Megpattant a nyomórúd is. Elpusztult néhány ostornyél is kocsisnál, béresnél. Rendbe kell hozni mindent. (i. m. 108.)*

Egy semleges mondat után a mozgás kifejezése újra ritmusra lendíti a gondolatot:

*Megyünk a Bakonyba, annak is a közepére. Szentgálig meg se állunk. (i. m. 108.)*

S a beszerzendő holmik felsorolása már ismert ritmust teremt:

*Be kell szerezni a nyírágot seprőnek; a gyertyánfa és nyírfaaszálakat keresztfának; nyomórúdnak, petrenceemelőnek; a kökényfát boronának; a somfavesszőt ostornyélnek, hozunk még nyírfaabroncsot is, a kisbírónak ajándékba mogyorófát is, de körülhézünk még azért is, vajjon ágasnak, gémnek, sudárfának valót nem találhánk-e hamarjában? (i. m. 108.)*

Megfigyelhetjük, hogy egy mondaton belül is különféle hosszúságú szakaszok ismétlésével változatos ritmusképletek jönnek létre.

Három ritmustalan mondat következik, de rövidek, így nem szakítják meg a már felkeltett ritmusérzetet.

Újra ritmusra lendülnek a mondatok:

*A gereblyéknek fele foguk is kitörlik, elhull öszre kelve. Rendes, csinos fölözőfa illenék a vékákhöz és mérőkhöz is. (i. m. 108.)*

Hat ritmustalan mondat következik, amit megszakít:

*A tarisznyát telerakja kenyérrel, szalonnával, füstölt kolbásszal, pogácsával, sós-paprikás gurgulyával (i. m. 108.)* — mondat, s végül nyolc lassú, nyugodt folyású mondat zárja az elbeszélést.

A másik elbeszélés a „Répa Rozi története” című (Utazás a Balaton körül II, 95–110.). Népi történet, Sobri Jóska mátkájáról, Répa Roziról, az egyszerű, tiszta parasztlányról szól.

Az elbeszélés 320 mondatból áll, és már a hosszabb-rövidebb mondatok változásában is érezhető bizonyos szabályosság. Rövid, egyszerű mondatokat követnek lazán összefűzött mellérendelő összetételek, a ritmusélmény felkeltésének már ez is egyik tényezője.

A 320 mondat ritmus szempontjából így tagolódik: két ritmustalan mondat vezet be az elbeszélést, majd két népdalidézet teremti meg a ritmusélményt, s mintegy ennek hatására az író mondatai is ritmusossá válnak:

*Répa Rozi volt Sobri Jóska szeretője. Sobri Jóska volt az ország legdelibb betyárja. (i. m. 95.)*

*Ifjú, bátor, csodaszép, legények büszkesége, asszonyok bálványa. (uo.)*

A három ritmusra lendült mondatot két közömbös követi, ezek után szinte népdal-szerű három mondat következik:

*A Bakony az ő országa, száz bújdosó legény kísérője, csillagos ég szabad hajléka, Répa Rozi a szeretője. Senki se tudja azt, hol volt apja — anyja. Senki se tudja azt, hol volt elmúlása. (uo.)*

Két semleges mondat szakítja meg a sort, de visszaemlékezés közben ismét ritmusra lendülnek a mondatok:

*Hát szeretője őrzí-e még? Él-e még Répa Rozi? Szőke volt-e? Barna volt-e? Van-e kis hajléka, vagy kitaszították a világba? Vagy cédán éli világát, vagy szíve megszakadt? (uo.)*

E hat mondat után hosszabb ritmustalan rész következik (21—80. mondat), az író önmagáról, a tájról, Répa Ferkóval való találkozásáról, induló beszélgetésükről ír; Répa Ferkó beszél húgáról egészen a Sobri Jóska-val való találkozásig. A találkozás leírása szinte népmesére emlékeztet, s itt hirtelen ritmusossá válnak a mondatok, pergőbb lesz a cselekmény, ezt követi a beszéd ritmusa is:

*Ott ült az ivóasztal közepénél Sobri Jóska, kalapját hátra vágta, a bajuszát pődörgette. dupla puskája előtt feködt az asztalon, cifra szőre a szék hátára téve. Három gyertyatartóban három szál gyertya égett előtt (i. m. 99.).*

Három ritmustalan követi ezt, majd ez következik:

*Az egyik Kis-Apáti felé, a másik Gyula-Keszi felé, a harmadik Raposka irányában, két legény pedig Tapolca felé (i. m. 99.).*

Sobri és Rozi találkozását ritmustalan mondatok mondják el, (88—112.) de aztán a gondolatsort két ritmusos zárja le:

*Sobriék pedig ettek ittak, jól mulattak, jól aludtak. Csak a vezér nem aludt. (i. m. 100.).*

Közömbös mondatokkal írja le az éjszakát, majd a reggeli találkozás érzelmi telítettsége ismét ritmusos mondatokat teremt:

*Alig prikadt a hajnal, fölkel a lány. S alig lépett ki a lány az udvarra, ott állt előtt Sobri Jóska. Kezében volt a levél, melyet két legénye még hajnal előtt meghozott a Diskay-uraságtól. (i. m. 101.)*

E mondat ritmustalanságát észre sem vesszük a következő mondatok szinte verszerű ritmusa mellett:

- Jó reggelt húgom.
- Adjon isten kendnek is.
- Tudsz-e olvasni húgom?
- Tanultam is, tudok is. (i. m. 101.)

Egy ritmustalan megszakítja, majd a lány érzelmeit ismét ritmusos mondat jelzi:

*A lány felbontotta, elolvasta, a szeme is könnybe lábadt. (i. m. 101.)*

Sobri Jóska szerelmi vallomása következik most, eleinte nincs ritmus a mondataiban, de amint kéri a lányt, szerezze őt viszont, mintegy nyomatékot ad szavainak a ritmus:

*De ha jó szemmel nézhetsz rám, ha jó szívvel lehetsz hozzám, elviszlek téged ide nem messze a Billege csárdába, jó emberek közé. Légy mátkám, légy galambom, légy hűséges szívbelim. Hol elmegyek tőled, hol megjövök hozzád, de mindig a tied leszek. Szegénylegény vagyok, de Sobri Jóska vagyok. Vigyáznak, kergetnek, halálra keresnek. De egyszer csak vége lesz a hejsze-hajszának, s ha te is úgy akarod, s ha isten is úgy akarja, valamikor meglesz az esküvőnk is. (i. m. 102.)*

Egy ritmustalanra újra ritmusos következik:

*Vagy mégysz vissza a malomba, vagy mégysz haza jó anyádhoz, vagy jössz velem Billegébe. (i. m. 102.)*

Az érzelmi kitörés ritmusos mondatait most a lány félénk válasza követi ritmustalanul (148—151.), majd a beleegyezés hallatára örvendező Sobri:

*Hogy kapta karjára, hogy kapta csókjára a leányt, csak úgy csattogott a lánynak ajka. Hogy rúgta be Sobri Jóska a csárda rozszant ajtaját s hogy rivallt be a legényekhez! (i. m. 102.)*

Néhány mondatos ritmustalan leíró rész után Sobri beszédét olvashatjuk:

*Ide nézzetek, itt az én szerelmem, szívbeli jegyesem, igaz hű mátkám. Ha sors úgy akarja, szerencse úgy hozza, isten úgy rendelte: esztendőre vagy kettőre ott leszünk együtt a mennyegzőnkön! (i. m. 102.)* Ez a rész is a népmesék ritmusát idézi.

Négy ritmustalan mondat után (160—164.):

*Asszony: vesződség; szerető: keserűség. Útra menőnek üres zsák is teher a vállán. Minek nekünk a menyasszony? Minek nekünk akármiféle asszony? (i. m. 103.)*

Sajátos ritmust teremt az elbeszélésben az is, hogy e részben 3—4 ritmustalan mondat után újra ritmusos jön:

*A csárdás jó embere volt Sobrinak. Félt is tőle, szerette is, élt is utána. (i. m. 103.)*

Az elbeszélés a végéhez közeledik, egyre szaporodnak a ritmustalan mondatok (172—175.).

*Rozit pedig igazán szerette, mindig megbecsülte, széltől is megóvta, rossz emberek nyelvétől ugyancsak őrizte. (i. m. 103.)*

Ritmustalan a 177—188., aztán egy ritmusos:

*Sok bújdosó, sok szegény legény, sok szökőit katona ment hozzá, vegye fel őt is a seregébe. (i. m. 104.)*

A 190—215. ritmustalan, majd e hosszú lassú rész után két ritmusos, közte egy semleges mondat.

*Nem hallgathattam keserves panaszát, nem nézhettem omló könnyeit. (i. m. 105.)*

*Kenyerem nem volt, kéregettem, ruhám rongyossá lett, viseltem rongyosan. Három vármegyét bejártam, de Sobri hírét nem hallottam. (uo.)*

Nyolc semleges mondatot vált föl most egy ritmusos:

*Feje hajlott, teste görnyedt, képe borostás, bajusza kuszált (i. m. 106.).*

A 228—231. közömbös, utána:

*Megmondom hát Rozi húgom. Erdőszélben, hegy tövében, hársfa árnyékában, virág nyílik körülötte, senki se üldözi, senki se háborgatja. (i. m. 106.)*

Lassul az elbeszélés, ritmus nélküli részek jönnek (234—256.), azután egy újra ritmusra lendül:

*Megtalálta-e Sobri sírját, vagy él-e még valahol, vagy a szive megszakadt, vagy neki ment a Balatonnak: nem tudja megmondani senki (i. m. 107.).*

Az események leírásának vége erkölcsi jellegű elmélkedés, ezek a mondatok közömbösek (258—319.). Az utolsó mondat megint ritmusos, mintegy lezárja az egész művet:

*Megölelte-e, megcsókolta-e, könnyeivel megáztatta-e, mielőtt szerető lelke visszaszált a végtelenbe, ahonnan származott? (i. m. 110.)*

A 320 mondat közül 23 ritmusos.

Mindkét elbeszélésben látjuk, hogy a ritmusos mondatok elhelyezkedésében bizonyos szabályosság van. Ez egyrészt tudatos, szándékos írói kifejezésmód, másrészt a téma adta önkéntelen azonosulás hőseinek érzéseivel, az érzések fokozódásával. Látjuk tehát, hogy az aránylag kevés számú ritmusos mondat képes az egészben a ritmus érzését kelteni. De függ a ritmusos mondatok száma attól is, milyen a téma. A népi történetekben, a tájleírásokban gyakoribb, itt magával ragadja a tárgy az író, elmélkedő, fejtegető művekben ritkább.<sup>1</sup>

Szerkezetét tekintve mindkét elbeszélés első mondatai közt ritmusos és ritmustalan mondatok gyors váltakozását tapasztaljuk, ekkor még az író beszél, ismerteti a történet színhelyét, bemutatja a szereplőket.

A bevezető rész után átveszik a szót maguk a szereplők. A párbeszédnek csomópontjait, az érzelmi hullámzást, az érzelmek heves kitörését ritmusra lendülő mondatokkal érzékelteti az író, és végül egy ritmusos mondat lezárja az eseménysort, de az elbeszélés még folytatódik, lassúbb tempóban, többnyire ritmustalan mondatokkal közli az író a szereplők további sorsát, majd elmélkedéseivel lezárul az egész elbeszélés.

<sup>1</sup> Lásd előbb.

## RHYTHMUSERSCHEINUNGEN IN DER UNGARISCHEN PROSA

VON

J. MIHÁLY VÉGH

Im ersten Teil der Studie werden die Faktoren untersucht, die zum Sprechrhythmus führen. Die Grundlage für den ungarischen Rhythmus ist die Betonung, aus den betonten und unbetonten Silben stellen sich in unserer Rede Melodien zusammen. Die regelmässige Wiederholung der Intonationsakzente wird durch die Erscheinung des Ausgleichs ermöglicht. Die Grundlage des Rhythmus ist also eine natürliche Eigenschaft der Rede, die sowohl in der Prosa als auch im Gedicht vorhanden ist.

Der Rhythmus der Prosa ist eine Möglichkeit, die nicht immer realisiert wird; in der Prosa bilden sich nicht immer Takte heraus, dafür aber im Gedicht, der Ausgleich stellt regelmässig wiederkehrende Takte her. Der Prosarhythmus ist Absicht, Bestreben, der des Verses Verwirklichung, Erfüllung. Zwischen ihnen bestehen nur graduelle Unterschiede.

In der Kunstprosa kommt diese Bestrebung stärker zur Geltung, ein eigenartiger Rhythmus bildet sich heraus.

Das wird auch durch die folgenden Faktoren bekräftigt: der mehr oder weniger regelmässige Wechsel der Länge der Wörter; die harmonisch proportionelle Wortkonstruktionen, der Wechsel von kürzeren und längeren Sätzen; die harmonische Proportion in der Konstruktion und die Pausen zwischen den Sätzen.

Die Wiederholung, die Parallelität (Gedankenrhythmus) und die Anhäufung tragen ebenfalls zur Herausbildung des Rhythmus der Prosa bei.

Die Stärke des Prosarhythmus wird durch die individuellen Charakterzüge des Schriftstellers, durch die Vortragsweise, die mit der Unmittelbarkeit der Vorrede wirkt ferner durch das Thema beeinflusst.

Im letzten Teil der Studie wird die rhythmische Analyse von zwei Erzählungen dargestellt





## NAGYKÖNYI KÖZSÉG FÖLDRAJZI NEVEI

SZABÓ JÓZSEF

### A GYŰJTÉS KÖRÜLMÉNYEI

Nagykónyi község földrajzi neveinek gyűjtését még egyetemi hallgató koromban kezdtem el, de a rendszeres gyűjtőmunkához csak 1967-ben fogtam hozzá. 1967 augusztusában a nagykónyi Haladás Tsz-től kapott lovas kocsin Zsíros István nyugdíjas csősszel és Kovács Mihály tsz-kocsissal jártuk be a község külterületét. Hiába ismerem jól szülőfalum határát gyermekkoron óta, a határjárásra így is nagy szükség volt. Biztosabb lehettem abban, hogy ily módon minimálisra csökkenthetem a föl nem jegyzett földrajzi nevek számát. A határjárás után arra törekedtem, hogy az összegyűlt névanyagot minél több, a falunk határát jól ismerő parasztember közlésével is kiegészítsem, illetőleg a már följegyzett neveket ismételtelen ellenőrizzem.

A község földterülete 1966-ban: 8067 kh, a falu lakóinak száma a külterületi lakosokkal együtt: 2037, a lakóházak száma 634 (Magyarország helységnévtára 1967. 48, 455). Az egész földterületből 6867 kh művelhető, ebből 5912 kh szántóterület, a többi rét és erdő. A rétek nagy része a Koppány mellett húzódik, a többi pedig a Koppányba tartó patakocskák mentén található. A kónyi táj változatos képet mutat: kisebb-nagyobb dombok, völgyek húzódnak rajta, amelyeken szántóföldek, rétek, erdők és szőlőskertek váltakoznak. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy a község földrajzinév-anyaga viszonylag gazdag.

Nem foglalkozom dolgozatomban a falu nevének eredetével. Kellő számú, különböző időből származó adat hiányában ezt kissé korainak tartanám. A község nevének korábbi formáit azonban szükségesnek vélem közzétenni. A falu nevének hangalakja több változáson ment keresztül, míg a mai formáját elnyerte. A XIV. századi oklevelekben a *Kulni* és *Kolni* változat ingadozik (J. BRÜSZTLE, Recensio. Bp., 1879. III, 359; CSÁNKI, 438; ORTVAY TIVADAR, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. Bp., 1891. I, 261). A XV. század végéről már *l* nélküli *Kwny* (olv. kuni) formában jelentkezik (CSÁNKI, 438). Nemcsak a *Kulni* alakváltozat tűnik fel *l* nélküli *Kwny*, *Kuni* formában, hanem a *Kolni* változat is. Erre csak a XVIII. század elejéről van adatunk (MERÉNYI, 314; továbbá egy 1728-as összeírásban is: Processus Simontornyensis no. 5., Tolna megyei Levéltár). A XVIII. század közepétől a községnek csak *Kónyi* hangalakú neve bukkan fel a különböző forrásokban (pl.: az 1753-as összeírásban: Tolna megyei Levéltár; J. BRÜSZTLE i. m. 362; CSÁNKI, 438; MERÉNYI, 315; FÉNYES ELEK, Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. II, 246; VÁLYI ANDRÁS, Magyar Országának Leírása. Buda, 1796—99. II, 405.; WOSINSKY, 185, 255, 694. stb.). A falu népi neve mindmáig *Kónyi*, csupán hivatalos helyen vagy idegenek előtt mondják az újabb, teljes nevét. A község neve a századfordulón

lett *Nagykónyi*, éspedig egy 1898-ban hozott miniszteri rendelet értelmében, amint erről egy 1903-ban keltezett *Jegyzék* is tanúskodik (Tolna Vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek *Jegyzéke*. A magyar kir. belügyminiszter megbízásából kiadja az Országos Községi Törzskönyvbizottság. Bp. Pesti Könyvnyomda — RT 1903. 3. 1. — Tolna megyei Levéltár).

A gyűjtéshez két térképet használtam: az 1892-es kataszteri térkép anyagát, és egy, néhány évvel ezelőtt készült térképet kértem a községi tanácstól. Az előbbinek az élő névanyag gyűjtésében is némileg hasznát vettem, az utóbbit pedig a földrajzi nevek lokalizálása során használtam munkámhoz. Az 1859-es kataszteri térkép ( $K_1$ ) adatait csak a gyűjtés 1970-ben történt lezárása után vettem föl dolgozatomba.

Adatközlőim: Berki István 73 é., Gombos János 67 é., Kovács Mihály 32 é., néhai Szakály János 85 é., Szabó József 60 é., Szabó Józsefné 57 é., Szabó László 39 é. és Zsíros István 74 éves.

## A FELDOLGOZÁS MÓDSZERE

A földrajzinév-anyagot betűrendben közlöm, hogy áttekinthetőbb, könnyebben használható legyen. Címzőként a nyelvjárási alak (a népi név) szerepel, utána zárójelben a történeti adatok következnek, vagy ha ilyenek nincsenek, akkor rögtön a hivatalos utcanév és a térképre utaló szám található. Ezt követi értelemszerűen a térszíni forma és a művelési ág megnevezése, majd a név szerkezetére, esetleg az eredetére vonatkozó utalás. Néhányszor megelőzi ezt valamely földrajzi névnek történeti forrásokban, oklevelekben levő említése. Adott esetekben nem hagyagoltam el az adatközlők esetleges névmagyarázatait sem, bár ilyen kevés akadt. Mindezek mellett szem előtt tartottam az egyes nevekhez kapcsolódó folklóranyag lejegyzésének, összegyűjtésének fontosságát is. Sajnálatos módon — bármennyire szerettem volna is — erre nemigen kínálkozott lehetőség, adatközlőim inkább csak a tréfás hangulatú nevekhez tudtak vagy próbáltak magyarázatot fűzni.

A neveket a térképen számozással jelöltem. A számozást a belterületen kezdtem, majd a külterület északnyugati részén folytattam balról jobbra, felülről lefelé haladva. Nem tartottam fontosnak és gyakorlatilag nehéz is lett volna pontosan megrajzolni adott földrajzi név jelölte határrész kiterjedését.

Az összegyűjtött neve zöme még napjainkban is használatos. Különbség mutatkozik e földrajzi nevek ismeretében, használatában a lakosság nemzedéki megoszlása szerint, sőt némelykor családonként is. Vannak közismert, gyakran használt nevek. Ezek általában közelebb esnek a faluhoz, a helyileg jelentősebb utak, vizek, határrészek tájékozási pontjainak elnevezései. A földrajzi nevek egy kisebb része azonban csak a legidősebb emberek körében ismert, esetleg csak néhányan tudnak róla. Ezeket is közlöm gyűjteményemben megjegyezve azt, hogy ritkán hallhatók, kipusztulóban vannak. A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálatára fontos kísérletet tett ZSOLNAI JÓZSEF (Nyr. 91:191-208.), majd hozzászólt e kérdéshez MARKÓ IMRE LEHEL, akinek a nevek gyakorisága jelölésére vonatkozó javaslatát (Nyr. 91:417-19.) felhasználtam dolgozatomban. Az adott név használatának gyakoriságára a térképre utaló szám után a következő jelöléseket alkalmaztam: á. = általánosan ismert és használt, gy. = gyakran használt és r. = ritkán használt. Földrajzi neveink egy hányadánál, amelyeknél szükségesnek mutatkozott, a határozóragos vagy névutós alakokat is föltüntettem. A község földrajzi neveinek nagy része — majdnem

kivétel nélkül — ragtalan formában fordul elő, néhány azonban csak ragos alakban használatos, nominatívusi formája nem él, csak kikövetkeztethető. Ilyenek a birtokos jelzős szerkezetű *Két-árok köze*, *Rétfődek köze*, *Városi-kerték ajja*, *Kerték főle* és a *Sűrű főle* nevek. A *Cserajja* és a *Törösajja* elnevezések birtokos szerkezet volta viszont már elhomályosultnak tekinthető a helyi nyelvtudatban.

Dolgozatom Nagykönyi község bel- és külterületének még élő, de egyre inkább feledésbe merülő elnevezéseit és történeti földrajzi neveit (a kataszteri nevek és a Pesty-féle névanyag) egyaránt tartalmazza. A kataszteri térképek alapján a történeti neveket is helyhez kötöttem, csupán a Pesty-féle gyűjteményből nem tudtam lokalizálni az adatközlők által már nem ismert *Bozoti* és *Falualljai* elnevezéseket. A ma már ismeretlen, de a térkép alapján lokalizálható kataszteri neveket zárójelben közlöm. Ha a belterületen a hivatalos elnevezés, a külterületen pedig a történeti név ( $K_1$ ,  $K_2$  vagy P. jelzésű) megegyezik a népi névvel, akkor tildejelet (~) alkalmaztam. Az egyelemű földrajzi nevek esetén a *hová?* kérdésre felelő alakot mindig föltüntettem (pl. Könyi, -ba, *Ság* -ra stb.). A hangtani följegyzésben arra törekedtem, hogy a földrajzi nevek hangalakja hűen tükrözze a helyi nyelvjárást, a hangszínárnyalatokat és a köznyelvvél megegyező hasonulásos jelenségeket azonban nem jelöltem.

## BELTERÜLET

**Álomás köz** (*Vasút utca*) 27 (gy.) Kö. A vasútállomáshoz vezető kövesút felső, házak közti szakasza. Alkalmi szóhasználatban csak azt a helyet jelöli, ahol az állomáshoz vezető út a falun átmenő kövesútba torkollik.

**Ángelli-körösz** 23 (r.) Ke. Egykor Angelliék háza és boltja volt itt. Poszpis nevű állattatójáról *Poszpis-köröszfának* is nevezik.

**Ásó bót** 24 (gy.) Az *Ászögben* levő bolt.

**Ásó-Méggyes** 1. Méggyes

**Ászög** 25 (á.) Fr. A község több utcából és utcaszakaszból álló része. Ide tartozik: 26—32.

**Ászégi-körösz** 26 (r.) Ke. Állattatójáról *Dobgyán-köröszfának* is nevezik.

**Bársony** (*Bársony utca*) 19 (á.) U. Nem tartozik a község régi utcái közé. A múlt század végén építették ide az első házakat, addig szőlőskertek voltak itt présházakkal. Először Bósza György költözött ide 1880 körül. A hagyomány szerint ő nevezte el az utcát tréfából *Bársonynak*. A különböző színű bársonyruha évtizedeken keresztül — még 15—20 évvel ezelőtt is — a legdivatosabb, legszebb ruhaanyagnak számított a községben. Ezért szokta mondogatni az öreg Bósza némi öniróniával, hogy „*a lekszebb uceába, a bársonyba lakok.*” Azt is szokta énekelni: „*Bársony ucaa nyoleas szám, it lakik az én babám.*”

**Beső sor** 1. Öreg utca

**Csicsóka ucca** (*Táncsics Mihály utca*) 20 (á.) U. L alakú utca a faluvégén. Nem tartozik a község legrégebbi utcái közé. Elnevezését arról kapta, hogy a környékén valamikor sok csicsókát vetettek. Az egykor itt lakó, több Liliom nevű családról ritkábban *Liliom uceának* is nevezik.

**Csigáskút** 5 (r.) Kú. Hajdani gémeskút a *Vásártéren*. Most artézi kút van helyette, ezért ez a név napjainkban már kihálófélben van, inkább csak az idősebbek emlegetik.

**Csirip 31 (á.)** A múlt század végéig legelő volt itt. Nevét arról kapta, hogy a *Középső- és Nagy csirip* között máig is meglevő nagy gödörben régebben sok madár, különösen sok veréb fészkel, és ezek csiripelésétől volt hangos a környék. Mindhárom utcát a falu szegényebb rétegei lakták régebben. Ezért is nevezték némi iróniával, ma inkább csak tréfából a krumplis rétest *csiripi turós rétes*nek a községben. Ide tartozik: 28—30.

**Dáistor 1.** Iskola utca

**Dobgyán-köröszfa 1.** Ászégi körösz

**Dózsa ucca (Dózsa György ucca)** 8 (r.) U. A falu legújabban épített utcája.

**Fősbó 17 (á.)** A Főszégen levő bolt.

**Főszeg 21 (á)** Fr. A község nagyjából a kultúrháztól kezdődő északi része. Ide tartozik: 13—18.

**Gát 9 (gy.)** Fr. A községnek az a része, amely a *Koppány* bal partján van. Ez a legújabban betelepült falurész, az öregek közlése szerint csak a múlt században kezdtek ide építkezni. A falu legmélyebben fekvő része, ezért kellett a Koppány partjára erről az oldalról gátat építeni az árvíz ellen. Erről kapta a nevét ez a falurész. Ide tartozik: 1—8.

**Gáthid 10 (gy.)** A község területén, a Koppány patakon levő közúti híd. Ez választja el a falu nagyobbik részét a *Gáttól*.

**Homokos 32 (á.)** A község homokbányája van itt.

**Iskola ucca (~)** 13 (á.) U. Az utca kezdeténél van az általános iskola. Az idősebbek *Dáistornak* is nevezik.

**Kis csirip (Petőfi Sándor ucca)** 28 (á.) U. A három *Csirip* közül a legkisebb, legkeskenyebb utca. Tréfásan néha *Kutyaszorított*nak mondják.

**Kis köz 18 (gy.)** Kö. Keskeny gyalogjáró az *Öreg uccáról* a *Kis uccára*.

**Kis ucca (~)** 15 (á.) A falu régi utcái közé tartozik. Az *Öreg ucca* és a *Város* mellett az egyik legnagyobb utca. A hagyomány szerint egykor csak a mai kultúrház környékéig húzódott, ezért kapta az *Öreg uccához* viszonyítva a *Kis ucca* nevet.

**Középső csirip (Bartók Béla utca)** 29 (á.) U. Fekvését és nagyságát tekintve is a *Nagy- és Kis csirip* között helyezkedik el.

**Községi malom (K<sub>1</sub> Kisgáti malom)** 2 (r.) A község tulajdonában levő egykori vízimalom.

**Kutyaszorított 1.** Kiscsirip

**Liliom ucca 1.** Csicsóka utca

**Major 3 (gy.)** A termelőszövetkezet majorja.

**Malomárok 1. (á.)** Á. A *Gáthid*nál torkollik a Koppányba. Az egykori malmokról kapta a nevét. Vízimalmokat hajtott még néhány évtizeddel ezelőtt a *Gáton*. Felső, a hajdani vízimalmoktól északra levő szakaszát *Hármaskuti-árok*nak nevezik (l. *Hármaskuti-árok*). Némelykor a Kocsola felé nyúló völgyben folyó eret is így nevezik (l. *Kocsolai-árok*).

**Méggyes (K<sub>1</sub> Megyes P. Megyesi puszta)** 35 (á.) *Álsó-Méggyest* a hozzá tartozó *Ujteppel* és *Fősző-Méggyest* közös néven *Méggyesnek* nevezik, hivatalosan pedig *Méggyespuszta* elnevezéssel Nagykónyihoz tartozik. A felszabadulásig uradalmi birtok volt változó bérlokkal. Sok szegény ember járt ide napszámba és részesaratásra Nagykónyiból és a többi környékbeli faluból. 1443: „*Megyesirek, Megesiregh*”, *Medgyes puszta* Iregtől D-re (CSÁNKI, III, 430.), 1702: „*Meggyesürög*” (MERÉNYI, 314).

**Méggyesi csigáskút 36 (gy.)** Kú. Gémeskút *Ásó-Méggyesen*.

**Nagy csirip~Nacs csirip** (*Kossuth Lajos utca*) 30 (á). U. A három *Csirip* közül ez a legszélesebb és leghosszabb utca. A kocsolára vezető kövesút elkészítése előtt ezen az utcán bonyolódott le az országúti forgalom. Az utca felső, dél felé eső része a múlt század végéig legelő volt. A másik soron, a *Középső csirip* felől máig is nagy gödör van, amely az utca lejtését követve a völgy felé haladva egyre kisebbé, keskenyebbé válik.

**Nagy-malom 4 (r.).** Nagy József malma volt egykor.

**Nagy ucca 1.** Öreg utca

**Öreg ucca** (*Nagy utca*) 16 (á). U. A község főutcája. A *Nagy ucca* elnevezéssel párhuzamosan élő utcanév, de *Belső sornak* is nevezik. Megfigyelésem szerint közülük az *Öreg ucca* nevet használják gyakrabban. A néphagyomány szerint ez az utca 1848-ban a mai tanácsháztól kezdve az *Ászéig* leégett, mert akkor még zsúpfedelek voltak az *Öreg uccai* házak.

**Pálinkaház (K<sub>1</sub>~) 7 (á).**

**Poszpis-köröszfa 1.** Ángelli-körösz

**Temető 22 (á).** A község legmagasabb pontján található. Mivel a falu nagy részét innen be lehet látni, ezért az itteni magas megfigyelő volt a nyári tűzőrség egyik helye. A hagyomány szerint a régebbi temető nem itt, hanem a templom mellett volt, ahol — az itt húzódó kövesút építésekor — sok emberi csontot találtak.

**Temető ucca (~) 14 (á).** U. A temető felé vezető utca. A *Főszégről* a falut megkerülve ezen az utcán lehet valamivel rövidebb úton eljutni Kocsola felé.

**Újtelep 34 (gy.)** A felszabadulás óta beépített terület (l. *Meggyes*).

**Vágóhid 33 (r.)**

**Város** (*Város utca*) 11 (á). U. Nem tartozik a község legrégebbi utcái közé. A hagyomány szerint csak a múlt században kezdtek ide építkezni, addig itt kenderföldek voltak.

**Városvégi-körösz 12 (á). Ke.**

**Vásártér** (*Vásártér utca*) 6 (á). U. Az utca előtti téren volt a község vásárainak helye. A tsz megalakulása óta az itt tartott vásárok sokat veszítettek egykori fontosságukból, napjainkban jelentéktelenné váltak. Itt található az 1908-ban állított *(Szent) Vendel-szobor*, amelyhez körmenet járt, és a *(Szent) János kápolna*, amelyet akkor építtetett a község, amikor Szt. János faszobrát kifogták a Koppány vizéből.

## KÜLTERÜLET

**Álomás 149 (á).** Kissé távol esik a községtől, mert a hagyomány szerint a község előljárósága nem járult hozzá a vasút építésekor fölmerült többletköltségekhez. Végül is Eszterházy herceg engedélyezte a vasútépítést a faluhoz közel fekvő birtokán. Ezért nyitották meg még *Ságh-Könyi* néven a vasútállomást 1896. február 12-én. A későbbiekben már *Ság-Nagykönyi*, majd *Nagykönyi* néven szerepel.

**Andok-kút 1.** Kuruc-kút

**Ásó-csapás 49 (r.). Cs.** Az *Ürögi-utról* vezet *Kujcsár* pusztára. 1945-ig eddig terjedt Nagykönyi község határa. „Ahogyan hajtották az álotokat, vagy ahun émen az álot, annak a lábnymait neveszték csapásnak. Azér vót am. még ásó csapás, mer hát alluru vót, lē délnek.” (Szabó József közl.) vö. *Főő-csapás*.

**Ásó-Inoka 195 (gy.) S, r, sz.** A *Vaskapunál* végzett mérései, ásatásai kapcsán említi WOSINSKY (i. m. 255.).

**Ásó-Okrád** 65 (r.) Ds, sz.

**Bagó-hégy** 199 (á.) D, e. A hagyomány szerint a török hódoltság idején vár állott rajta. Magassága, egyenletes fennsíkja következtében erre alkalmas is lehetett. Népi magyarázat szerint az egykor itt tanyázó sok bagolyról kapta a nevét.

**Bakaréc-körösfza** 101 (á.) Ke. Hajdani emeltetőjéről nevezték el.

**Bánki Nani dűleje** 40 (r.) Ds, sz. Egyik legújabb keletkezésű dűlőnév. Az ott lakó Bánki Nani néniről kapta a nevét.

**Berék,-be** ( $K_1 \sim$ ) 136 (á.) S, r. Pári község irányában a Koppány mellett húzódó rétság. Ma jórészt Párihoz tartozik. Valamikor Eszterházy-tulajdon volt. Az idősebbek szerint a múlt század közepéig szinte mindig víz borította terület volt. Nádasai-ban sok vízimadár fészkelte. A *Koppány* szabályozása óta fűzfás rétság, kaszáló.

**Bodonkut** ( $K_1 K_2$  *Inokai legelő földek*) 189 (á.) Ds, sz, sző. Nevét az egykor (kb. a századfordulóig) ezen a tájon levő olyan *kiskut*-ról (forrás) kapta, amelynek az oldala nem téglából volt kirakva, hanem egy kivájt faderék volt beletéve, hogy a kút be ne dőljön és a vize tiszta maradjon. „Az a kiskut, az a bodonkut ezérnyócsáz-nyócfannégyig vót még. Akkor törték föl a Páksomba a legellőket, mer akkor még legelő vót áralé. Vaty eserfa, vaty tőfa vót az üreg'gye annak a kiskutnak, hogy az ódala né düjjöm be.” (néhai Szakály János közl.). „Ügy vélek szém, hogy ezérkilenszásztizig vót még a bodonkut. A kutat körüvévő faváját nyárfábu vót.” (Zsíros István közl.).

**Bodonkuti-árok** 191 (gy.) Á.

**Bodonkuti-kiskut** I. Kuruc-kút

**Borgyutilos** 159 (r.) S, sz. A vasút melletti új házak környékén levő szántó. Ez a név kihalófélben van, már csak néhány öreg ismeri. Hajdan Eszterházy hercegé volt ez a terület. Sokáig legelőnek adta ki bérbe a konyaiaknak. Legtöbbször lucernát vetettek bele, ezért borjúkat nem volt szabad legeltetni, azok el voltak tiltva. „Áralé a Nagy Laci bácsiék felé vót a Borgyutilos. Ottannék legétnetnyi szoktak régén, aki befüzetett érte, mer az Észtérházi hercegé vót az. Borgyukat nem vót szabad rajja legétnetnyi sénkifijának sē.” (néhai Szakály János közl.)

**Büri** 134 (á.) A *Váci-árok* közelében a *Koppány* patakon levő gyalogátjáró, gerendapalló. Megrövidíti az utat az *ászégiek* és az *Öreg utcaiak* számára a *Pöszér-kut* és *Kis-osztál* irányába, mert nem kell a *Gáthid* felé kerülni.

**Csák-malom** ( $K_1$  *Fősső inokai malom*) 192 (á.) Egykori tulajdonosáról. Az idősebbek *Szabó-malom*nak is nevezik a korábbi tulajdonosról.

**Cserajja** 214 (á.) S, r, sz. Ma jórészt Kocsolához tartozik. A melléte levő domboldalt nagyrészt cserfaerdő borítja napjainkban is. Ezzel magyarázható ennek a völgynek a *Cserajja* elnevezése. Hol? kérdésre *Cser alatt*, hová? kérdésre *Cser alá*, honnan? kérdésre *Cser alu* formában használatos.

**Csibor-gödör** 173 (á.) G, ak. Valószínűleg egykori *Csibor* nevű tulajdonosáról kapta a nevét. Egy 1728-ból való feljegyzésben (*Processus Simontornyensis no. 5.*) előfordul *Csibor* családnév a falu lakói között.

**Csigáskuti-páksom** ( $K_1$  *Csigáskuti dűlő  $K_2$  *Csigáskuti legelő földek*) 117 (r.) Ds, sz. A múlt század végéig legelő volt. Újabban *Lakatos-dűlő*nek is nevezik a szélső ház tulajdonosáról.*

**Csima-árok** 197 (r.) Á. A *Cserajjai-malom*tól vezette a vizet a Csima-féle malomhoz.

**Csima-malom** ( $K_1$  *Alsó Inoka malom*) 194 (r.) *Ásó-Inokán* levő egykori vízi-malom. 1950 körül még működött. Nevét tulajdonosáról, Csima Pálról kapta.

**Csuhis,-ba** 72 (á.) S, r. A rétság meglehetősen vízenyős, vízjárta terület, leg-

inkább csak *csuhi* 'Schoenoplectus lacustris' található rajta. Erről a vékony szálú, egy csomóban növő kákaféle vízinövényről nevezték el ezt a rétet.

**Csuhisi-árok** 55 (r.) Á.

**Csuhisi-csigáskút** 62 (r.) Kú. Egykori gémeskút.

**Dancs-körösza** 112 (á.) Ke. Dancs nevű család állíttatta.

**Disznó-kut** 213 (r.) Kú. Egykori gémeskút, ahol a kanászok a disznókat szokták itatni.

**Dobgyán-körösza** 156 (á.) Ke. Emeltetőikről, a Dobján testvérekről nevezték el.

**Doksa-tábla** 45 (r.) Ds, sz. A tsz megalakulásakor silány, kis tányerű napraforgó termett itt. Kevesek által ismert tréfás elnevezés.

**Döggút** 99 (á.)

**Drávéc kuttya** 73 (r.) F. Drávecz nevű embernek volt itt földje.

**Eledény,-be** ( $K_1 \sim$ puszta) 180 (á.) Hr. Ide tartozik: 165—167, 179; 201—202. Néhány évtizeddel ezelőtt még major volt. Az épületek nagy részét lebontották vagy tönkrementek. Ma már csak az erdészház van meg. Nagy kiterjedésű határ-rész: a *Koppánytól a Kocsolai utig* húzódik. *Eledény* elpusztult falu. Az egykori falu emlékét máig is őrzik még az *Eledényi-erdő*, *Eledényi-hégy*, *Eledényi-híd*, *Eledényi-horhó* és *Eledényi-rét* földrajzi nevek. Minden bizonnyal a török hódoltság idején pusztult el, mert a különböző történeti forrásokban 1543-ig található meg (SZABÓ D., 7). A régi forrásokban *Edelen*, *Edelyn* alakokban található. A névről szóló adatok (SZABÓ D., 7). *Szabó Dénes* szerint a német *Edelin* ~ *Edelen* személynévből származik, a névadás módja azonban magyar (i. m. 7). A napjainkban használatos hangalakja hangátvetés és palatalizáció útján keletkezhetett.

**Eledényi-csigáskút** 166 (á.) Kú. Ma is meglevő gémeskút.

**Eledényi-erdő** 201 (á.) Ds, e. Hajdan Eszterházy hercegé volt. Ma a Tamási Erdőgazdasághoz tartozik.

**Eledényi-hégy** (P. *Eledényi szőlőhegy*) 167 (r.) Ds, sző, sz.

**Eledényi-híd** 165 (gy.) Eledényben a Koppány patakon levő híd. E hídnál út-elágazás van *Koppányszántó*, *Értény* és *Nagykónyi* felé kövesúton, valamint a *Szőllő-hegy* felé földesúton.

**Eledényi-horhó** 202 (r.) Ho. Összekötő földesút volt a *Kocsolai-ut* és az *Eledényi-híd* között. *Kocsola* felől rövidítette meg az utat *Koppányszántó* és *Értény* felé. Ma már nincs meg, mert a hepehupás, lejtős út az esőzésektől teljesen járhatatlanná vált néhány évvel ezelőtt. „A horhó az uam mél ut, amit a víz, esső hord lè. Azér uam partos mind a két ódala, mind az Eledényi horhóé is amijen.” (Gombos János közl.)

**Eledényi-rét** 179 (gy.) S, r.

**Eledényi-ut** 141 (gy.) Ú. Eledény felé vezető kövesút.

**Értényi-hégy** ( $K_1 \sim$ ) 169 (á.) Ds, sző, sz. Az *Értényi-hégy* elnevezés annak nyelvi maradványa, hogy ez a határrész sokáig *Értény* községhez tartozott. Mivel eléggé távol esik *Érténytől*, az értényiek eladták a nagykónyiaknak, akik egy részét szőlővel telepítették be.

**Értényi-ut** 121 (r.) Ú. Egykori földesút Nagykónyi és *Értény* községek között. Ma is megvan ugyan, de már ritkán járnak rajta, mert inkább a kövesúton közlekednek. Közéleben volt a régi dögtemető, és a század elején még itt égette a téglát a községi téglagyár.

**Értényi-uti** ( $K_1 \sim$ dűllő  $K_2 \sim$ ) 109 (r.) Ds, sz.

**Forgó,-hó** 130 (á.) A Koppány patak kanyarulatában levő örvény. „Ára van a Forgó Eledény felé Keleményék alatt. Ott ahun kanyar van a Koppámba. Azér híjják

ugy, mer ottam forgott a víz, kihorta még a partot is. Ott asztán szélösebb izz vót, még mellebb is a víz. Jobbam vót ottannék naty hal még rák is.” (Gombos János közl.)

**Főső-csapás** 42 (r.) Cs. Az Ürügi utról vezetett Kujcsárra. Alsó- és Felsőmegyest kötötte össze *Kujcsár-pusztá*val. Valamikor jószágot hajtottak rajta.

**Főső-Inoka** 183 (r.) S, sz, r. A környező dombokon valaha erdő volt, amelyben betyárok tanyáztak. A volt malommal szemben egy Rangics nevű pári lakos ezüst-pénzt talált. (néhai Szakály János közl.)

**Főső-Méggyes** 37 (gy.) Ds, sz. Egykori major. Eszterházy herceg birtoka volt, többen is bérelték. *Ásó-Méggyessel* együtt *Méggyesnek* (l. *Méggyes*) is emelgetik.

**Főső-Okrád** 51 (r.) Fs, sz.

**Füzi-téglaház** 111 (á.) Füzi Ferenc téglagyára volt.

**Gadányi-dülő** 84 (gy.) Ds, sz. Viszonylag újabb keletű elnevezés. Amikor az 1920-as években a vagyonváltsági földeket átvette a község, akkoriban költözött ebbe a határrészbe Gadányi Mihály. Háza és szőlője volt ott, ezért nevezték el róla az egész dülőt. *Nincstelen-dülő*nek is nevezik, mert a vagyontalan emberek itt kaptak földet az I. világháború után.

**Gá-kert~Gál-kert** ( $K_1$  *Gál kertek rét*,  $K_2$  *Gálkerti rétek*) 90 (á.) S, r. Az itt átfolyó *Hármaskuti-árok*ban voltak a *mocsolák* (kenderáztatók). Nevét egy Gál nevű gazdáról kapta, ugyanis az övé volt itt a legszélső föld.

**Gécemáni-kert** 158 (r.) S, sz. Egy ideig a község közös birtokában volt, és a juhász, kanász és kisbíró részére mérték ki. Kihalófélben levő elnevezés, ma már csak néhány öreg ismeri.

**Gépálmás** 118 (á.) A felszabadulást követő években létesült.

**Gyöngyözs-vögy** 208 (á.) Vö, e. A völgyben sok fagyönggyel ellepett fa volt. Jelenleg a Pári Erdőgazdasághoz tartozik.

**Halastó** 1. Kónyi-halastó.

**Hangyásos,-ba** 176 (á.) Ds, sz. Sokáig Párihoz tartozott. Az adatközlők szerint arról nevezték el, hogy valamikor sok volt a hangya ezen a tájon.

**Hármaskut** ( $K_1$   $K_2 \sim i$ ) 68 (gy.) Ds, sz. Egykori gémeskút és környéke. Nevét arról kaphatta, hogy három árok (*Okrádi-, Kujcsári- és Nyuzóvögyi-árok*) összefolyásánál található.

**Hármaskuti-árok** 81 (r.) Á. A *Hármaskuttól* a község irányában folyó kis ér, amelyet a gáti, hajdani vízimalmoktól *Malomárok*nak neveznek. Néhány év óta egyik szakaszán halastó van (l. *Kónyi-halastó*).

**Határvögy** ( $K_1$  *Határvögyi dülő*) 103 (á.) Vö, sz. Nevét arról kapta, hogy 1905-ig ez a völgy volt Értény és Nagykónyi határa. 1922 körül a völgy Értény felé eső oldalát a kónyiak kapták meg vagyonváltságba. Ettől kezdve mindkét domboldal nagy részét *nohaszőlő*vel telepítették be. Ma már kevés szőlő van itt, mert a tsz megalakulása után sokan kivágták. A hagyomány szerint ezen a tájon volt *Pusztakónyi*, amely később elpusztult. Ezt a területet az értényiek ma is *Pusztakónyi*-nak nevezik.

**Havóna,-ra** 43 (á.) Fs, sz. Sokáig nem tartozott a községhez, ezért többen béreltek belőle néhány holdat. Bérletet csak azok a gazdák kaptak, akiknek már volt néhány hold földjük. Holdanként egy mázsa búzát — rossz termés esetén egy mázsa búza árát —, és a bérelt föld adóját kellett a gazdának fizetnie. A föld nélküli szegény emberek csak sóhajtozhattak: „*Havóna jó vóna, ha vóna.*” A hagyomány szerint ez az akkoriban gyakran emlegetett szőlásszerű kapcsolat a *Havóna* földrajzi névnek az alapja.



**Hégyi-köröszt** 1. Öreghegyi-körösztfa

(K<sub>1</sub> **Helség legelői**) 113

**Hosszi-páksom** 170. (r.) S, sz. A múlt század végéig legelő volt.

**Hök-kut** 1. Suppak-kut

**Inoka, -ra** (K<sub>1</sub> P. ~ K<sub>2</sub> ~ i) 193 (á.) Hr. Ide tartozik: 184—185, 195. A középkorban minden bizonnyal település lehetett. 1441: *Inoka* (CSÁNKI, III, 430), 1702: *Inoka*, *Inok* (MERÉNYI, 313, 315).

**Inokai-sarok** 184 (á.) S, r.

**Irtás, -ba** 175 (gy.) Ds, sz. A múlt század közepén még erdő borította. Az itteni erdő kivágása után nevezték el *Irtásnak*.

**Jägerház** 182 (á.) A *Kónyi-erdő* sarkánál levő házikó. Az erdésznek építtette a község kb. 50 évvel ezelőtt.

**Kanálics ~ Kanális** 1. Koppány

**Kányalehüllő** 114 (gy.) Ds, sz. Hepehupás, több helyen meredek domboldalakkal teli határrész. „*Ölég meredék, nagyon is lőttös az az egész rész, ahun a Kányalehüllő van. Mindig vőgynek lőfelé takarottak ottan, mer csak úgy lehetett. A ganyét is lőfelé, befelé horták, mer uan nagyon dímbézs-dombos. Ottan csak két bekötőt kerékké lehetett léereszkenni a dombu. Azér monták vízbü, hogy mire ot kiért a kánya, jó kilehűhetette magát, uan dombos az.*” (Gombos János közl.)

**Kása kutyta** 196 (r.) F. Kása ragadványnevű emberről.

**Kenderfődek** (K<sub>1</sub> K<sub>2</sub> ~) 140 (á.) S, sz. A századforduló táján még elsősorban ide vetettek kendert a falu lakói.

(K<sub>1</sub> **Kenderföld melet** K<sub>2</sub> **Kenderfődek melletti**) 142

**Képes-fa** 147 (r.) A *Bársony utcába* vezető földesút mellett, a *Tót-körösztfától* néhány méterre egy gyertyánfán volt hajdan Szűz Mária képe. Erről nevezték el azt a gyertyánfát *Képes-fának*. Kihalófélben levő elnevezés. „*A Tót-körösztfám bellü, ahugyan a Bársonnak kő beménnyei, aszt ot kifélé a dombnak vót az a Képes-fa. Od vót ész szép gyertyánfa, mer akkor még az az egész ára gyertyánozs vót, asztán ára a fára vót rátéve Szűz Mária képe. Valaki rátette.*” (Szakály János közl.)

**Kerték ajja** (K<sub>1</sub> K<sub>2</sub> *Kertaljai*) 138 (á.) S, k, r.

**Kerték föle** (K<sub>1</sub> K<sub>2</sub> *Külső földek*) 148 (gy.) Fs, sz. A *Kis utcai* házakhoz tartozó kertföldek fölött terül el. *Tizennyócnapos-fődeknek* is nevezik.

**Két-árok köze** 211 (á.) S, r.

**Kis-gyöp** (K<sub>1</sub> K<sub>2</sub> *Értényi határ mellett*) 96 (r.) Ds, sz. Hajdan legelő volt.

**Kis-hégy** 1. Új-hégy

**Kis-makkos** 104 (r.) Ds, sz.

**Kis-osztál ~ Kis-osztá** (K<sub>1</sub> *Kisosztál* K<sub>2</sub> *Kis osztály*) 128 (á.) Ds, sz. „*Ára a pári határ felé van a Kis-osztál. Hát asztat azér híjják annak, mer a pógároknak vót ottan főggük, de csak néhány hód. Vót uan akinek csak év vékony szijat főggye vót ottan. Talán azér híjták ity Kis-osztának.*” (Gombos János közl.)

(K<sub>1</sub> K<sub>2</sub> **Kis pusztai földek**) 123

**Kocsolai-árok** 215 (á.) Á. *Nagy Laci árkanak* is nevezik, néhány idős ember pedig *Turi-ároknak*.

**Kocsolai-ut** 174 (á.) Ú. A szomszédos Kocsola község felé vezető kövesút.

**Kónyi-erdő** 204 (á.) Ds, e. Nagykónyi községhez tartozó erdő. Régebben a nagygazdákat illette meg belőle bizonyos rész földjük, birtokuk nagyságának megfelelő arányban.

**Kőnyi-halastó** 75 (r.) A tsz néhány évvel ezelőtt létrehozott halastava. Gyakran csak *Halastónak* nevezik.

**Koppány** (P.~vize) 186 (á.) Pa. A községen keresztülfolyó patak, amelynek *Kanálies*~*Kanális* elnevezése is használatos. Mellette a Koppány völgyében mindenütt dús fűvű rétek, kaszálók húzódnak. Több kisebb patak, ér vizét gyűjti össze, és viszi tovább a Kaposba. A hagyomány szerint 1848 körül szabályozták. Jelentősebb vízi élet csak a szabályozás előtt lehetett, amikor még több volt a nádas és mocsár, és kevesebb volt a kaszáló a Koppány partján. Utoljára 1960—61-ben kotorták, tisztították a medrét.

A néphagyomány szerint Koppány vezér ezen a tájon a Koppány völgyében menekült kíséretével István király csapatai elől. Itt is fogták el *Szántó* község (hivatalosan Koppányszántó) közelében levő réten, mert a békák brekegésétől nem hallotta a király csapatának közeledését. Ekkor Koppány vezér megátkozta a békákat, s azóta ezért nem brekegnek a békák a *Szántó* község melletti rétségen. A patak régi magyar neve *Füzegy* volt (BÁRCZI: A magyar szókincs eredete.<sup>2</sup> Bp., 1958. 150). Ennek alakváltozatai fordulnak elő az Árpád-kori oklevelekben és más forrásokban: 1274. febr. 27.: *Fyzed* (Hazai okmt. VIII, 161.), 1416 körül: *Fizeg*, *Fyzege* (ERDÉLYI LÁSZLÓ: A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. X, 491.), további alakváltozatait, a név előfordulását és magyarázatát BÁRCZI GÉZA összegezte (TihAI. 28—29). Hogy a pataknak régi magyar *Füzegy* neve elenyészett, az minden bizonnyal azzal van kapcsolatban, hogy a koppány menti lakosság a törökvilág idején jórészt elpusztult (MOÓR ELEMÉR: Koppány. MNy. XL, 303). A patak újabb *Koppány* elnevezését MOÓR ELEMÉR a szláv eredetű *Kopan* 'ásott (patak)' szóból származtatja (MNy. XL, 303), SZABÓ DÉNES viszont úgy véli, hogy a patak neve a mellette levő *Koppány* falunévből származik, a falu névadója pedig Koppány vezér volt, akinek a neve török eredetű (MNy. XL, 188). Ma Törökkoppány a falu neve, de a népnyelvben napjainkban is *Koppánynak* emlegetik. A *Koppány* pataknévre — mint BÁRCZI megjegyzi — a régiségben nincs adat (A magyar szókincs eredete<sup>2</sup>. 150).

**Köles-dülő** (K<sub>1</sub> *Kölesi dülő*) 98 (á.) Ds, sz. „Valamikor sok kölezs vetettek oda, azér mongyák Kölezs-dülőnek. Nagyon szerette az a föld a kölest, hát azér asztat terméteg benne legjobban.” (Szabó József közl.)

**Körtélési-híd** 151 (r.) Kis fahíd a Páriba vezető földesúton Ságpuszta irányában. Nevét arról kapta, hogy a közelében levő domboldalon sok vadkörtefa volt. Kihalófélben levő elnevezés.

**Kujcsár,-ra** (K<sub>1</sub> *Kulesári közép düllő* K<sub>2</sub> *Kulcsári közép*) 44 (á.) M. Pusztulófélben levő major. Hajdan Eszterházy herceg birtoka volt. Sokáig nem tartozott a községhez. 1945 előtt többen jártak ide napszámba Nagykönyiből is. Az Árpád-korban falu lehetett, de később elpusztult. 1138/1129: „villa *Kalsar*”, *Kulesár-Miklós-telke* Nemes nevében (CSÁNKI, III, 438.), 1702: *Kulcsár*, *Kuesár* (MERÉNYI, 314, 315). A névről szóló adatok bővebben (SZABÓ D., 13). A régiségben előforduló *Kalsar* elnevezés talán a szláv *kalb* 'sár' és a magyar *sár* összetétele, amelyből népetimológái val a későbbi *Kulesár* (nyj. *Kujesár*) keletkezett (SZABÓ D., 13, 49).

**Kujcsári-árok** 48 (r.) Á.

**Kujcsári-dülő** (K<sub>1</sub> K<sub>2</sub> *Réti dülő*) 58 (r.) Ds, sz.

**Kujcsári-halastó** 47 (á.)

**Kuruc-kut** 190 (r.) F. Nevét arról kapta, hogy Kurucz István földje volt a for-

rás környékén. Néhány idős ember *Andok-kútnak*, a fiatalabb nemzedék pedig *Bodonkúti-kiskútnak* is nevezi.

**Lakatos-dülő** 1. Csigáskúti-páksom

**Lépotya,-ra** 206 (á.) Ds, sz.

**Lépotyai-árok** 207 (r.) Á. *Sági-árok*nak is nevezik.

**Liliomos,-ba** 205 (r.) Ds, e. Eszterházy hercege volt hajdanában. Már csak néhány öreg ismeri ezt az elnevezést, ezért kipusztulófélben van napjainkban.

**Lóherés-kerték** 122 (r.) Ds, sz. 1945 előtt a gazdag parasztké volt, akik első sorban *lóhert* 'lucerna' vetettek bele. Erről nevezték el. Ma már kihalófélben levő elnevezés.

**Magyarós,-ba** ( $K_1 \sim$ ,  $K_2$  *Mogyorósi*) 120 (r.) Ds, sz. Az öregek emlékezete szerint a múlt század 60-as éveiben még sok mogyorófa volt ezen a tájegységen. Erről kapta a nevét.

**Makkos,-ba** ( $K_1$  *Nyugotti düllő*,  $K_2$  *Nyugoti*). 106 (r.) Ds, sz. Ide tartozik: 104—105. Kihalófélben levő elnevezés. Sokáig legelő volt. A század elején, 1905 táján törték föl. Ekkor bontották szét az ott levő *akót* (birkaakol) és a kétvödrös kutat. Azután erdőt akartak a helyére telepíteni, de a kb. hat-hét éves csemete leégett. Főleg cserfa- és tölgyfacsemetével ültették be. Még napjainkban ott áll ezen a tájon két magányos tölgyfa a régi idők tanújaként.

**Makkosi-csigáskút** 107 (r.) Egykori gémeskút.

**Malomi-dülő** ( $K_1 \sim K_2$  *Malomi*) 116 (r.) Ds, sz. Hajdan malmok voltak itt.

**Maor-kút** 1. Usztatói-kiskút

**Maor-tag** 85 (gy.) Ds, sz. Mauer nevű egykori tulajdonosáról.

**Márkus árka** 153 (á.) Á. Nevét arról kapta, hogy az ér forrásának környékén sokáig Márkusék laktak.

**Mázsaház** 129 (á.) Az Iregszemcse-Nagykónyi kisvasút mellé épített nagy mázsa. Az 1920-as évek elején épült. Itt mérték le az *Űrögből* (Iregszemcséről), *Méggyesről* és *Csehiből* szállított cukorrépát. Napjainkban nincs meg, mert a háború idején elpusztult.

**Méggyesi-árok** 38 (r.) Á.

**Méggyesi-halastó** 60 (á.) *Méggyesen* lévő két egymás melletti halastó. Kubikosok ásták a múlt század 80-as éveiben.

**Méggyesi-legelő** 76 (r.) Ds, sz. Sokáig gyöpség, legelő volt a disznóknak. Az 1940-es években törték föl. Kihalófélben levő elnevezés.

**Mudrics-dülő** 91 (á.) Ds, sz. 1950-es években még itt lakó Mudrics családról nevezték el.

**Nagy-gyöp** 97 (r.) Ds, sz. Hajdan legelő volt.

**Nagy Laci árka** 1. Kocsolai-árok

**Nagy Laci malma** ( $K_1$  *Cserengáti malom*) 160 (á.) A falu végén levő egykori vízimalom a Kocsola felé nyúló völgyben. Legutolsó tulajdonosa Nagy László kb. húsz évvel ezelőtt még örölte a gabonát. Régebben zsidó tulajdonosa volt (l. *Zsidó-malom*). A malomháztól kb. harminc méterre van a *zuggó*, amelynek megnyitásával a molnár leeresztette a vizet, ha nem akart örölni. Ma már csak a *zuggón* keresztül folyik a víz.

**Nagy-makkos** 105 (r.) Ds, sz.

**Némét-körösz** 168 (r.) Ke. A közelében lakó Németh családról.

**Nincstelen-dülő** 1. Gadányi-dülő

**Nyáros,-ba** 87 (á.) Ds, sz. Eszterházy herceg birtoka volt, sokáig egy Fekete

nevű uraság bérelte. 1945-ig néhány ház is volt ezen a tájon. Valószínűleg hajdan nagyobb pusztá lehetett, mert egy múlt század végi térképen *Nyárási p.* megjelöléssel szerepel (WOSINSKY, a csatolt térképen).

**Nyárási-birkaakó** 89 (r.) Urasági juhakol volt.

**Nyárási-kút** 88 (r.) Egykori tekerős kút.

**Nyuzóvőgy** 53 (á.) Vö, r, sz. „*Aszongyák, hogy vót od valamikor egygy épület. Ottan szokták a döglöt lovakat égnyznyi. Érü neveszték ē Nyuzóvőgynek asztán utóbb.*” (Szabó Józsefné közl.)

**Nyúzóvőgyi-árok** 50 (á.) Á. A *Nyúzóvőgyi-halastó* vizét vezeti le.

**Nyúzóvőgyi-halastó** 46 (á.) Az 1930-as évek táján ásott halastó a *Nyúzóvőgyben*.

**Nyúzóvőgyi-kiskút** 66(r.) F.

**Okrád,-ra** ( $K_1$  P.~,  $K_2$ ~i) 57 (á.) Hr, sz. Ide tartozik: 51, 65. A múlt században és még századunk első felében is jelentős pusztá volt. A múlt század végén *Okrád p.* néven szerepelt (WOSINSKY, a csatolt térképen). Okrádon római kori leletekre bukkantak (WOSINSKY, II, 694).

**Okrádi-árok** 56 (r.) Á. WOSINSKY *Okrád vize* néven említi (II, 694).

**Okrádi-kiskút** 64 (gy.) F.

**Okrádi-malom** ( $K_1$ ~) 63 (r.) Néhány évtizeddel ezelőtt vízimalom volt.

**Olasz-kút** 127 (r.) Kú. Olasz nevű egykori tulajdonosáról.

**Oszer-erdő** 67 (r.) Ds, ak. Oszer nevű egykori tulajdonosáról. Az idősebbek *Sürü főlei-erdő*nek is nevezik.

**Öreg-hégy** ( $K_1$   $K_2$  *Kónyi hegy*) 154 (á.) Ds, szó, sz. Itt található a község legrégebbi szőlőskertjeinek zöme. A hagyomány szerint már *Pusztakónyi* lakói is itt termelték a bort. „*Az Örek-hégy a legrégebbi kónyi szőlőhégy. Az egész léciummā vót körüvéve, körükeridve. A Pajor-kapun lehetett oda bemēnni. A kiskapunn a gyalogosok, a natykapunn a kocsik jártak átt. Vót hētypásztor is. Űnála vót a kapu kuj-esa. Nekijje köllöd becsukni a kaput szombad débe. Azutám má sē kimēnni, sē bemēnni nēm lehetett a szőlőkhő. Az Örek-hēgyem vótak a legjop szőlők. Mēktermēt ott a kolontárszöllő, szlankamēnka, kővidinka, fekete- és a zőtkadarka, a mézes, erdei, lisztēs és a sārfehér is. Noha mēk sokáig nēm vót. Lekfőjjebb otēllót termētek. A jó szőlőt ezērnőcszáznegyvennyőc után őte ki a filokszéra. Nohát csak az ēső háború után raktak a kónyiak. Gál Jóska bácsi űtetett elősször nohát tizēnnőc körű. Utánna mēg a Savanyó Miska bácsi rakot nohát. A rizlingēt is csak utóbb űtettek. A lēmūt százodba mēg dēzsmāt köllött anni a földesűrnak. A Temető uccába vót nekijje borospincēje, asztán oda horták össze a bort. A legjobb italu bor az Örek-hēgyen termēt. Onnan átták a misebort is a papnak, nēm az Uj-hēgyrű. Vót egy másik kapu is mēg az Örek-hēgyen, a Pénzēs-kapu. Azér híjták ugy, mer azon csak vasárnap jártak átt, és akkor fūzetnyi is köllött, nēm ugy mind a Pajor-kapuná.*” (Szakály János közl.)

**Öreghégyi-köröszfa** 143 (á.) Ke. Ritkábban *Hēgyi-körösz*nek is nevezik.

**Összefolás** 135 (á.) A *Kocsolai-árok* és a *Koppány* összefolyása.

**Pácel-erdő** 69 (á.) Ds, ak. Hajdani tulajdonosának, Pácel Antalnak a földjén van.

**Pajor-kapu** 164 (r.) Bejárat volt a hajdan élő sövénnyel (lícium, akác) körülvett *Öreg-hēgyre* (vö. *Öreg-hēgy*). Az *Öreg-hēgy* élő sövénnyel történt bekerítésének nyomai helyenként megmaradtak, különösen jól megfigyelhetők a *Pajor-kapu* környékén. Nevét a bejárat melletti szőlő tulajdonosáról kapta.

**Páksom,-ba~Páksony** ( $K_1$   $K_2$  *Gyertyánosi legelő földek* P. *Gyertyánosi*) 172 (á.) Ds. sz. Ide tartozik: 170—171. Napjainkban a *Páksom* elnevezés sokkal gyak-

rabban hallható, mint a pontosabb megjelölésre használt *Hosszi-páksom* és *Rövid-páksom* nevek. Ennek az az oka, hogy ez utóbbi elnevezéseket inkább csak a legidősebb nemzedék ismeri még. „*Amék fő nem törték a gyöböket, addig az egész Páksony legellő vót. Esz körülbelü ezernyőcsáznyócfannégy tájám vót, ugy emlékszhék. Utánna id vótak a legdrágábbak a fődek, mer ebbe termétt a legjobb buza.*” (Szakály János közl.)

**Papkert ajja** 133 (á.) S, r, k. A községi plébániához tartozó kert és rét a Koppány patakig.

**Pári-harmadosi-fődek** 79 (r.) Ds, sz. Uradalmi bérlők adták ki részes művelésre harmadosként a páriaknak.

**Pári-ut** 150 (á.) Ü. A vasútállomástól Pári községbe vezető földesút.

**Pénzész-kapu** 163 (r.) A hagyomány szerint ezen a kapun vásárnap is lehetett az Öreg-hégyre menni, de akkor fizetni kellett a bebocsátásért öt forintot. Az így összegyűlt pénzből a bajba jutott gazdákon segítettek. „*Ha valaki vásárnap mént az Örek-hégyre, akkor öt forintot köllött ott a Pénzész-kapuná füzetnyi. Akinek eleséd valami marhája vagy más állottya, akkor ebbü segített a kösség rajt, ha ugy gyütt.*” (Szakály János közl.)

**Pergel-erdő** 115 (r.) Ds, ak. Pergel ragadványnevű emberről.

**Pőc-tag** 41 (gy.) Ds, sz. Pőcz nevű egykori tulajdonosáról.

**Pöszérkut** 125 (gy.) Kú. Ma is meglevő gémeskút.

**Pöszérkuti** ( $K_1 \sim \text{fődek } K_2 \sim$ ) 124 (á.) Ds, sz.

**Pöszérkuti-rétek** ( $K_1, K_2 \sim$ ) 126 (r.) S, l. A tsz megalakulása óta legelő.

**Rau-tag** 52 (gy.) Ds, sz. Rauh nevű egykori tulajdonosáról.

**Rétfődek köze** 59 (á.) S, r, sz.

**Rókalikas** 54 (r.) Ds, sz. Az idősebbek szerint hajdan sok rókalyuk volt ezen a dombos, helyenként partos részen. Kihalófélben levő elnevezés, mert napjainkban már csak az öregek ismerik.

**Rokkantak düleje** 70 (r.) Ds, sz. Az I. világháború után a hadirokkantak kaptak itt földet.

**Rokkantak kuttya** 83 (r.) Egykori gémeskút.

**Rövid-páksom** 171 (r.) Ds, sz. A múlt század végéig legelő volt.

**Ság-ra** ( $K_1 \sim \text{P. Sági urasági puszta}$ ) 178 (á.) M. Dél felé nyúló dombok közötti völgyben levő major. Néhány évtized óta visszafejlődőben van. Az Árpád-korban falu lehetett, de később — valószínűleg a törökvilág idején — elpusztult. A hagyomány szerint 1848-ig erdő borította. Az erdőirtás után zsidók bérelték. Ma hivatalosan *Ság-puszt*a néven Nagykónyihoz tartozik. 1138/1129: „villa Sagu”, 1406: „villa Saag” (CSÁNKI, III, 448). A névről szóló adatok bővebben (SZABÓ D., 16). „*Ságon azelőtt ölék sokan laktak. Jobbam mondval többen, mind most. Hosszi eselét-házok izs vótak ottan, több is. Nagy marhaistállók még löistálló izs vót a part alatt. Az öregéktü hallottam, hogy naty falu vót. Vót Ujság még asztánnék Óság is, de épusztútak a törökök alatt.*” (Szakály János közl.)

**Sági-árok** 1. Lepotyai-árok

**Sági-domb** ( $K_1$  Inoka erdő) 177 (á.) D, sz, cse.

**Sági-ódal** 161 (á.) Do, sz.

**Sapka-hégy** 185 (r.) D, sz, l. Nevét alakjáról kapta.

**Sött-árok** 137 (á.) Á. Sött József házatól kezdődő mesterséges árok, amely az esővizet vezeti le az Öreg utcától a Koppányba.

**Sött düleje** 1. Tamási-uti

**Sucpak-kut** 61 (r.) Kú. A tsz megalakulása előtt Schuzbach családnak volt itt a földje. Ma is megvan még ez a kút, de nem használják. A kútásóról *Hök-kut*nak is nevezik.

**Sűrű föle** 74 (á.) Fs, sz. Hol? kérdésre *Sűrű fölött*, honnan? kérdésre *Sűrű fölü*, hová? kérdésre *Sűrű föle* alakban hallható. Ritkán ugyan, de a nominativusi *Sűrű föle* forma is megfigyelhető.

**Sűrű fölei-erdő** l. Oszér-erdő

**Szabó-malom** l. Csák-malom

**Szamarvőgy** 145 (á.) Vö, sző, sz. „*Valamikor ottan a Szamarvőgybe szamarhust ettek az öreg'gyeink vidzbü, mer nagyom be vótak rugva. Vót ott ëty szamarcsikó, aszt lëvãkták, mëksütötték, mëgëtték. Asztãn ërũ neveszték ë Szamarvőgynek. Akkor-gyãba mëg vótãm sok szamarfogat a faluba. Mamã nëm nagyom van ës së.*” (Szakály János közl.)

**Szenkut** (K<sub>1</sub> P. Szentkút) 212 (á.) F. Az itteni kápolnához a kőnyiak fogadott ünnepén, Szent Rókus napján (aug. 16.) proceció szokott kijárni imádkozni. „*Rókus naptya a kőnyaiaik fogadott inneptye. Kolërajárvány ellem fogatták a régi öregëk. Rókuskor asztãn szokott oda a Szenkuthó mënyi proceció, de pap nëkü. Leg-jobbãan öregasszonyok, fíjatalok ókor-mãskor mëntek csak. Vót mindig énekës asszony, asztãn énekütek ott a kápónánã. Vót ottan kápóna mëg ëty kut. A kápónát fővirãgoszták. Mëg a páriaik is ëjártak oda*”. (Szabó Józsefné közl.)

**Szenkúti-ráadás** 210 (gy.) Ds, sz. Amikor a 1940-es években fölmérték a határt, akkor adták ráadásul, kiegészítésként az itteni kis parcellákat a nagygazdáknak.

**Sziget-be** (K<sub>1</sub> Szigeti düllő K<sub>2</sub> Szigeti) 131 (á.) S, r. A néphagyomány szerint a Koppány 1846-ban történt szabályozásig — amikor még víz borította az egész rétséget —, egy sziget volt ezen a tájon. Ennek nyomát őrzi az általánosan ismert *Sziget* elnevezés. „*A Koppãnt a lëmút szãzodba szabãloszták. Addig ugy nëzëtt asz ki, mind a tó. Ladikkã jártak át rajt Pusztakőnyibu a Szöllőhëgyre. A viznek a közepim vót ëty pup, uan kiemelkëdës, amit sohasë nyët el a viz. Aszt neveszték Szigetnek. A Vã-rozs végin tull, majnëm Pusztakőnyivã szëmbë vót ez a sziget. Ottan szoktak kikötni a borozsgazdãk, hoty pihenhessenek ëggyet.*” (Szakály János közl.)

**Szilfai-düllő** (K<sub>1</sub> Szilva K<sub>2</sub> Szilfai) 108 (r.) Ds, sz. A hagyomány szerint valamikor sok szilfa volt ebben a düllőben. Ezt a nevet kevesen ismerik, kihalófélben van napjainkban.

**Szöllő-hëgy** 162 (á.) Ds, sző, sz. Az *Eledényi-hëgyen* és az *Öreg-hëgyen* elszórtan levő lakóházak és szőlőskertek közös, összefoglaló neve. Az itt lakókat *hëgyieknek* nevezik a faluban.

**Tamási-ut** 119 (á.) Ú. Tamási községbe vezető kövesút.

**Tamási-uti** (K<sub>1</sub> ~ düllő, K<sub>2</sub> ~) 102 (á.) Fs, sz. Sött nevű családról *Sött dülejének* is nevezik.

**Tizënnýocnapos-fődek** „*Azër mongyák Tizënnýoc-napos-fődeknek itt a Kertëk fölött, mer a robozozs világba tizënnýoc napot köllöd dógoznyi a fődesúrnak ëty hód fődër. Ittem mërték ki a Kertëk fölött, de csak ëggy évig vót, ëggy évre szógát. De nagyon jó fődeg vótak.*” (Gombos János közl.) l. Kertek föle

**Tót-köröszfa** 146 (á.) Ke. Nevét a mellette levő szőlő tulajdonosáról, a Tóth családról kapta. „*Valamikor ëgy gazdak kolompár cigányasszony álittatta eszt a mostanyi Tót-köröszfát, de akkor mëg az Ászëgbe vót a Homokozsba. Ottan laktak sãtorba mëg a cigányok. Asztãn onnand vittë a kössëg el a mostanyi helire, a Tót Andrãs szölleje mellë. Azër is hijják ugy.*” (Gombos János közl.)

**Törő-erdő** 181 (á.) S, ak. Balogh (Törő) Pál ültette valamikor az itteni akácost.

**Törösajja~Tölösajja** ( $K_1$  *Tölös*  $K_2$  P. *Tölösi*) 93 (á.) S, sz, r. A hagyomány szerint a múlt század elején vagy talán valamivel régebben még tölgyerdő borította a mellette húzódó domboldalt. A tölgyerdő elnevezése a nagykönyi népnyelvben ma is *tölös*. Ezzel magyarázható ennek a domb menti völgynek *Tölösajja~Törösajja* elnevezése. E név hol? kérdésre *Törös* (~*Tölös*) *alatt*, hová? kérdésre *Törös* (~*Tölös*) *alá*, honnan? kérdésre pedig *Törös* (~*Tölös*) *alu* formában használatos. A név változatai közül a *Tölösajja* ritkábban hallható, elsősorban a falu legidősebb nemzedéke használja ilyen hangalakban, a *Törösajja* változat az általánosan elterjedt.

**Törösajjai-agárcás** 94 (r.) Ds, ak. Egykor kiszagdzák tulajdonában volt.

**Törösajjai-csigáskút** 95 (r.) Egykori gémeskút.

**Törösajjai-híd** 86 (gy.)

**Turi-árok** I. Kocsolai-árok

**Tüskés** ( $K_1$  *Tüskés*) 39 (á.) Ds, sz. Nevét egy gémeskútról kapta, amely tüskés ágakkal volt körülakva. „*A dombon átt, od vót ëty sudárfáskut. Az vót a tüskés kut. Nagyom mël kud vót, három sudárfa vót összekapcsúvã, hogy vizet lëhessën huzni. Csapázs vezetëtt oda hozzájjo. Prëdicsfatüskével vót körüragva a kávájjo.*” (Zsíros István közl.)

**Tüzkües** 200 (r.) Ds, cs. e. Hajdan szántóföld volt a *Sági-dombon*, nem messze a *Vaskaputól*. Ezen a tájon régészeti leletekre bukkantak (WOSINSKY, 185). „*A Tüzkües szántóföld vót. Sok tüzküjet lehetëtt ottan taláni. Onnãh hosztag valamikor tüzküjet.*” (Szakály János közl.)

**Uj-hégy** ( $K_1$   $K_2$  ~) 144 (á.) Ds, szó, sz. *Öreg-hégyen* levő nagyon régi telepítésű szőlőkhöz viszonyítva az *Uj-hégyen* az újabban, néhány évtizeddel ezelőtt telepített szőlők vannak. Ritkábban *Kis-hégynek* is nevezik.

**Ujhégyi-árok** 152 (r.) Á. *Városvégi-ároknak* is nevezik.

**Usztató,-hó** 71 (gy.) Vö, r. Hajdan birkákat fürösztöttek itt. „*A százod elejém mindën évbe ëccër ott az Usztatónã fördették a herceg birkáit. Vót ottan ëcs csatornya, azõh három nyillás, asztán onnam fõt a visz három kádba. A birkákat a kádogba fördették. Èty kádba ëccërrë három birka is ëfërt. Utánna má asztán nyirhették a birkákat, tiszták lëttek.*” (Zsíros István közl.)

**Usztatói-csigáskút** 77 (r.) Egykori gémeskút.

**Usztatói-kiskút** 78 (r.) F. *Maor-kutnak* is nevezik, mert az egykori *Maor-tag* közelében található.

**Uzorai-ut** 80 (á.) Ú. A *Tamási-utról* elágazó földesút, amely *Ozora* községbe vezet.

**Ürögi-ut** 100 (á.) Ú. Iregszemcsére vezető kövesút.

**Ürögi-uti** ( $K_1$  *Ireghi uti*  $K_2$  P. *Ireghi úti*) 82 (á.) Fs, sz.

**Váci-árok** 139 (á.) Á. Az egykori Váci-ház mellett levő mesterséges árok, amely a *Kis utca* és az *Öreg utca* egy részétől vezet le az esővizet a *Koppányba*.

**Váci kuttya** 155 (r.) Kú. Egykori tulajdonosáról.

**Vagyonválcsági-fődek** 92 (r.) Ds, sz. Ide tartozik: 70, 76, 84, 91. „*Eszt a részt kilencszázöt körü törték föl. Addig birkalegelő vót. Èsztërházi birtog vót e is. A kó-nyiak törték fõ, ùk vëtték ki árëndába. Asztán huszonkettõbe mérték fõ vagyonválcsági fődeknek. A régi bérlők hét hódót; az ujjak három, a hadi özvegyék ëty hódót kaptak. Negyvennégybe asztán áttagosították az egész határt, esztet is.*” (Zsíros István közl.)

**Városi-kerték ajja** 132 (á.) S, r.

**Vározségi-árok 1. Ujhégyi-árok**

**Vaskapu** 198 (á.) Kb. 8—10 méter mély mesterséges bevágás, amely a *Bagó-hégy* észak felé nyúló ormát szeli át. Ez a bevágás *Ság* és *Cserajja* között rövidítette meg az utat azzal, hogy még szekérrel sem kellett megkerülni a *Sági-dombot*. Ma már szekérrel nem járnak át rajta, de tíz-tizenöt éve még át-átszekereztek az erdőgazdaság kocsisai. A hagyomány szerint a *Vaskapu* sokáig a törököké volt, és a rajta történő átjárásért fizetni kellett nekik. A múlt század végén méréseket végeztek itt (WOSINSKY, 255). A név talán a Széchenyi által szabályozott *Vaskapu* neve, de lehet a törökvilág korának nyelvi maradványa is.

**Vitéztelek** 187 (á.) Ds, sz. Négyen kaptak itt földet katonai szolgálatukért az I. világháború után. Korábban Eszterházy-birtok volt, amelyet a községhezért cserélt el a falu.

**Vörös-körösdfa** 203 (á.) Ke. „Enné a Vörös-körösdfáná szokott üdögényi egy Vörös nevű betyár. Étyszér ára mént egy asszony Szakcsra a vásárra. Akkor is ottan üdögēt a körösfáná az a betyár. Asztám mekszólitotta az asszont, hoty há mén. A vásárra — monta nekijje az asszony —, de nagyom féllék attu a Vörözs gazembértü. — Nē féjjēn tüle, gyűjjōn csak visszafelē is ēre! — így a betyár. Amikor az asszony visszatért a szakcsi vásárbu, a betyár má várta. Asztán amēr az gazembernek monta, sok, jōennyihány gombostüd vert az asszon tápába.” (Szabó Józsefné közl.)

**Zöldviz-árok** 188 (r.) Á. Nevét arról kapta, hogy az ér vize, különösen a forrásának környékén zöldes színű.

**Zöldviz-erdő** (K<sub>1</sub> K<sub>2</sub> ~ P. Zöldviz) 219 (á.) Ds, e.

**Zsidó-kút** 110 (á.) Kú. Az elnevezés azzal magyarázható, hogy az itteni gémeskút környékén ma már ismeretlen nevű zsidónak volt földje valamikor.

**Zsidó-malom** 1. Nagy Laci malma

**Zsidó-temető** 157 (á.)

**A NEVEK TIPOLOGIAI ÁTTEKINTÉSE**

A község földrajzi neveinek betűrendes közlése mellett szükségesnek tartottam a névanyag rendszerezését is. A nevek rendszerbe foglalása, ha még oly sok nehézséget okoz is, fényt derít a község névadási módjaira, a meglevő névtípusok megterheltségére és bizonyos típusú nevek hiányára egyaránt. Földrajzi neveink rendszerezésében elsősorban a viszonylag nagy számú összetett név okozott nehézséget. A köznevekből alakult neveket jelentéstani szempontból csoportosítottam oly módon, hogy az összetett nevek esetén is a jelzett szót vettem a rendszerezés alapjául.

A község földrajzi neveinek rendszerezésében INCZEFI GÉZA Tápé község belterületének és határának földrajzi neveit feldolgozó munkáját vettem alapul (Tápé története és néprajza, 847—882).

**BELTERÜLET**

Faluréssz-nevek: *Ászög, Főszög, Gát*

Árok: *Malomárok*

Bolt: *Ásó bót, Fősó bót.*

Kereszt: *Ángelli-köröszt, Ászégi-köröszt, Dobgyán-körösdfa, Poszpis-körösdfa, Vározségi-köröszt*



Köz: *Álomás köz, Kis köz*  
 Kút: *Csigáskút, Mëggyesi csigáskút*  
 Malom: *Községi malom, Nagy-malom*  
 Sor: *Bëső sor*  
 Utca: *Csicsóka utca, Dózsa utca, Iskola utca, Kis utca, Liliom utca, Nagy utca, Öreg utca, Temető utca, Város*  
 Tréfás névadás: *Bársony, Csirip (Kis, Középső és Nagy csirip), Kutyaszorított*  
 Egyéb: *Dáistor, Gáthid, Homokos, Major, Mëggyes, Pálinkaház, Temető, Ujtelep, Vágóhid, Vásártér*

## KÜLTERÜLET

## I. TERMÉSZETI NEVEK

## A) Víznevek

## 1. Köznevekből alakultak:

Árok: *Bodonkuti-árok, Hármaskuti-árok, Ujhëgyi-árok, Vározsveg-i-árok, Zöd-viz-árok*  
 Kút: *Bodonkuti, Disznó-kut, Hármaskut, Pöszerkut, Rokkantak kuttya, Szenkut, Tüskéskut, Zsidó-kut*  
 Egyéb: *Halastó, Kanálics ~ Kanális*  
 A közelükben elterülő földeket is jelölik: *Förgó, Összefolás*

## 2. Tulajdonnévből és köznévből alakultak:

## a) Családnév + vízrajzi köznév:

Árok: *Csima-árok, Márkus árka, Nagy Laci árka, Sött-árok, Váci-árok*  
 Kút: *Andok-kut, Drávéc kuttya, Hök-kut, Kása kuttya, Kuruc-kut, Maor-kut, Olasz-kut, Supak-kut, Váci kuttya*

## b) Helynév (-i képzővel) + vízrajzi köznév:

Árok: *Csuhisi-árok, Hármaskuti-árok, Kocsolai-árok, Kujcsári-árok, Lëpotyai-árok, Mëggyesi-árok, Nyúzövögyi-árok, Okrádi-árok, Sági-árok, Turi-árok*  
 Csigáskút: *Csuhisi-csigáskút, Eledényi-csigáskút, Makkosi-csigáskút, Törösajjai-csigáskút, Usztatói-csigáskút*  
 Halastó: *Kónyi-halastó, Kujcsári-halastó, Mëggyesi-halastó, Nyúzövögyi-halastó*  
 Kiskút: *Bodonkuti-kiskut, Nyúzövögyi-kiskut, Okrádi-kiskut, Usztatói-kiskut*  
 Kút: *Nyárosi-kut*  
 Egyéb: *Koppány* (valószínűleg helységnévből alakult).

## B) Földnevek

## 1. Felszínnevek

## a) Köznevekből alakultak:

Hegy: *Bagó-hëgy, Sapka-hëgy, Szöllő-hëgy*  
 Lyuk: *Rókalikas*  
 Völgy: *Gyöngyözs-vögy, Határvögy, Nyúzövögy, Szamárvögy*  
 Egyéb: *Sziget*

## b) Tulajdonnévből és köznévből alakultak:

Domb: *Sági-domb*  
 Gödör: *Csibor-gödör*  
 Hegy: *Eledényi-hégy, Értényi-hégy*  
 Horhó: *Eledényi-horhó*

## 2. Talajnevek

Köznevekből alakultak: *Berék, Tüzküjes*  
 Tulajdonnévből és köznévből alakultak: *Eledényi-rét, Pöszérkúti-rétek*

## 3. Testrésznevekből alakult földrajzi nevek

Csak tulajdonnév és köznév kapcsolatából alakultak fordulnak elő: *Inokai-sarok, Sági-ódal.*

## 4. Helyzetviszonyító nevek

Alja: *Cserajja, Kerték ajja, Papkert ajja, Törösajja ~ Tölösajja, Városi-kerték ajja*

Alsó: *Ásó-Inoka, Ásó-Okrád*  
 Felső: *Fősző-Inoka, Fősző-Méggyes, Fősző-Okrád*

Főle: *Kerték főle, Sűrű főle*

Köze: *Két-árok köze, Rétfődek köze*

Mellett: *(Értényi határ mellett), (Kenderföld melet)*

Az ide tartozó elnevezések köznévből alakultak, az *Inoka* és *Okrád* alapelemek eredete ismeretlen.

Tulajdonnév és köznév kapcsolatából alakultak: *Értényi-uti, Pöszérkúti, Tamási-uti, Ürögi-uti*

## 5. Birtoklástörténeti nevek

Köznevekből alakultak: *Kis-osztál ~ Kis osztá, Nincstelen-dülő, Pári-harmadosi-fődek, Rokkantak dűleje, Szenkúti-ráadás, Tizennyócnapos-fődek, Vagyonválcsági-fődek, Vitéztelek*

Családnév + köznév kapcsolatából alakultak:

Erdő: *Oszér-erdő, Pácél-erdő, Pergel-erdő, Törő-erdő*

Tag: *Maor-tag, Pőc-tag, Rau-tag*

## 6. A növény- és állatvilággal kapcsolatos nevek

Köznevekből alakultak: *Csuhis, Hangyálos, Képes-fa, Kis-gyöp, Kis-makkos, Liliomos, Magyarós, Makkos, Nagy-gyöp, Nagy-makkos, Nyáros, Zöldviz-erdő*

A 'szőlőskert' jelentésű *hégy* köznévvvel: *Kis-hégy, Öreg-hégy, Uj-hégy*

Helynév (-i képzővel) + köznév kapcsolatából alakultak: *Eledényi-erdő, Kónyi-erdő, Sűrű főlei-erdő*

## 7. Gazdaságtörténeti nevek

Az állattartással kapcsolatosak: *Ásó-csapás, Borgyutilos, Csigáskúti-páksom, Fősző-csapás, (Helség legelői), Hosszi-páksom, Méggyesi-legelő, Páksom, Rövid-páksom, Usztató*

A földműveléssel kapcsolatosak: *Irtás, Kendérfődek, (Kis pusztai földek)*

Dűlő: *Bánki Nani dűleje, Gadányi-dűlő, Köles-dűlő, Kujcsári-dűlő, Lakatos-dűlő, Malomi-dűlő, Mudrics-dűlő, Sött dűleje, Szilfai-dűlő*

Kert: *Gá-kert ~ Gál-kert, Lóherés-kerték*

## 8. Tréfás névadás

*Doksa-tábla, Gécemáni-kert, Havóna, Kányalehüllő*

## 9. Egyéb: Eledény (valószínűleg személynévből keletkezett).

*Kujcsár* (talán népetimológiával alakult).

## II. MŰVELTSÉGI NEVEK

A különböző létesítmények elnevezései tartoznak ide.

Építmények: *Álomás, Bűrű, Döggut, Füzi-téglaház, Gépálomás, Jágérház, Mázsa-ház, Nyárosi-birkaakó*

Híd: *Eledényi-híd, Körtélési-híd, Törösajjai-híd*

Kapu: *Pajor-kapu, Pénzës-kapu*

Kereszt: *Bakaréc-köröszfa, Dancs-köröszfa, Dobgyán-köröszfa, Némét-köröszt, Öreg-hégyi-köröszfa, Tót-köröszfa, Vörös-köröszfa*

Malom: *Csák-malom, Csima-malom, Nagy Laci malma, Okrádi-malom, Szabó-malom, Zsidó-malom*

Temető: *Zsidó-temető*

Út: *Eledényi-ut, Értényi-ut, Kocsolai-ut, Pári-ut, Tamási-ut, Uzorai-ut, Ürögi-ut*

A névadás indítéka bizonytalan vagy ismeretlen az *Inoka, Lëpotya, Okrád, Ság, Vaskapu* földrajzi nevekben.

## A KÖZSÉG FÖLDRAJZI NEVEIBEN ELŐFORDULÓ KÖZNÉVI ELEMÉK ÉRTELMEZÉSE

Ismeretes, hogy a földrajzinév-adás módjai tájanként, néha községenként is eltérnek, bizonyos típusú földrajzi nevek egyik vidéken gyakoribbak, mint másutt. Ez több tényezőtől függ: a térszíni formáktól, gazdálkodástörténeti mozzanatokból és a helyi lakosság névadási kedvétől egyaránt. De nemcsak az egyes földrajzinév-típusok különbözhetnek egymástól, hanem a nevekben előforduló köznévi elemek is. Ez a különbség megmutatkozhat abban, hogy bizonyos köznévi elemek — más vidékek neveivel összevetve — hiányoznak vagy esetleg más jelentésben használatosak. Ezért fontos községenként is tisztázni, föltárni a földrajzi nevek köznévi elemeinek jelentését. PENAVIN OLGA pl. Észak-Bácskából közli a térszíni formák köznévi elemeinek jelentését (Nyr. 92:453-55), VÉGH JÓZSEF pedig az egri járás földrajzi neveihez írott bevezetésében (MNYTK. 125. sz., 10) említi meg, hogy Somogy megye földrajzi neveinek gyűjteményében a földrajzi köznevek értelmezése is várható. Nem fordulnak elő a község földrajzi neveinek köznévi elemei között például az *ér, fok, halom, járás, kaszáló, kupa, lápa, mál, szállás, tanya, vágás, zug* földrajzi köznevek. Ez azzal magyarázható, hogy ezek a köznevek nemigen figyelhetők meg a helyi nyelvjárást beszélők nyelvhasználatában, bár ismerni ismer-

rik őket. Az alábbiakban közlöm Nagykónyi község földrajzi neveiben előforduló köznévi elemek jelentését. Nem értelmezem azokat a közneveket, amelyeknek jelentése megegyezik a köznyelvi jelentéssel (*erdő, föld, halastó, híd, kapu, kert, legelő, malom, sziget, út, utca*).

*alj(a)*: 'kisebb-nagyobb domb mellett húzódó, mélyebb fekvésű terület'

*árok*: 'ér; természetes vagy mesterséges mélyedés'

*berék*: 'mélyen fekvő rétság'

*csapás*: 'csordajárta, szarvasjárta útvonal, járás'

*csigáskút*: 'gémeskút'

*dűlő*: 1. 'dűlőút', 2. 'szántóterület, a szántóföld egy szakasza'

*forgó*: 'örvény a patakban'

*föl(e)*: 'vmi. fölötti terület'

*gödör*: 'kisebb-nagyobb mélyedés'

*hegy*: 1. 'domb, magaslat', 2. 'szőlő, több dűlőre kiterjedő szőlőskert'

*horhó*: 'domboldalon, emelkedőn levő bevágás; nehezen járható kocsit'

*kiskút*: 'mezei forrás'

*köröszfa*: 'út menti fészület'

*köz*: 'keskeny átjáró két utca között'

*kút*: 'forrás vagy ásott kút'

*ódal*: 'domboldal'

*páksom*: 'szántóterület, hajdan legelő volt'

*rét*: 'mélyen fekvő terület, patak menti kaszáló'

*szög*: 'falurész'

*tag*: 'vkinek a földterülete, birtoka'

*téglaház*: 'kis téglagyár'

*vögy*: 1. 'nagyobb kiterjedésű, dombok közötti mélyedés', 2. 'lejtő'

## A BELTERÜLET FÖLDRAJZI NEVEINEK SZÁMMUTATÓJA

- |                                     |                                      |
|-------------------------------------|--------------------------------------|
| 1. Malomárok                        | 19. Bársony utca                     |
| 2. Községi malom                    | 20. Csicsóka utca, Liliom utca       |
| 3. Major                            | 21. Főszög                           |
| 4. Nagy-malom                       | 22. Temető                           |
| 5. Csigáskút                        | 23. Ángelli-körösz, Poszpis-köröszfa |
| 6. Vásártér                         | 24. Ásó bót                          |
| 7. Pálinkaház                       | 25. Ászög                            |
| 8. Dózsa utca                       | 26. Ászegi-körösz, Dobgyán-köröszfa  |
| 9. Gát                              | 27. Álomás köz                       |
| 10. Gáthid                          | 28. Kis csirip, Kutyaszorított       |
| 11. Város                           | 29. Középső csirip                   |
| 12. Városvégi-körösz                | 30. Nagy csirip                      |
| 13. Iskola utca, Dáistor            | 31. Csirip                           |
| 14. Temető utca                     | 32. Homokos                          |
| 15. Kis utca                        | 33. Vágóhid                          |
| 16. Öreg utca, Nagy utca, Belső sor | 34. Ujtelep                          |
| 17. Fősz bót                        | 35. Mëggyes                          |
| 18. Kis köz                         | 36. Mëggyesi csigáskút               |

## A KÜLTERÜLET FÖLDRAJZI NEVEINEK SZÁMMUTATÓJA

37. Fősző-Méggyes
38. Méggyesi-árok
39. Tüskésüt
40. Bánki Nani dűleje
41. Pőc-tag
42. Fősző-csapás
43. Havóna
44. Kujcsár
45. Doksza-tábla
46. Nyuzóvőgyi-halastó
47. Kujcsári-halastó
48. Kujcsári-árok
49. Ásó-csapás
50. Nyuzóvőgyi-árok
51. Fősző-Okrád
52. Rau-tag
53. Nyuzóvőgy
54. Rókalikas
55. Csuhi-árok
56. Okrádi-árok
57. Okrád
58. Kujcsári-dűlő
59. Rétfődek köze
60. Méggyesi-halastó
61. Supak-út, Hők-út
62. Csuhi-csigáskút
63. Okrádi-malom
64. Okrádi-kiskút
65. Ásó-Okrád
66. Nyuzóvőgyi-kiskút
67. Oszér-erdő, Sűrű fölei-erdő
68. Hármaskút
69. Pácel-erdő
70. Rokkantak dűleje
71. Usztató
72. Csuhi
73. Drávéc kútja
74. Sűrű föle
75. Köny-ihalastó, Halastó
76. Méggyesi-legelő
77. Usztatói-csigáskút
78. Usztatói-kiskút, Maor-út
79. Pári-harmadosi-fődek
80. Uzoai-út
81. Hármaskuti-árok
82. Ürögi-út
83. Rokkantak kútja
84. Gadányi-dűlő, Nincstelen-dűlő
85. Maor-tag
86. Törőszjai-hid
87. Nyáros
88. Nyárosi-út
89. Nyárosi-birkaakó
90. Gá-kert ~ Gál-kert
91. Mudrics-dűlő
92. Vagyonválcsági-fődek
93. Törőszja ~ Tölőszja
94. Törőszjai-agárcás
95. Törőszjai-csigáskút
96. Kis-gyöp
97. Nagy-gyöp
98. Köles-dűlő
99. Dögkút
100. Ürögi-út
101. Bakaréc-köröszfa
102. Tamási-út, Sött dűleje
103. Határvőgy
104. Kis-makkos
105. Nagy-makkos
106. Makkos
107. Makkosi-csigáskút
108. Szilfai-dűlő
109. Értényi-út
110. Zsidó-út
111. Fűzi-téglaház
112. Dancs-köröszfa
113. (Helség legelői)
114. Kányalehüllő
115. Pergel-erdő
116. Malomi-dűlő
117. Csigáskuti-páksom, Lakatos-dűlő
118. Gépálmás
119. Tamási-út
120. Magyarós
121. Értényi-út
122. Lóherés-kertek
123. (Kis pusztai földek)
124. Pőszérkút
125. Pőszérkút
126. Pőszérkuti-rétek
127. Olasz-út

128. Kis-osztál
129. Mázsaház
130. Forgó
131. Sziget
132. Városi-kerték ajja
133. Papkert ajja
134. Bűrű
135. Összefolás
136. Berék
137. Sött-árok
138. Kerték ajja
139. Váci-árok
140. Kendérfődek
141. Eledényi-ut
142. (Kenderföld melet)
143. Öreghégyi-köröszfa
144. Uj-hégy, Kis-hégy
145. Szamárvígy
146. Tót-köröszfa
147. Képes-fa
148. Kerték föle,  
Tizennyócnapos-fődek
149. Álomás
150. Pári-ut
151. Körtelési-hid
152. Ujhégyi-árok, Városvégi-árok
153. Márkus árka
154. Öreg-hégy
155. Váci kuttya
156. Dobgyán-köröszfa
157. Zsidó-temető
158. Gécemáni-kert
159. Borgyutilos
160. Nagy Laci malma,  
Zsidó-malom
161. Sági-ódal
162. Szöllő-hégy
163. Pénzēs-kapu
164. Pajor-kapu
165. Eledényi-hid
166. Eledényi-csigáskut
167. Eledényi-hégy
168. Némēt-köröszf
169. Értényi-hégy
170. Hosszi-páksom
171. Rövid-páksom
172. Páksom
173. Csibor-gödör
174. Kocsolai-ut
175. Irtás
176. Hangyálos
177. Sági-domb
178. Ság
179. Eledényi-rét
180. Eledény
181. Törő-erdő
182. Jágérház
183. Főő-Inoka
184. Inokai-sarok
185. Sapka-hégy
186. Koppány,  
Kanális ~ Kanális
187. Vitéztelek
188. Zöldviz-árok
189. Bodonkut
190. Kuruc-kut, Andok-kut  
Bodonkuti-kiskut
191. Bodonkuti-árok
192. Csák-malom, Szabó-malom
193. Inoka
194. Csima-malom
195. Ásó-Inoka
196. Kása kuttya
197. Csima-árok
198. Vaskapu
199. Bagó-hégy
200. Tüzküjes
201. Eledényi-erdő
202. Eledényi-horhó
203. Vörös-köröszfa
204. Kónyi-erdő
205. Liliomos
206. Lēpotya
207. Lēpotyai-árok,  
Sági-árok
208. Gyöngyözš-vőgy
209. Zöldviz-erdő
210. Szenkuti-ráadás
211. Ket-árok köze
212. Szenkut
213. Disznó-kut
214. Cserajja
215. Kocsolai-árok,  
Nagy Laci árka, Turi-árok

## RÖVIDÍTÉSEK

A terület jellegére vonatkozó rövidítések

|                 |                  |
|-----------------|------------------|
| Á. = árok       | k. = kert        |
| ak. = akácos    | Ke. = kereszt    |
| Cs. = csapás    | Kö. = köz        |
| cse. = csemetés | Kú. = kút        |
| D. = domb       | l. = legelő      |
| Do. = domboldal | M. = major       |
| Ds. = dombos    | Pa. = patak      |
| e. = erdő       | r. = rét         |
| F. = forrás     | S. = sík terület |
| Fr. = falurész  | sz. = szántó     |
| Fs. = fennsík   | sző. = szőlő     |
| G. = gödör      | U. = utca        |
| Ho. = horhós    | Ú. = út          |
| Hr. = határrész | Vö. = völgy      |

## Egyéb rövidítések

CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Budapest 1897.

K<sub>1</sub> = A község 1859-es kataszteri térképe (Tolna megyei Levéltár, Szekszárd)

K<sub>2</sub> = A község 1892-es kataszteri térképe (Nagykónyi Községi Tanács)

MERÉNYI = MERÉNYI LAJOS, Az ozorai uradalom 1702-ben, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, XI. (1904.)

P. = Pesty Frigyes helynévgyűjteménye (Országos Széchényi Könyvtár)

SZABÓ D. = SZABÓ DÉNES, A dömösi adománylevel hely- és vízrajza. MNyTK. 85. sz. Bp. 1954.

WOSINSKY = WOSINSKY MÓR, Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. Bp. 1896.

## ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ ДЕРЕВНИ НАДЬКОНИ

Йожеф Сабо

Автор в этой работе собрал ещё живые, но всё более и более забывающиеся названия и т. н. исторические географические названия ((кадастровые и собрание географических названий, сделанное Пешти (Pesti-féle névanyag) деревни и округа Надькони, находящейся в комитате „Толна“).

Он локализовал не только живые географические названия, но и большую часть исторических названий на основе кадастровых карт. На карте цифры обозначают географические названия. Автор располагает географические названия в алфавитном порядке. Заглавным словом даётся народное название, потом в скобках исторические названия, затем следуют цифра, относящаяся к карте, наименование поверхностной формы и сельскохозяйственных культур, а также иногда указывается толкование названий местными жителями. Если официальное название в деревне и историческое название в её округе совпадают с народным названием (знаком K<sub>1</sub> K<sub>2</sub> и P.), то применяется знак ~.

В 1966 году земельное угодье деревни составляло 8067 кх. и число жителей 2037. Число локализованных географических названий 215, включая и варианты, на 1000 кх. приходится приблизительно 30 названий. Это объясняется в первую очередь разнообразной поверхностью округа Надькони.





## FÖLDRAJZI NEVEK AZ ÉRDY KÓDEXBŐL

DIENES ERZSÉBET

Az 1526—27-ben íródott, 675 lap terjedelmű Érdy-kódex gazdag tárháza az ókori és középkori földrajzi neveknek.

A dolgozat a több száz adat közül csupán a Magyarországra vonatkozó földrajzi neveket tartalmazza.

A betűjelölések a Volf-féle kiadás szerint történnek. A szöveg a kézirat alapján ki van javítva, de a Volf-féle kiadás és a kézirat közötti számos — értelmi különbséget nem okozó — eltérésre a dolgozatban nem történik utalás.

**Bács:** es eleyben yarwlwan az gonoz wyd *Bachy* Ispan azt tanachollya vala kyalnak hogy geyfa herczegöt meg ölethnee 399a| es velök vala vyd ees *Bach megyey* Ispan. 398b|

**Bajcs:** Mykoron azert halalara ywtot vona hagyaa meg hozyaa tartozoknak hogy mynt ky mwleek ottan vynneek tefteet *Baychba* az remeteekhez temethny 633b|

**Bakony:** De nem lehete mert meg fogaak ewtet az *Bakon közepöt* es wgyan ott ky mwleek az vylagbol [ti. Endre király] 397b|

**Balaton:** kyal azeert mynddennek előtte rakattata egy monoftort az *Balaton parttyan* kyt neweze Thyahannak zent Anianus martyrinak tyzteffegere. 397a|

**Becse:** Az gonoz kwnok meg be yeweenek magyar orzagban. elezer erdelth ffele dwlwan: es mynd az nyrbaattorffagot. onnan az tyza melleekeet mynd *Bechee varayglan:* 401a|

**Bél:** meene *belnek pwztayaba* [ti. Szent Gellért] 544a|

**Bihar:** mynd az Nyrfeegöt *Byharyg* ffele dwlaak es el vyweek [ti. a kunok] 398b| Myeert kedeeglen meeg ew eeleteenben meg hatta vala hogy *Byhar varaddaa* vynneek temethny ew tefteet. halala wtaan. [ti. Szent László] 402b|

**Bodrog:** Annak wtanna meene alaa *Bodrog war megyeben* hofweth napyara 401b|

**Borsova:** Az kwn kyal azon raytta ragadwan. nagy haddal be yewe magyarraa. es zallaa meg vng varaat es *Borfuaat* 400b|

**Buda:** kynek mykoron. felffeeges reeghy layos kyal mynd az wrakkal latta volna. teekelletes Iamborfagaat. keeree hogy. Dychőfeeges remethe zent paalnak zent tefteet emelnee ffele *Bwdarol*. 631b| es helheteek. *Bwda varaban*. [ti. Szent Pál testét] 631b| hozaak zent palnak tefteete [így!] keth aprozentöknek. teftywel: magyar orzagban. *Budanak fee es kyalat varafaban:* 631b| keeree hogy. Dychőfeeges remethe zent paalnak. zent tefteet emelnee ffele *Bwdarol*. zent Ianos Capolnayabol. ees vynnee. *Bodogffagus* zent Lewryncz martyrnak eegyhazaban *Buda felet* 631b| De az magyary

Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb nemes zent kalaftromokat rakattanak ... reeghy laos kyral *Buda felőt* zent paalt. ... Matyas kyral Chewtteth. jambokot es *Buda felőt* feyeer egyhazat 633a| vewee ffeel az zent testet. es vywee zent lewryncz martyrnak egyhazaban *Bwda fólót*: 632a|

**Család:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb nemes zent kalaftromokat rakattanak ... Harazty ferencz *chaladyt*: 633a|

**Csanád:** Az kewet keddeeg *Chanaddaa* vyteek es az ew oltaranak feelyben raktaak emlekőzettre, 545a| Az zegeen magyary wrak azeert kyk meeg wgyan valanak tytkon gywleenek *chanaddaa* 396b| hozyaa hywataa zent| Geelerdőt az pwztabol. es yollehet akarattyá ellen pyfpekkee tewee *Chanady egyhazban*: 544b| De enneehan eztendő el mwlwan. Maurus *chanady pyspek* Andraf kyraltwl meg keree zent geelerdnek testeet es az ew egyhazahoz vywee 545a|

**Csőt:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb nemes zent kalaftromokat rakattanak ... Matyas kyral *Chewtteth*. 633a|

**Diósgyőr:** Vala *Dyosfgewrben* egy maga byró porkolaab. kynek ymre vala newe. 633a|

**Duna:** De mykoron meegh ees leehne gherelyekkel atal vereek ewtet: es eegy nagy kew'ón az *dwna zeeleen* el tőreek feyeet 545a| Ky mykoron az *dwna vyz* mellee ywtot volna yme nagy fok neep veewee kerwl 545a| Annak okaert ees atal yeween az *dwna vyzeen* ky vonyaa magaat az teeb neep kőzzöl. 401a| vywanak meg az alfelden az *dwna mellet* 290b|

**Erdély:** Az gonoz kwnok meg be yeweenek magyar orzagban. elezer *erdelth* ffeel dwlwan: 401a| Egyk rezeet kyldee yztragomy kappwra Az mafodykat Wefprymee: Az harmadykat el. ffeel Győrree. Az Negyedyketh el bee *erdelben*. 496a| Annak wtanna az kwnok *erdeel felől* mezes kapwyan meg be ytenek 398b| kynek byzonfagaat vallyak mynd ez may napyglan ees kyk *erdel felee* meennek: hol ott ees nagy zeep kwth feyek vannak ky folywaan. 404a| Es *erdenfeegh* az ydőtwl foghwa magyar orzaghoz halgatot mynd ez ydeyglan 496b| es meg eskweek neky hogy ha zeghedfeegwl mellee yewne lazlo kyral ellen. *Erdelffeegót* neky adnaa. 400b| zent Ijthwan kyral nyomoteek *erdely vayda ellen*. 496a| Mafod hada zent Ijthwan kyralnak leen. *Erdely waydawal*: 496a|

**Esztergom:** Es mykoron az bodogh magzat zyletöt volna. zent Albert pyspek *yztragomót* az zent newre meg kereztolee [ti. Szent Istvánt] 494b| Nagyffagus tyztőlendew *Iztragomy Demeter* erfek. Romay Cardinal es Gubernator: 631b| Es erfekkee pyspekkee emelte zentólte ewketh: mynt olwafatatyk hogy zent Martonbol az apathwr zerzetből *yztragomy erfekkee* valazta valazta [kétser!] eegy zent eeletw fratert 497a| Egyk rezeet kyldee *yztragomy kappwra* 496a|

**Fehéregyház:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb nemes zent kalaftromokat rakattanak ... Matyas kyral Chewtteth. jambokot es *Buda felőt* feyeer egyhazat 633a|

**Fehérvár:** de elől veeweek ewtet es rywyd bezeeddel meg fogaak, es zemeyt ky tolywan *feyeer valat* [igy!] hala megh 396b| Annak wtanna Iamborwl eelween wgy tartaa mynt yo attyaat es holtok wtan *ffeyeer varat* nagy tyztőffeeggel temetettee el: 496b| mykoron *ffeyeer varatt* el temetteek volna 499b| olyan yeles ynnep napon *feyeer varatt* oly nagy yeles zeep es bōlch predicaciot teen hogy mynd nyayan chodalkoznak vala raytta. 544a| Endre herczek azert az Iambor kereztyten pyspekōkkel meene *feyeer varraa*, es az koronawal meg koronaztateek 396b| Mykoron latta vona Bela hogy mynden felől bekefeege vona: meene *feyeer varraa* mynd az Iambor pyspekōkkel es meg koronaztateek az zent koronawal 397b| mwkalkodeek nagy faratfaggal *feyeer varraa* es mykozneek zent ifthwan kyrál Coporffoyanaal 617a| tanacchal eelween: kōzelseeghnek okaert tereenek *feyeerwar felee* hol ott az zent kyrálok teste nywgozyk vala: 402b| Annak wtanna chodakeeppen zent angyla myat ky yelentee Elezer egy mercurius newō yambor fraternek ky secularis pap voltan *feyeer vary zent egyhazban* Custoffagot vyfelt vala. 500a|

**Fekete Körös:** Rakattata egy yeles zent [Calastrom] Monoftorth. az *fekethew kōrs* parttyan. kyt varad ffewnek newezee. 401b|

**Gombaszeg:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb nemes zent kalaftromokat rakattanak ... Sepōffy wrak *Gomba zegōt* porwath. es Tokayth. 633a|

**Győr:** Eggyk rezeet kyldē yztragomy kappwra Az masodykat Wesprymee: Az harmadykat el. ffeel *Gyōrree*. 496a|

**Havasalföld:** Az Zoltan ffeyedelem kedeegh *hawaf el földdeen* nagy erekes leen es hatalmas 496b| Harmad yeles hada leen zent Ifthwan kyrálnak az Bologarok es olahok ellen *hawaf el földdeen* 496b|

**Horvátország:** ydew be telween ew haytaa magyar orzaghoz. korontal orzagot. es *horwat orzagot*: 400b|

**Kalocsa:** kyldē be *Calachay* erfeket Romaban wr papahoz. 497b| *Calachay* erfekkee frater Africofth [ti. Szent István választotta] 497a|

**Kanizsa:** Es az Iambor kyrálnak feghedelme myat es harom eztendew wtan meg eelegōdween wr iften az ew zolgayanak eeleteen, efeek halaluf agyba es vytetee magaat *kanyfara* es ott ky mwleek ez vylagbol 398a|

**Kelenföld:** Annak wtanna ragadaak. mynd zekereftewl es eeg nagy heegyről alaa erezteek. kynek *kelen földē* newe. 545a|

**Kerlés:** ottan hamar wtannok eredeenek es el ereek ewket az nagy magaff *kyryeleyf heegy* alat: [ti. a kunokat] 398b|

**Korontál:** ydew be telween ew haytaa magyar orzaghoz. *korontal orzagot*. es *horwat orzagot*: 400b|

**Lád:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb nemes zent kalaftromokat rakattanak ... czudar peter *Laadot*. 633a|

**Lápos:** es ymaran atal mentenek vala *Lapofnak* es *Zamofnak* vyzeyn 398b|

**Magyar ~ Magyarország:** EEth veege vagon zent Stanyzlo Craccay pyspeknek eeleteenek. azon eztendōben mykoron *magar orzag* nagyob reezre el vezee mynd laos kyrállal es az wrakkal Ezer ewt zaaz hwzon heet eztendōben. 300a| kyt ez zegheen *magyar orzaagh* wgyan akarattyá ellen valazta kyrallyaa, [ti. Szent Lászlót]

400a| Az zegheen *magyar orzag* kedeeg nagy banatban keferwfeegben efeek raytta.  
 401b| O zerelmes atyamffyay ky mondhat ellene hogy meeg reeghen ennek elette  
 nyomorwfagot zenwedöt volna *ez zegheen magyar orzag*. 633a| enneel nagy haad  
*magyar orzagban* ew elöttök jo ha nem volt. [ti. a kunok előtt] 401a| Azth lathwan es  
 halwan. nem chak *magyar orzagban* De mynd egheez kereztyenfeegben. nagy  
 fyalom es banat tamada eellyen kegyes kyalnak halalaan. 402a| Azt lattyok hallyok  
 hogy meegh fem yob. Sem ollyam *magyar orzagban* nem tamadot. [ti. mint Szent  
 István] 498a| Es *magyar orzagban* myndden öröm vygafaag nagy keferwfeegre val-  
 tozeek: 499b| mykoron *magyar orzagban* wralkodneek mafod geyffa kereztyen  
 kyal ky vala vak Bela kyalnak elffew zylötte 504b| Es az ew tanacchanak yntefeeböl  
 akkoron kele ffel. hogy az zyz mariaat. *ez magyar orzagban*. Bodog azzonnak awagy  
 ez vylagnak nagy azzonnyanak hywnaak: 544b| Ez nemes dragalatus zent Confessor.  
 es martyr tamada *magyar orzagban*. [ti. Szent Gellért] 545a| kyhez hafonlatus ew wtan-  
 na nem yghen tamadot. *ez zegheen magyar orzagban*. [ti. Szent Gellérthez] 545a|  
 Veegre halwan *magyar orzagban* zent Ifthwan kyalnak choda teetelyt mwkalkodeek  
 nagy faratfaggal feyeer varraa 617a| Byzonyawal zenetlen valo halaa adaffal. dychee-  
 rettel: es lelky tefty erwendetes zolgalattal. tartozwnk: ez veeghetetlen yrgalmaffagw  
 myndden hato wr istennek: hog dychöfeeges remethe zyz zent paal ewfewnknk  
 zent penitencia tarto teftet. es. meltofagus öröklयेेत. *Ez magyar orzagban* lako zo  
 hyw kereztyenek közyben meltoztatot yktathny: 631a| mykoron yrnanak: Ezer  
 harom zaaz nyolczwan egy eztendöben mykoron: *magyar orzagban* wralkodneek. az  
 nagy layos kyal: 631b| hozaak zent palnak teftete [igy!] keth aprozentöknek tes-  
 tywel: magyar orzagban. Budanak fee es kyalaly varafaban: oly nagy tyztöffeeggel.  
 es kezewlettel. oly nagy proceffiowal es ayo'tatoffaggal. kyhöz hafonlatos jo ha  
*magyar orzagban* nem volt: 631b| Mafod haznalattya leen. az zent remethe zerzeth-  
 nek megh fokafwla fa *magyar orzagban*. 632b| Dychöfeeges zent demeter martyr.  
 mynt yrafban talallyok tamada ezen *magyar orzagbol*: zeremfeeghnek tartomanya-  
 bol: 593b| Dychöfeeges zent Marton pyfpeknek tamadafa es zyleteefe ysmertetyk  
 lenny *magyar orzagbol*. 623b| eeggyefwlyetök az eedes zeep Iefus wrwnk zyleyeehez.  
 es zerelmes yegöfyhez. kyk közzöl eeggyk es yeles nemes azzonywnk es nemzetwnk  
*magyar orzaagbol* zent erfebeth: 641a| Es nagy haddal be yewe efmeg *magyar orzagba*.  
 [ti. Béla király] 397b| fogaa meg Gywlaat mynd azzon felefseeghewel: es keth ffyay-  
 wal. kydee be *magyar orzagba* foghwa: [ti. Szent István] 496a| Annak wtanna kylemb  
 kylemb orzagokra hordoztathny. es veegre hyres newes *magyar orzagba* le helhetny  
 632b| yewe *magyar orzagban* [ti. Boleslaw király] 300a| Azonközbe yteenek be az  
 Chewk *magyar orzagban* 398b| Az gonoz kwnok meg be yeweenek *magyar orzag-  
 ban*. 401a| es nagy foglyokat hozwan teree haza zent kyal. *magyar orzagban*. [ti.  
 Szent László] 401b| Mykoron az orozok be ytöttek vona *magyar orzagban* 403a|  
 Es haza yewe az zent kyal nagy nyerefeeggel *magyar orzagban*: [ti. Szent István]  
 496b| kyldet be Calachay erfeket Romaban wr papahoz. [ti. Szent István] ... hogy  
 ez wyonnan valo kereztyeneknek *magyar orzagban* kyldene papay Aldomafth.  
 497b| Mynemew zandeka kedeeg ewneky vona yelentee meg ott az Iambor|| Feye-  
 delemnek es azt tanacholaa ewneky hogy ne meene. de ynkaab ha haznalny akarna  
 predicallafawal terne *magyar orzagban*. 544a| hozaak zent palnak teftete [igy!]

keth aprozentóknék teftywel: *magyar orzagban*. 631b| Elffew haznalattya leen zyz zent paal ewfenknek *magyar orzagban* hozaafa. 632b| kynek. mykoron fogadaft tett vona hogy ha az venecczeyeket meg hodolthhatnaa: onnan ewtet ky hoznaa *magyar orzagban*: es hamar valo ydöben akarattyanak wra leen. [ti. Lajos király] 632b| Annak wtanna Endre kyral kylde el lengyel orzagban Bela attyaffya wtan: ky mykoron mynd hozyaa tartozowal *magyarraa* yewt vona attyaffyahoz Endre kyral nagy eremmel|| Vewee es fogadaa ewtet mynt zerelmes attyaffyaat 396b| mykoron azeert *magyarraa* yewttenek vona 398a| Az kwn kyral azon raytta ragadwan. nagy haddal be yewe *magyarraa*. 400b| ydew be telween ew haytaa *magyar orzaghoz*. korontal orzagot. es horwat orzagot: [ti. Szent László] 400b| Es erdenfeegh az ydötwl foghwa *magyar orzaghoz* halgatot mynd ez ydeyglen 496b| Tamada boldogffagus zent Ieronimus Stridon newo varafbol. tot es *magyar orzaghnak* hatara közöt az tenghór felöl 560b| Azeert meltobnak lattateek hozatathny ez zent *magyar orzaghnak nemes hegyeere* hol oth tyztöffeeggel tartatyk mynt lattyok. 632b| Azt ees meg yfmary vala meeg annak elette mykoron gonoz tanach. es haborwfaag törtent ez *zegheen magyar orzaag ellen*. 495a| Dychewfeges zent Ersebeth Azzonnak Innepeeröl. ky vala *Magyary Andre kyralnak* Leanya. 639a| Mynt kedeeg Lwdwlffus mongya *heet magyary meel földet* keel vala mennyök Ierwfalemygh 50a| hamar valo napon el vezteek orzagoknak nagy rezeeth, mynt *layof magyary kyralnak* ees leen dolga 295b| *Az zegeen magyary wrak* azeert kyk meeg wgyan valanak tytkon gywleenek chanaddaa 396b| De *az magyary wrak*. Kalmant tewee kyrallyaa ew holta wtaan. 402a| hol ott valanak mynd *az magyary wrat* [igy!] 544a| De *az magyary Nagyffagus wrak* ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb nemes zent kalastromokat rakattanak. 633a| Zent Ifthwan kyral halwan az gonoz zandekot. egyben hywaa *az magyary wrakat*. 496a| Es hozyaa hywataa mynd *az magyary wrakath wrffyakat. es pyspeköket*, [ti. Szent László] 402a| Es azon hofweethnak ynnepeebe el Bwlchwzeek *az magyary wraktwl*. [ti. Szent László] 401b| Bel telween azeert ymaran wgy mynt negywen eztendök es Lattatot vona kegyes zent lazlonak es *az magyary wraknak* Iambor pyfpekeknek zent Ifthwan kyralnak es zent ymre herczegnek vytezködew zent teste- ket ffeel emelny: es nagyob tyztöffeegnek okaert ez feld zynre hozny es meg Canonizalni. 400b| Kewef ydew azert el mwlwan az felfseeges kyral. *az magyary yo wraknak tanachokbol*: ... keeree hogy. Dychöfseeges remethe zent paalnak. zent testeet emelnee ffeel. Bwdarol. 631b| *Az magyar orzaghy feyedelmek* kedeeg lathwan az ydonek alkoholmatlan es meezze voltaat: feeleenek raytta. hogy az zent kegyes kyral testeenek romlafa ne lenne az nagy buzgo hewfeeghnek myatta: 402b| Byzonyawal azert meltan keel ez dychöfseeges Cristus Iesufnak valaztot vytezeet es Confessoraat yeleffen *ez zegheen magyar orzagb bely nyomorwlt neepnek* dycheenry tyztölöny. 494a| Wr papanak ky azon ydöben vala: meltonak lattatek *magyar orzagbely nemes zen- töket* ffeel emelny helyekről: 499b| Es ew atala mynd *egheez magyar orzagbely hywök- nek* nylwan ada lenny: 500a| twggyatok zerelmes atyamffay hogy hamar valo ydöben *ez magyar orzagb bely neep* meg ozol egymafwl 544b| Bodog zent ymröhnek leelkeet vyzyk ffeel az zent angyalok ky *magyar orzagbely zent Ifthwan kyralnak*

*ffya*. 616b| Adateek ez zent meennyey magzat. *Magyar orzag bely Andras kyrálnak* az ew Iamborjaganak erdemes voltaeert 639b|

**Meszes Kapu:** Annak wtanna az kwnok erdeel felől *mezes kapwyan* meg be ytenek 398b|

**Mindszent:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb nemes zent kalafstromokat rakattanak ... Bwzlay wrak. *mynd zenteth*. 633a|

**Mogyoród:** Az okeert ees az fok bytangbol eg zent egyhazat rakattata *monyorofdon* [ti. Szent László] 399b|

**Moson:** Salamon kyrál kedeeğ fwta *Mofon newő* varban 399 b|

**Nándorfehérvár:** Es atal menwen az Zawa vyzeen *Nandor feyeer varnaal* 398 b| ky kőzzől valanak Solutor Auentor Octavius kyk *nandor feyeer waar felee* zenwe-deenek az al feldőn: 548b|

**Nyírbátorság:** Az gonoz kwnok meg be yeweenek magyar orzagban. elezer erdelth ffel dwlwan: es mynd az *nyrbaattorffagot*. 401a|

**Nyírség:** es mynd az *Nyrseegő* Byharyg ffel dwlaak es el vyweek 398b|

**Nyitra:** kyldee yghen hamar egy Buda newő Ispannyaat Egrwth fffyaat: az ew attyanak ewcche fffya wtan. kynek Vazwl vala newe. kyt azon ydőben ew gonoffsa-gaert tarttat vala *Nittryay pyspeknek fogffagaban*: 498b| Annak okaeert kylde el Budaat hogy az ew fyweet kynek Wazwl vala newe az *Nitriay temleczből* ky hoznaa 395a|

**Pécs:** de elől veeweek ewtet es rywyd bezeeddel meg fogaak, es zemeyt ky toly-wan feyeer valat [igy!] hala meğh es vyweek *pecchee* temethny: myeert az monofstort ew rakatta vala [ti. Péter király] 396b| meg fogadaa tanachaat az Iambornak. Es yewe *pecchee* Maurus pyspekhez: [ti. Szent Gellért] 544a| *pechy Balynt pyspek* es zagrabi paal pyspek: .... hozaak zent palnak testeete [igy!] keth aprozentőknek testywel: magyar orzagban. 631b| *pecy pyspekkee* frater Maurofth. [ti. Szent István választotta] 497a| Es frater Mauruft azonnal. *pechy pyspekkee* tewee 616a|

**Pest:** Zent testeet kedeeğ akkoron elezer temeteek el *pesten* bodog azzon egy-hazaban. 545a| zent Gyelerd pyspek ees azon ydőben zenwede martyromfagot *pefthnek varafaban* mynd ew hozyaa tartozoo Iambor pyspekekkel 396a

**Porva:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb nemes zent kalafstromokat rakattanak ... Sepőffy wrak Gomba zegőt *porwath*. es Tokayth. 633a|

**Pozsony:** Salamon azert marada nagy Bwal *Pofonban* 399b| Salamon kyrál kedeeğ fwta Mofon newő varban es *posonban* 399b|

**Rákos:** es meeneenek az *Rakwsra* [ti. Géza és László] 399a|

**Sárospatak:** De mykoron fok hadakozaaf wtan ez ees gonozzaa lett, meg őleek ewtet az tyza mellet egy falwba es el temeteek: ky maftan fekyk *farof patakon*. [ti. Aba Sámuel] 395b|

**Siklós:** Az ydőben mykoron yrnanak 1422 eztendőben. Sidmond czazarnak ydeyn Vala *Soklyos* varaaban egy Iambor lazlo newő porkolaab. 633b|

**Somogy:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb nemes zent kalafstromokat rakattanak ... Az nagy Banffyak. zent peterth *Somogyban* 633a| Vala azert az

ydőben *Somogyffagban* egy pogan hatalmas herczek, kynek kwppan vala newe 496a| ky meegh zent Ifthwan attyanak eelteeben ees: erőffen wralkodyk vala. mynd egheez *Somogfagban* es zalaffagban: 496a| Es az gonoz hytetlen *Somogy hyfpant* vagataa neeggyee Zent Ifthwan kyrál 496a|

**Zalánkémén:** Salamon kyrál azeert es az herczegők gywleenek *Zalonkemennee* 398b|

**Zalaság:** ky meegh zent Ifthwan attyanak eelteeben ees: erőffen wralkodyk vala. mynd egheez *Somogfagban* es *zalaffagban*: 496a|

**Szamos:** es ymaran atal mentenek vala Lapofnak es *Zamofnak vyzeyn* [ti. a kunok] 398b|

**Száva:** Es atal menwen az *Zawa vyzeen* Nandor feyeer varnaal 398b| az orozok meg be yteenek az *Zawa felől* 398b|

**Savaria:** Dychőfeeges zent Marton pyspeknek tamadafa es zyleteefe ysmertetyk lenny magyar orzagbol. *Sabarianak* varafabol: 623b|

**Szávaszentdemeter:** es azon varafban zyleteek. kyt annak wtanna az ew zent neweere newezeenek: kynek *zawa zent Demeter* newe. [ti. Szent Demeter] 593b|

**Szekszárd:** De myeert hogy ennen maga ees zaar homlókvala az ew akarattyazerent newezteteek *zekszardnak*: 398a| Es vyteteek az *zeegzaardy monostorban* kyt meeg eelteben rakattatot vala: [ti. Béla király] 398a|

**Szent András:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb zent kalafstromokat rakattanak ... Thamas erfek. *zent andrasth*: 633a|

**Szentjobb:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb zent kalafstromokat rakattanak ... Lazlo kyrál *zent yogoth*: 633a|

**Szent Márton:** Es erfekkee pyspekkee emelte zentölte ewketh: mynt olwaftatyk hogy *zent Martonbol* az apathwr zerzetből yztragomy erfekkee valazta valazta [igy!] eegy zent eeletw fratert. 497a| Annak wtanna eegy ydőben|| Zent Ifthwan kyrál meene *zent Martonban* az Iambor apatwrakhoz. 616a|

**Szent Pál:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb zent kalafstromokat rakattanak ... reeghy laos kyrál Buda felőt *zent paalt*: 633a|

**Szent Péter:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb zent kalafstromokat rakattanak ... Az nagy Banffyak. *zent peterth* Somogyban 633a|

**Szerémség:** Dychőfeeges zent demeter martyr. mynt yrafban talallyok tamada ezen magyar orzagbol: *zeremfeeghnek tartományabol*: 593b|

**Stridon:** Tamada bodogffagus zent Yeronimus *Stridon* newo varafbol. tot es magyar orzaghnak hatara közöt az tenghőr felől 560b|

**Taksony:** Annak okaert meg őlee ewtet iften: es temeteek el ewtet *taxont* az alföldön az poganok közöt [ti. Leventét] 396b| Es lakafa vala *taxon őreeny* az alföldön [ti. Taksony fejedelemnek] 495b|

**Temesköz:** Es mykoron meg hallotta vona. Azonnal wtannok leen es eree el ewket az *themes közbe*. [ti. a kunokat] 401a|

**Terebes:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodal-mokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb zent kalaftromokat rakattanak ... Pryny emre nadryspan *Terebest.* 633a|

**Tihany:** es temeteek el *Tyhanban* kyt annak előtte ew rakattatot vala [ti. Endre királyt] 397b| kyrál azeert mynddennek előtte rakattata egy monoftort az Balaton parttyan kyt neweze *Thyahannak* zent Anianus martyrinak tyztefseegere. 397a|

**Tisza:** Az gonoz kwnok meg be yeweenek magyar orzagban. elezer erdelth ffil dwlwan: es mynd az nyrbattorffagot. onnan az *tyza melleekeet* mynd Bechee varayglan: 401a| De mykoron fok hadakozaaf wtan ez ees gonozzaa lett, meg oleek ewtet az *tyza mellet* egy falwba es el temeteek: 395b| zallanak egybe az *tyza dwna kőzbe* 397b|

**Titel:** harmad ffya leen ezen orzagban ky neweze lompeerthnak: ky maftan az alföldön *Tyteelben* fekzyk. 397a|

**Tokaj:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb zent kalaftromokat rakattanak ... Sepőffy wrak Gomba zegőt porwath. es *Tokayth.* 633a|

**Tótország:** kegyes zent lazlo az ydőben vala *toot orzagban.* 401a| yewe *toth orzagban* 443b| Tamada bodogffagus zent Ieronimus Stridon newő varaſbol. *tot* es magyar *orzaghnak hatara kőzöt* az tenghőr felől 560b|

**Trencsén:** Azonközbe yteenek be az Chewk magyar orzagban es *Trenchen tayyaat* mynd ffil dwlaak es nagy fok neepet yozagot vynek el 398b|

**Újhely:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb zent kalaftromokat rakattanak ... paloczy wrak: *wyhelth:* 633a|

**Ungvár:** Az kwn kyrál azon raytta ragadwan. nagy haddal be yewe magyarraa. es zallaa meg *vng varaat* es Borſuaat 400b|

**Vác:** es temetteteek *vaczot*, az zyz marianak monoftoraban kyt ennen maga rakattatot vala. [ti. Géza király] 400a| hol ott az dyadalomnak wtanna Gyeyſa egy nagy monoftort rakattata newezween az Iambor remette neweere *vacznak.* 399a| Azonközbe Geyſſa meene *vaccz felee* 399a|

**Várad:** Myeert kedeeglen meeg ew eelteebeben meg hatta vala hogy *Byhar varad-daa* vynneek temethny ew teſteet. halala wtaan. 402b| Rakattata egy yeles zent [Calaftrom] Monoftorth. az fekethe w kőrös parttyan. kyt *varad ffewnek* newezee. [ti. László király] 401b| De mykoron *varad felee* terttenek vona lataak haat myndden embery ſeghődelemnel kyl *varad felee* meegyen az zent teſth mynd zekereſtwel: 402b| Mykoron. az *varady monoftorba* el akarnaak temethny. monda neky. hogy az zent teſth dohos vona: 402b| Mykoron ew yő zokaſazerent egy eeyel be meent vona az *warady monoftorban.* ayo'tatus ymachagnak okaerth: 403a|

**Vázsony:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodalmokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb zent kalaftromokat rakattanak ... kynyfy paal *wajonih* 633a|

**Veszprém:** Egyk rezeet kyldee yztragomy kappwra Az maſodykat *wesprymee:* 496a| Egy ydőben mykoron chak egy tytkus zolgayawal| Ayoytatus ymachagnak okaert meene *wesprimee* zent Gergy martyr Capolnayaban [ti. Szent Imre] 616b|



**Visegrád:** Annak okaert ees fogataa meg ewtet kegyes zent lazlo. es vettete az temleczben *Vyseggradban*. hogy meg yoboytanaa ennen magaat. es vethnee le haraghyaat 400b|

**Zágráb:** pechy Balynt pyspek es *zagrabi paal* pyspek: ... hozaak zent palnak tefteete [így!] keth aprozentóknék testywel: magyar orzagban. 631b|

**Zsámbok:** De az magyary Nagyffagus wrak ees azon valo erwendeteff byzodal-mokban nagy fok helyen ez orzaag zerttezerent kylemb kylemb zent kalastromokat rakattanak... Matyas kyrál Chewtteth. *sambokot* es Buda felöt feyeer egyhazat 633a|

## GEOGRAPHISCHE NAMEN IM ÉRDY KODEX

VON

ERZSÉBET DIENES

Der sowohl in sprach- wie literaturgeschichtlicher Hinsicht sehr wertvolle Érdy Kodex (geschrieben in den Jahren 1526—27) enthält sehr interessante ungarische geographische Namen, die für die Namenkunde von nicht geringer Bedeutung sind; so z. B. die Namen: *magyar*- 'Magyarország; Ungarn' 406b: "...nagy haddal be yewe *magyarra*" d. h. 'er zog mit grossem Heere nach Ungarn'; 495b: *taxont* 'In Taksony', 544a: "meene *belnek* pwztayaba" 'er ging in die Heide *Bel* (später: Bél) usw. Diese Angaben sind auch für die historische Laut- und Formenlehre sehr wertvoll.

Die Verfasserin dieses Artikels hat diese geographischen Namen des Érdy Kodex zusammengestellt und veröffentlicht sie in alphabetischer Reihe.



## SZEGEDI SZEMÉLYNEVEK 1578-BAN

PÉTER LÁSZLÓ

*A hetvenéves Bálint Sándornak ajánlom  
tisztetéllal és szeretettel*

BÁLINT SÁNDOR *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei* címmel 1963-ban A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105. sz. füzetében közzétette a legrégibb szegedi vezetékneveket. 1964-ben Ankarában a Török Történelmi Levéltár kiadványsorozatának, a *Belleten*-nek 109. számában HALASI-KUN TIBOR *Sixteenth-century turkish settlements in southern Hungary* (16. századi török összeírás Dél-Magyarországon) címmel kiadta az 1577 júliusa és 1578 júniusa között összeírt defter anyagát. Kérésemre Szentgyörgyi István, a szabadkai városi könyvtár tudományos munkatársa megszerezte számomra ennek xerox másolatát, s most ezt a nálunk alig hozzáférhető, a Szeged történeti kutatásában még fölhasználatlan, a városunk múltjának forrásai között igen jelentős, főként mert az 1522. évvel tanulságosan összevethető, névanyagot magyarul, a ma használatos alakjukban itt teszem közzé.

### 1

Ma használatos alakjukban azért, mert így közérdekűbb és élvezhetőbb, s mert ezt — a tudományos érdekek csorbitása nélkül — lehetővé teszi néhány megfontolás. Mindenekelőtt, hogy a törökből latin betűre közvetlenül áttett szöveg, ha az én további átírásom valakiben kétséget támasztana, HALASI-KUN közlésében megtekinthető. A leglényegesebb azonban, hogy a maira való átírást szinte kockázat nélkül megengedi a névanyagnak a nép nyelvén, tehát magyarul történt közlése. Ez ennek az összeírásnak az 1522-i tizedjegyzékkel szemben nagyszerű névtudományi előnye. A tizedjegyzék ugyanis a neveket latinul vagy latinosítva közli, s ezzel nagyon megnehezíti azonosításukat, névtudományi elemzésüket. Nemcsak a keresztneveket adja latinul, hanem gyakran lefordítja a vezetékneveket is (pl. *Lapicida* ~ *Kővágó*, *Nobilis* ~ *Nemes*, *Piscator* ~ *Halász*, *Pulsator* ~ *Harangozó*, *Rex* ~ *Király* stb.), s ezzel nem csupán jelentéstani rejtvényeket ad föl az utókornak (pl. a *Lapicida* nemcsak kőfaragó vagy szobrász, hanem építész, tervező, vállalkozó is lehet), hanem teljesen kétségben hagy bennünket az eredeti magyar név hangalakja felől (pl. a *Nobilis* takarhat *Nemes*, *Nemős*, *Nömös* alakot egyaránt). A török összeíró a néptől hallott alakban jegyezte föl a neveket, mégpedig — s ez újabb nagy jelentőségű nyeresége ennek az összeírásnak — meglepő következetességgel az azonosakat, ismét szemben az 1522. évi tizedjegyzék számos változatban szereplő neveivel. Alig egy-két olyan

név van itt, amelyet az összeíró különféleképpen ír a defter más-más helyén. Így pl. a *Balázst* eleinte *Balaş*, utóbb *Balaj* alakban; a *Gellért* nevet hol *Geler*, hol *Göler*, hol *Gölerd* formában; a *Mátyást* is háromféleképpen: *Matyaş*, *Mat'aş*, *Matas* (ez utóbbi nyilván íráshiba). A törökben nincs *c*, tehát a *ç* nem mindig *cs*, néha *c* is (Ferenc, Móricz stb.); ezek azonban a mi számunkra sehol sem okozhatnak gondot. Ám a törökből való átírás (vö. BÁRCZI GÉZA, MNy. 52:146) mégis rejt magában bizonyos problémákat. Minthogy az *i* jelenthet *e* és *é* hangot is, nem tudjuk megnyugtatóan eldönteni, vajon az *i*-zés és *í*-zés mennyiben az akkori nyelvjárási állapot hiteles rögzítése, s mennyiben az összeíró vagy éppen az átíró, HALASI-KUN egyéni olvasatának eredménye. Pl. a *Máté* név következetesen *Mati* alakban fordul elő; ez olvasható *Máti*-nak és *Máté*-nak egyaránt. Sajnos, az 1522. évi tizedjegyzék *Mattheus* alakja ebben nem nyújt összehasonlításra módot. De pl. a *Horváth* vezetéknévet, melyet HALASI-KUN átírásában következetesen *Hirvat* alakban találunk, ismeri a tizedjegyzék is, ám ott nyoma sincs az *i*-zésnek: *Horuat*, *Horwat*, *Horwath* alakban találjuk őket. FEKETE LAJOS hol *Hrvat* (Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Bp. 1955. 1. köt. 181, 183, 461.), hol *Hrvad* (uo. 431), hol *Horvat* (uo. 829, 833.), hol pedig ő is *Hirvat* (FEKETE LAJOS: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968. 12.) formában adja vissza ezt a nevet; föltételezésem tehát, hogy ez vagy a török összeírónak, vagy az átírás technikájának következménye. Avagy: a török írásban egyetlen közös betű fűdi az *u*, *ú*, *o*, *ó*, *ö*, *ü*, *ű* hangokat. Így a FEKETE (Die Siyāqat-Schrift, 353, 427, 439.) és HALASI-KUN átírásában egyaránt szereplő *Fekető* valószínűbben a maiglan ismert és jellegzetes szegedi vezetéknév: *Feketű*. Az 1522. évi tizedjegyzék *Fekethw* írásmódja ezt az olvasatot lehetővé teszi: HALASI-KUN is, ahogy FEKETE is (vö. A hatvani szandzsák, 11.) „saját nyelvérzéke szerint” írta át a török betűket latinra, magyarra, s minthogy nem ismerte a szegedi élő alakot, csupán a köznyelvihez közelebb álló, *ő*-ző változatot merte föltételezni, a valóban rendkívüli és szokatlan *Feketű* eszébe sem jutott! Viszont a *Furoş* alak, bár szívesen olvasnánk ezt is a maihoz közelebb álló *Fúrús* formában, valószínűleg mégis *Fúrós*-nak ejtendő, mert a tizedjegyzék is így ismeri: *Fwros*.

Közös lehet még az átírásban a *k*, *g* és *ny* betű; ez a zöngés és zöngétlen változatok egyértelmű elkülönítését nehezíti meg.

## 2

Mindezek figyelembevételével is érdemes azonban a névanyag nyelvjárási sajátosságait fölvázolni. Mindenekelőtt az *ő*-zés érdekes változatait figyelhetjük meg. A legtöbb példa az *ő*-zésnek a szó végéről való visszahatását bizonyítja: *Dijenős* (Dénes), *Dimítör* (Demetör), *Egyöd*, *Gyenős* (Dénes), *Hegyős*, *Keresztős* (Kerestős, Kirestős), *Nemős* (van Nemes is!) *Pétör*, *Sebős*, *Tehenős*. Szó elején van az *ő* a *Göler* (Gellért) névben, elől és hátul egyaránt a *Sörös* alakban.

Az *i*-zés és *í*-zés — az átírás okozta bizonytalanság ellenére — szintén nyomon követhető. Arşinyarto (Erszenyártó; az összetett szó első tagjának másféle olvasata nehezen képzelhető, így olvassa FEKETE is [A hatvani szandzsák, 8.]; noha az *a~e* és *sz~s* megfelelésre sincs kellő magyarázat, csak az összeíróra háríthatjuk), *Borbíl* (Borbély), *Dígi* (Dégi), *Gyikén* (Gyékény), *Ilis* (Illés), *Keniz* (Kenéz), *Máti* (Máté), *Pacsíri* (Pacséri), *Sajtín* (Sajtény), *Szentlilek* utca, *Tőzsír* (Tőzsér), *Víkon* (Vékony), *Vírös* (Vérös, azaz Vörös), *Vitíz* (Vitéz).

I-zés lehet a következő nevek e (ē) hangja helyén: *Benedik*, *Dimitör*, *Fazikas*, *Kiresztös*, *Gyécsi* (Gyécse, eredetileg ómagyar személynév, a Géza őse), ha nem e-nek olvasandó, mint már említettem. A *Fülöp* a görög-latin eredetihez még közelebb álló *Filip* alakban szerepel.

Ugyancsak az átírási kétélyeinek beleszámításával vehetjük szemügyre a mai köznyelvi ejtéshez képest egyéb zártabb alakokat is: *Csüti* (Csóti), *Kunt* (Kont), *Losanci* (Losoncz), S ugyanígy a nyíltabbakat: *Árpo* (Árpa), *Boroni* (Baranyi?), *Fekető* (?), *Fürös*, *Irmes* (Ürmös), *Jakob*, *Jakobfi*, *Monos* (Mónus), *Szakállós* (Szakállas).

Föltűnő a neveknek a mai köznyelvi alakjukhoz képest depalatizált változata a következőkben: *Bárán*, *Barana* (Baranya), *Bódogasszon*, *Boroni* (Baranyi?), *Gyikén*, *Kocsona* (Kocsonya), *Kotormán*, *Menhár* (Menyhárt), *Radván* (Radvány? Radován?), *Sajtín*, *Sajtnomó* (lehet íráshiba is), *Sárkán*, *Víkon* (Vékony); *Baglas* (Baglyas), *Borbil* (Borbély), *Gergel*, *Károli*, *Királ*, *Mihál*, *Szombathel* utca.

A pótlónyújtás a mai népnyelvi ejtéssel egyező: *Bódizsár*, *Bódog*, *Bódogasszon* utca, *Mónár*. Hasonló és érdekes írásképi eredménnyel járt a két magánhangzó közti inetimologikus *j* ejtése is: *Aracsayi*, *Baksayi*, *Ballayi*, *Becseyi*, *Budayi*, *Danayi*, *Diyak* (diák), *Diyenös* (Dénes, Dienes), *Ercseyi*, *Erdeyi*, *Yeremiyas* (Jeremiás), *Makrayi*, *Szalayi*, *Tarcsayi*, *Tompayi*, *Vislayi*, *Zakariyas*. Egy kivétel: *Suhay*.

Jellemző még a zöngés alakok kedvelése: *Alberd*, *Báлинд*, *Bernád*, *Gelérd*, *Gellérd*. Ha nem átírási sajátság, a zöngétlen változat él ezekben: *Balok* utca, *Gazdak*. Ez utóbbi azért föltűnő, mettől a tizedjegyzékben a szókezdő hang szerepel zöngétlenül: *Kazdag*.

Két helyen a mai *ö* helyén *e* áll: *Irmes* (Ürmös), *Sárkezi* (Sárközi).

Néhányszor, nyilván kisgyermeknek nevében, becéző alakot használ az összeíró, ahogy tollba mondhatták neki: *Gyurkó*, *Gyuriskó* (szerb?), *Palkó* (háromszor is).

### 3

Ami a defter névtudományi tanulságait illeti, lényegében megerősíthetjük vele BÁRCZI GÉZA vizsgálódásainak eredményeit (MNY. 52:144). A legtöbb név két elemű, úgy látszik tehát, már kialakult a magyar névadás máig megmaradt jellege. Nem valószínű, hogy maguk a nevek ekkori viselői kapták vezetéknévüket, tehát hogy Sánta Lőrinc valóban sánta, Diák Gáspár maga is (jegyző? írástudó kereskedő?) volt. Esetleg Asztalgyártó Bálint asztalos, Erszényjártó András bőrdíszműves, Lakatgyártó Dömötör lakatos, s talán Púpos Pál tényleg púpos lehetett, de ez sem bizonyos; nevüket már ők is örökölhették. BÁRCZINAK az a föltevése, hogy az egy elemű név nőtlen jelentene (uo. 148), nem igazolódik, hiszen az öt diák közül (Dani, Ferenc, Gergely, János, Lőrinc) Ferencnek fia, György, Gergelynek pedig két fia (Gáspár, Pál) és testvére (Bálint) is szerepel. Gergely diák feleségéről 1585-ből is van adatunk (FEKETE: Die Siyāqat-Schrift, 429). Ellenben itt is úgy van, ahogyan PAPP LÁSZLÓ (MNY. 51:260) megállapította: a diákokon kívül — ismeretlen okból — a kovácsok is csupán keresztnévükkel (István, János, Lőrinc) szerepelnek, illetve minthogy HALASI-KUN a Boldogasszony utcai kovács nevét nem tudta elolvasni, a negyediknek keresztnéve sem maradt fenn. Két vő (Gergely és Lőrinc) vezetékeve sem ismeretes (az első Kaszás Tamás, a második Meleg Benedek veje), pedig nekik nyilván volt saját családi nevük; hiányuk tehát az összeírási módszerre vezethető vissza.

Mindössze négy háromelemű név van: *Kis Boris András*, *Kis Boris Gergely*, *Kis Mihály Lukács*, *Nagy Kapu Mátyás*; nyilvánvalóan a *Kis* és *Nagy* csak a későbbi megkülönböztetést szolgálta, eredeti vezetéknevük a másodikként szereplő.

Érdekesség még, hogy két ízben a testvérek azonos nevűek (*Fodor István*; *Jób János*); ha ez nem az összeíró elírása, akkor érdeklődésre számot tartó sajátosság. Azt eddig is tudtuk (ha máshonnet nem, Móra Ferenc családjának történetéből), hogy kicsinyként elhalt gyermekek nevét a később születő testvéreknek szokták adni; de hogy élő testvérek is lehetnek azonos nevűek, erre korábban nem találtam utalást.

Föltűnő néhány név, így a *Sándor* teljes hiánya. Ugyanakkor a névdivat is erősen szűkítette a válogatás lehetőségét: ahogyan KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND (MNY. 50:382) és BÁRCZI (i. m. 152) megállapította, a mi anyagunkban is messze elől jár gyakoriságban a *János*; utána kissé eltérnek ugyan egymástól a különféle gyakorisági ranglisták, de meglepő, hogy az első három helyet illetően a mienk mennyire egyezik KARÁCSONYÉNAK a legbővebb névanyag alapján s az egész 16. századra vonatkozó eredményével. Lényegében az utánuk következők is — kis sorrendi eltéréssel — azonosak: az apostolok és a keresztény vértanúk nevei a leghasználatosabbak ekkor is, nálunk is. KARÁCSONY a 16. századi névanyagban egyetlen magyar közszoí eredetű nevet talált, a *Farkast*. Anyagomban kétszer is előfordul a *Gyécse*, azaz a Géza ómagyar őse. LADÓ JÁNOS (Magyar utónévkönyv. Bp. 1972. 162.) szerint ugyan ennek kiejtése *Gyésa* volna, de úgy vélem, változakkal is számolnunk kell (*Gyécse?* *Gyécsi?*).

Érdekesekek a párhuzamos nevek: egyaránt önállóan használatos a *Bertalan* és becéző változata, a *Berta*; *Boldizsár* és *Bódis* (*Boldis*). Viszont a szerb nevek közt alighanem az összeíró elírásának következménye az *Icvetko* és *Cvetko* megkülönböztetése; e kettő valószínűleg azonos.

A korlátozott számú keresztnévhez képest a nevek szóródása, a megkülönböztetés lehetősége megfelelőnek mondható. A legtöbbször előforduló nevek — akár ma — ilyenek: *Tóth István* (8), *Tóth Márton* (8), *Nagy János* (7), *Nagy Gergely*, *Nagy István*, *Kis János*, *Tóth Gáspár* (6—6) s így tovább.

A vezetéknevek eredet szerint osztályozása (lásd hátrább) képet ad a névadás jellegzetességeiről. Itt csak azt jegyzem meg, hogy az olyan meglepő név, mint *Marha*, *Ökör*, *Sőre* aligha becsmérlő szándékú; valószínűbb, hogy viselőjének — itt már inkább valamely őseinek — foglalkozására utal.

## 4

Külön érdekessége a névanyagnak, hogy itt szerepelnek először névvel a szegedi szerbek. Az összeírásból kitetszően az alsóvárosi Fazekas utcában hat, a Boldogasszony utcában szintén hat, a Szentháromság utcában három szerb család élt már ekkor, s talán szerb származású a Nagyszentmiklós utcai *Jovánfi* família is. Ez a név önmagában is meglepetés: a szerb keresztnévből magyar képzővel született vezetéknev. De még inkább szokatlan a népkeveredésnek az a gyors üteme és foka, amit az olyan nevek, mint *Aracsi Atyim*, *Lázár Pandelije*, *Szűcs Grybac*, *Miklós Nikola*, *Vidak Gyuriskó*, de főként a *Feketű Nikola* és *Feketű Zsiukó* jelez. Azt jelenti ez, hogy a 15-ből mintegy 6 család már összeházasodott magyarokkal. Hogy ez a folyamat utóbb miért állt meg, még kiderítendő társadalomtörténeti probléma. Később a szerbek kivesztek Alsóvárosról; mire újból értesülünk róluk, már a Palánkban és Felsővároson találjuk őket.

## 5

Az összeírásnak esetleg hibája lehet a Nagyszentmiklós utcai *Csütörtök* család tagjainak (*Boldizsár, Lukács, Mihály*) megkettőzése. Minthogy azonban csupán gyanús, de nem bizonyos, és véletlen azonosság is lehet, nem mellőztem egyiküket sem.

Az összeírás 17 utcában, pontosabban házcsoporthban (a magyar *utca* mellett az összeíró mindenütt megismétli törökül: *mahalle*, ez pedig a környéket, a mellékutcákat is jelenti; ezért nem azonosak ezek az utcák a tizedjegyzékben szereplő 30 utcával) 702 házat ír össze (a Szentgyörgy utcánál HALASI-KUN közlésében valószínűleg nyomdahibából hiányzik a házak száma, ezt én számítottam ki a családfők száma alapján, a többiek mintájára), ezekben 1183 férfit. Közülük a Boldogasszony utcai kovácsnak egyik nevét sem ismerjük, s HALASI-KUN nem tudott elolvasni 54 vezetéknévet; nincs vezetékeve az 5 diáknak és az ő fiaiknak, Gergely diák testvérének, összesen 4 ilyen személynek; 3 kovácsnak és 2 vőnek. Tehát összesen 68 név vezetéknév nélküli, csak keresztnév. Ugyancsak olvashatatlanság miatt négy vezetéknév (*Baka, Mihály, Petre, Rácz*) mellől hiányzik a keresztnév. Az olvashatatlanság miatt hiányzó nevek helyén kérdőjel áll.

Az utcákat én számoztam meg, hogy a névmutatóban a keresést megkönnyítsem.

*A jelentősebben átírt vagy kétes olvasású vezetéknevek eredeti írásmódja*

Árpa—Arpo  
 Bácshegyi—Bačhed'i  
 Battyáni—Bat'ani  
 Csóti—Čuti  
 Darabos (?)—Darayoş  
 Dégi—Digi  
 Dezsőfi—Deşefi  
 Ersényjártó—Arşinyarto  
 Fazekas—Fazikaş  
 Feketű—Fekető  
 Gyékény—D'iken  
 Halas—Halaş  
 Hegyes—Hed'öş  
 Katyáz—Kat'haz

Kenéz—Keniz  
 Keresztes—Kerestöş, Kirestöş  
 Kont—Kunt  
 Mónus—Monoş  
 Pacséri—Paçiri  
 Sajtény—Şaytin  
 Szakállas—Sakaloş  
 Söre—Şere  
 Torzsás—Torşaş  
 Tőzsér—Töçir  
 Ürmös—Irmeş  
 Vörös—Viröş  
 Zsugori—Julgori

*A keresztnévek írásmódja*

Ábrahám—Abraham  
 Ambrus—Ambruş  
 Albert—Alberd  
 András—Andraş  
 Antal—Antal  
 Atyim—At'im  
 Bakity—Bakit'  
 Balázs—Balaş, Balaj  
 Bálint—Balind  
 Benedek—Benedik  
 Bernát—Bernad  
 Berta—Berta  
 Bertalan—Bertalan  
 Bódis—Bodij  
 Boldizsár—Bodijar  
 Borbás—Borbaş  
 Cvetko—Čvetko  
 Dani—Dani  
 Dávid—David  
 Dénes—Diyenöş  
 Domokos—Domokoş  
 Dömötör—Dimitör  
 Egyed—Ed'öd  
 Fábián—Fabyan  
 Farkas—Farkaş  
 Ferenc—Ferenç  
 Fülöp—Filip  
 Gál—Gal

Gáspár—Gaşpar  
 Gellért—Geler, Göler, Gelerd  
 Gergely—Gergel  
 Grubac—Grubaç  
 Gyécse—D'eci  
 György—D'ord'  
 György—D'örd'  
 Gyuriskó—D'urişko  
 Icvetkő—İçvetko  
 Illés—İliş  
 Imre—Imre  
 Istepán—İştepan  
 Istók—İştok  
 István—İstvan  
 Jakak—Yakob  
 János—Yanoş  
 Jeremiás—Yeremiyaş  
 Jób—Yob  
 Jován—Yovan  
 Kálmán—Kalman  
 Kelemen—Kelemen  
 Kostadin—Koştadin  
 Kozma—Kozma  
 Lajos—Layoş  
 László—Laslo  
 Lázár—Lazar  
 Lőrinc—Lörinç  
 Lukács—Lukaç



Márton—Márton  
Máté—Mati  
Mátyás—Matyaş, Mat'aş, Mataş  
Menyhárt—Menhar  
Mihály—Mihal  
Miklós—Mikloş  
Niko—Niko  
Nikola—Nikola  
Orbán—Orban  
Pál—Pal  
Péter—Petör

Pandelije—Pandeliye  
Pavko—Pavko  
Radul—Rakul  
Rajity—Rayit'  
Sebestyén—Şebeşt'en  
Simon—Şimon  
Tamás—Tomaş  
Vince—Vinçe  
Vitális—Vitariş  
Zakariás—Zakariyaş  
Zsivkó—Jivko

## ÖSSZEÍRÁS

1. *Kuviktő városrész*

118 ház

Gazsi Bálint, fia: Gáspár, Kalmár Boldizsár, testvére: István, Hangos Mihály, Vas Bertalan, Szabó Máté, fia: Mihály, Nagy András, Tóth Tamás, Tóth Márton, Duka István, Sózó György, fia: Tamás, Barta Mátyás, fia: János, Tóth Antal, Szűcs Berta, fia: Illés, testvére: János, ? János, Vas Máté, fia: András, fia: Benedek, Aranyi Lőrinc, apja: Péter, Vas Fábián, fia: János, testvére: Benedek, Ferenc diák, fia: György, Horváth Lukács, fia: Bódis, Molnár János, fia: Máté, Kenő Balázs, Szántó Ferenc, fia: Lukács, Tűrő Lukács, testvére: Miklós, Pócs Péter, testvére: Lukács, testvére: Tamás, Fodor István, testvére: István [!], Pál Bálint, Duka Ferenc, fia: István, Kis Mihály Lukács, Fazekas Gergely, fia: Gáspár, Kalmár Lőrinc, fia: János, Kenéz Illés, fia: Gáspár, fia: Gergely, Kocsis Máté, fia: Lukács, fia: János, Tóth Gellért, fia: György, Nagy István, fia: István, Cseh János, Mihó István, Nádi István, testvére: Mihály, Pató Jakab, fia: Gyécse, ? János; Rigó Benedek, Pálfi Pál, fia: Gergely, fia: Pál [Palkó], Kalmár Bálint, fia: János, Zsugori István, Bán János, Nagy Gáspár, testvére: László, Tóth Ambrus, fia: Lukács, Tóth Gáspár, Fazekas Miklós, fia: Márton, testvére: Ferenc, ? Benedek, testvére: János, Nagy István, fia: Márton, Ballai Balázs, fia: Lukács, Basa István, Komor Péter, fia: Tamás, Bojta Péter, testvére: Máté, Orbán Lőrinc, fia: János, Nagy Benedek, Molnár Mihály, fia: Jakab, testvére: Dömötör, fia: Gergely, Császár Péter, fia: Fábián, testvére: Ambrus, Ötvös Ambrus, fia: Ambrus, ? Lukács, fia: Tamás, Becsei Dömötör, Nagy Máté, Berta Ferenc, fia: Ambrus, Őr Dömötör, Kenéz Gellért, fia: György, fia: Mihály, Boldog Balázs, Feketű Gergely, fia: János, fia: Illés, Csuka Balázs, Vecsernyés Márton, fia: György, fia: Balázs, Marha János, Nagy Gergely, fia: Gergely, Magyarai Márton, Felkőz Ferenc, fia: Jób, Császár Gergely, fia: Gergely, fia: János, Balogh Borbás, fia: András, fia: Mihály, Forgács Dömötör, Bontó János, fia: György, fia: Illés, Márkus Orbán, Farkas Mihály, testvére: Benedek, apja: István, Vörös Tamás, fia: Tamás, Tóth András, fia: Mihály, fia: Lőrinc, Horti Pál, Szabadi János, Kis Miklós, fia: György, Farkas István, ? Benedek, Tokos János, testvére: Benedek, Győri Kelemen, Becsei Benedek, fia: Istók, Bene Péter, Futak István, fia: Lőrinc, Szántó György, Lusán Gáspár, Csortán Ferenc, fia: Mihály, Farkas György, fia: Mátyás, Olajos Imre, fia: György, Erszényjártó István, Szántó János, fia: András, Fűrös Gáspár, fia: Fábián, Tóth Pál, fia: Márton, Tóth István, fia: Tamás, Keresztes Mihály, fia: János, fia: Ferenc, Bárány Balázs, testvére: Miklós, Boros Benedek, fia: Gáspár, fia: András, Varga Sebestyén, Pintér Balázs, fia: János, Varga Lukács, fia: János, fia: Mihály, Torzsás Balázs, fia: Gáspár, Luca István, fia: Balázs, Boldog Gellért, Kazinczi János, Muzsna Benedek, Nemős Benedek, Nagy Péter, fia: János, Tóth Fábián, Sós Pál, Varga Gergely, Kis Ferenc.

2. *Balogh utca*

55 ház

Szabó István, Tóbiás Sebestyén, Gyurka Ferenc, testvére: Lukács, fia: Gyécse, Mészáros Mihály, testvére: Dénes, Vörös Mihály, Kis Lőrinc, fia: János, Gyurók Gergely, fia: Márton, fia: János, fia: András, Kun Pál, Arató Máté, Kálmán István, Vékony Ferenc, fia: Miklós, Bolha Bálint, testvére: Ambrus, Egyed Antal, fia: Mátyás, Nagy Benedek, Kálmán Tamás, Baglyas Kelemen, fia: Mátyás, Aranka Balázs, Bózsó Péter, fia: Lukács, Nagy Fűrös Gergely, Szabó Balázs, fia: Pál [Palkó], Szűcs Ambrus, Halasi Máté, testvére: János, fia: Márton, Dégi István, fia: István, Tóth István, fia: István, Árva János, fia: Péter, Varga Ferenc, testvére: Gáspár, Tóth Mátyás, fia: Mihály, Feketű Illés, testvére: Ferenc, Nagy Fábián, testvére: Mátyás, fia: János, Tóth Márton, Alakos András, Arató András, Szántó Mátyás, ? János, fia: Ferenc, Bádóg András, Vas Gergely, Hegyes Albert, fia: Mihály, fia: Albert, fia: Ferenc, Gyurka Antal, Hegyes András, testvére: Miklós, Nagy Ferenc, fia: Lukács, Tarhós Tamás, fia: Bálint, Ötvös Pál, Tehenes Albert, Somogyi István, Vidak Albert, fia: Mihály, fia: István, fia: Pál, Szabó Bálint, Szemere Ferenc, Jakabfi Bálint, Rácz Balázs, Kir Ferenc, Szabó György, Baranya János, Szabó Jakab, Tóth Máté, Sós Pál, Varga Gergely.

3. *Tóth utca*

34 ház

Katona István, testvére: Mihály, fia: Ferenc, Bodó András, fia: Gáspár, fia: István, Nagy Benedek, fia: Lőrinc, fia: Máté, fia: János, fia: György, ? István, fia: Mihály, Halas Imre, fia: Balázs, Huszár Ambrus, fia: Ambrus, Belus Benedek, fia: Gáspár, Vas Imre, fia: Lőrinc, Somogyi Mihály, fia: György, Vas Máté, Belus György, Kis Péter, Kun Zakariás, Károli István, Vörös Albert, fia: Lőrinc, fia: György [Gyurkó], fia: Miklós, Nagy György, testvére: Mátyás, Santa Márton, Szabó Lőrinc, fia: Máté, Tóth Balázs, ? Gergely, fia: Gergely, Csapó Bertalan, fia: Márton, Gyöng Miklós, fia: István, Kis István, fia: János, ? Miklós, Nemes Gáspár, Gerendás Tamás, Lőrinc Kovács, Csaba Máté, fia: Ferenc, Tóth István, Hersek Lőrinc, Varga Gáspár, fia: András, Fóris Lőrinc, Futó Ferenc, Tömő Lukács.

4. *Boldogasszony utca*

56 ház

? Dömötör, fia: Máté, fia: Icvetko, Szűcs Pál, fia: Grubac, Tóth István, Zsivko Cvetko, testvére: Radul, Banity András, Banity Niko, Lázár Niko, testvére Pandelije, Kalmár Gergely, fia: Imre, Rácz ?, fia: Tamás, Vulov Pál, testvére Jován, fia: Kozma, fia: Pál, fia: István, Szabó Gáspár, fia: Péter, Feketű György, testvére: Zsivkó, testvére: Nikola, testvére: Péter, Nagy Péter, testvére: Balázs, Pozsega Dömötör, fia: Bódis, fia: György, ? Lőrinc, fia: János, fia: Lukács, fia: Gáspár, testvére: Miklós, Csutorka Benedek, Bölöm Benedek, Bácshegyi János, fia: Boldizsár, Apok

Gergely, fia: Istók, fia: János, Adós János, fia: István, Tatár György, fia: György, ? Bálint, fia: Gáspár, fia: Boldizsár, Beke Gáspár, fia: Berta, Gazdag István, fia: János, fia: Jakab, fia: Miklós, Kenő Antal, testvére: Tamás, testvére: Gergely, fia: Istók, Nagy Imre, testvére: Péter, Bácshegyi Tamás, Szűcs Miklós, fia: András, Battyáni Jakab, fia: István, fia: Pál, ? Pál, Aracsi Berta, ? Benedek, fia: János, Kis Bálint, fia: Gergely, fia: Péter, ? Kovács, Borbély Máté, fia: Máté, testvére: Mihály, Bolha Tamás, testvére: Vince, testvére: Balázs, fia: János, fia: Lukács, Dezsőfi György, fia: János, fia: Mihály, Horváth Péter, fia: Mihály, Jób János, testvére: János [!], Borbély András, fia: István, fia: János, Erdős Balázs, testvére: Tamás, fia: Bálint, fia: Benedek, Mészáros György, fia: Gáspár, Makrai Illés, fia: János, Losonczy Benedek, testvére: András, testvére: Ferenc, Bán István, testvére: Gáspár, testvére: Boldizsár, Nagy Pál, fia: Gáspár, fia: Márton, Király Máté, Erdős Ferenc, fia: Miklós, testvére: Mátyás, Oláh Dömötör, fia: Ferenc, fia: István, Huszka Máté, Borbás Menyhárt, Mihály ?, Sajtény Benedek, Tóth Máté, Kocsis Lukács, Zsivko Icvetko.

#### 5. Varga utca

26 ház

Kir Imre, fia: Dömötör, fia: Mihály, Vas Ambrus, Tompai Máté, fia: Mihály, fia: János, Ocsi Pál, Ferenc Péter, testvére: Pál, testvére: György, fia: Pál, fia: Péter, Horváth Miklós, fia: Miklós, Csósz László, Tóth Márton, Nagy János, Kovács Bálint, fia: István, Nagy Gergely, Szakállas Miklós, Bud Ferenc, fia: István, Szabó Tamás, Berber Gáspár, Berber Máté, Lakatgyártó Lőrinc, testvére: Gáspár, Szabó Péter, fia: Péter, Ötvös Benedek, Berzserán Péter, Nemes András, Tóth Mihály, Ács Tamás, Kocsis Ferenc, Kacsi Máté, János diák.

#### 6. Köröm utca

28 ház

Katyáz Balázs, Ferenc András, Santa Lőrinc, Tószegi János, Sárfi István, fia: János, Ács György, Tóth János, testvére: Benedek, Mészáros Gáspár, Kántor Ambrus, fia: Ferenc, Nagy Lőrinc, Varga György, Csíkos István, Pozsega Ferenc, Tóth Tamás, Pató Sebestyén, Király Gergely, Darabos (Tarajos?) Benedek, Varga Fábián, testvére: Imre, Boros Benedek, fia: János, Fis Benedek, fia: János, Tóth Mihály, fia: Ábrahám, Boda Pál, Tóth János, Tóth Márton, Kovács János, Nagy Kapu Mátyás, Bodor Imre, Boros György.

#### 7. Sóhordó utca

10 ház

Berka Bertalan, Nagy Lőrinc, Erdélyi Bálint, fia: György, Király Bertalan, Nagy István, fia: Mihály, Varga István, Tóth Sebestyén, Nagy Ferenc, Rácz Péter, Bodor Kelemen.

## 8. Fazekas utca

41 ház

Berber Bernát, Kaszás Tamás, veje: Gergely, Jakó Péter, testvére: Ferenc, Duka Benedek, Duka Ferenc, Sőre Miklós, fia: István, Csákány Tamás, fia: Bálint, fia: István, Kenő István, Mészáros János, Sári Bernát, fia: János, Mázsás Miklós, fia: János, Dán István, Harcsás Bálint, fia: Mátyás, fia: Benedek, fia: Imre, Ser István, fia: Lukács, Mihó István, fia: István, fia: András, Káka Pál, fia: Mihály, fia: János, fia: Gáspár, Darabos (Tarajos?) Jakab, fia: János, Fűrös Gáspár, Radván Miklós, fia: András, Tatár Lukács, fia: János, fia: Miklós, Árva Gergely, fia: Gergely, Tóth Péter, Miklós Nikola, Major Pál, fia: János, fia: György, Becsei Péter, fia: Gergely, fia: Dömötör, Ognan Niko, Prodan Kostadin, Kis Péter, fia: András, Vizslai Benedek, fia: Pál, Mázsás András, fia: András, Nagy Boldizsár, Boroni Antal, Varga Gál, Vas György, Petre ?, Vidak Gyuriskó, Marinko Pavko, Nikola Jován, Ágoston István, Vitéz Jakab, Sári Bertalan.

*2282*

## 9. Szombathely utca

41 ház

Szabó Ábrahám, Meleg Benedek, fia: Mihály, fia: Gergely, veje: Lőrinc, Barát János, Berber Imre, Józsa Antal, fia: Mihály, Kis Mihály, Szabó István, Csóti Balázs, testvére: János, fia: Mátyás, Szabó Mihály, Budai István, fia: Mihály, Varga Mihály, Hanfi Tamás, fia: Mihály, Neste Benedek, fia: István, fia: András, Dóczi Miklós, fia: Gergely, Boros Mátyás, fia: András, Gergely Dömötör, fia: György, fia: Balázs, fia: Lőrinc, Család András, testvére: Mátyás, Komlós György, Dávid András, Hajdut Péter, fia: Imre, János kovács, Berber János, fia: Mihály, Ürmös Balázs, fia: Gergely, Mészáros Ambrus, Szűcs Lázár, Dani [diák, Keréjkártó Bálint, Bodor Gergely, fia: Péter, Sárközi Péter, fia: Pál, fia: László, Fóris László, fia: Gáspár, fia: Boldizsár, Fazekas Márton, fia: Menyhárt, ? Jakab, Tóth Imre, Czirák István, fia: Jakab, Horváth Mihály, Berber Balázs, Nagy László, Lőrinc diák, ? Gáspár, Gyenes Pál.

## 10. Budai utca

25 ház

Tóth Péter, fia: Imre, Sikol János, fia: Pál [Palko], fia: Gáspár, Balogh János, Bodor Péter, Danai Gáspár, Türk Márton, fia: János, fia: Mihály, Aracsai György, Nagy Borbás, ? János, Nagy Pál, Gál István, Szondi Antal, fia: János, Csiki András, fia: Antal, Vörös János, Nagy Mihály, fia: János, Nagy Bálint, fia: István, Varga Pál, Somogyi György, fia: Ambrus, Fűrös Benedek, Fábián Dömötör, Fis Boldizsár, Nagy Antal, Baksai Máté, Ács Ferenc, Tombor Gergely.

11. *Nagyszentmiklós utca*

## 52 ház

Dorzsá Benedek, Körös Kálmán, fia: András, Harcsás Márton, fia: Tamás, Borsos Mihály, Nagy Orbán, fia: János, ? György, Ambrus Ferenc, fia: Lukács, testvére: Mihály, ? Miklós, fia: Albert, Horváth Pál, Tőzsér Pál, Szabó István, fia: Jeremiás, testvére: Imre, ? Benedek, Belus Tamás, Ökör Péter, fia: János, Jovánfi Ferenc, fia: István, fia: János, Ötvös Miklós, Damján András, fia: János, fia: György, Szűcs Lukács, fia: István, fia: Pál, Pintér Benedek, fia: Pál, ? János, testvére: Boldizsár, Berber Pál, fia: Lukács, Erszényjártó István, fia: Dávid, Szígyártó Péter, Szígyártó Ferenc, Szígyártó Ambrus, Szőke Mihály és fia: István, Túri Pál, Kese Mihály, fia: Ferenc, Erszényjártó András, fia: János, Kötélverő Lukács, Berber János, fia: Dávid, Gergely diák, fia: Gáspár, fia: Pál, testvére: Bálint, Csütörtök Boldizsár, fia: Lukács, fia: Mihály, Rejtő Ferenc, Király István, fia: Mihály, Kádár Ambrus, Szalai Kálmán, fia: Imre, fia: Gergely, Szakállas Kelemen, fia: Lajos, Olajos Tamás, fia: Péter, fia: Mátyás, Szekeres Vince, Székely Ferenc, testvére: Mihály, Tóth Gergely, fia: Mihály, Secsó Benedek, Katona Ferenc, Kocsis Farkas, Duka György, Szabó Miklós, Varga Tamás, Vas János, Szabó Mihály, Csütörtök Boldizsár, fia: Lukács, fia: Mihály, Zádor János.

12. *Szentlélek utca*

## 62 ház

Hamus Gellért, István Kovács, Varga Bálint, Nagy Ferenc, Baka Albert, fia: Benedek, fia: Balázs, Kovács Jakab, Fülöp Bálint, Nagy Gergely, fia: Bódis, Varga Péter, fia: András, Ürmös Péter, fia: Gergely, Diák Gáspár, Hegedűs Lőrinc, Sódí Berta, Beke Boldizsár, Takó András, fia: Gergely, Kaszás Pál, fia: Tamás, fia: Ferenc, Kont Imre, Király Lőrinc, fia: István, fia: András, Kis Benedek, fia: István, Egresi Tamás, fia: Bálint, Kun Gergely, Bónis Máté, Takó Tamás, ? Bálint, fia: Mátyás, testvére: Mátyás, ? Ferenc, Iván István, Kónya Mihály, Györfi György, Szőlős Pál, fia: Sebestyén, Púpos Pál, Tóth Tamás, Tarcsai Péter, fia: Márton, fia: János, Tóth Dömötör, fia: Ambrus, Boros András, fia: Bálint, Pacséri Imre, ? Tamás, fia: Márton, Vajna Mihály, Sós Balázs, Joó Gergely, fia: Pál, Körös Benedek, fia: Gergely, fia: István, Búzás Albert, Kis János, Ercsei Péter, Nemes Ferenc, Nagy Gáspár, fia: Mihály, Tóth Benedek, Nagy Lőrinc, Kis Simon, fia: Gergely, Kis Máté, fia: János, Tóth Márton, Kaszás Balázs, Beregi Gáspár, Varga Miklós, Baka?, Erdei Máté, fia: György, Mihó György, Pető Miklós, Farkas Pál, Erdei János, Fazekas Pál, Ács János, Fazekas Pál.

13. *Kisszentmiklós utca*

11 ház

Sós Ferenc, Nagy Jakab, fia: János, testvére: Ambrus, Boldizsár Tamás, Balogh János, fia: Mihály, fia: Balázs, Kalmár János, ? Sebestyén, fia: Mihály, Kocsis György, fia: György, fia: István, Térfi István, Ács György, Kis Gergely, Csuri Balázs, fia: Mihály.

14. *Madaras utca*

33 ház

Kelemen Lukács, fia: István, Tamás Fülöp, fia: Pál, Tóth Ambrus, fia: Gáspár, Tóth Lőrinc, fia: Pál, fia: Gergely, Pócs Imre, fia: Mihály, fia: Gáspár, fia: András, testvére: Boldizsár, Tóth Lukács, testvére: Péter, Fis György, fia: János, testvére: Balázs, Nagy Albert, Bornemis Gergely, Nagy Ambrus, fia: István, Jakab Balázs, fia: Imre, fia: Ferenc, fia: Pál, Gillin Dénes, fia: István, fia: Gáspár, fia: Vitális, Gillin Benedek, testvére: Ambrus, Tóth István, László Mihály, Sárközi Mihály, fia: János, Sárközi János, Kis Boris Gergely, testvére: András, Kecskés Péter, Becsi Miklós, testvére: Dömötör, Boris Gergely, Tóth Márton, Farkas Tamás, Boris Gál, testvére: Péter, Tóth Gergely, Szakács István, fia: Gergely, Mórincz Imre, Tóth Gáspár, Kálmán Mihály, Sajtnyomó Péter, Sárkány Sebestyén, Darabos (Tarajos?) Benedek, Nagy Gergely.

15. *Szentgyörgy utca*

41 ház

Kaszás Tamás, fia: János, Bán Dénes, Kónya Pál, Tóth Dénes, fia: Péter, fia: Pál, Király János, Király Domokos, Király Benedek, Somogyi Boldizsár, fia: Gáspár, Beke János, Tokmak Jakab, Demöri Máté, testvére: György, Bodor Gergely, fia: Gergely, Ős András, fia: János, Fis Boldizsár, testvére: Ferenc, Dégi Péter, Csusza Balázs, testvére: Mihály, Mónus Tamás, testvére: Bálint, Szabó Imre, fia: Márton, fia: Ferenc, ? András, fia: Dénes, fia: István, Rácz Gellért, testvére: Mátyás, fia: Pál, fia: Miklós, Nagy Márton, Balogh Mihály, Fodor István, fia: Mihály, Bakos János, fia: András, Fazekas Gáspár, Borda Balázs, fia: István, Nagy Miklós, Kis Gergely, Szabó Dömötör, Asztalgéártó Bálint, Varga Mihály, Szabó Pál, Jász Mihály, Kara György, fia: János, fia: Bálint, Ábrahám Lőrinc, fia: Pál, Beke Gáspár, fia: Gáspár, Basa János, Joó János, Lakatgéártó Dömötör, Kovács Mihály, Sörös Péter.

16. *Kun utca*

35 ház

Bagi Tamás, fia: Balázs, Fóris Imre, fia: Ferenc, fia: Tamás, Keresztes Márton testvére: János, fia: Máté, Világos Mihály, fia: Mátyás, testvére: Márton, testvére: János, ? Máté, Tóth Pál, fia: Dömötör, Tatár Gáspár, Ács Máté, fia: András, Somogyi Fábián, Borbás Bálint, Fúros Péter, fia: Balázs, ? Miklós, fia: György, Szűcs Gellért, Vas György, Kis János, Szőlős András, fia: István, Szűcs István, fia: András, Árpa Egyed, Tehenes László, Kotormány Dömötör, testvére: János, Múza Miklós, fia: Ferenc, Boldizsár Mihály, Losonczi Bertalan, Barcsák András, Múza Mihály, fia: István, Kerékgyártó György, Rabos Péter, fia: János, Kis Mihály, fia: György, Pál Gergely, fia: János, Sárkány Balázs, fia: István, Sárkány Márton, fia: István, Sós Tamás, fia: Mátyás, Tóth Mihály, ? György, Erős György.

17. *Szentháromság utca*

34 ház

Kir Máté, fia: János, Tóth Miklós, Tóth János, fia: István, Kucsora János, fia: Benedek, Tóth István, testvére: Miklós, Mészáros Pál, Sebes István, fia: János, fia: Lőrinc, Nagy Ambrus, Igaz Márton, fia: János, Rabos István, fia: István, Petkó Mihály, Gyékény Benedek, fia: Pál, Bojta Dömötör, Kirsta Bakity, fia: György, fia: István, Suhai János, fia: Pál, Kucsora Berta, fia: Máté, fia: János, Szabó István, ? Miklós, fia: Jakab, Szígyártó János, fia: Mátyás, Barcsi Márton, fia: János, testvére: Mihály, Aracsi Tamás, testvére: György, testvére: Atyim, Jure Rajity, testvére: György, testvére: István, testvére: Nikola, Mészáros Márton, fia: János, Simon Mátyás, Angyal Lukács, fia: György, fia: Bálint, Tóth András, fia: János, fia: Gáspár, Hegedűs Gergely, fia: Mihály, fia: Bálint, Tóth Péter, testvére: Kelemen, fia: Péter, fia: Gáspár, Kocsonya András, fia: Máté, Gyöngye István, ? Ferenc, Gergely Mátyás, Tura István, Farkas Pál.

288



*A vezetéknevek eredet szerinti osztályozása*

## 1. Keresztnév (kb. 17%)

## 1.1. Puszta keresztnév

1.1.1. Férfinév: Ábrahám 2, Ágoston 1, Ambrus 3, Boldizsár 2, Borbás (Barabás) 2, Cirák (Cirják, Cirjék) 2, Csaba (lehet földrajzi név is, lásd ott is) 2, Damján 3, Dávid 1, Egyed 2, Fábián 1, Farkas (lehet állatnév is, lásd ott is) 9, Ferenc 6, Fülöp 1, Gál 1, Gergely 5, Gillin (Kilián) 6, Gyenes (Dénes) 1, Iván 1, Jakab 5, Jób 1, Kálmán 3, Kelemen 2, László 1, Lázár (szerb?) 2, Márkus 1, Mihály 1, Miklós 1, Móric 1, Orbán 2, Pál 3, Petre (szerb?) 1, Radván (Radován?) 2, Simon 1, Tamás 2, Tóbiás 1, Zádor 1.

1.1.2. Női név: Aranka 1, Luca 2.

## 1.2. Becéző keresztnév

1.2.1. Férfinév: Baka 4, Barta (Bartolomeus, Bertalan) 2, Bene (Benedek) 1, Beke (Benedek) 5, Berka (Bertalan?) 1, Boda (Boldizsár) 1, Bodó (Boldizsár) 3, Bónis (Bonifác) 1, Bózsó (Bozsidár, szerb) 2, Dán (Dániel) 1, Fóris (Flórián) 7, Gazsi (Gáspár) 2, Gyurka (György) 4, Gyurók (György) 4, Jakó (Jakab) 2, Józsa (József) 2, Kont (Konrád?) 1, Kónya (Miklós) 2, Mihó (Mihály) 5, Múza (Mózes) 4, Pató (Patony?) 3, Petkó (Péter) 1, Pető (Péter) 1, Pócs (Pál) 3, Pós (Pál) 5, Takó (Tamás?) — lehet hazug jelentésű is, lásd ott is) 3, Vidák (Vid) 5.

1.2.2. Női név: Boris (Borbála) 5, Neste (Anasztázia) 3, Sári (Sára) 3.

## 1.3. Keresztnévből

1.3.1. *-fi* képzővel: Dezsőfi 3, Győrfi 1, Jakabfi 1, Jovánfi 3, Pálfi 3. Idetartozása kérdéses: Hanfi 2, Sárfi 2, Térfi 1.

1.3.2. *-i* raggal: Ballai 2, Károli 1, Makrai (Makáriusé) 2. Ugyanígy vezetéknevből: Aranyi 1.

## 2. Helynév (kb. 22%)

2.1. Puszta helynév: Csaba (lehet keresztnév is, lásd ott is) 2, Baranya 1, Felköz 2, Futak 2, Gyöng 2, Körös 5, Pozsega 4, Sajtény 1.

2.2. *-i* képzővel: Aracsai 1; ennek változata: Aracsi 4, Bácshegyi 3, Bagi 2, Baksai 1, Barcsi 3, Battyáni 3, Becsei 6; ennek változata: Becsi 2, Beregi 1, Budai 2, Csiki 2, Csóti (Csúdi→Csúti→Csóti) 3, Dégi 3, Dóczy 2, Egresi 2, Ercsei 1, Erdélyi 2, Győri 1, Halasi 3, Horti 1, Kazinczi 1, Losonczi 4, Pacséri 1, Sárközi 6, Sódí (Sód helység a mai Dóc mellett) 1, Somogyi 8, Suhai (?) 2,

Szabadi (?) 1, Szalai 3, Szondi 2, Tarcsai 3, Tompai 3, Tószegi 1, Túri 1, Vizslai (?) 2.

2.3. Tájnév: Erdei 3, Erdős (?) 7, Hegyes (?) 6, Nádi 2.

2.4. Származás, népnév: Berber (törökül borbély, tehát török származásra utal) 11, Cseh 1, Csortán (kun eredetű) 2, Horváth 8, Jász 1, Kara (törökül fekete) 3, Kun 3, Magyarai 1, Oláh 3, Rácz 7, Székely 2, Tóth (nem szlovák, hanem szlovén jelentésben) 77, Tatár 6, Türk 3.

### 3. Foglalkozás (kb. 31%)

3.1. Tisztség, méltóságnév: Bán 5, Basa 2, Császáz 6, Kenéz 6, Király 11.

3.2. Valamit birtokló, áruló: Boros (lehet iszákos jelentésű is) 10, Borsos 1, Búzás 1, Csíkos (csíkot fogó, árusító halász) 1, Erdős (?) 7, Fúrós 7, Gerendás 1, Halas 2, Hamus (lúgöntő? szappanfőző?) 1, Harcsás 6, Hegyes (?) 6, Kecskés 1, Komlós 1, Rabos (?) 4, Sörös 1, Sós (sóhajós?) 6, Szőlős 4, Tarhós 2, Tehenes 2, Torzsás 2, Tokos (?) 2, Ürmös (borkereskedő) 4.

3.3. Mesterségek: Ács 7, Alakos (?) 1, Arató 2, Asztalgyártó 1, Bakos (olajsajtón dolgozó) 2, Barát 1, Berber (borbély) 11, Bontó 3, Borbély 6, Csapó (posztókészítő) 2, Csősz 1, Diák 1, Erszéngyártó 5, Fazekas 10, Hajdut (törökül rabló, a magyar hajdúból) 2, Hegedűs (zenész) 4, Huszár 2, Kádár 1, Kalmár 1, Kántor 2, Kaszás 7, Katona 4, Kenő (masször) 6, Kerékgyártó 2, Kocsis 9, Kovács 5, Kötélverő 1, Lakatgyártó 3, Major (tanyásgazda) 3, Marha 1, Mázsás (jelenthet vámost, mázsával, mérleggel rendelkezőt, esetleg a mai Terhes névhez hasonló értelműt) 4, Mészáros 10, Molnár 6, Mónus (molnár) 2, Olajos (olajsajtóló, árusító) 5, Ökör 2, Őr 1, Ötvös 5, Pintér 4, Sajtnyomó 1, Sózó (nyilván a halhasítással összefüggő mesterség) 2, Söre (fiatal marha; ezt tenyésztő, eladó) 2, Szabó 29, Szakács 2, Szántó 6, Szekeres 1, Szígyártó 5, Szűcs 15, Tömő (libát?) 1, Tőzsér (marhakereskedő) 1, Varga 23, Vecsernyés 3.

### 4. Tulajdonságok (kb. 18%)

4.1. Külső: Baglyas 2, Balogh 8, Bodor 7, Erős 1, Feketű (barnabőrű) 9, Fodor 4, Futó 1, Gyöngye 1, Hangos 1, Kara (fekete) 3, Kесе (kesely) 2, Kis 28, Komor 2, Meleg 3, Nagy 69, Púpos 1, Sánta 2, Sebes (lehet gyors is, sebhelyes is) 3, Szakállas 3, Szőke 2, Vékony 2, Világos 4, Vörös (eredetét tekintve: véres → vérös → vörös) 8.

4.2. Belső: Boldog 2, Bornemis 1, Igaz 2, Joó 3, Takó (hazug) 3, Tűrő (lehet Törő is!) 2, Vitéz 1, Zsugori 1.

4.3. Társadalmi állapot: Adós 2, Árva 4, Gazdag 4, Nemes 4.

4.4. Egyéb: Keresztes 6, Rejtő 1.

## 5. Köznevekből (kb. 6%)

- 5.1. Emberrel kapcsolatos: Apók (apó + k kicsinyítőképző) 1.
  - 5.2. Állat: Bárány 2, Bolha 7, Csuka 1, Farkas (ha nem személynév; lásd ott) 9, Rigó 1. (A Marha, Ökör, Sőre a foglalkozásnevek közt!)
  - 5.3. Növény: Árpa 1, Gyékény 2, Káka 4.
  - 5.4. Egyéb: Angyal 3, Bádög 1, Borda 2, Csákány 3, Család 2, Csusza (bocskor) 2, Csütörtök 6, Forgács 1, Kapu 1, Kocsonya 2, Ős 2, Sárkány 3, Ser 2, Vas 15.
6. Ismeretlen eredetű (kb. 6%): Barcsák 1, Belus 4, Berzserán 1, Bojta 3, Bölöm 1, Bud 2, Csurik 2, Csutorka 1, Danai 1, Darabos (Tarajos?) 4, Demőri 2, Dorzsa 1, Duka (BÁRCZI idegennek mondja, MNy. 52:156) 6, Fis (nem valószínű még a német Fisch) 8, Hersek 1, Huszka 1, Kacsi 1, Katyáz 1, Kir 6, Kotormány 2, Kucsora 5, Lusán 1, Muzsna 1, Ocsi 1, Secső (Szecső)? 1, Sikol 3, Szemere 1, Tokmak (FEKETE is közli Toqmaq alakban: Die Siyāqat-Schrift, 429.) 1, Tombor 1, Tura 1, Vajna 1.

*Az 1522. évi tizedjegyzékben és az 1578. évi defterben egyaránt előforduló, jellegzetesnek látszó szegedi vezetéknevek*

|                   |                  |                 |                  |
|-------------------|------------------|-----------------|------------------|
| Ágoston           | Dávid            | Kaszás          | Sajtnyomó        |
| Angyal            | Deák             | Katona          | Sánta            |
| Arató             | Egyed            | Király (Rex)    | Sári             |
| Árva              | Erdélyi          | Kis             | Sárközi          |
| Asztalgyártó      | Erdős            | Kont            | Somogyi (Somogy) |
| Baglyas           | Erős             | Kovács          | Sós              |
| Balogh            | Fábián           | Körös           | Szabó            |
| Bakos             | Farkas           | Kötélverő       | Szakállas        |
| Bán               | Fazekas          | Kun             | Szalai (Zalai)   |
| Barát             | Feketű           | Lázár           | Szántó           |
| Battyáni          | Fodor            | László          | Székely          |
| Becsei            | Fóris            | Losonczi        | Szekeres         |
| Bodó              | Fűrös            | Major           | Szondi           |
| Bónis             | Futó             | Makra (Makrai)  | Szőlős           |
| Bornemisza]       | Gál              | Mészáros        | Takó             |
| Boroni (Baranyi?) | Gazdag (Kazdag)  | Molnár          | Tarcsai          |
| Boros             | Halasi           | Mónos (Mónus)   | Tatár            |
| Borsos            | Hörváth          | Nagy            | Tóth             |
| Bud               | Jakó             | Nemes (Nobilis) | Ürmös            |
| Budai             | Kádár            | Olajos          | Varga            |
| Csapó             | Káka             | Pálfi           | Vas              |
| Csíkos            | Kálmán           | Pető            | Vecsernyés       |
| Csортán           | Kalmár (Kalomár) | Pintér          | Vékony           |
| Csütörtök         | Kara             | Rácz            | Vidak            |
| Damján            |                  |                 |                  |

*Az 1522. évi tizedjegyzékben Szegeden nem, de a környéken (Bács-Bodrog és Csongrád megyében) előforduló, majd az 1578. évi defterben Szegeden is fölbukkanó, tehát a török utáni betelepülésre valló vezetéknevek*

|                 |       |             |           |
|-----------------|-------|-------------|-----------|
| Ábrahám         | Beke  | Hersek      | Keresztes |
| Balla           | Boda  | Huszár      | Melegh    |
| Baka            | Bodor | Jakabfi     | Mihó      |
| Baranya         | Borda | Joó         | Móricz    |
| Berber (Barber) | Bózsó | Jób         | Neste     |
| Basa            | Búzás | Kenéz       | Rigó      |
| Becsi           | Halás | Kerékgyártó |           |

*A keresztnévek megoszlása*

|           |    |                    |      |
|-----------|----|--------------------|------|
| Ábrahám   | 2  | Jakab              | 13   |
| Ambrus    | 21 | János              | 119  |
| Albert    | 9  | Jeremiás           | 1    |
| András    | 47 | Jób                | 1    |
| Antal     | 9  | Jován              | 2    |
| Atyim     | 1  | Kálmán             | 2    |
| Bakity    | 1  | Kelemen            | 5    |
| Balázs    | 34 | Kostadin           | 1    |
| Bálint    | 28 | Kozma              | 1    |
| Benedek   | 45 | Lajos              | 1    |
| Bernát    | 2  | László             | 6    |
| Berta     | 5  | Lázár              | 1    |
| Bertalan  | 6  | Lőrinc             | 27   |
| Bódis     | 3  | Lukács             | 28   |
| Boldizsár | 14 | Márton             | 28   |
| Bordás    | 2  | Máté               | 32   |
| Cvetko    | 1  | Mátyás             | 23   |
| Dani      | 1  | Menyhárt           | 2    |
| Dávid     | 2  | Mihály             | 72   |
| Dénes     | 5  | Miklós             | 33   |
| Domokos   | 1  | Niko               | 2    |
| Dömötör   | 18 | Nikola             | 3    |
| Egyed     | 1  | Orbán              | 2    |
| Fábián    | 7  | Pál                | 55   |
| Farkas    | 1  | Péter              | 48   |
| Ferenc    | 49 | Pandelije          | 1    |
| Fülöp     | 1  | Pavko              | 1    |
| Gál       | 2  | Radul              | 1    |
| Gáspár    | 45 | Rajity             | 1    |
| Gellért   | 6  | Sebestyén          | 7    |
| Gergely   | 55 | Simon              | 1    |
| Grubac    | 1  | Tamás              | 39   |
| Gyécse    | 2  | Vince              | 2    |
| György    | 3  | Vitális            | 1    |
| György    | 53 | Zakariás           | 1    |
| Gyuriskó  | 1  | Zsivkó             | 1    |
| Icvetkó   | 2  |                    |      |
| Illés     | 6  | Összesen           | 1178 |
| Imre      | 22 | Keresztnév nélküli | 4    |
| Istepán   | 3  | A névtelen kovács  | 1    |
| Istók     | 3  |                    |      |
| István    | 94 | Összesen           | 1183 |

*A keresztnévek gyakorisága*

|           |     |         |                   |      |        |
|-----------|-----|---------|-------------------|------|--------|
| János     | 119 | 10,06 % | Bernát            | 2    | 0,17 % |
| István    | 94  | 7,95 %  | Borbás            | 2    | 0,17 % |
| Mihály    | 72  | 6,09 %  | Dávid             | 2    | 0,17 % |
| Gergely   | 55  | 4,65 %  | Gál               | 2    | 0,17 % |
| Pál       | 55  | 4,65 %  | Gyécse            | 2    | 0,17 % |
| György    | 53  | 4,48 %  | Icvetko           | 2    | 0,17 % |
| Ferenc    | 49  | 4,06 %  | Jován             | 2    | 0,17 % |
| Péter     | 48  | 4,06 %  | Kálmán            | 2    | 0,17 % |
| András    | 47  | 3,97 %  | Menyhárt          | 2    | 0,17 % |
| Benedek   | 45  | 3,80 %  | Niko              | 2    | 0,17 % |
| Gáspár    | 45  | 3,80 %  | Orbán             | 2    | 0,17 % |
| Tamás     | 39  | 3,30 %  | Vince             | 2    | 0,17 % |
| Balázs    | 34  | 2,88 %  | Atyim             | 1    | 0,08 % |
| Miklós    | 33  | 2,80 %  | Bakity            | 1    | 0,08 % |
| Máté      | 32  | 2,70 %  | Cvetko            | 1    | 0,08 % |
| Bálint    | 28  | 2,37 %  | Dani              | 1    | 0,08 % |
| Lukács    | 28  | 2,37 %  | Domokos           | 1    | 0,08 % |
| Márton    | 28  | 2,37 %  | Egyed             | 1    | 0,08 % |
| Lőrinc    | 27  | 2,28 %  | Farkas            | 1    | 0,08 % |
| Mátyás    | 23  | 1,94 %  | Fülöp             | 1    | 0,08 % |
| Imre      | 22  | 1,86 %  | Grubac            | 1    | 0,08 % |
| Ambrus    | 21  | 1,78 %  | Gyuriskó          | 1    | 0,08 % |
| Dömötör   | 18  | 1,62 %  | Jeremiás          | 1    | 0,08 % |
| Boldizsár | 14  | 1,18 %  | Jób               | 1    | 0,08 % |
| Jakab     | 13  | 1,10 %  | Kostadin          | 1    | 0,08 % |
| Albert    | 9   | 0,76 %  | Kozma             | 1    | 0,08 % |
| Antal     | 9   | 0,76 %  | Lajos             | 1    | 0,08 % |
| Fábián    | 7   | 0,59 %  | Lázár             | 1    | 0,08 % |
| Sebestyén | 7   | 0,59 %  | Pandelije         | 1    | 0,08 % |
| Bertalan  | 6   | 0,51 %  | Pavko             | 1    | 0,08 % |
| Gellért   | 6   | 0,51 %  | Radul             | 1    | 0,08 % |
| Illés     | 6   | 0,51 %  | Rajity            | 1    | 0,08 % |
| László    | 6   | 0,51 %  | Simon             | 1    | 0,08 % |
| Berta     | 5   | 0,42 %  | Vitális           | 1    | 0,08 % |
| Dénes     | 5   | 0,42 %  | Zakariás          | 1    | 0,08 % |
| Kelemen   | 5   | 0,42 %  | Zsivkó            | 1    | 0,08 % |
| Bódis     | 3   | 0,25 %  | Összesen          | 1178 |        |
| Gyorgy    | 3   | 0,25 %  | Keresztnév        |      |        |
| István    | 3   | 0,25 %  | nélküli           | 4    |        |
| Istók     | 3   | 0,25 %  | A névtelen kovács | 1    |        |
| Nikola    | 3   | 0,25 %  | Összesen          | 1183 |        |
| Ábrahám   | 2   | 0,17 %  |                   |      |        |

*Az 1522. évi tizedjegyzék keresztnéveinek gyakorisága**Szegeden*

|           |     |         |
|-----------|-----|---------|
| János     | 149 | 11,68 % |
| Péter     | 94  | 7,37 %  |
| Pál       | 80  | 6,27 %  |
| Mihály    | 79  | 6,19 %  |
| Gergely   | 73  | 5,72 %  |
| Balázs    | 68  | 5,33 %  |
| György    | 59  | 4,62 %  |
| Tamás     | 58  | 4,55 %  |
| Benedek   | 57  | 4,47 %  |
| András    | 54  | 4,23 %  |
| István    | 52  | 4,08 %  |
| Miklós    | 50  | 3,92 %  |
| Bálint    | 40  | 3,14 %  |
| Imre      | 32  | 2,51 %  |
| Ambrus    | 31  | 2,43 %  |
| Dömötör   | 28  | 2,20 %  |
| Antal     | 24  | 1,88 %  |
| Albert    | 22  | 1,73 %  |
| Fábián    | 20  | 1,57 %  |
| Bertalan  | 18  | 1,41 %  |
| Barabás   | 17  | 1,33 %  |
| Jakab     | 16  | 1,25 %  |
| Fülöp     | 14  | 1,10 %  |
| Dénes     | 13  | 1,02 %  |
| Mátyás    | 13  | 1,02 %  |
| Illés     | 12  | 0,94 %  |
| Domokos   | 10  | 0,78 %  |
| Sebestyén | 10  | 0,78 %  |
| Gellért   | 9   | 0,71 %  |
| Urbán     | 9   | 0,71 %  |
| Vince     | 9   | 0,71 %  |
| Simon     | 8   | 0,63 %  |
| Gáspár    | 7   | 0,55 %  |
| Gál       | 6   | 0,47 %  |
| Elek      | 5   | 0,39 %  |
| Boldizsár | 4   | 0,31 %  |

*Országosan (Kálmán Béla statisztikája)*

|             |      |        |
|-------------|------|--------|
| János       |      | 8,95 % |
| Péter       |      | 5,90 % |
| György      |      | 5,31 % |
| Mihály      |      | 5,23 % |
| István      |      | 4,80 % |
| Gergely     |      | 4,77 % |
| Pál         |      | 4,21 % |
| Benedek     |      | 3,95 % |
| Balázs      |      | 3,87 % |
| András      |      | 3,51 % |
| Tamás       |      | 3,41 % |
| Máté        |      | 3,26 % |
| Miklós      |      | 3,07 % |
| Imre        |      | 2,82 % |
| Bálint      |      | 2,80 % |
| <hr/>       |      |        |
| Ágoston     | 3    | 0,24 % |
| Bereck      | 3    | 0,24 % |
| Damján      | 3    | 0,24 % |
| Oszvald     | 3    | 0,24 % |
| Dániel      | 2    | 0,16 % |
| Adorján     | 1    | 0,08 % |
| Bernát      | 1    | 0,08 % |
| Bonaventura | 1    | 0,08 % |
| Crucis      | 1    | 0,08 % |
| Egyed       | 1    | 0,08 % |
| Gábor       | 1    | 0,08 % |
| Gracián     | 1    | 0,08 % |
| Gyárfás     | 1    | 0,08 % |
| Jeromos     | 1    | 0,08 % |
| Sándor      | 1    | 0,08 % |
| Vitus       | 1    | 0,08 % |
| <hr/>       |      |        |
| Összesen    | 1275 |        |

*Karácsony Sándor Zsigmond gyakorisági rangsora  
a 16. századi keresztnevek alapján*

|         |         |           |        |
|---------|---------|-----------|--------|
| János   | 10,05 % | Miklós    | 3,32 % |
| István  | 6,00 %  | Balázs    | 3,22 % |
| Mihály  | 5,82 %  | Máté      | 2,52 % |
| György  | 5,74 %  | Márton    | 2,43 % |
| Péter   | 5,18 %  | Imre      | 2,29 % |
| Ferenc  | 4,13 %  | Albert    | 1,36 % |
| Gergely | 4,00 %  | Boldizsár | 0,76 % |
| András  | 3,96 %  | Farkas    | 0,60 % |
| Pál     | 3,82 %  | Simon     | 0,58 % |
| Tamás   | 3,58 %  | Lajos     | 0,09 % |
| Benedek | 3,34 %  |           |        |

*Bárczi Géza gyakorisági rangsora  
Fekete Lajos gyűjteménye (Die Siyāqat-Schrift) alapján*

|                            |        |         |        |
|----------------------------|--------|---------|--------|
| János                      | 9,74 % | Pál     | 5,47 % |
| György                     | 6,27 % | István  | 4,81 % |
| Mihály                     | 5,58 % | Gergely | 3,87 % |
| (Szegeden külön vizsgálva) | 7,32)  | Péter   | 3,60 % |

*A név szerint ismert első szerbek Szegeden (1578)*

|                 |                   |
|-----------------|-------------------|
| Aracsi Atyim    | Nikola Jován      |
| Aracsi Gyorgy   | Ognan Niko        |
| Banity András   | Petre?            |
| Banity Pál      | Prodan Kostadin   |
| Feketű Nikola   | Szűcs Grubac      |
| Feketű Zsivkó   | Vidak Gyuriskó    |
| Jure Gyorgy     | Vulov Jován       |
| Jure Istepán    | Vulov Istepán     |
| Jure Nikola     | Vulov Kozma       |
| Jure Rajity     | Vulov Pál (kettő) |
| Kirsta Bakity   | Zsivko Cvetkó     |
| Kirsta Gyorgy   | Zsivko Icvetko    |
| Kirsta Istepán  | Zsivko Radul      |
| Lázár Niko      | ? Icvetko         |
| Lázár Pandelije |                   |
| Miklós Nikola   |                   |



## NÉVMUTATÓ

Ábrahám Lőrinc 15  
 Ábrahám Pál 15  
 Ács András 16  
 Ács Ferenc 10  
 Ács György 6 13  
 Ács János 12  
 Ács Máté 16  
 Ács Tamás 5  
 Adós István 4  
 Adós János 4  
 Ágoston István 8  
 Alajos András 2  
 Ambrus Ferenc 11  
 Ambrus Lukács 11  
 Ambrus Mihály 11  
 Angyal Bálint 17  
 Angyal György 17  
 Angyal Lukács 17  
 Apok Gergely 4  
 Apok Istók 4  
 Apok János 4  
 Aracsai György 10  
 Aracsi Atyim 17  
 Aracsi Berta 4  
 Aracsi György 17  
 Aracsi Tamás 17  
 Aranka Balázs 2  
 Aranyi Lőrinc 1  
 Aranyi Péter 1  
 Arató András 2  
 Arató Máté 2  
 Árpa Egyed 16  
 Árva Gergely 8 (kétszer)  
 Árva János 2  
 Árva Péter 2  
 Asztalgéártó Bálint 15  
 Bácshegyi Boldizsár 4  
 Bácshegyi János 4  
 Bácshegyi Tamás 4  
 Bádóg András 2  
 Bagi Balázs 16  
 Bagi Tamás 16  
 Baglyas Kelemen 2  
 Baglyas Mátyás 2  
 Baka ? 12

Baka Albert 12  
 Baka Balázs 12  
 Baka Benedek 12  
 Bakos András 15  
 Bakos János 15  
 Baksai Máté 10  
 Ballai Balázs 1  
 Ballai Lukács 1  
 Balogh András 1  
 Balogh Balázs 13  
 Balogh Borbás 1  
 Balogh János 7 13  
 Balogh Mihály 1 13 15  
 Bán Boldizsár 4  
 Bán Dénes 15  
 Bán Gáspár 4  
 Bán István 4  
 Bán János 1  
 Banity András 4  
 Banity Pál 4  
 Bárány Balázs 1  
 Bárány Miklós 1  
 Baranya János 2  
 Barát János 9  
 Barcsák András 16  
 Barcsi János 17  
 Barcsi Márton 17  
 Barcsi Mihály 17  
 Barta János 1  
 Barta Mátyás 1  
 Basa István 1  
 Basa János 15  
 Battyáni István 4  
 Battyáni Jakab 4  
 Battyáni Pál 4  
 Becsei Benedek 1  
 Becsei Dömötör 1 8  
 Becsei Gergely 8  
 Becsei Istók 1  
 Becsei Péter 8  
 Becsi Dömötör 14  
 Becsi Miklós 14  
 Beke Berta 4  
 Beke Boldizsár 12  
 Beke Gáspár 4 15 (kétszer)  
 Beke János 15

- Belus Benedek 3  
 Belus Gáspár 3  
 Belus György 3  
 Belus Tamás 11  
 Berber Balázs 9  
 Berber Bernát 8  
 Berber Dávid 11  
 Berber Gáspár 5  
 Berber Imre 9  
 Berber János 9 11  
 Berber Lukács 11  
 Berber Máté 5  
 Berber Mihály 9  
 Berber Pál 11  
 Beregi Gáspár 12  
 Berka Bertalan 7  
 Berta Ambrus 1  
 Berta Ferenc 1  
 Berzserán Péter 5  
 Boda Pál 6  
 Bodó András 3  
 Bodó Gáspár 3  
 Bodó István 3  
 Bodor Gergely 9 15 (kétszer)  
 Bodor Imre 6  
 Bodor Kelemen 7  
 Bodor Péter 9 10  
 Bojta Dömötör 17  
 Bojta Máté 1  
 Bojta Péter 1  
 Boldizsár Mihály 16  
 Boldizsár Tamás 13  
 Boldog Balázs 1  
 Boldog Gellért 1  
 Bolha Ambrus 2  
 Bolha Balázs 4  
 Bolha Bálint 2  
 Bolha János 4  
 Bolha Lukács 4  
 Bolha Tamás 4  
 Bolha Vince 4  
 Bónis Máté 12  
 Bontó György 1  
 Bontó Illés 1  
 Bontó János 1  
 Borbás Bálint 16  
 Borbás Menyhárt 4  
 Borbély András 4  
 Borbély István 4  
 Borbély János 4  
 Borbély Máté 4 (kétszer)  
 Borbély Mihály 4  
 Borda Balázs 15  
 Borda István 15  
 Boris Gergely 14  
 Boris Pál 14  
 Boris Péter 14  
 Bornemiszi Gergely 14  
 Boroni Antal 8  
 Boros András 1 9 12  
 Boros Bálint 12  
 Boros Benedek 1 6  
 Boros Gáspár 1  
 Boros György 6  
 Boros János 6  
 Boros Mátyás 9  
 Borsos Mihály 11  
 Bózsó Lukács 2  
 Bózsó Péter 2  
 Bölöm Benedek 4  
 Bud Ferenc 5  
 Bud István 5  
 Budai István 9  
 Budai Mihály 9  
 Búzás Albert 12  
 Csaba Ferenc 3  
 Csaba Máté 3  
 Csákány Bálint 8  
 Csákány István 8  
 Csákány Tamás 8  
 Család András 9  
 Család Mátyás 9  
 Csapó Bertalan 3  
 Csapó Márton 3  
 Császár Ambrus 1  
 Császár Fábien 1  
 Császár Gergely 1 (kétszer)  
 Császár János 1  
 Császár Péter 1  
 Cseh János 1  
 Csíki András 10  
 Csíki Antal 10  
 Csíkos István 6  
 Csörtán Ferenc 1  
 Csörtán Mihály 1

Csöti Balázs 9  
 Csöti János 9  
 Csöti Mátyás 9  
 Csősz László 5  
 Csuka Balázs 1  
 Csurik Balázs 13  
 Csurik Mihály 13  
 Csusza Balázs 15  
 Csusza Mihály 15  
 Csutorka Benedek 4  
 Csütörtök Boldizsár 11 (kétszer?)  
 Csütörtök Lukács 11 (kétszer?)  
 Csütörtök Mihály 11 (kétszer?)  
 Czirák István 9  
 Czirák Jakab 9

Damján András 11  
 Damján György 11  
 Damján János 11  
 Dán István 8  
 Danai Gáspár 10  
 Darabos (?) Benedek 6 14  
 Darabos (?) Jakab 8  
 Darabos (?) János 8  
 Dávid András 9  
 Demöri György 15  
 Demöri Máté 15  
 Dégi István 2 (kétszer)  
 Dégi Péter 15  
 Dezsőfi György 4  
 Dezsőfi János 4  
 Dezsőfi Mihály 4  
 Diák Gáspár 12  
 Dóczi Gergely 9  
 Dóczi Miklós 9  
 Dörzsa Benedek 11  
 Duka Benedek 8  
 Duka Ferenc 1 8  
 Duka György 11  
 Duka István 1 (kétszer)

Egresi Bálint 12  
 Egresi Tamás 12  
 Egyed Antal 2  
 Egyed Mátyás 2  
 Ercsei Péter 12  
 Erdei György 12

Erdei János 12  
 Erdei Máté 12  
 Erdélyi Bálint 7  
 Erdélyi György 7  
 Erdős Balázs 4  
 Erdős Bálint 4  
 Erdős Benedek 4  
 Erdős Ferenc 4  
 Erdős Mátyás 4  
 Erdős Miklós 4  
 Erdős Tamás 4  
 Erdős György 16  
 Erszényjártó András 11  
 Erszényjártó Dávid 11  
 Erszényjártó István 1 11  
 Erszényjártó János 11

Fábián Dömötör 10  
 Farkas Benedek 1  
 Farkas György 1  
 Farkas István 1 (kétszer)  
 Farkas Mátyás 1  
 Farkas Mihály 1  
 Farkas Pál 12 17  
 Farkas Tamás 14  
 Fazekas Ferenc 1  
 Fazekas Gáspár 1 15  
 Fazekas Gergely 1  
 Fazekas Márton 1 9  
 Fazekas Menyhárt 9  
 Fazekas Miklós 1  
 Fazekas Pál 12 (kétszer)  
 Ferenc András 6  
 Ferenc György 5  
 Ferenc Pál 5 (kétszer)  
 Ferenc Péter 5 (kétszer)  
 Feketű Ferenc 2  
 Feketű Gergely 1  
 Feketű György 4  
 Feketű Illés 1 2  
 Feketű János 1  
 Feketű Nikola 4  
 Feketű Péter 4  
 Feketű Zsivkó 4  
 Felköz Ferenc 1  
 Felköz Jób 1  
 Fis Balázs 14  
 Fis Benedek 6

Fis Boldizsár 10 15  
 Fis Ferenc 15  
 Fis György 14  
 Fis János 6 14  
 Fodor István 1 (kétszer) 15  
 Fodor Mihály 15  
 Forgács Dömötör 1  
 Fóris Boldizsár 9  
 Fóris Ferenc 16  
 Fóris Gáspár 9  
 Fóris Imre 16  
 Fóris László 9  
 Fóris Lőrinc 3  
 Fóris Tamás 16  
 Fúrós Balázs 16  
 Fúrós Benedek 30  
 Fúrós Fábián 1  
 Fúrós Gáspár 1 8  
 Fúrós Péter 16  
 Futak István 1  
 Futak Lőrinc 1  
 Futó Ferenc 3  
 Fülöp Bálint 12

Gál István 10  
 Gazdag István 4  
 Gazdag Jakab 4  
 Gazdag János 4  
 Gazdag Miklós 4  
 Gazsi Bálint 1  
 Gazsi Gáspár 1  
 Gerendás Tamás 3  
 Gergely Balázs 9  
 Gergely Dömötör 9  
 Gergely György 9  
 Gergely Lőrinc 9  
 Gergely Mátyás 17  
 Gillin Ambrus 14  
 Gillin Benedek 14  
 Gillin Dénes 14  
 Gillin Gáspár 14  
 Gillin István 14  
 Gillin Vitális 14  
 Gyékény Benedek 17  
 Gyékény Pál 17  
 Gyenes Pál 9  
 Gyöngye István 17  
 Gyöngy István 3

Gyöngy Miklós 3  
 Györfi György 12  
 Győri Kelemen 1  
 Gyurka Antal 2  
 Gyurka Ferenc 2  
 Gyurka Gyécse 2  
 Gyurka Lukács 2  
 Gyurók András 2  
 Gyurók Gergely 2  
 Gyurók János 2  
 Gyurók Márton 2

Hajdut Imre 9  
 Hajdut Péter 9  
 Halas Balázs 3  
 Halas Imre 3  
 Halasi János 2  
 Halasi Márton 2  
 Halasi Máté 2  
 Hamus Gellért 12  
 Hanfi Mihály 9  
 Hanfi Tamás 9  
 Hangos Mihály 1  
 Harcsás Bálint 8  
 Harcsás Benedek 8  
 Harcsás Imre 8  
 Harcsás Márton 11  
 Harcsás Mátyás 8  
 Harcsás Tamás 11  
 Hegedűs Bálint 17  
 Hegedűs Gergely 17  
 Hegedűs Lőrinc 12  
 Hegedűs Mihály 17  
 Hegyes Albert 2 (kétszer)  
 Hegyes András 2  
 Hegyes Ferenc 2  
 Hegyes Mihály 2  
 Hegyes Miklós 2  
 Hersek Lőrinc 3  
 Horti Pál 1  
 Horváth Bódis 1  
 Horváth Lukács 1  
 Horváth Mihály 4 9  
 Horváth Miklós 5 (kétszer)  
 Horváth Pál 11  
 Horváth Péter 4  
 Huszár Ambrus 3 (kétszer)  
 Huszka Máté 4

Igaz János 17  
 Igaz Márton 17  
 Iván István 12

Jakab Balázs 14  
 Jakab Ferenc 14  
 Jakab Imre 14  
 Jakab István 14  
 Jakab Pál 14  
 Jakabfi Bálint 2  
 Jakó Ferenc 8  
 Jakó Péter 8  
 Jász Mihály 15  
 Joó Gergely 12  
 Joó János 15  
 Joó Pál 12  
 Jób János 4 (kétszer)  
 Jovánfi Ferenc 11  
 Jovánfi István 11  
 Jovánfi János 11  
 Józsa Antal 9  
 Józsa Mihály 9  
 Jure György 17  
 Jure István 17  
 Jure Nikola 17  
 Jure Rajity 17

Kacsi Máté 5  
 Kádár Ambrus 11  
 Káka Gáspár 8  
 Káka János 8  
 Káka Mihály 8  
 Káka Pál 8  
 Kálmán István 2  
 Kálmán Mihály 14  
 Kálmán Tamás 2  
 Kalmár Bálint 1  
 Kalmár Boldizsár 1  
 Kalmár Gergely 4  
 Kalmár Imre 4  
 Kalmár István 1  
 Kalmár János 1 (kétszer) 13  
 Kalmár Lőrinc 1  
 Kántor Ambrus 6  
 Kántor Ferenc 6  
 Kara Bálint 15  
 Kara György 15  
 Kara János 15

Károli István 3  
 Kaszás Balázs 12  
 Kaszás Ferenc 12  
 Kaszás János 15  
 Kaszás Pál 12  
 Kaszás Tamás 8 12 15  
 Katona Ferenc 3 11  
 Katona István 3  
 Katona Mihály 3  
 Katyáz Balázs 6  
 Kazinczi János 1  
 Kecskés Péter 14  
 Kelemen István 14  
 Kelemen Lukács 14  
 Kenéz Gáspár 7  
 Kenéz Gellért 1  
 Kenéz Gergely 1  
 Kenéz György 1  
 Kenéz Illés 1  
 Kenéz Mihály 1  
 Kenő Antal 4  
 Kenő Balázs 1  
 Kenő Gergely 4  
 Kenő Istók 4  
 Kenő István 8  
 Kenő Tamás 4  
 Kerékgyártó György 16  
 Kerékgyártó Bálint 9  
 Keresztes Ferenc 1  
 Keresztes János 1 16  
 Keresztes Márton 16  
 Keresztes Máté 16  
 Keresztes Mihály 1  
 Kese Ferenc 11  
 Kese Mihály 11  
 Kir Dömötör 5  
 Kir Ferenc 2  
 Kir Imre 5  
 Kir János 17  
 Kir Máté 17  
 Kir Mihály 5  
 Király András 12  
 Király Benedek 15  
 Király Bertalan 7  
 Király Domokos 15  
 Király Gergely 6  
 Király István 11 12  
 Király János 15

- Király Lőrinc 12  
 Király Máté 4  
 Király Mihály 11  
 Kirsta Bakity 17  
 Kirsta György 17  
 Kirsta István 17  
 Kis András 8  
 Kis Bálint 4  
 Kis Benedek 12  
 Kis Boris András 14  
 Kis Boris Gergely 14  
 Kis Ferenc 1  
 Kis Gergely 4 12 13 15  
 Kis György 1 16  
 Kis István 3 12  
 Kis János 2 3 12 (kétszer) 16  
 Kis Lőrinc 2  
 Kis Máté 12  
 Kis Mihály 9 16  
 Kis Mihály Lukács 1  
 Kis Miklós 1  
 Kis Péter 3 8  
 Kis Simon 12  
 Kocsis Farkas 11  
 Kocsis Ferenc 5  
 Kocsis György 13 (kétszer)  
 Kocsis István 13  
 Kocsis János 1  
 Kocsis Lukács 1 4  
 Kocsis Máté 1  
 Kocsnya András 17  
 Kocsnya Máté 17  
 Kont Imre 12  
 Komlós György 9  
 Komor Péter 1  
 Komor Tamás 1  
 Kónya Mihály 12  
 Kónya Pál 15  
 Kotormány Dömötör 16  
 Kotormány János 16  
 Kovács Bálint 5  
 Kovács István 5  
 Kovács Jakab 12  
 Kovács János 6  
 Kovács Mihály 15  
 Körös András 11  
 Körös Benedek 12  
 Körös Gergely 12  
 Körös István 12  
 Körös Kálmán 11  
 Kötélverő Lukács 11  
 Kucsora Benedek 17  
 Kucsora Berta 17  
 Kucsora János 17 (kétszer)  
 Kucsora Máté 17  
 Kun Gergely 12  
 Kun Pál 2  
 Kun Zakariás 3  
 Lakatgyártó Dömötör 15  
 Lakatgyártó Gáspár 5  
 Lakatgyártó Lőrinc 5  
 László Mihály 14  
 Lázár Niko 4  
 Lázár Pandelije 4  
 Losonczy András 4  
 Losonczy Benedek 4  
 Loconczy Bertalan 16  
 Losonczy Ferenc 4  
 Luca Balázs 1  
 Luca István 1  
 Lusán Gáspár 1  
 Magyarai Márton 1  
 Major György 8  
 Major János 8  
 Major Pál 8  
 Makrai Illés 4  
 Makrai János 4  
 Marha János 1  
 Marinko Pavko 8  
 Márkus Orbán 1  
 Mázsás András 8 (kétszer)  
 Mázsás János 8  
 Mázsás Miklós 8  
 Meleg Benedek 9  
 Meleg Gergely 9  
 Meleg Mihály 9  
 Mészáros Ambrus 9  
 Mészáros Dénes 2  
 Mészáros Gáspár 4 6  
 Mészáros György 4  
 Mészáros János 8 17  
 Mészáros Márton 17  
 Mészáros Mihály 2  
 Mészáros Pál 17

Mihály ? 4  
 Mihó András 8  
 Mihó György 12  
 Mihó István 1 8 (kétszer)  
 Miklós Nikola 8  
 Molnár Dömötör 1  
 Molnár Gergely 1  
 Molnár Jakab 1  
 Molnár János 1  
 Molnár Máté 1  
 Molnár Mihály 1  
 Mónus Bálint 15  
 Mónus Tamás 15  
 Móricz Imre 14  
 Múzsza Ferenc 16  
 Múzsza István 16  
 Múzsza Mihály 16  
 Múzsza Miklós 16  
 Muzsna Benedek 1  
  
 Nádi István 1  
 Nádi Mihály 1  
 Nagy Albert 14  
 Nagy Ambrus 13 14 17  
 Nagy András 1  
 Nagy Antal 10  
 Nagy Balázs 4  
 Nagy Bálint 10  
 Nagy Benedek 1—3  
 Nagy Bódis 12  
 Nagy Boldizsár 8  
 Nagy Borbás 10  
 Nagy Fábián 2  
 Nagy Ferenc 2 7 12  
 Nagy Fűrös Gergely 2  
 Nagy Gáspár 1 4 12  
 Nagy Gergely 1 (kétszer) 5 12 14  
 Nagy György 3 (kétszer)  
 Nagy Imre 4  
 Nagy István 1 (háromszor) 7 10 14  
 Nagy Jakab 13  
 Nagy János 1—3 5 10 11 13  
 Nagy Kapu Mátyás 5  
 Nagy László 1 9  
 Nagy Lőrinc 3 6 7 12  
 Nagy Lukács 2  
 Nagy Márton 1 4 15  
 Nagy Máté 1 3

Nagy Mátyás 2 3  
 Nagy Mihály 7 10 12  
 Nagy Miklós 15  
 Nagy Orbán 11  
 Nagy Pál 4 10  
 Nagy Péter 1 4 (kétszer)  
 Nemes András 5  
 Nemes Ferenc 12  
 Nemes Gáspár 3  
 Nemős Benedek 1  
 Neste András 9  
 Neste Benedek 9  
 Neste István 8  
 Nikola Jován 8  
  
 Ocsi Pál 5  
 Ognan Niko 8  
 Oláh Dömötör 4  
 Oláh Ferenc 4  
 Oláh István 4  
 Olajos György 1  
 Olajos Imre 1  
 Olajos Mátyás 11  
 Olajos Péter 11  
 Olajos Tamás 11  
 Orbán János 1  
 Orbán Lőrinc 1  
  
 Ökör János 11  
 Ökör Péter 11  
 Ör Dömötör 1  
 Ős András 15  
 Ős János 15  
 Ötvös Ambrus 1 (kétszer)  
 Ötvös Benedek 5  
 Ötvös Miklós 11  
 Ötvös Pál 2  
  
 Pacséri Imre 12  
 Pál Bálint 1  
 Pál Gergely 16  
 Pál János 16  
 Pálfi Gergely 1  
 Pálfi Pál 1 (kétszer)  
 Pató Gyécse 1  
 Pató Jakab 1  
 Pató Sebestyén 6  
 Petkó Mihály 17  
 Pető Miklós 12

Petre ? 8  
 Pintér Balázs 1  
 Pintér Benedek 11  
 Pintér János 1  
 Pintér Pál 11  
 Pócs Lukács 1  
 Pócs Péter 1  
 Pócs Tamás 1  
 Pócs András 14  
 Pócs Boldizsár 14  
 Pócs Gáspár 14  
 Pócs Imre 14  
 Pócs Mihály 14  
 Pozsega Bódis 4  
 Pozsega Dömötör 4  
 Pozsega György 4 6  
 Prodan Kostadin 8  
 Púpos Pál 12

Rácz ? 4  
 Rácz Balázs 2  
 Rácz Gellért 15  
 Rácz Mátyás 15  
 Rácz Pál 15  
 Rácz Péter 7  
 Rácz Tamás 4  
 Rabos István 17 (kétszer)  
 Rabos János 16  
 Rabos Péter 16  
 Radván András 8  
 Radván Miklós 8  
 Rejtő Ferenc 11  
 Rigó Benedek 1

Sajtény Benedek 4  
 Sajtnyomó Péter 14  
 Sánta Lőrinc 6  
 Sánta Márton 3  
 Sárfi István 6  
 Sárfi János 6  
 Sári Bernát 8  
 Sári Bertalan 8  
 Sári János 8  
 Sárkány Balázs 16  
 Sárkány István 16  
 Sárkány Sebestyén 14  
 Sárközi János 14 (kétszer)  
 Sárközi László 9

Sárközi Mihály 14  
 Sárközi Pál 9  
 Sárközi Péter 9  
 Sebes István 17  
 Sebes János 17  
 Sebes Lőrinc 17  
 Secsó Benedek 11  
 Ser István 8  
 Ser Lukács 8  
 Sikol Gáspár 10  
 Sikol János 10  
 Sikol Pál 10  
 Simon Mátyás 17  
 Somogyi Ambrus 10  
 Somogyi Boldizsár 15  
 Somogyi Fábián 16  
 Somogyi Gáspár 15  
 Somogyi György 3 10  
 Somogyi István 2  
 Somogyi Mihály 3  
 Sódi Berta 12  
 Sós Balázs 12  
 Sós Ferenc 13  
 Sós Mátyás 16  
 Sós Pál 1 2  
 Sós Tamás 16  
 Sózó György 1  
 Sózó Tamás 1  
 Söre István 8  
 Söre Miklós 8  
 Sörös Péter 15  
 Suhai János 17  
 Suhai Pál 17  
 Szabadi János 1  
 Szabó Ábrahám 9  
 Szabó Balázs 2  
 Szabó Bálint 2  
 Szabó Dömötör 15  
 Szabó Ferenc 15  
 Szabó Gáspár 4  
 Szabó György 2  
 Szabó Imre 11 15  
 Szabó István 2 9 11 17  
 Szabó Jakab 2  
 Szabó Jeremiás 11  
 Szabó Lőrinc 3  
 Szabó Márton 15  
 Szabó Máté 1 3



- Szabó Mihály 1 9 11  
 Szabó Miklós 11  
 Szabó Pál 2 15  
 Szabó Péter 4 5 (kétszer)  
 Szabó Tamás 5  
 Szakács Gergely 14  
 Szakács István 14  
 Szakállas Kelemen 11  
 Szakállas Lajos 11  
 Szakállas Miklós 5  
 Szalai Gergely 11  
 Szalai Imre 11  
 Szalai Kálmán 11  
 Szántó András 1  
 Szántó Ferenc 1  
 Szántó György 1  
 Szántó János 1  
 Szántó Lukács 1  
 Szántó Mátyás 2  
 Székely Ferenc 11  
 Székely Mihály 11  
 Szekeres Vince 11  
 Szemere Ferenc 2  
 Szígyártó Ambrus 11  
 Szígyártó Ferenc 11  
 Szígyártó János 17  
 Szígyártó Mátyás 17  
 Szígyártó Péter 11  
 Szondi Antal 10  
 Szondi János 10  
 Szőke István 11  
 Szőke Mihály 11  
 Szőlős András 16  
 Szőlős István 16  
 Szőlős Pál 12  
 Szőlős Sebestyén 12  
 Szűcs Ambrus 2  
 Szűcs András 4 16  
 Szűcs Berta 1  
 Szűcs Gellért 16  
 Szűcs Grubac 4  
 Szűcs Illés 1  
 Szűcs István 11 16  
 Szűcs János 1  
 Szűcs Lázár 9  
 Szűcs Lukács 11  
 Szűcs Miklós 4  
 Szűcs Pál 4 17  
 Takó András 12  
 Takó Gergely 12  
 Takó Tamás 12  
 Tamás Fülöp 14  
 Tamás Pál 14  
 Tarajos (?) Benedek 6 14  
 Tarajos (?) Jakab 8  
 Tarajos (?) János 8  
 Tarcsai János 12  
 Tarcsai Márton 12  
 Tarcsai Péter 12  
 Tarhós Bálint 2  
 Tarhós Tamás 2  
 Tatár Gáspár 16  
 Tatár György 4 (kétszer)  
 Tatár János 8  
 Tatár Lukács 8  
 Tatár Miklós 8  
 Tehenes Albert 2  
 Tehenes László 16  
 Térfi István 13  
 Tóbiás Sebestyén 2  
 Tokmak Jakab 15  
 Tokos Benedek 1  
 Tokos János 1  
 Tombor Gergely 10  
 Tompai János 5  
 Tompai Máté 5  
 Tompai Mihály 5  
 Torzsás Balázs 1  
 Torzsás Gáspár 1  
 Tószegi János 6  
 Tóth Ábrahám 6  
 Tóth Ambrus 1 12 14  
 Tóth András 1 17  
 Tóth Antal 1  
 Tóth Balázs 3  
 Tóth Benedek 6 12  
 Tóth Dénes 15  
 Tóth Dömötör 12 16  
 Tóth Fábián 1  
 Tóth Gáspár 1 14 (kétszer) 17 (kétszer)  
 Tóth Gellért 1  
 Tóth Gergely 11 14 (háromszor)  
 Tóth György 1  
 Tóth Imre 9 10  
 Tóth István 1 2 (kétszer) 3 4 14 17  
 (kétszer)

Tóth János 6 (kétszer) 17 (kétszer)  
 Tóth Kelemen 17  
 Tóth Lőrinc 1 14  
 Tóth Lukács 1 14  
 Tóth Márton 1 (háromszor) 2 5 6  
 12 14  
 Tóth Máté 2 4  
 Tóth Mátyás 2  
 Tóth Mihály 1 2 5 6 11 16  
 Tóth Miklós 17 (kétszer)  
 Tóth Pál 1 14—16  
 Tóth Péter 8 10 14 15 17 (kétszer)  
 Tóth Sebestyén 7  
 Tóth Tamás 1 (kétszer) 6 12  
 Tömő Lukács 3  
 Tózsér Pál 11  
 Tura István 17  
 Turi Pál 11  
 Türk János 10  
 Türk Márton 10  
 Türk Mihály 10  
 Tűrő Lukács 1  
 Tűrő Miklós 1  
  
 Ürmös Balázs 9  
 Ürmös Gergely 9 12  
 Ürmös Péter 12  
  
 Vajna Mihály 12  
 Varga András 3 12  
 Varga Bálint 12  
 Varga Fábán 6  
 Varga Ferenc 2  
 Varga Gál 8  
 Varga Gáspár 2 3  
 Varga Gergely 1 2  
 Varga György 6  
 Varga Imre 6  
 Varga István 7  
 Varga János 1  
 Varga Lukács 1  
 Varga Mihály 1 9 15  
 Varga Miklós 12  
 Varga Pál 10  
 Varga Péter 12  
 Varga Sebestyén 1

Varga Tamás 11  
 Vas Ambrus 5  
 Vas András 1  
 Vas Benedek 1 (kétszer)  
 Vas Bertalan 1  
 Vas Fábán 1  
 Vas Gergely 2  
 Vas György 8 16  
 Vas Imre 3  
 Vas János 1 11  
 Vas Lőrinc 3  
 Vas Máté 1 3  
 Vecsernyés Balázs 1  
 Vecsernyés György 1  
 Vecsernyés Márton 1  
 Vékony Ferenc 2  
 Vékony Miklós 2  
 Vidak Albert 2  
 Vidak Gyurisko 8  
 Vidak István 2  
 Vidak Mihály 2  
 Vidak Pál 2  
 Világos János 16  
 Világos Márton 16  
 Világos Mátyás 16  
 Világos Mihály 16  
 Vitéz Jakab 8  
 Vizslai Benedek 8  
 Vizslai Pál 8  
 Vörös Albert 3  
 Vörös György 3  
 Vörös János 10  
 Vörös Lőrinc 3  
 Vörös Mihály 2  
 Vörös Miklós 3  
 Vörös Tamás 1 (kétszer)  
 Vulov István 4  
 Vulov Jován 4  
 Vulov Kozma 4  
 Vulov Pál 4 (kétszer)  
  
 Zádor János 11  
 Zsivko Cvetko 4  
 Zsivko Icvetko 4  
 Zsivko Radul 4  
 Zsugori István 1

## SZEGEDER PERSONENNAMEN AUS DEM JAHRE 1578

von

LÁSZLÓ PÉTER

Im Jahre 1964 wurde in Ankara das Material des zwischen Juli 1577 und Juni 1578 registrierten Defters von Tibor Halasi-Kun unter dem Titel *Sixteenth-century turkish settlements in southern Hungary* herausgegeben. Das Szegeder Namenmaterial hat im Vergleich zum lateinsprachlichen Zehntverzeichnis aus dem Jahre 1522 den Vorteil, das es vom Konskribenten in ungarischer Sprache verfasst wurde. Das hat die Analyse ihrer sowohl mundartlichen, als auch namenkundlichen Eigentümlichkeiten ermöglicht. Fürs erstere sind die Vorliebe für *ő* und *i* und die Depalatalisation charakteristisch, fürs letztere die Stabilität der zweigliedrigen Namengebung. Die Frequenz der Vornamen bestätigt die Resultate der bisherigen Forschungen bezüglich, des 16. Jahrhunderts KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND, BÁRCZI GÉZA, KÁLMÁN BÉLA, BÁLINT SÁNDOR. Dem Namenmaterial wird dadurch besonderes Interesse verliehen, dass die Serben von Szeged hier zum ersten Male mit Namen erwähnt werden. Auf das schnelle Tempo der Volksvermischung deuten der Familienname Jovánfi und solche auffallenden Namen wie z. B. Feketű Nikola, in denen sich typisch ungarische, volkstümliche Familiennamen und serbische Vornamen verbinden.

Das Verzeichnis nach Strassen wird mit der Klassifizierung der Familiennamen nach dem Ursprung, der Frequenz der Vornamen und einem alphabetischen Namenverzeichnis ergänzt.



## BETEGSÉGNEVEINK TÖRTÉNETÉBŐL: BÉLPOKLOS — BŐRPOKLOS

GALGÓCZI LÁSZLÓ

Dolgozatom egy nagyobb munka része, melyben betegségneveink kialakulásával s történetével foglalkozom. Ebben a munkámban a *bélpoklos* 'leprosus, Aussätziger' és a *bőrpoklos* 'elephanticus' szavunk eredetét próbálok tisztázni, és jelentésüket megvilágítani

*Bélpoklos* szavunk összetett szó, melynek utótagja a *poklos* melléknév, mely a *pokol* -s képzős származéka.

A *pokol* szavunk szláv eredetű szó, alapalakja *pkal* volt. Kialakulását MELICH JÁNOS a következőképpen magyarázza: délszláv *pkal* > m. *\*pkul* > *pukul* > *pokol* (vö: MNy. 30:72 —). KNIEZSA szerint ez a származtatás téves, mert: „Az átvett alak *pkal* (és nem *pkal*, mint Asbóth SzlSz. 39, sem *pkal* mint Melich MNy. 30:72 gondolja, mert ilyen alakok sohasem éltek, ezek ugyanis csak írásban fordulnak elő). Ebből a magyarban *\*pikulu* > *\*pukulu*; Acc. *\*pukulut* > *puklut* fejlődött.” SzlJsz. I/1 429). Mindkét vélemény mellett lehet érveket felsorakoztatni s mindkettővel szemben merülnek fel ellenérvek is, — a kérdés eldöntése nem dolgozatom feladata. A szó az átható nyelvben eredetileg 'szurok' jelentésű volt (vö.: görög: *πισσα* 'szurok', lat.: *pix*—*piscis* 'szurok', ném.: *Pech* 'szurok'), 'Hölle, infernus' jelentését csak később vette fel. Ennek magyarázata (ti.: miért lett 'Hölle, infernus' jelentése is) MELICH JÁNOS szerint: „Úgy gondolom a 'szurok' s a 'pokol' képzetkomplexumok közötti kapcsolatot az segítette elő, hogy a római birodalomban büntető, kínzó eljárás volt az égő, forró szurokkal való leöntés vagy testre csepegtetés is. (...) S ezt a büntetést az első keresztényekkel szemben is alkalmazták. Ebben látom én a 'szurok' > 'pokol' jelentésváltozás nyitját, okát”. (MNy. 30:72) A magyar nyelvben már a *pokol* szó 'Hölle, infernus' jelentésű, de egyes helynevekben még utal az eredeti jelentésre is, úgy vélem, ezekben az esetekben a szláv nyelvű őslakóktól származik a helység neve (vö.: OklSz.) A szó 'Hölle, infernus' jelentésére a magyar nyelvben az első adatot a *Halotti Beszéd*-ből hozhatjuk: 1211 „Levn *pucul* nec feze ... vimaguc mend szentukut, hug isten iv uimadsaguc mia zuboducha wt urdung ildetuitul es *pucul* kinzotviatul” (NySz) A *pokol* szavunk későbbi nyelvemlékeinkben is előfordul, előbb mint főnév, később már mint jelző, azaz melléknévként használt főnév is.

1372 u./1448 Vezedelmes legyen *pocol* tewzenek telhetetlen langa (JókK. 151: NySz)  
1436—39: Ez igen gonoz nepec ég napon *poclocba* szallanak le (BécsiK. 76, 100: NySz)

1516—19: Kik hozyatok tartoznac mind *pokolra* zallanak (JordK. 156, 366: NySz)

- 1517: Ez hel ennekem ellensegem es *poklom* (DomK. 272: NySz)  
 1536: *Pokol* dolog, ki barátját meg csalja (Pesti: Fab. 70: NySz)  
 1566: *Pokol* madár az hipocrita (Helt: Mes. 29: NySz)  
 1575: Ne *pokol* keduel hanem szeretettel kölcsenec (Born. Evang. III. 5: NySz)  
 1591: A kinek *pokol* szomszédgya vagion ő maga dichiri magat (Sal. Mark. A. 5: NySz)  
 1592: Az farkas ha ordit *pokol* vdot iegyez (Cis.G3: NySz)

Amint láttuk, a *pokol* 'Hölle, infernus' szónak — melléknévi használatban — kialakult egy 'rossz, gonosz' jelentése is. Ez a 'rossz, gonosz' jelentésű szó számos betegség nevéként szerepel pl. nyelvjárási *pokolfakadék*, *pokolkelet*, *pokolszökés*, s többnyire fekélyes beteségeket jelöl. E 'rossz' jelentésű *pokol* főnévnek, melléknévnek -s képzős változata a *poklos*. Mit jelenthetett, mit jelölhetett e szó a XV—XVI században? Erre a bibliafordítások összevetése adja meg a választ.

- 1466 „... ч ym eg *poclos* iouen imada otèt mòduā V2 am ha aka2β megtiβteithac èngemet (MünchK. 13. vb Máté VIII. r. 2. v.)  
 1536 „Ees ime egy *poklos* iarwlwan imada ewtet mondvan ... (Pesthy G: Novum Testamentum C 5 Máté VIII. r. 2. v.) latinul: Et esse *leprosus* veniens adorabat eum dicens ... (Vulgata. Máté VIII. r. 2. v.)

A latin *lepra*, ill. *leprosus* szó még a következő helyeken fordul elő: Máté VIII. r. 2—3 v. (ld. idézett rész) X. r. 8. v, XI. r. 5. v. Márk I. r. 40—42. v., XIV. r. 3. v., Lukács IV. r. 27. v, V. r. 12.13. VII. r. 22., XVII. r. 12 s minden esetben „*poklos*” áll a szövegekben, a fordításokban, ill. ha magáról a betegségről van szó, akkor „*poklosság*”. Sylvester János is *poklos*, ill. *poklosság* alakot használ bibliafordításában az idézett helyeken (vö.: Sylvester J.: Vy Testamentü 1541.) Ezekből a példákból megállapítható, hogy a *poklos* melléknevünk jelentése 'leprás' volt. Más kódexekben is előfordul a *poklos* 'leprás':

- 1372 u./1448: Kynozs ewnmagat *poclofual* egy tal balol euen (JókK. 101: TESz.)  
 1512/13 Valaminemű *poklosnak* orčayanac zyne, az en orčamnac zyne ugyan aleytatik vala (NagyszK. 37: NySz)  
 XVI. sz. második negyede: Meny az ispitálban a *poklosokhoz*, mert enmagam akarok it megmaradnom (VirgK. 63: NySz)

A 'lepra' jelentésű *poklosság* pedig a Domonkos-Kódexben bukkan fel:

- 1517: Mely *poklosságnal* nagyobb *poklosság* nynchen (DomK. 286: NySz)

Ugyanebben a kódexben már egy másik 'leprosus' jelentésű szóra is bukkanunk: „Némely *beel poklost* ez zenth atya meg chokola (DomK. 315: NySz)

A *poklos* szavunkat még ugyanebben a században — a XVI-ban — egy másik összetételben is felleljük: ez pedig a *bőrpokol*, ill. *bőrpoklos* (Cal. 355: TESz)

Felmerül a kérdés, milyen betegséget jelentett ez a szó, s rokona-e a *bélpoklos* szavunknak s ebből a nagy kérdés: hogyan került a -*poklos* utótaghoz a *bél*- előtag, ill. a *bőr*- előtag. Milyen betegséget jelölnek külön-külön?

A *poklosság* szó jelentése CzF. szerint: „Hajdan, kivált a keleti tartományokban, nevezetesen a zsidóknál uralkodott bőrbetegség, amely koszféle hátyával az egész testet beleppte. (Lepra) ...” (CzF. 280) — tehát — ha feltesszük, hogy két különböző betegségről van szó — a *bél*-, ill. *bőrpoklosság* bizonyos tünetei megegyeztek, azért

szerepel utóragjukban „*poklos*”. A megválaszolandó kérdés: ugyanazon betegséget neveztek-e el a két névvel, vagy a két elnevezés két különböző, de tüneteiben hasonló betegségre vonatkozott-e?

BÁRCZI véleménye a következő: „*bélpoklos*: r. alak *bőrpoklos* (XV. sz. m. f. MünchK. RMNy. 133) a *bőrpokol* fn. szárm-a s ez valószínűleg a *bőr* és *pokol* szók összetett-e” (SzófSz.) HORGER szerint: „... *bőr-pokolnak* azt nevezhették, amelynek fekélyei, kiütései a bőr felületén támadtak; *bél-pokolnak* pedig azt, amelynél a test belsejében, közvetlenül a bőr alatt képződtek kemény daganatok s csak ezek kifakadása következtében jelentkeztek a test felületén gyorsan elharapódzó fekélyek s sebék. A *bél-pokol*beli *bél* szónak, tehát nézetem szerint nem 'Darm, viscus' hanem 'belső' a jelentése ...” (MNy. 20:31—32)

Tehát: egyik vélemény szerint az összetétel előtagja a *bőr* szó s ennek változata a *bél*-, a másik vélemény szerint mindkét név a leprára vonatkozik, annak két változatát jelöli. A TESz szerint elképzelhető egy harmadik vélemény — ott első helyen említve — „A *bél*- és *bőr*- előtagú összetételek egymástól függetlenül, párhuzamosan keletkeztek különféle, de bizonyos tünetekben hasonló betegségek megnevezéseként.” Véleményem szerint az utóbbi a valószínűbb, a két elnevezés két betegséget jelöl.

A *bőrpoklos* szó jelentése a Calepinus-szótár (1585) szerint: elephanticus, tehát 'elefántkóros'. Az *elefántkór* pedig: „Az alsó végtagoknak es. más testrészeknek kóros megvastagodása.” (ÉKSz). Ha HORGER véleményét igaznak tételezzük fel a *bélpoklosságot* illetően, akkor a betegségről a következőket állapíthatjuk meg: minthogy a kelevények a bőr alatt képződnek, ennek következtében a testrészt ott megvastagodik és ebben az esetben az elefántkórhoz hasonló tüneteket eredményez, így feltehető, hogy van a *bélpoklos* elnevezésnek a 'leprosus' jelentésén túl, 'elephanticus' jelentése is. A NySz. pedig az elephantiasis-, ill. elephanticus-ra csak egyetlen elnevezést ad: *bőrpoklosság*, ill. *bőrpoklos*. A *bélpoklosság* minden esetben csak 'lepra' jelentésű, s ezt támogatja az is, hogy Károli Gáspár 1590-ből való bibliafordítása a latin leprosus megfelelőjeként a *bélpoklos* szót használja. Pl. így fordítja a már idézett — Vulgataból — Máté VIII. r. 2 v.-et „Es imé egy *bél-poklos* el-jöven térdre esik ő előtte es monda: URam! ha akarod meg-tí/ztíthat(z engemet.)” (Károli Gáspár: Szent Biblia, Máté evang. VIII. r. 2. v.) Károli következetesen alkalmazza a *bélpoklos* szót: a következő helyeken találjuk meg ezeket: Márk I. r. 40 v., Lukács: IV. r. 27 v., V. r. 12—13 v., VII. r. 22. v., XVII. r. 12. v. a latin „leprosus” megfelelőiként.

A *bélpoklos* szavunk kialakulása a XVI. sz.-ra tehető, erre utalnak a már idézett példák. A *poklos* szóhoz járuló *bél*- előtag, úgy vélem, 'Darm, viscus' jelentésű, mert van a leprának viscerális alakja is, s talán éppen ilyen járvány pusztított hazánkban a XV. sz. végén, a XVI. sz. elején. A TESz. adata Heltaitól: 1552 „A colica es *belnec pokloffaga*...” is ilyen járványra utalhat. Egy XVI. sz.-i magyar orvosi könyv pedig éppen a viscerális lepra tüneteit írja le: „*Beel Poklofsagrol*. A *Beel pokloffag*h igen merghes betegfeh, Melyel az egez testnek természetű megh változýk, Merth az feldý Melancholicus az az, zomorú termegeth, merghes állapotth vezén feol, kýt myngýaraft az belfé tagokra es mynden rezekre el ozth, kýwel az tagok megh fértéztethwen, meeg az ýo eledelékbeolis nemýnemw Melancholicus Nedweffegeoth chýnalnak, es igh lezen az Beelnek pokloffaga, ký mynden tagoknak Betegfege.

Ez penýgh nem chýak az felfé bwrré, awagý az testnek kwlfé rezere, de az belfé rezekre es mynden chýontokra el hat, es azokat el foglalýa. Iollehet azerth ez Betegfegek mynemw/fege mynd az egez testben vagýon, De fwkeppen foglalýa el az é

ereje a3 Maÿath es a3 lepeþ, kÿk o3ton a3 w megh veÿet vetkes voltokath mÿnd a3 ege3 te3tre 3olgaltathÿak". (OrvK. 417. o.)

A példákbl levonhatjuk azt a következtetést, hogy a *bélpoklos* szó *bél*-elótagja valóban 'Darm, viscus' jelentésű s nem 'belső' (vagyis nem úgy 'belső'), mint ahogyan HORGER véli, nem 'bőr alatti'.

A másik gondolat: ha a *börpokol* a lepra kelevényes sebeit jelentette, amelyek a bőrön képződtek, akkor a bőrbetegségek elnevezései között fellelhető az.

A fekélyes bőrbetegségek legveszedelmesebb fajtája a *fene*, mely több betegség közös neve volt, így pl. a *börfarkas*nak, az *üszkösödés*nek, a *ráknak* stb. A TESz így foglalja össze a *fene* szavunk eredetét: „Származékszó, a *fen* igének folyamatos melléknévi igeneve. vö.: *lenge*, *penge*, *szüle*, *hulla*, *hint* stb. Eredetileg a fogat fenő, dühös vadállatra vonatkozó melléknévi jelző volt, majd jelentéstapadással főnévvé önállósult.” A MSzFgrE szerint a szó vitatott eredetű, egyeztethető a 'Hund' jelentésű finnugor szavakkal, de „a magyar szónak ilyen jelentése sohasem volt, ezért összetartozása a jelzett szavakkal jelentéstani szempontból bizonytalan. 2. Valószínűbb, hogy a *fene* a *fen* 'scharfen, wetzen' (vö.: fogat feni stb.) ige igenévi származéka”. A *fene* főként rákos, fekélyes bőrbetegségek nevéként volt használatos (vö.: *forró fene*, *hideg fene*, *fene nyavalya*, *holt fene* 'gangraena'). Ugyanígyen fekélyes, sebes megbetegedések nevéként használták még a *farkas*-előtagú betegségnéveket, s az előtag ebben az esetben a különféle eredetű, többnyire rosszindulatú bőrbetegségek kellemetlen v. pusztító voltát hangsúlyozza.

A *farkas*-előtagú összetételek 'börfarkas, bőr rák, egyéb fekélyes bőrbetegségek: sörör stb.' jelentésűek.

A „*pokol*” szóval a fekélyes bőrbetegségek között csak egyszer találkozunk, a *pokolvar* 'lépfene, anthrax, carbunculus' elnevezésben. Véleményem szerint itt a „*pokol*” elnevezésnek más az értelme, mint a *bélpokol* szó esetében, itt az elnevezés alapja az lehetett, hogy a seb feketés, égett színű. „A3 Pokol varnak Eredety vagyon a3 Verbél ... E3 valameÿ re3en a3 Te3tnek kÿ wthÿ magath, a3onnan a3t megh egetÿ, es kéré/kérwl a3 vthan fekete vagÿ Hamu3ÿn 3aba3u Var le33en ray3tha. Ennek faÿdalma es hew3ege kére f kerwl igen me33ge el hath a3 te3ten, ... A3 megh gyuladoth re3 ... a3 forro3aghtul megh Egwen, a3 rothadoth te3tnek vélgyet kÿvetnÿ Mely onneth kÿ e3wen, annak a3 helye Nagÿ Meelÿ vndok3agos Seb le3en.” (OrvK. 527. o.)

Erre utal más elnevezése is: *fekete hólyag* (MAGYARY-KOSSA: Orv. Eml. II. 292. o.). Ez a betegség nem azonos tehát a Sylvester által említett „*poklos var*”-ral: ... es ime vala ott egg firfiu ki tele vala *poklos varral* ...” (Sylv. VT. 87. — vö.: Lukács V. r. 13 v.) — mely, ha a latin szöveggel egybevetjük, a lepra sebeire utal. Károli ezt a kifejezést „*bélpoklossággal teljes ember*”-nek fordítja, tehát kétségtelenül a *bélpoklosság* 'lepra' jelentésű nála. (Lukács V. r. 13. v.)

A fekélyes bőrbetegségek neveinek rövid áttekintése után látjuk tehát, a lepra sebeit nem nevezték *börpokol*nak soha, s ebben megerősít bennünket az a tény, hogy orvosi könyvünk írója a bőrbetegségek felsorolásakor külön jelzi a *bélpoklosság* fekélyeit, sebeit: Pattogó3a3ok E33ek ... Orc3am való pattogó3a3ok *Beel poklo33aght* mÿja ...” (OrvK. 523.)

A *börpoklosság* tehát azt a betegséget jelentette, amelynek mai neve: elefántkór. Szótáraink is ilyen névvel jelölik: 1592: elephantia (C: NySz), 1604: elephantiasis (MA: NySz). Honnan származik a *poklos*-a szó a *börpoklos*ban? Dolgozatom elején



már említettem, a *poklos* jelentése ilyen is volt 'csúnya, fekélyes' betegségnévként. Az elephantiasis külső tünetei pedig: „A bőrön a normális rajzolat eltűnik, a felszín kifeszül és v. narancshéj-szerűen gödrözött v. piszkos-szürkésfekete papillaris hyperkeratosisszal fedett, néha gyöngyszerű, áttetsző nyirokértágulatot mutat. (Orv. Lex. II. 110.) Tehát a *poklos* ebből a megjelenési formából került a *bőr-* szóhoz.

A következő probléma: a TESz-ben szereplő első példa a bélpoklosságra félrevezető, mert nem 'lepra' jelentésű: „*ime egneminemō bel poclos ember o előttō* (MünchK. 144. TESz) hisz ennek a sornak latin megfelelője: „*et ecce homo quidam hydropicus erat ante illum*. (Vulgata, Lukács XIV. r. 2. v.) Sylvester János így fordította: *és ime egg ember vala ű előttē, kinek būre kōzit űaruiz folta vala megh.*” (Sylv. VT. 106.)

Az idézett TESz. példában a „*bel poclos*” jelentése 'vízkóros, wassersüchtig, hydropicus'. Annak, hogy miért van a MünchK.-ban s Murbeliusnál (vö.: TESz) a *bélpoklos*nak 'vízkóros' jelentése, Sylvester szavával adhatom meg a választ: „*Az betegsighekrul ... Hidropicus — Görög βο—mell néminemū betegfignek newit iégzi. Sok betegfig vagon az emberi testben ezek közzöl βάζ riβinek inczen neue az mü nelwünkön mint ennek es. Mikoron emberre efik ez betegfig űaruiz kezd folni az ű hufa es būre kōzött ... ez betegfighet bélpokloűfagnak magarazták, mert egēb newet nem talaltak neki, mell nem igaz magarazat, mert lehet valaki bélpoklos, ki ez betegfigbe nem efett ...*” (Sylv. VT. 106.)

Annak, hogy az XVII. sz. végén, XVIII. sz. elején miért van a *bőrpoklosság* 'elephantia' szónak 'lepra, aussatz, fleckiger aussatz' jelentése is (vö. 1767 PPB: NySz), az oka az — úgy vélem —, hogy a betegség eltűnésével keveredtek a nevek, már nem tudták pontosan mit jelentett előbb a szó. Másik oka talán az lehet, hogy az akkori orvostudomány talán felfedezte a „lepra Arabum”-ot, mely előidézhetheti az elephantiasist.

Az idézett példák alapján, úgy vélem, a *bélpoklosság* s a *bőrpoklosság* két különböző betegség volt, a *bélpoklosság* jelentése 'lepra', előtagja pedig a *bél* 'Darm, viscus' főnév. A *bőrpoklosság* eredeti jelentése pedig 'elephantiasis' volt.

#### AUS DER GESCHICHTE DER UNGARISCHEN KRANKHEITSNAMEN: BÉLPOKLOS — BŐRPOKLOS

von

L. GALGÓCZI

Der Verfasser beschäftigt sich mit dem Ursprung der Krankheitsnamen *bélpoklosság* und *bőrpoklosság*. Er stellt fest, daß das Beweismaterial die erste Hypothese von TESz unterstützt: *bélpoklosság* und *bőrpoklosság* waren zwei verschiedene Krankheiten. Die Bedeutung von *bélpoklosság* war 'lepra, Aussatz' und das erste Glied der Zusammensetzung ist das Hauptwort *bél* 'viscus, Darm'. Die ursprüngliche Bedeutung von *bőrpoklosság* war 'elephantiasis, Elephantiasis'.



## NYELVJÁRÁSI SZÖVEGEK KISKUNDOROZSMÁRÓL

PELLE ILONA — JUHÁSZ J. PÁL

A Szegeddel összeépült, ma tizenegyezer lakosú Csongrád megyei nagyközségben, Kiskundorozsmán 1970 januárjában kezdtük nyelvjárási szöveggyűjtésünket. A Magyar Nyelvjárások Atlasza megjelent ugyan már, és ezen az atlaszon kutatópontként szerepel Dorozsma is (K 11. pont), érdemesnek látszik mégis a község nyelvjárását feldolgozni, hiszen az atlasznak nem volt célja a teljes feldolgozás. Nekünk viszont nagy segítséget jelent az, hogy kutatópontként szerepel Dorozsma is, és azok a községek is, ahonnan Dorozsma hajdani őslakói idetelepültek. Ezek a községek: Erdőtarcsa (J—4), Gyöngyöspata (J—5) és Hort (J—6).

Szükségesnek érezzük a dorozsmai nyelvjárás szövegeinek közlését, mert ez ideig nem jelent meg munka Dorozsmáról. Mint nyelvjárássziget viszont mindenképpen figyelemre méltó. Emellett lehetőséget ad a *ē* fonéma vizsgálatára is. Nagyobb méretű munkát szándékozunk készíteni Dorozsma nyelvjárásáról, főként hangtanáról és szókincséről. Eddigi gyűjtéseink (kb. 6 szalag) bizonyítják Dorozsma őslakóinak palóc eredetét. Érdekes összehasonlítási alapot adnak a palóc nyelvjárássziget és a déli nyelvjárás egyik központjának, Szeged nyelvjárásának összehasonlításához.

Ma csak az idősebb korosztályhoz tartozók beszélnek az eredeti nyelvjárást, a fiatalokra egyre nagyobb hatást gyakorol Szeged. Annak okát, hogy ilyen hosszú időn keresztül megőrizték a dorozsmaiak ősi nyelvjárásukat abban látjuk, hogy Dorozsma és Szeged egészen a felszabadulásig élesen szemben álltak egymással. Ennek magyarázata a gazdasági életben kereshető. Eredménye viszont egy erős elzárkózás lett, amit csak a felszabadulás utáni változás oldott fel. Ennek a változásnak következménye, hogy a fiatalok már nem, vagy alig beszélnek az eredeti „dorozsmai nyelvet”.

Az alábbi szövegből a babonára és a lánykérésre vonatkozó részt Gyuris Lajosné sz. Gyuris Erzsébet 84 éves 1972. dec. 15-én, a mezőgazdasági munkákra vonatkozó részt Balogh Ferenc 72 éves dorozsmai lakos, 1973. márc. 4-én mondta el.

### Babonás szokások

(— Erzsi néni említette, hogy emlékszik még régi babonás történetekre, tessék mesélni ilyeneket!)

— Hát kéröm szépen, édesanyám aszontá, hoty kálácsot ákár sütni, de á mi tehenünk *ē* vān apadvā. — De ez | idehālgassānāk, ez szásszázálék válóság, ez igaz vót. — Hát | átmén á szomszédbā, hozott egy litēr tejet, kápott is. De mivel nāp-áldozāt után vót, *ēcs* csipetnyi sőt még *ēcs* csipetnyi kis kēnyerēt tett | bele (ti. a szomszédasszony), és kikisérté az úccajtōn, oszt úgy áttā odā neki. Akkō nēm lehetett | mēgrontāni á tehenet. Hát oszt akkō édesanyām áthosztā, ástt sütte á kálácsot.

Mer ászonták ám ezelőtt az ásszonyok — például vót válákinak tehenē, úgy mint nekünk, ánnak á jószágnak is kerút bája. Hát váláhoty kevesep tejet ádott. Akkó ēkesztē, hogy: mer hát ekkó áttám tejet, mer az ēvitte á hásznát. Nápáldozát elōt jó vót, ákkó ádott, de nápáldozát után ásztat mēk köllött csináni.

No ákkó átmén édēsányám ēccē tyúktojásē. Hát átmén: — Mēnnyit ákar vinni? Ēnnyit.

Kihozza, odággya, kiolvássák a tojást, beletészik a kötőjibē. A szomszédásszony kikisértē a zúccájtóbá oszt ott olvastá át, hogy á tyúkok jobban tojjonák, mēg hoty kikējjen. Oszt ákkó édēsányám áthosztá oszt ákkó monta hogy:

— Hát ez á Pánná, ászongyá, minthá én bábonás vónék; hát én nēm rontom mēg á tyúkjáit, hogy nē tojjonák.

Útyhogy á hátáron kērēszttú áttá. Hát mēg az úccájtótú á hássárká, tuggyák árēb van. Oszt ákkó ott ráktá édēsányámnak. Kiolvastá ánni tojást tyúk alá a zédēsányámnak á szomszédásszon, dē a mēzsgyén kērēszttú á ház hátámēgēig ēkisérttē oszt ot ráktá át á kötőjibe a zén ányámnak, hoty hát á tyúkok tojjonák, mēk hát nē roncsá mēg. Pedig édēs jó szomszédok vóták. Nēm veszekēttek, sēmmi bájuk sē vót ēgymássá, de így vót. Ez idēhálgássának, ēz nēm oján ētalálmány, hānēm igaz törtēnet. Vót nekēm egy bátyám, öt évvel öregēbb, hát ēggyüt vótunk, az mēg legēnke vót, én nēm mēg fíjataláb vótam oszt nevettük édēsányámot nágyon, hogy: — Ugyān édēsányám, hát mé, lássá, hogy mi. — Dē nēm ért sēmmit sē, tártották esztet á bábonát, hogy á mēzsgyén kērēszttú, — mer a mēzsgye a hátár — azon túl-vinni, ákkó nēm rontyák mēg.

Ászt is monták, hogy üszögös Szenpéterkor nēm jó űltētni tyúkot, mer ákkó fele csirke sē kel ki, fele tojás sē kel ki.

Mer mongyák: óh, mēffoktá á báboná, mer á báboná hejet keres, hoty ki mijen viseletú életibē — mondták. De az ámik jó viselkedésú vót ász nēm, hānēm: ó az á bábonás, mēg az ijen szipirtyó mēg mindēnnek ēmonták áki á másikat mēgrontottá. Mer á rontás mēg ákkoribá, mēg régēn ēgzisztát, vágyis ászt válóságnak tártották. Mēgvót, hogy mikēt kő neki mēktēnni, ákkó nēm rontyák mēg, mēg ákkó nēm bír á rontás.

(— Törtēnt olyan, hogy valakire azt mondták, hogy megverték szemmel?)

— Tuggyák nekēm a lekíjataláb lányom mēg nēm vót férhōmēnendő, dē hát á gyērēk szereti á másig gyērēkēt. Hát kihoszták itt á szomszédásszonyék az úccára (ti. a gyērēküket). Hát oszt á zén fíjataláb lányom odámén: — Jáj, ēgyēm mēg á szíved, Boriskám! — csókojjá. Tuggyá, nohát kicsi. Hát oszt ákkó ēccē csāk gyün á á szomszédásszon, hogy:

— Hát — ászongyá — nēm álszik Boriská.

— Hát mijé?

— Hát ázé, hogy á máguk lányuk, Pánni mēgrontottá.

Mer montá neki, hogy: ó, édēs kizs Boriskám! — tuggyá mint gyērēk á gyērēknek, no. Hát ejis mēg fíjatal lán vót, oan tizēnnegy éves, tizēnhárom éves. Hát oszt ágygōn á szomszédásszon, hogy gyűjjōn át Pánnika — mer az én lányom Pánni vót —, gyűjjōn át osztán mozdássá mēg, mer mijútá odágyütt, hogy ēnye Boriska, így mēg úgy — tuggyák mind gyērēk á gyērēknek á fele, oszt csókóta, mer mos mán nēm álszik, mēg sir.

Pánni lányom osztán átmēnt, oszt mēgmozdáttá. Ákkó mēktürúte á kombi-néttyával á zárát, oszt ákkó á zúccájtōnak á sárokvásará öntōtte ászt a vizet, amibē

mēmmozsdattá. Montuk az édesápjával, hoty hát máskor há váláhunnán gyűsz vágy jádzássz kint a zúccán, gyerē bē osz nē szójjá hozzá. Hát látod, hogy mijen báj. Mer mán az én Panni lányom fekütt, mikó ágygyütt a szomszédásszon.

(— Milyen Luca-napi szokásokról tetszett hallani?)

— Süttük a lucápagácsát, tettünk bele tíszfillért, vágy ēty forintot. Akkor ásztán, áki mēktánátá: „No áh hál mēg lekhámárēbb!” — há mēktánáták a pogácsába a pészť „áh hál mēg lekhámárēbb, azon lēssz a sor”. — Én nē tánátám mēk sosē!

(— A lucaszéket kik csinálták?)

— Ó, a lucaszékēt? A zén urám nēm csinátá. Nēm szeretťe, tuggyá, nágyon komoj embēr vót ő. Hānēm a nevelőapám csinátá. De ászongyá ojan dörömbölés vót a padláson, hogy mán nēm tudot pihenni. Kimēnt, összehásigattá, nēm csinátá tovább. Mindēn nap áhhun fārágni köll ēk kicsit. Tizēnkēt nap mindēnnap fārágni kō, oszt ákko miko éféli misērē hārángoznák, ákkó le köll űlni, subábá a templom elébe ászt ákko ászt mongyák, mēgláttýák, hoty hān boszorkán vān. Mēg Luca napjátul fölírták ē kis cédulára a zidőt | én sosē irtám föl, de tuttám, hogy most ezēnn a napon váty hónápbbá ijen időjárás lēssz. Én nēm írtám föl sosē. Monták: fölírják. Én nēm irtám föl sosē, én úgyis ézbe tudom tártāni. Hálā istennek, nágyon jó eszēm vān ám nekēm, mēg most is. Nyócvānnēgy éves vágyok, mēg āmi ötven évnek elōt törtēnt velem, mēg mindēn eszēmbe jut!

Nā a lucábúzáť mēg karácsonkor odātētték a jászol elébe, a lucanāpi búzáť. De mán vót ām ekkora, így ē! És virácsērēbbe vették. De mán most a is ēmüllik. Búzaszentēlōkor meg kimēntünk a földbe, a búzáť mēkszentōték. Bizon. A pāp ki-gyütt, mink mēntünk ezren mēg ezren. Mēkszentōté a náty tábla búzáť a pāp, hogy a jóiten tárcsa mēg vetēsēinkēt. Mer mikó misēzik a pāp mindēg ászt misēzi, hoty hát: „fōdbül vān a termēs, tōkébül vān a bor.” Úgy is vān. Mēg ászt is monták, hogy Luca napján nēm jó várni, mer ákkor bēvárja a tyúknák a fenekit, ákkor nēm tojik. Hānēm ákkor fejteni kō, válāmi rossz | rongyokat fejteni kō, mer ákko tojik egész télēnn a tyúk. De ez nēm igaz, mer esz mán én kipróbátám.

A szomszēdbā mēg vót ēggy öregásszon, az mēg úgy mesētē, hogy vót ēgy ismerōse. Hát az ēccēr hozzáfogot csināni (ti. lucaszéket). De nēm mert vele kiűni a szēgínyēk színnyibe ja tēmplomājťobā. Szóval áhho Luca napján köllōt nozzáfognyi. És mindēnnap, karácsonyig mindēnnap köllōt neki válāmit csinānyi rájtā. Úty hogy mikkō kārácson bōtýin mēntek a zēféli misére, ákkor őneki odā bēköllōt űni a szēgínyēk színnyibe. Ázonn a kisszékēn, azon a lucaszékin. Oszt ákkó mēntek a boszorkánok, oszt ákkor el ákárták vinni. De vót oan, áki osztán okosítottā, hogy vigyēn mákot, oszt ákko szórja mágāt körű mákkāl, ász mēg ávvāl a boszorkányok küszkōnnek, szēdik össze a mákot, mer máskēb nēm bírnák hozzākerűni, ákkorrá vége vān zēféli misének, oszt a boszorkányok is ēmēnnēk.

Kārácsonkor mēg mikor mēntünk a zēféli misére a lányok vittek tészťat. Bele-tētték a szentēltvíztártōbā, és mikó mise után jōttek ki a tēmplombul — ákkor újrá belenyűlnák a szentēltvíztártōbā — ákkó vētték ki. Ábbā az évbe ānni kērō lēssz, āmēnni mákszēm rájtā márātť a tészťán. Ákinē nēm márātť ānnak nēm lētt kērōjē.

(— Mi volt az a Szent Antal tűze?)

— Énnēkēm vót mind a két kezēmēn; mind a két kezēmēn vót szentantaltűzē, mēg mind a két lábāmon. Náty szenvedēs az!

(— Mitől lehet lapni ezt a bajt?)

— A jóisten ráncágyá. De nem szabád lisztbe nyúni Szent Antal napján. Esztet monták énnékem. Nem szabád lisztbe nyúni. Az én anyámnak még | gyerëkorombá itt a kárján vót egy ijen nagy vörös, szóval piros vót az a támadás. Osz akkor a tányán még nem vót orvos. Osztán elmént egy ijen Antal nevű embérhő. Az osztán evvel az ácéllal — ková még ácé — ávvá rávert, oszt valamijén imáccságot mondott. Ülőhet sémmites csē, csak pusmogott, még vertē rá ja zácéllá a szikrát. Mer a zácél ugyē szikrát hánt, mikó áhó a kováho vertē. Osztán, hogy azé múlt-ē ē váty kivette a mérgit oszt úgyis emút vóna — eszt nem tudom. De az bisztos, hogy nagyon sokát szenvedett | vele.

Rájtam még úty történt még, hogy a lábamon vót a szentántáltüze. Egy Antal nevű embér kovát, a két kovát csiszoltá össze, és az ojan szikrákat hánt, közbe ő valami imát mondott, és akkor utánna ... akkor piroskukoricával és úrnapi száraz piros rózsálevéllel még lett | füstölvē, és rozslisztēs zacskóval bē lett | kötvē, és az el is múlt. Orvoshoz nem mēntünk vele.

(— Mért ugrálták a Szent Iván tüzét?)

— Aszt tártották, hogy — mán akkor vót érēt | méggy — oszt mikor azon a Szent Iván tüzén átugrott, akkor ábbú a mégybű évēt, oszt ákkó ēkerūtē ez a nyávajáság, hogy nem támatt a lábán, vágy a kezén ijēn támadások.

Hállottam még gyerëkkorombá, hogy nádrágot nē tēgyēn az embér a fejē alá mer akkor fölrijed. Osz az első urám (nyugoggyon) az ojan vót, hogy az úgy néha bēcsápott. Osz ákkó képēs vótám tisztára főhánni az összes főájját, hogy nincs-ē benne nádrág, nem-ē csempészte odá, mer ákkó fölrijedék. Hát ijen marhaságoknak fölút a zembēr. Azúta sē ijedēzēk. Nem mondom, há úgy álmombá valami jóképű legēn ölēgēt, oszt akkor fölrijedék: „Mé nem igaz?”

### Lánykérés

(— Erzsí nēni, hogyan történt a lánykérés?)

— Igēn. Úty kért mēk kedvesēm, hogy a vőlegínyēmnek a nénniinek az urá kigyütt | két szép szürke lóval, széf fiákérrel. Este mán esēt az eső, az eső. Ászongya az nevelőapám: — fekügyünk lē hát, ússē gyün most sēnki, esik az eső. Ęccēr csak — tuggya tányávilágba — áranyosz szívēm — kutya ugátott. Mingya ásztán ászondom — mē úty hittám őket: kedvēsapám —: Kedvēsapám — mondom én — oan kocsizörgést hallsottam. — Hát — mit, álmottád tē ászt. Nem álmottam — mondom — itt valaki jár. Hát mēn ki az apám, a nevelőapám. Ászongya: Kicsodák maguk? Micsodá ráblók maguk? Így mongya az apán. Ászongya a vőlegéinnek a sógorá: Mink vágyunk — ászongya — Gyuris sógor. Jó vān, ásztán az apám bēgyün; ászongya: Hallod-ē lányom, itt ún nésztem, hogy oan vőlegénjelölt gyütt a kocsin. Mingya áasztán főkészút, kimēnt. Beköttē a lovákot, mē ojan istállónk vót mint a szobá. Mindēn esztendőbē bēmeszēltēm világossárgára. Bēgyün az apám: Hállod-ē lányom kiszűj össze, mer itt a Gyuris Ferencnek a fia, az vān itt. De má ázelőtt eszt énnékem kommēndáták, osztán hocs csak hát há ez elgyün, és akkor áhó hozzá-mēhetēk. Hát tuggya én ... Bēgyünnek, gyünnek bē. Bēgyütt elsőbb az apám, hoty kiszűj össze lányom, mer itten vőlegéin gyütt. Összekészútēm, gyünnek bē. Gyün az urám, először gyün a sógorá, a Naty Pál sógor, gyün az urám utánna. De nagyon

kezel velem, de nagyon mekszorítottá a kezem. Mán akkór mán én mekteccéttem neki. Akkor ásztán, tuggyá, tányávilágba úgy van arányos kisásson, hogy úty kiménce mellett | vót egy ágy, égy oan kiságyunk, kis heverőágy. Én oda leültem, a völegéjnyem még isz szembe. Én mindég figyeltem: Hogy ugyan néznek-é ők össze ávvál a sógorával, de áv vót kösztük megbeszélvő, ha én mekteccék a völegéjnek, akkor kétcē gyút rája dohánsvivárra, dohancivárra. Akkor ásztán csakis úgy vót, mekteccéttem a völegéjnek. Akkor ászongyá izé, a sógor az ápámnak: — mē úty hittá sógor — Vam maguknak ugyē eladó lányuk? Ászongyá a nevelőápám: — Ván! — ászongyá — De ez nem oan nagyon eladó! — Mer égyetlenéggy lán vótam, nagyon kedves vótam ugyē, ők nevelték négy és fél éves koromtól fogva.

Ászongyá (ti. a sógor) ászongyá: válamikor eszt csak férhőn köll ánni. Ászongyá az ápám: Férhöz ám, de a vőnek ide köll | gyűnni. Akkkár kihő ádom a lányomát, ide köl gyűnni a vőnek, és itt gázdálkonni. Mer mink is má — ásszongyá öregék lészünk. Ászongyá: Ász mégis lēgyēn áki it gázdálkoggyon. Ásztán ászongyá, izé, a nevelőányám: Mēnyenek ki a konyhába; majd — ászongyá — a két fiátál majd megbeszéli, hoty hogy és mint. Hát mikor kimēnünk a konyhába az urám mek-kápja a nyákam, hogy majd mekcsókol. Én mek pofon váktám. Bēhállott a konyhá..., a szobába. Ászongyá az anyám: Micsinátok? Bēhállott. Ászongyá az én völegéjny: Hát az Erzsike pofoszkodik. Így ijenék vóták ám a régi lányok! Nēm ám mint a mostániak, hogy lēlápúnak! Nēm bizon! Bizon! Akkor áasztán az én urám mingyán mongyá, hoty hát ágygak neki válámi jeddzéköt, ő nagyon még vān velem elégēdvē. Hát ity történt a kérés.

### Mezőgazdasági munkák

(— Mikor kezdődtek tavasszal a mezőgazdasági munkák?)

— Akkor mikor bēgyütt az a március, ákkor mēntünk a szőlőbe mecceni. Majd április öt-tizedike, ákkó még vettük a, ütettük a kukoricát. Az árpát pedig, há vet-tünk távaszi árpát, ásztát pedig — mikor is van Mátyás — február vége felé, huszonöt vagy mikó van — ásztát pedig ákkor. Jāj csak az árpát — há nēm vót sárás a föld hogy még lehetőet monkáni, ásztát február huszonötre vessük el. Hát oszt ákkó el is vettük. Azután osztán áprilizsba a kukoricát, majd a páprikát, a pālántát. Ászt is nevētünk, még ráktuk, hát ásztát még június elsejittü Szent Antalig ē köllöt rákni, mer áki Szent Antal után ráktá, ánnak mán gyēnge páprikája vót, mer ázé hoty késeji vót. Ásztán kápátuk észť a kápás vetemént, kukoricát. Az áratás pedig ugyē Pétēr—Pálkor. Június huszonkilenc Pétēr—Pál, hát áasztát pedig július égy—kettő—három—négy — ebbē a tájba lē köllöt vágni.

A kukoricaszēdés pedig oján vót tuggyák, hogy miko oan szárazáb nyár vót, ákkó kéjsētt, tuggyák a kukoricá. A kukoricaszēdés oján vót, hogy bizony vót mikó két-három héttē kéjsőbben vót, de áaszt is mēgértem ēccēr, hogy agusztus huszadikán, Szent István nájján mán álig vót szēdetlen kukoricá! A természeti ádoccság, a jó esők — és ákkor oján szép még jó, de sok szép kukoricá vót, oszt oján korán. Csodákosztunk rájtá, hoty hát ijen hāmā kukoricaszēdés, — de mind szép érēt vót.

Hát oszt ákkó, össze mek tuggyák, szántottunk. Előtte még vót a páprikaszēdés; ákkó vót a szūret, a szőlőszūret.

(— A szüretelés hogyan történt?)

— Vót itt a szomszédomnak, tuggyák mustmérőlje. Átméntem — mondom neki: — Máguk, szomszéd, szüretőnek-ē mán?

Aszongya: Hájja tēnnáp mértem még, de — aszongya — még csak tizēnnyolc cukorokok vān, még várok vele. — Hát — mondom — ákkó én is.

No, mājď asztán kimētem a szőlőbe — dē beletelt egy vágy másfél hét, én is hosztām házā ēty kis szatyorra valót, ēnni is. Akkor osztán törtem lē mustot. No, oszt átviszēm a szomszédnak. Átviszēm, nézi. Ő — aszongya — mit gondol? Huszonhárom cukorokok. Nē pusztujjon má kint, nē lēgyēn ot kint. Szēggye csak lēfelē. Lēssz — aszongya — tizēnkét málígás bora. Hát asz pedig nagyon ó bor. Hát oszt akkor ity csinátuk, tuggya, hogy őneki vót mustmérőlje, ugyē mérte a cukorokokot. No asztán hát vót őneki tuggya ámoján is, ez az igazi forrad bornak a fokolója is.

Mér azé úgy vót, hogy a píz mindék köllött, hát oszt mikor idegyütt a borvevő montam ám neki — mer én már lēmérettem ákkor —, hogy vēgyē todomásul, hogy igen erős az én borom.

(— Hogyan történ a szüret?)

— Hát tuggya, úgy vót az, hoty hát mikó mán a lányaim ákkorák vóták, hogy bírta dógózni, szüretőni, hā pedig még mikó kissebbék vóták, ákkó mēk fogáttunk napszámokat. Oszt ákkó ithon lēdarátuk, észúrtuk, présőtük sātőbbi, ámi sorbā gyütt.

(— Mikor kezdődött a napi munka?)

— Az mán hosszú idő vót, hā négy órákkor kétünk, hanēm hāmárēbb. Mer ki köllött a zistálót pucóni, lovāt mēkpucóni, ákkó a kocsi főpakóni ászt a szērszámot, hol ekekapát, hol mēg a permetēzőgépet, hol a hordókot, ábbā mēgásztātni a rézgálicot, permetēzni. Hó hotyha hāt órák kétünk vóna fő, ákkó mán a másik párászt kin kápát mán mēg dógózott. Föl ám korán, dē gyorsān, osztán iparkonni, hogy mink is gyerünk ákkó, mikor a másik. Ákkor amikó mēkkezdődött, a legelső vót távászkor a tākármányrépā-űtetés. Mert hotyha ászt későn vettük, vān neki ēggy ojan ellensēge, ami mikor mēk kipáttān a földbű, ákkó ity picike, mint a körmē fehérjē az embērnek, ákkorā levelē vān. Ászt a férēg mind elēszī. De hā korán űteti az embē mer a répā úgy jó. Mikó az a répāmag ē vān űtetvē, ákkó asztat lēnyomāttni annyira, akar, hengérrē akar pedig másikēpp. Azér, tuggyák, mer a répānak oan buborcsós a mágja, és úgy jó, hotyha belēmén ábbā a buborcsógbā a föld. Ákkó kel oan kövéren, oan szépen. Dē ha csak ásztāt úgy tēszik lē, hogy: „lēhajíttyuk, oszt hajítunk rá földet”, māj ákkor kel ki hotyha gyün ojan nāgy zuhāncsesők, ámi összemossā. Ákkó kel ki.

Vót oan szēlēstālpú kerēkpárunk, répāűtetőnk. Ákkó ászt szépen kivonālāsztuk, beleűtettük, ákkor a szēlēstālpú kerēkpárrā azonn a soronn oszt odā-visszá, hogy az szilárdān lē lēgyēn nyomvā. És ákkó kikēt. De a répāt vaty korān űtesse az embē, vaty pedig ojan későn, mikó mán az a férēg | emūlik, mer kikētek a gázok oszt arra emēn az a férēg. Csak azé vót, tuggyák jó, korábbān űtetni, hogy ákkó nāgyobb répák lēttēk, minthā később űtettem vónā.

(— Milyen munka volt még a répával az űtetés után?)

— Hát kápāni. Mēkkápātuk. Mikor elsőre mēkkápātuk, ákkor nēm ēggyētük ki. Mer iszēn ēgy répāmagbű nēm ész szāl kel, hanēm több. No, de ásztāt ki köllöt



ritkítani, mert hát ákko oan lēt vóna, nēm birt vóna mēgnyőni. Elsőre úgy mēkkápátuk, másodikra oszt ákko kiritkítani annyirā, hogy az ásztán mán úgy máratt. Ákkor oszt hát jó vót, hogy vót az ā zekekápā, osztán bēekésztük, mēksorótuk, mēksoralótuk. Ázután ā répát nēm birtā ēnyomni ā gāz, azē mer ā levelē szétmēt, nēm birt ávvā mán sēm̄mi sē. Á kukoricánā mēk három ekefoktátást ēhättunk, ákko ā negyedikbe ütettük. De két lépésre és két szálavā hattuk. Az ēggy hold földön májusi morzsótt, āmi csontszáráz, amit beletész az embēr hāmbórbā lēmorszóva, két esztendő mūva is oján száráz, tizēnnyc—hús māsza termēt ēty holdon. Á kukoricā ā vājogtalājť szereti. Ōsszē mēkszántani, és tavaszko úgy űtetni bele. Űllepēdēt földbe.

(— A paprikával milyen munkák voltak?)

— Távászkor vettük ā māgot. Ēkésztítettük ā zágyát neki. Ēszórtuk. Ákkor oszt | ászt mindēnnāp locsóni pontossān. Ahogy kikēt, ákko mindég, szépēn ászt mindēnnāp, nāponként locsóni. Mikor odāért ā zidő, hogy nyóc levēlbē vót, de mēg az ā nyócadik levēl nēm vót kint, mēg bējött az ā június ēggy, június öt, június hát, így, ēbbē ā tájbā, ákkor osztán szēttük főfelē, oszt ráktuk ki ā szántófödrē.

Locsolássā csinátuk. No mostān miko ēlēt rákvā, mēkfoktā, ákko kimētünk hoty földgyēnyēsēdēt ā ā pālántā. Hā mēg vót hijjā válāhun, vāty férēg ēráktā, vāgy nēm vót jó esetleg mēkszorítvā ā tövē, hát ászt bēfódosztuk.

No ákkor osztán ēgy | hétre, nyóc nāprā ákkor szépēn fönt csekējēn mēkkápátuk. Ázután mēgin kápátuk, mēgin, űtyhogy ō kápót három kápállást. Mikor oszt, mán fönt nāgy vót, csövedzēt, ázután mēg mán nēm bāntottuk, csāk ért ā paprikā. De igēncsāk háromszor mēk köllöt kápāni, mer ēggy oján földet, ākit mozgātnāk, morzsálēkos ā tetejē. Ąmējk földēt nēm mozgātnāk az kiszārād. Mer az úgy gőzöl, mint ā fazékbul ā víz āhogy gőzöl, miko meleg, az ē vān rontvā (ti. ā megmozgatott tetejű föld csövéssēge). De āmējkēt mozgātnāk ákkor mēktārtýā ā nedvessēgēt, tovābb ēl ā vetemēn, mēg dusābb. Mēk hát ity természetēsēn ā gāz is ē vān rontvā.

(Mikor kellett szedni ā paprikāt?)

— Hāt ákkor mán, mikor ugýē piros vót. Ez oján dolog vót, hogy vót mán, mikor āgusztus elejēn is szētték, mēg ákko āgusztus dērēkān. De űtyhoty szep-tembēr legālābb is húsrrā lē köllöt szēnni, mer ázután esetleg vót dēr, āmi mán oszt ā levelit lēvētē — odā ā tūdő.

(— A szedés után mit csináltak ā paprikával?)

— Főfűszttük. Főfűszttük oszt földāggāttuk. Itt ā zúccānkba is vót néty hāsító is āki csak ávvāl vergődött. Mēgvētē ā fűzērēs paprikāt, kihāsították, megőrlötték árúták ā pijācon az őrlöt paprikāt. Régibben mēg termēték ászt ā zigāzi erős paprikāt: kétērejūt, háromerejű. Az oszt ojan vót ām, hoty tyūha, | nāgyon erős vót! Mert ijen paprikātermő vidék nincs mint ā szēgedi vidék. Mert it vān ā legnāposāb sūtēs egész ēvēn. Ennek pedig, ā paprikānāk, asz köll. Kālōcsān vót paprikātermelés, mēg Szēged vidékēn. Dē Szēged vidēkin termēték eszt az erős paprikāt. Ezēk ā hāsítók kihāsították ā hūvejť, kifordították ā māgot, ákko az erejť bicskával szépēn kivētē, külön túre fűszte, ā mājāt pedik kimosták, űtyhogy nē lēgyēn erős. És ez vót ā vilāghírű lekszep paprikā egész ā vilāgon, mer az oján vót! Most mēg ētānáták, hogy ēmēsztēt termelik, eszt ā zerőmēntest. Dē higgyék el, hogy ... Hāt szépēn mēk-pirosodik az ā paprikā, vān nēki ákkorā hūveje mint emennek | — hājáj-ē rágós

áz! És színē sincs oján jó, csak hát ez tuggyák, ócsóbbá kerül abbul a részbü: lē-csipēdik a csumáját, száríttják oszt daráják össze, oszt ámmēn, oszt jó van.

Dē oan pāprikát mint ázelőt régēn, áhogy mondom máguknák, hogy ász ki vót szépen hásítvá ... Tuggyák-ē, hogy én pāprikātermellő vótám életēmbē, miutā a mágam szēginnye lēttēm. Hát mindég vót ēty hold, ritkán vót másfé hold, dē hát legjobban csak ēty hold. Utóbbi esztendőbē mondom: Áz anyátok mindēnit hásítók, | hát annyijē ágggyám én odā a pāprikát? — dē még ákkor, tuggyák szabádon szálatt, | értik? — kihásítátom! Hát it vót a két lányom, a két öregēbb | lányom, | mēgnyóttēk, mēg ákkó fogáttunk ijen hásítót, hátān is hásítótták. Kihásítóttām, én is ē tuttām vële bānni, | kimostām a mágot, bēvittēm. Tuggyák-ē, hogy ēty holdon — hát jó paprika vóut, mēr ēkésztēttēm a főggyit rendēssen — négy és fél mázsā különlegēs termētt!

Oján szép pár ökör nēm lēt vónā a vásárbā, ámit én ēty hold pāprikātermésbū mēn nēm birtām vónā vēnni. Oján jó pēszt káptām értē. De nēm ért sēmmit sē kedvessējim, bēgyütt a téjjēs | — horpász. Nnā!

(— Itthon is őrlētek pāprikát?)

— Ithon nēm, mer, tuggyā, mink káptunk onnān. Mer, tuggyā ákinēk mán ēty holt pāprikājā vót, áz mán kápot hát kilót. És ákkó oját vētt, ámijen köllött. Mos jut eszēmbē még, hogy régēn mēg lovon nyomtáttunk, lovak csépőttēk ki a búzát. Nyár vót, rēttentő meleg vót. Én hájtóttām a lovákot a zágyásbā. Úty hogy lērākták a szūlejim a kévísbúzá, a ló mēg mēnt körül, osztān tápostā ki a szēmēt. Nēm vót ám csēplőgép mēg ákkó! Mikó kitāpostā, ákkó elsőbb | elsőbb lēfő-lőszttēk a főlsejit, ásztān mēgin mējjárátták, áasztān máratt a gārmádā. A gārmádāt úty híttuk, ákibe pojvá is vót, mēg szēm is vót. Ákkó áasztāt összhánták, ákkor oszt vót a naty szēlrostā, ábbā szēlētük. Étēttük, hájtóttuk, mēgnyóttuk, oszt fojt külön a tisztabúzá.

Világéletēmbē földmives vótām. Termētt | búzá, kukoricā, krumpli, répā, pāprikā. Kukoricā után vettünk búzāt, ákkor, búzá után krumplit, ákkó répāt, a jószág részire tākārmánt. Ugyē, krumplit máguknák, hogy lēgyēn, pāprikát mēg bēvētte itt a szēgedi pāprikaválatat.

Korān, mán távászkor ēvettük a pāprikāmágot, ákkor kikēt, főnevētük a palántāt. Mikó mán hát levēlbē vót, ákkó osztān kiráktuk. Ékésztēttük a fōdet, áasztān kiútaltuk, ákkó kikopogtáttuk, áasztān hortuk a vizet, oszt locsótuk, mindēn bukorbā. Őszōn áasztān szēttük áasztān mēg ēteritēttük a zásszonnyā. Mikó mēffonnyátt a csumājā, ákkó fűsztük fōfelē oszt ággáttuk fōfelē. Vót, mikó mēg én kesztem a pāprikát — hát sokájig vót, hoty szabād kereskēdelme vót. Tuggyák — a pāprikā-hásítók. Áasztān szabájozták úgy, hogy nēm lēhetēt csak a bēváltóho bēādni. Ezēkēt a kis pāprikākikészítőköt mēgsemmisítēttēk, ákkor osztān beszállítottuk odā, oszt ákkor ott fizettek.

De áldom a pāprikát, mer nágyon jó vót, mer huszonnyóc mázsátul harminckēt mázsā búzáig mindég mēkfizetētt a zēty holdon — mer mindég ēty holdāt ráktunk. (Vót aki többet, vót aki kevesēbbet.) De ákkor nēm ijen értéke vót ám a búzānak, mint most. A búzá drága vót! Mēg a tiszávidēki búzá mindig értékēs vót. Kēt mázsā búzá árábū oján ruhām vót, oján feketē szōvet, hogy mēg ē nēm szakátt, áaszt nēm köllött ám vásāni, áz oján szépen át, mer oján finom anyāg vót. Osz két mázsā búzá árábū mēg lēhetēt vēnni.

Szóval mondom, a répát is elűtettük. Kikēt, mēkkápátuk. Akkó kiēggyētük, mer tuggyák ēty szembű töb vān. Nā akkor oszt kiēggyētük, útyhogy mēglēgyēn āz ā bizonyos távolság, hogy mēgnyōjjōn. (Āsztān ekēszttük is, ekekápával ā közūket mēksorótuk nekik. Mēk kihāntuk, hogy nē lēgyēn ojan sūrū, mer tuggyák hotyhā ritkáb vót, ākkor nāgyobbākrrā nyōtt.

No most ennyit tudok ēmondāni. Ēlég lēssz?

# TEXTE AUS DEM MUNDART VON KISKUNDOROZSMA

ILONA PELLE—J. PÁL JUHÁSZ

Die Verfasser veröffentlichen hier wertvolle Texte aus dem Mundart von Kiskundorozsma; die Themen der obigen Dialekttexte sind: Volksaberglauben, die Brantwerbung und die landwirtschaftlichen Arbeiten auf dem Sprachgebiet von Kiskundorozsma.



## NÉPI GYÓGYMÓDOK A BÁNSÁGI MAGYAROK KÖRÉBEN

FERENCZI IMRE

Hosszabb jugoszláviai tanulmányutam során a bánási magyar és vegyes lakosságú falvakban végeztem néprajzi terepmunkám egy részét.<sup>1</sup> Elsősorban az életmód-változásnak a népi műveltség alakulására gyakorolt hatását vizsgáltam. Ezt az összefüggést természetesen a funkcióban és formában hagyományosnak tekinthető alkotások és jelenségek viszonylatában ítéltjük meg. A Nagy Magyar Alföld déli területére vonatkozóan már korábban jelzett<sup>2</sup> terepmunkám a bánati adatgyűjtéssel tovább szélesedett, s elősegíti a nagyobb geográfiai összefüggések és egyben-másban mutatkozó eltérések jobb megismerését. A célul kitűzött változás-vizsgálat komoly támpontja KÁLMÁNY LAJOS közel egy évszázaddal korábbi folklórgyűjtése,<sup>3</sup> ugyanakkor a két emberöltőnyi időbeli távolság sok új feladatot ró a gyűjtőkre és a kutatókra.

A kedvező körülményeknek, s mindenekelőtt adatközlőim áldozatkész támogatásának eredményeképpen jó áttekintést kaptam főként az észak-bánási falvak néphagyományáról. Olykor meglepő a régi folklór hitele, így például a *szömverés*nek tulajdonított betegség gyógyításában.

A kötetet kitevő összetett folklóranyagból ezúttal a gyermekek és a felnőttek betegségét elhárító archaikusabb praktikákat és medicinákat ismertetem. Adatközlőim jóvoltából azokat a momentumokat is közölhetem, amelyek a ráimádkozás (ráolvasás) foganatoságát biztosító titkosságra vonatkoznak. A racionalizálódó szemléletmód egyre inkább differenciálta a hagyományt, s nagyobb része latens állapotba került. Ezért megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a manapság is dívó szokások és varázsszövegek.

<sup>1</sup> 1973. február 1-től március 5-ig. Ezúton köszönöm meg az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv- és Irodalmi Tanszékétől kapott támogatást.

<sup>2</sup> Ld. Néprajz és Nyelvtudomány, XIV. (1970) 25–26.

<sup>3</sup> A Hungarológiai Intézet (Újvidék) kiadványában megjelenő cikkek jelzik, hogy a KÁLMÁNY nyomában járó újabb kutatás már is kézzelfogható eredményeket hozott a mai bánási néphagyomány feltárásában. Ld. KÓSA L. beszámolóját: Magyar néprajzi kutatás Jugoszláviában (Néprajzi és településtörténeti áttekintés). A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, IV. évf. 11–12. sz. (1972) 5–24. A Bánásgról: 12–14.

Az életforma és a műveltség változása tükröződik abban, hogy a bánási magyar nyelvjárás korábbi jellemzője, az ö-zés vesztett súlyából, illabiális (ö~ë) tendencia, következképpen bizonyos ingadozás tapasztalható már az idősebb, s még inkább a fiatalabb generációk nyelvi magatartásában. Megfigyelésünket a rákérdések és a hangszalagra vett hosszabb szövegek is megerősítik. Az adatok hangjelölésében — beleértve a mássalhangzók eseteit (pl. ly—j) is — mutatkozó következetlenség tehát a nyelvi viselkedésnek tulajdonítható.

Adataim a jugoszláviai Bánság északi területéről, közelebbről *Cerna Bara* (Crna Bara), *Csóka* (Čoka), *Jázova* (Jazovo), *Kikinda*, *Padé* (Padej), *Rábé* (Rabe), *Szaján* (Sajan) és *Verbica* (Vrbica)<sup>4</sup> helységekből származnak. A feljegyzések gyorsírással történtek. Ez csak a hiedelem-mondához hasonló közlések szempontjából számít hangsúlyozandó körülménynek. Az adatok végén a zárójelbe tett nagy kezdőbetű a lelőhelyet (*Cerna Bara* = C, *Csóka* = Cs stb.), az utána következő numerus (C1, 2, ..., Cs1, 2. stb.) az 5. sz. jegyzetben felsorolt informátort jelöli.<sup>5</sup>

Közleményünk főbb fejezetei:

- A) Betegséget okozó rontás és annak elhárítása
- B) A szemmel-verés és gyógyítása
- C) Gyermekkorban jelentkező bajok és orvoslásuk
- D) Belső bántalmak
- E) Az emberi testen keletkezett (külső) betegségek
- F) Csonttörés, csuklás (ficam), érvágás
- G) Általános gyógymód.

#### A) BETEGSÉGET OKOZÓ RONTÁS ÉS ANNAK ELHÁRÍTÁSA

1. A váltott gyerek: Abba a régi üdöbe sok gyereket szült az anya. Nagyon örözték. Az apának oda köllött fekünni az ágy elé, hogy a *rosszak* el ne lopják a gyereket. Akkor azt monták, hogy ez foggal született, olyan gyereket. Nagy feje vót. Aszt monták, hogy *váltottgyerek*. Hogy mögtuggyák, hogy ez váltottgyerek, ki-próbálták. Szüleji vöttek egy kis bögrét, abba attak neki tejet. Attak neki egy nagy fakalánt, hogy ögyön. De ez alatt az üdö alatt a gyereket nem tudott beszélni. Akkor úgy próbálták ki, hogy bezárták magányosan egy szobába. Főtötték a patkára, és bevitték neki a tejet, oszt akkor hallgatták, hogy beszél-é a gyereket vagy nem. No, akkor oszt a gyereket mögszólalt: „Kis bögre, nagy kanál. Hogy ögyek én tejet?” A szüleji mög hallgatták. De sokan összegyűttek, hogy tud-é beszélni.

Aszongyák, hogy a váltott-gyerek köszt vót lány is. Akkor annak a lánnak mán tizenhatéves korába mögvót a mejje. Akkor tamburált a mejjivel. Verte a kezivel.

<sup>4</sup> Régebbi magyar elnevezések: Verbica = Egyházaskér, Cerna Bara = Feketető, Jázova = Hódegyháza, Padé = Magyarpadé, Kikinda = Nagykikinda.

<sup>5</sup> *Cerna Bara* (1973. II. 26; III. 3, 4.) 1. Pacsa Piroška (kb) 50 é. — 2. Vitéz Péterné Kalmár Viktória 68 é.

*Csóka* (1973. II. 7.) 1. Banka Lajosné Vrábel Mária 90 é. — 2. Borza Lajosné Börcsök Julianna 71 é. — 3. Datko Sredo 72 é. (Szerb nemzetiségű, beszél magyarul is.)

*Jázova* (1973. II. 13.) 1. Bátori Mihályné Kocsis Erzsébet 71 é. — 2. Kántor Péter 65 é. — 3. Szabó József 81 é. — 4. Szabó Józsefné Süli Erzsébet 81 é.

*Kikinda* (1973. II. 14.) 1. Tóth György 53 é. és felesége.

*Padé* (1973. II. 15, 17.) 1. Kerepesi Jánosné Bóban Etelka 77 é. — 2. Nagy Jakab 90. é. — 3. Novák Istvánné Pintér Mária 48 é. — 4. Pintér Istvánné Keszék Etelka 72 é.

*Rábé* (1973. II. 8.) 1. Ágoston János 62 é. — 2. Ágoston Jánosné (kb) 60 é.

*Szaján* (1973. II. 16, 23.) 1. Móra Lajos 75 é. — 2. Móra Simonné Bera Anna 60 é. — 3. Sipos Jánosné Bera Erzsébet 70 é.

*Verbica* (1973. II. 10, 19.) 1. Csapak Mihályné Kéri Julianna 39 é. — 2. Igriszán Sándorné Kiss Mária 71 é. — 3. Rózsa Mihályné Buró Róza 82 é.

Megjegyzem, hogy az adatközlők foglalkozásukat tekintve szinte kivétel nélkül földműves családba tartozók és római katolikus vallásúak.

Mikor hétéves vót a gyerök, akkor rátötték a sütőlapátra, hogy majd dobják be a kemencébe. De akkor az új gyeröküket lelűkték a kéményön, a másikat mög elvítették. Addig nem tudott beszélni. (P2.)

2. Csontkivevés: Az én uramnak a nagybáttya, mikó pólyás vót, ez akkó történt. Dohánt vótak szönni. Akkor hazagyűttek, a pólyást letötték a *csurgásba*.<sup>6</sup> Mög is főzött az annya, a gyerök alutt. Egész éccaka alutt. Az annya aszongya: „Na, jó vótál!” Mögszoptattya. Főveszi. Egy szöm csont nincs benne. Vítették azok még Pestre is. Lēmōntak rúla. Monták, vigyék valami *bíbájoshon*, a tud rajta segíteni. Vítették mindönfelé. Aszonta az az embör: „Tuggya-ē, hogy mikor lött beteg, milyen nap? Tögye vissza ugyanazon a napon<sup>7</sup> a csurgásba.” Visszatötték, és tergyig visszakapta a csontot. De nem tudott járni. Azér mégis jókedvű embör vót. (P1.)

3. A bíbajos és a búcsú szerepe a gyógyításban: Vót bérösünk. No, oszt eggyes<sup>8</sup> fiú vótam, és nagyon kedves édösapáméknak. De azér apám odahajtott a béreshön ízéköt szönni. No, oszt, ahogy a jegyző möghalt, úk möntek a temetésre. Így nem ügyeltek engöm, mer én is el akartam mönni. El is szöktem. Na, még énekölték a halottat, iszonyatos égzöngés és csattogás gyűtt, és nagy eső lött. Odabújtam az emberek közé. Mikor vége vót az üdőnek, szalattam haza. Mikor hazaértem, féltem a béröstül, oszt kiszalattam hozni a jószágnak a szárat. Mikor gyűttem befelé a szárral, fölbuktam a vízbe. Akkor hazaért apám. „A boldogságát! Mit csináltál ezzel a gyerökkel?” — monta a bérösnek. Oszt akkor behosztak, léfektettek. Na, akkor anyám kesergött, hogy ez az egy fija van, mi lösz vele. Na, akkor bevíttek az orvoshon. Csak nem ért maj sēmmi sē. Hanem vótak ezök a *bíbajos asszonyok*, hát az anyám érdeklődött. Monták neki, hogy vigyön vizet rúlam Cerna Barára. No, oszt az a bíbajos asszony mögnézte a vizet. De vitt anyám egy szál haját is, mög a gatyamadzagbul egy darabot. Oszt aszt monta neki, hogy valami rontásba léptem. Ha nekem lött vóna elvetve az a rontás, mingyán méghaltam vóna. De nem nekem vót elvetve, ezért csak beteg löttem túle.

No, akkó mögén érdeklődött anyám mindenfelé. Mēgén hallotta, hogy Budics határába van egy öregasszon. No, oszt akkor kivitt oda, hogy az möggyógyít. No, mikó kimöntem, akkor ez az asszony előttem állt, és egy bicskával csinálta a lukakat a földbe: kilenc vagy tizenkettőt. Ez három este így mönt. Hát akkor én nagyon hazafijas<sup>9</sup> vótam. Koszt sē úgy vót mint otthon, mer őtt kölött maranni. Szöktem haza. Anyám mög kigyűtt, oszt hazavezetött. No, akkó csak nem löttem jobban. Akkor csak azt monták, hogy Mária nēnihön vigyének. Akkó anyám mögén visszavitt. Este mēgén úgy csinált a nēni, mint elsőbe. Csinálta a lukat a földbe. És mindön este kivitt az Aranka<sup>10</sup> szélhön. De mindég éfél felé. De az ura, az öregembör meg puskával kísért. De mindég azt monták, hogy hátra nē nézzek. Hát nem is nésztem hátra két éccaka. Hanem harmadik éccaka nem bírtam kiállani, hogy mér nem szabad hátranézni. Én oszt harmadik éccaka hátranésztem. Akkor úgy belevágtak az Aranka-ba, hogy a víz kiszalatt belüle! Én mög szárazon marattam! Kik vótak, nem tudom. Akkor Sztévó bácsi mögfogott, oszt kihúzott.

Na, azután oszt anyám mögén kigyűtt. Csak hazahozott. Ojan jól löttem, hogy nem mindég fogott az a nyavalya. No, oszt egy üdő múlva elmöntek apámék a

<sup>6</sup> A ház előtt az eresz alá.

<sup>7</sup> Rá egy esztendőre ugyanazon a napon.

<sup>8</sup> Egyetlen gyermek.

<sup>9</sup> Hazavágyó.

<sup>10</sup> Aranka folyó.

lakodalomba. Az egyik aszt kérdöszte anyámtul, hogy hogy van a fíjatok. A másik mēgēn eszt. Anyám panaszkodott. És este felé elgyütt haza mögnézni, hogy jobban vagyok-ē. Oszt montam neki, hogy azt álmottam, hogy Pétör bácsi<sup>11</sup> idegyütt, oszt aszonta, hogy csak vigyōn el anyám Radnára. Ott gyógyulok meg. Egy kúcs vót a nagybátyám kezibe. Akkó készültek a faluba Radnára. Másnap köllött mönni. Anyám elszalatt a kocsissho, hogy vigyōn el engōm. Vitték a csomagot a kocsin, mer sokan möntek a népök. A kocsis nem akart fővōnni, mer sok vót a csomag. Nem fért. Addig könyörgött neki anyám, hogy csak fővōtt. És elmōntünk Radnára.

Beszélték, hogy ott van a *Tündérök vára*. Oszt egy kollégám, egy másik gyērök, olyan forma vót, mint én. Elhatároztuk, hogy elmōgyünk mögnézni a Tündérök várát. És addig möntünk, hogy eltévettünk. Egy román juhász tanált mög bennünket. Mögismert bennünket, hogy búcsújárók vagyunk, mer az olvasó nyakunkba vót. Oszt akkó mögfogott bennünket, oszt kísért, még el nem értünk a gyalogútra. Ott mögmutatta a templomot, a radnaji templomot. Az anyám mēg sírva keresgetōtt egész nap. És mink oszt azt hazuttuk, hogy ott vótunk a templomba, de olyan sok nép vót, hogy nem látott mög.

És akkó möggyógyultam. Hálá Istennek, a saját lábamon gyüttem hazafelé. Mikor gyüttünk hazafelé, előtte bemōntünk a radnaji templomba. No, akkor oszt gyüttünk át a Maroson. Vót egy dēszkahíd. Mikor átértünk, ott van a Debocunius Szent János. Ott lētelepōttünk imátkozni. Kértük, hogy segiccsōn haza. Egy baka mög gyütt be az aradi várba. No, oszt akkor möghallotta, hogy miért könyörōgtünk. Elkáromkotta magát: „B....a meg az erre-arra Isten, hogy mikor szabadíti mög útet a katonaságtul!” De így vót! Asztán hazaértünk, és azóta sē vótam beteg. (J3.)

#### B) SZEMMEL-VERÉS ÉS GYÓGYÍTÁSA

1. A szemmel-verés megelőzése: Szēmverés ellen piros gyōngyöt kötōttek a gyērök csuklójára. (K1.) Szōmverés ellen kössenek piros szalagot a gyērök jobb csuklójára vagy piros gyōngyöt. (Sz2.)

2. Vízmérés és ráimádkozás: a) Ha valaki nem tuggya, hogy ki verte mēg a gyērököt szōmmel, vagy nem biztos benne, hogy szēmverésbe van, akkor aszt csinálja. Sír a gyerek. Mēr az annya a kicsi fölōtt három kanál vizet. Beleméri egy bögrēbe vagy egy pohárba, azután evvel a vízzel megmozdati a gyērököt. Ebbe a vízbe belemártja a kezét, és végighúzza háromszor a pici gyērök testén. Közbe eszt az imát mongya:

Szōm mögverte, szív szerette,  
Jézus, Mária vōgye lē rúla.

Háromszō mongya el eszt az imát, és a vízbe mártott kezit kilencszō húzza végig a gyērök testin. Utána az ajtó sarkáhon önti a bögrēbe maratt vizet. (C1.)

a/1) A gyermököm szēmnel verték. Mögkékült. Akkor az az asszony, amik mögverte szōmmel, háromszor ráimátkozott:

Szōm mögverte, szív szerette,  
Jézus, Mária vōgye le rúla.

<sup>11</sup> Az adatközlő nagybátyja, akkor már halott.



Ima előtt és után keresztet vetett. Imádságnál végighúzza a kezét a gyerek testén a fejétől lefelé. (C1.)<sup>12</sup>

b) Szömverésnél három kanál vizet vöttünk. Attunk belüle egy picit a gyerek szájába, a többi a tűzbe öntöttük. (Cs2.)

b/1) Mostanában is csináltam a víz-mérést. Edénybe mérök három kanállal. Kicsit mögdörzsölöm vele a gyerek homlokát és arcát. Mikó kiöntöm, az a víz több három kanálnál. A gyerek mögkönnyebbödik, rám mög nagy álmosság és fáradtság gyün, mer átvészöm a betegségét. (Cs1.)

c) Ha gyerek vót beteg,<sup>13</sup> akkor az asszony kifordította az ing alját, és mögtürülte vele a kisbeteg arcát. A szájába vizet vött az asszony, és markába öntve mosta mög a kicsi arcát. Utána a kötőjével mögtürülte.

Az én anyám tutta az imáccságot, de én nem. Anyámhon hoztak gyereköt szömverésről. (J1.)

d) Szēmverés ellen kanállal vizet mértek. Háromi kanállal. Evvel mögmozdaták a gyereköt. Ha mögmozdatás után több lött a víz, akkó valóban szēmverés vót a gyerekön. Mosdatás után a vizet az ajtó sarkáhon öntötték. (K1.)

e) Szēmverésre gyanakottak. Ha nem vót, aki ráimátkozzon, mértek rá vizet. Eszt a vizet a feje fölé tartották, utána odaöntötték a sarokba. Ha csakugyan szēmverésbe vót, akkor egy kanállal több lött a kimért víz. (P4.)

e/1) Szēmverésnél ráimátkoznak a gyerekre. Ilyenkor sivalkodik a gyerek. Fogták, elvitték Szalmánéhon. De, sivalkodik a kicsi. Elkezd imádkozni rá. Elvégezte, és a kislány elkezd nevetni, mint akinek elvágta a baját. (P4.)

f) A gyerek nyűgös, beteg. Szēmverésbe van. Ilyenkor rámérnek három kanál vizet. Olyan tányérba mérik, amiknek zöldleves vagy zöldcsikos díszítése van. Fölülrű léfelé haladva mögvizezik a gyerek arcát, utána a vizet az ajtósarokhon öntik. Ha nincs szēmverése a gyerknek, akkó csak három kanál víz marad vagy még annyi sē. Ha mögverték, több lösz a víz — négy kanálnyi. Eszt mán sokszor mögfigyeltem. Mink máma is szoktuk csinálni. Rámérök vizet, és ásítok, elfáradok. A gyerek mög mingyán jobban lösz. (R2.)<sup>14</sup>

3. A szemmel-verés gyógyítása Szajánban: KÁLMÁNY LAJOS a szajáni gyűjtéséből 1882-ben a következő ráolvasó szöveget közölte:<sup>15</sup>

„Szömverésről való.

(*Jobb kezének neveletlen ujjával keresztet vet magára s a kisdéd fejére s kisdéd fején tartva jobbját mondja:*)

Elindult a boldogságos szűz anyánk, Márijánk, a rēluzsálemi, szencségös, szen' misére, vitte a szép Jézust a karján, előtaná'ta 3, zsidó. l'án' asz'onygya a zsidó lány: De szép a szép Jézus, mint a szép, fényös nap! Asz'onygya a másik: De szép a szép Jézus, mint a szép, fényös, hód világ! Asz'onygya a harmadik: De szép a szép Jézus, mint a szép, fényös csillag! Végre hal'gatta a boldokságos szűz anyánk a

<sup>12</sup> Pacsa Piroska (kb) 50 é. adatközlő megjegyzése: „Cerna Barán és Verbicán egyformán csinálják eszt.” Onnan tudja, hogy Verbicán nőtt fel, és elég régóta Cerna Barán lakik.

<sup>13</sup> A szemmel-verésről került szóba, arra vonatkozik.

<sup>14</sup> Ágoston Jánosné (adatközlő) menyé Jázováról került Rábéra, és ma is alkalmazza a ráimádkozást. Beszélgetésünk alkalmával távol volt, így nem kérdezhettük meg. Ágostonné a malacokra is alkalmazta a vízmérést. Étvágytalanok és bágyadtak voltak. A kanállal kimért vízzel meghintette a malacokat, a maradék vizet pedig az ól sarkába öntötte. Szerinte kisbörjura szintén mérhetke vizet.

<sup>15</sup> Szeged népe. (Temesköz népköltése) II. k. Arad, 1882. 112. No. 56. Szaján.

reluzsálémi, szent misét, szörnyen mögbágyódott a karján a szép Jézus; elvitte haza, mökfürösztötte a Jordán vizibe', r'öntötte a piros márván' kúre. Tè néköd is: János, úgy nè árcson a szöm verés, mint a Jézus fürdője mög nem á'lott a piros márván' küvön!

(*Még egyszer keresztet vet a kised fejére.*)"

Majdnem egy évszázad múltán (1973) nemcsak ismerik, hanem gyakorolják is ezt a gyógymódot. Szajáni gyűjtésem során Móra Simonné Bera Anna 60 éves asszony<sup>16</sup> nemcsak a ráimádkozás szövegét közölte, hanem lekötelező módon egész sor olyan szubjektív mozzanatról is beszámolt, amely a hagyomány élete és titkos jellege megismerése szempontjából fölöttébb tanulságos. Idézem a beszélgetést.

— *Kitől tanulta meg az imádságot?*

— Ángyomtul, Ilka ángyomtul tanultam. Beteg lőtt. Izent a mönyétül, hogy lögyek olyan szíves elmönni hozzá. Bera Andrásné, a nagybátyám felesége. Hívatott. Előbb nem akartam elmönni. Mer montam neki többször, hogy mög akarom tanulni. Ezér izent. Majd mikor nagyon beteg lőtt, akkor csak elmöntem. Montam neki, csak elfogadom az imáccságot, de nem akarok mindönt átvönni. Monta, nem bánom, csak azt az egyet, amire kíváncsi vótál. Mer aszt mongya. Eszt így köll átvönni, egyik a másiktul. Úgy köll végézni, mint a rózsafüzért. Az én ángyom csak a szömverés elleni imára tanított mög. A többit máshun figyeltem mög.

— *A többi imát kitől tanulta meg?*

— Egyet az ángyitól vettem át. Két imát csak úgy, hogy a néni hangos seppögéssel<sup>17</sup> monta. Valahogy eszt nagyon mögfigyeltem, és így tuttam mögtanulni.

— *Mások is jelen lehetnek az imádkozásnál?*

— Akárki benn löhet a szobába. Elöttem beszélgethetnek is.

— *Nem hangosan mondja az imát?*

— Magamba mondon, hogy sënki sē hallja. Jár a szám, de nem hallják az imát.

— *Miért nem hallhatja senki az imát?*

— Akitül tanultam, aszt monta, hogy még én használok, addig más nem használhatja. Nem szabad elmondani sënkinék, mer akkor nem használ.

— *Csak asszonyok vehetik át a gyógyítás tudományát?*

— Nem. Inkább férfi vöhesse át nőtül, nő vöhesse át férfitul. Akkor használ. Én nőtül vettem át, mégis használ.

— *Ezek szerint bárki megtanulhatja?*

— Inkább vallásosak tanulják mög. Aki nem hisz, az nem tanulja mög, és aki aszt mongya, hogy babona.

— *Miért tanulta meg ezeket az imádságokat?*

— Azér, mer sok gyerököm vót. Sokat vótak betegök. Egy gyerököm mög is halt szömverésbe. Sokat jártam velük ilyen nénikhön. Gondoltam, könnyebb lösz.

— *Miről ismerhető fel a gyermek baja, a szemmel-verés?*

— Az olyan gyerök mögzödül, akit szömverés ért.

— *Kinek ártalmas a szemmel-verés? Kicsi gyereknek vagy nagyobbak is?*

— Inkább olyan pólyás, pici gyerökre ártalmas. Hirtelen fölsír, nyugtalan. Ölbe vöttem, még jobban ritt. Kékült-zödült. Nem vót huva mönni, szalattam vele a nénihöz. Vittem éccaka is. Montam, hogy ki vagyok, mingyán beengedött. Másnap mögén elvittem.

<sup>16</sup> Varrónó: Két alkalommal (1973. II. 16, 23.) beszélgettünk gyógyító tevékenységéről.

<sup>17</sup> Susogással, mormolással.

—Többször is elvitték a beteg gyereket?

— Többször is elmöntem vele. Ha nagyon beteg a kicsi, hozzám is elhozták háromszor, néccör is. Ha nagyon beteg valaki, gyerök vagy főnyött,<sup>18</sup> viszik, még jobban nem lösz. Ketten vagy hároman is végezhetik az imát.

— *Hogy érti azt, hogy ketten-hárman végzik az imát?*

— Velem is mögesótt. Nagyon beteg vót a kislányom. Elvittem Krizsán nénihön. Elvégezte az imát. Akkor monta, hogy vigyem el máshuvá. Elmöntem. Az is küldött tovább. Szombaton éccakátul szerda estig három asszony végészte az imát szömverés ellen.

— *Tehát bármikor felkereshetik a betegek?*

— Inkább röggel hozza, és este újra. Vót, akihöz el köllött mönni.

— *Mondja el, hogy miképpen végzi el az imát? Mit kell tennie, ha pólyás gyermekkel felkeresik?*

— A pici gyerököt a bal karomra vöszöm. Jobb kezem a feje tétéjire helyözőm. Vigyázok, hogy a gyönge részit mög né nyomjam. Ha rin a gyerök, ringatom a karomon. Nyugtatom. Még az imát el nem végzőm, nem töszöm lē. Előbb magamra vetök köröszöt, utána a gyerökre. Azután mondom rá az imát. Imám végesztivel mögén köröszöt vetök, ugyanúgy a gyerökre is. Utána a földre, és közbe eszt mondom: *Kisérd ki Jézusom eszt a nyavalyát belüle.* (Vö. a 21. sz. jegyzettel).

— *Milyen imát mond a beteg gyerekekre?*

— Az egyik a Miatyánk, a másik az Üdvözet. Többször el köll ismétölni.

— *Kérem, mondja el.*

— Nem szabad elmondani, mer akkor nem használ.

Ezután adatközlöm kívárta azt az alkalmas pillanatot, amikor mások nem voltak jelen. Akkor is csak azt a részt mondotta el, amely a tulajdonképpeni varázsló szöveg. Nekem kellett az imát elkezdni és befejezni. Valójában nem mondta el egyiket sem. A „jóváhagyott” imaszövegek a következők:

Miatyánk, ki vagy a mönnyekben. Szenteltessék mög a tē neved. Jöjjön el a tē országod. Légyen mög a tē akaratom, miképpen mönnyben, azonképpen itt a *fekete földbe kísérd eszt a nyavalyát*. Mindönnapi kenyerünket add meg nekünk ma. És bocsásd mög a mi vétkeinket, miképpen mi is mögbocsátunk az ellenünk vétkezőknek. És né vigy minket a kísértésbe. De szabadíts mög a gonosztul Amen.

Üdvözlég Mária, malaszttal teljes. Az Úr van téveled. Ádott vagy tē az asszonyok között, és áldott a tē méhed gyümölcse, Jézus. *Ennek a kisgyeröknek úgy müljön el a szömverése, ahogy Köröszötölő Szent János az Úr Jézus Krisztust mögköröszötölte a Jordán vizébe.* Asszonyunk Szűz Mária, Istennek szent Anyja, imádkozzál érettünk bünösökért most és halálunk óráján Amen.

Mindkét imát *naponta háromszor* (reggel, délben, este) kell elmondani, *kétszer ismételve* és váltogatva (M+Ü+M+Ü). A Miatyánk kiemelt varázsló sorát minden egyes esetben hatszor ismétlik, az Üdvözet hasonló részét pedig háromszor. Elegendő, ha napjában kétszer (napfölkeltkor és naplementkor) végzik el az imát a beteg fölött: szintén *válogatva, három-három Miatyánkot és Üdvözetet*. Végeredményben tehát egy nap hat-hat Miatyánkot és Üdvözetet imádkoznak. A varázsló betét ismétlési száma azonban különbözik: Miatyánknál összesen harminchat, az Üdvözetnél tizennyolc.

<sup>18</sup> Az adatközlő itt más betegségre is céloz, pl. daganat, nyilalás stb. Ezekre szintén ráimádkoztak.

Ezekből az adatokból kiderül, hogy a KÁLMÁNY LAJOS közléséből ismert ráolvasó-szöveg archaikusabb.<sup>19</sup> Másfelől képet alkothatunk általuk az élő gyakorlat összetevőiről, a múltból táplálkozó tudatelemek revelálódó folyamatáról. A szájani szövegösszefüggés — az alábbi verbicai ráimádkozással együtt — azokat a példákat gyarapítja, amelyek elősegítik a magyar ráolvasásokkal kapcsolatban fölvetett műfaji és rendszerezési problémák, közelebbről az *imádság* és a *ráolvasás* elválasztásából adódó fogas kérdések megoldását.<sup>20</sup> Ugyanakkor arra is figyelmeztetnek, hogy a följegyzők minél jobban derítsék fel a máig funkcionáló ráolvasó gyógy-mód körülményeit.

Az előbbi kérdés-felelet folytatásaképpen szóba került a szemmel-verés más elhárítási módja is. Egyszerűbb és elterjedtebb a víz-mérés. Móráné szerint ekképpen történik:

Három kanál vizet mérnek rúzsás tányérba, lehetőleg zödvirágos tányérba. Ujjait belemártja, a gyerek arcát, kezét és lábát keresztbe (bal kéz—jobb láb, jobb kéz—bal láb) háromszor 'lemossa'. Utána a vizet az ajtósarok-vasra önti, és közbe eszt mongya: *Mönny a kutjának a lyukába*.<sup>21</sup> Ha a gyerek csakugyan szömverésbe van, akkor a víz mögzsaporodik. Eszt mögtuggyuk, ha a vizet kanállal visszamérjük.

— *Mivel lehet védekezni a szemmel-verés ellen?*

— Kössünk piros szalagot vagy piros gyöngyöt a gyerek csuklójára.<sup>22</sup>

4. A szemmel-verés gyógyítása Verbicán: a) Farsang háromnapkor történt. Nagyon rámnézött egy embör. Ahogy nézött, elfordultam. Akkor otthon nagy beteg löttem. Elkesztem jajgatni. Elmöntem egy asszonyhon. Aszongya: „Tégöd mögvert az öreg Biczók.” Én nem akartam hinni. *Vizet mért* rám. Utána úgy mögkönnyebbültem. Délután imádkozott rám először.

Olyan tanult aszony vót. Valamönnyit tanult iskolán. Gyógyítóasszony, az orvost is helyettesítette. (V2.)<sup>23</sup>

b) Szömverésnél sír a kisgyerek. Mérnek vizet. Kanállal mérik zöldvirágos tányérba. Öt kanállal mérnek, és (külön-külön) minden egyes kanál víznél egy-egy szót mondanak. Elsőnél — *az Atyának*, másodiknál — *Fiúnak*, harmadiknál — *Szentlélek*, negyediknél — *Istennek*, ötödiknél — *nevében*. Az Amen elmarad. Három Mi-atyánk és három Üdvözlégy következik — Amen nélkül.

<sup>19</sup> Ld. BOLGÁR ÁGNES: Magyar bájoló imádságok a XV—XVI. századból. Bp. 1934. Közelebb-ről a *Bornemissza Péter* följegyzéséből ismert bájoló imádságot (5. *Az igezetről*): 25. l. és a hozzá-fűzött magyarázatot: 33. l.

<sup>20</sup> Ld. PÓCS ÉVA: A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái. Népi kultúra, Népi társadalom, I. Budapest, 1968. 253—280. Különösen 261—263.

<sup>21</sup> A kiemelt részről az adatközlő megjegyezte, hogy „ez a mondás” az imával végzett gyógyításnál is szerepelhet. Ima végeztével keresztet vet magára, a gyermekekre, a földre és a betegséget távozásra szólítja.

<sup>22</sup> Beszélgetéseink végén megkérdeztem: Mit gondol, hasznos lesz-e a továbbiakban is az eddig titokban tartott ima? Válasz: „Nem tudom. Majd mögtudom.”

Abban maradtunk, hogy majd tudatja velem.

Itt jegyzem meg, hogy adatközlőm érdeklődésemre Sipos Jánosné Bera Anna nevét (70 é.) is megemlítette, mint aki szintén ismeri az imádságot. Siposné helybenhagyta, hogy tudja az imát, de nem volt hajlandó elmondani. Azzal érvelt, hogy amikor gyermekei nagyobbak lettek (tanultak), nem engedték, hogy folytassa a gyógyítást. Minthogy csupán a szemmel-verés elleni tudásának közlését hárította el, joggal föltehető, hogy esetleg nevének (újság) kiírása miatt zárkózott el.

<sup>23</sup> A szemmel-verés okozójáról egy jellemző adat. „Az öreg Biczók elmönt egy öregasszonyhon. Bemönt. Ott vótak a kiskácsák. — Hü, de sok kis fürge kácsa van! — fgy kiáltott. Estére a kácsák mind mögdöglöttek. Rácsudálkozott, és ez vót a baj. Ilyen embör vót.” (V2.)

Ezután mondják el magukban a beavatatlanok számára nem hallható imát. Kéréssem mégis teljesíteni akarták, ezért a beszélgetésnél jelenlevő és a családhoz tartozó fiatalasszony leírta a szövegét. Eredetiben közlöm.

Ukor az Ur Jézus a Földön járt, Jeruzsálemi  
 városában ment, útkörbent alálkerest három  
 időseanyát az egyik azt mondja  
 szép a kis Jézus mint a szép fenyves  
 rapsugár a másik azt mondja: szép a  
 kis Jézus mint a holdvilág, a harm-  
 adik mondja: szép a kis Jézus mint  
 szép fenyves és illegak. Jézus Mária  
 meghallotta a kis Jézust megfürdette  
 ardo bízét egy fehér márványkörre öntött  
 azt mondta: meggyártson a szemverés  
 kis Jézusnak mint a márványkörre  
 3 mi. 3 idv. [Crisak Mihályné Késti Juliánna 39é.]  
 Bata le

Befejezése után ismét három Miatyánkot és három Üdvözetet imádkoznak. Egy nap háromszor — reggel, délben és este — kell (mindezt) elvégezni. A vizet az ajtósarokra (sarokvasra) öntik. Ha több (lett) a víz, akkor valóban szömverésbe szenved (a gyerek). Ezt megcsinálják, és el kell múlni a betegségnek.

Aki (a gyógyítást) végzi, kimerült, álmos lösz. Átvösz (a gyermek) betegségit, és a kicsi még akkor (aznap) este jobban lösz. Az imát<sup>24</sup> lehetőleg lánykorunkba köll mögtanulni, akkor lösz igazán erős.<sup>25</sup> (V1, 2.)

— *Miért az ajtósarokra öntik ima végeztével a vizet?*

— Az ajtósarok a márványkövet helyettesíti. (V2.)

Beszélgetésünk során nyilvánvalóvá vált, s ezt a varázsló ima titkossága is megerősíti, hogy manapság is alkalmazott gyógymód. Az ima szövege egyébként szerényebb változata KÁLMÁNY idézett szajáni szövegének.

Hasonló alapelv érvényesül a másik szokásos eljárásnál, a részletek azonban eltérnek.

c) A kanállal kimért vízbe három söprűszál hamuját belétősszük. Mindégyiket külön-külön és más-más gyufaszállal köll möggyújtani. Mikor valamöddig elég, a végét mögütögetjük, és a hamu beleesik a vízbe. Egyik után gyön a másik, a harmadik, és eszt mongyuk: Egy az öregé, egy a fíjatalé, egy a lányé. Ez mögmutatja, hogy ki ártott a szömvél. Öreg, fíjatal vagy nő (asszony) okozta? Itt is úgy imátkozunk, mint a másíknál. (V2.)

### C) A GYERMEKKORBAN JELENTKEZŐ BAJOK ÉS ORVOSLÁSUK

1. Nem tud beszélni a gyermek: a) A gyerek nem akar beszélni, de mán ideje vóna. Akkor aszonták, hogy meg kell itatni vele aszt a vizet, amivel a kenyeret mögmossuk. Így hamarabb elkezd beszélni. (C2.)

b) Nem beszélt időre a gyerek. Ha jött a kóduş, kértünk tőle egy darabka kenyeret. Abból kellett enni egy falatot a gyereknek. (Cs1.)

c) Maj megén, van a húgomnak egy fíja. És nem tud a kisgyerek beszélni. Má hét vagy nyóc éves a gyerek. Elsőbe<sup>26</sup> vitték orvosho. Beográdba is, meg Szögeden is vót a szanitérijumba. És csak nem tud beszélni. És mit montak neki!? — az annyának: hogy a bíbájósokhoz fohászkggyon!<sup>27</sup> Most úk elkesztek oda jární. Zentán van ez az embör. Valami üdös, János bácsi. Benn, a Tisza mellett. Az aszt monta, hogy a gyüvő hétön majd mán tud beszélni. De tele kosárt vittek neki. Egy évig csalogatta így úket ez az embör: hogy maj most, maj most szólal mög a gyerök.

Maj később nem tudott mán mit csinálni, hogy ú — aszongya — maga nem bíri mögcsinálni. Hanem mönnyenek el Szabadkára. Maj ott lösznek tudósok, tizenketten egy szobába. És imátkoznak. Mönnyenek el, az édösapja, a gyeréket is vigye, és ott maj mögszólal. De csak nem szólaít mög. Hát most így kiderült, hogy a „tudós”-ok sēmmit sē tunnak. Az orvosok aszonták, hogy vėgyenek Beográdba olyan fűlbevaló készüléket, mert nem bírt hallani sē a gyerök. De nem használt. Hanem most beatták a néma-iskolába, és ott tanul. Kiderült, hogy süket és néma a gyerök. Így van. Van sok bíbájos, aki nem tud sēmmit, csak csal. (J1.)

<sup>24</sup> A tulajdonképpeni varázsló imát. A zárójelbe tett részek a mi kiegészítéseink.

<sup>25</sup> Rábén ugyanígy nyilatkoztak. Az „erős” itt a foganatosságra vonatkozik.

<sup>26</sup> Először, eleinte.

<sup>27</sup> Tk. forduljon.

d) Ha nem tud a gyerekek idejére beszélni, akkor azt csinálják, mint én vótam az egyik gyerekömmel. Mán öt éves vót és nem tudott jól beszélni. Aszt ajánlották, gyűn a kúdús, lopjak a kosarából kenyeret vagy ami önnivaló van. És aszt aggyam a gyerekeknek. Mőg is csináltam, és jól lett a gyerekek. (Sz3.)

2. Nem tud elindulni a gyermek: a) A gyerekeknek mán jární köllött vóna, de nem indult el. Akkor a lába köszt belenyírtak a levegőbe. Aszt monták, hogy elvágták a békóját. (Cs1.)

a/1) Ha a gyerekek nehezen kezdött el jární, akkor a kúdús bottyával mögvereggették a talpát. (Cs1.)

b) Ez rajtunk történt, a lányunkon. Mán nagyon beszélt. Szépen monta: „Anyá, mán tudok mönni a lábamra!” Egymás elé rakta a lábát, és úgy csúszott a farán. Akkó vittük az asszonyokhon. Orvos nem vót akkoriba. Vót amék aszonta, hogy az ódalá össze van nőve a csípővel. Gondoltuk, nyomorék lösz. Huszonkilencbe vót ez. Hát akkó egy embör asz monta az én uramnak, hogy mér nem mönnek el Jankára. Arra Becskereg felé. Oláj kösség vót az. Egy oláj asszony vót ott, ahhon. El is möntünk hozzá. Hát vinni köllött három kútból merített vizet egy kis üvegbe. És egy darabot köllött lévőgni hozzá az üngiből és a hajából. Aszt rákötöttük az üveg szájára. Akkor elvittük ahhon az asszonyhon. Odaattuk neki. De ú ugyé olájul monta, nem értöttük. Imátkozott. Akkor ú összefőzte aszt a kis vizet. A kislányt nem vittük, és azt monta, mossuk le a kislányt főntről lefelé háromszó. Mire el sē fogyott a víz, a kislány fölállt a bősőbe. Akkor kitöttem a kislányt a szék mellé. Vót egy fijam, András. Kilenc éves vót. Kenyeret sütöttem. És diyat vót csinálni olyan kiscipót. Piciny, mint egy alma. És kettőt csináltam. Andrásnak odaattam, mer az bírt mönni. A kislánynak meg nyútottam, és montam: „Gyere Rózsikám!” És lépött is a lány egyet. Mikor a kislány lépett, én mög hátrább léptem, hogy gyűjön, többet lépjön. És a kislány odaszalatt hozzám! Elkapta a cipót! Akkor mögén elvöttem, és messzibb léptem. És akkor monta: „Édősanyám! Birok mönni!” „Mögén mönnyünk! — montam. Gyere kislányom!” És attulantúl fogva bírt menni a kislány. Aszt a vizet el se használtuk. (J1.)

b/1) Monták nekünk aszt is, hogy mikor begyűn a kúdúsasszony, vögyük el a bottyát, és verjük el a gyereköket. És akkor bír menni. Mögcsináltuk eszt is, de nem használt. (J1.)

3. A gyermek váltja a fogát: a) Váltottam a fogam. Gyűtt az új, és akkor monta apám, hogy a kihullott fogam dobjam be a kuckóba. És mondani kellett:

Egér, egér, aggyál neköm vasfogat,  
Én mög adok csontfogat. (Sz3.)

#### D) BELSŐ BÁNTALMAK

1. Hideglelés: a) Mikor újult a hód, kimöntek az udvarra. A hód felé fordulva monták:

Új hód, új kiráj!  
A hód újuljon,  
A hideglelés elmúljon!

Ahogy a hód újul, a hideglelés múlik. (J4.)

b) A fijamat rászta a hideg. Most mit csinájjak vele? Aszt monta a szomszéd-asszony: Ez és ez halva fekszik. Mikor csinálík a tort, akkor a halott részire külön tányérba tősznek ételt. Kérjem el, és aszt ötessem mög a fijammal. Így is csináltam. Montam nekik, engeggyék mög, hogy elvigyem aszt az ételt. Itt bablevest, tyúkhús-levest vagy birkapaprikást főznek. És fonyott kalács van. Mindönbü tőttek oda a halottnak egy kicsit. Idejatták, és hazahosztam. Aszt öttem mög a fijammal. (Sz3.)

2. Veszettség: a) Ha mögharapott valakit a veszött kutya, aszt a kutyát agyonütötték. Mögégették, és a füstyébe köllött állni. Botot, mindönt mögfüstöltek. Ez mögvédte őket a veszöccségtől. (Cs3.)

b) Veszöccség esetén elmöntek egy privát embörhön. Egy szajáni embörhön. A mögtutta gyógyítani. Adott orvosságot, port, és kalánnal köllött önteni, és lē köllött nyelni. Ha valakit a veszött kutya mögharapott, és a port lēnyelte, akkor az kihajtotta belüle a bajt. Pisilt tüle tizenöt órán át, amiknél valóba vót betegség. Ojant, mint a húspötty. Kilenc pöttyöt pisilt ki. A régi öregök aszonták, hogy kilenc kiskutya. Ez a szajáni tudós kimönt az erdőbe, és ott van mindönféle szárnyasbogár. Összeszötte, mögszárította, és összetörte. A bogár fejét használta. (J2.)

c) Vót nekünk egy fijunk. Mán nem él. És zavart egy kutyát. Maj mögtuttuk, hogy veszött kutyát. Hosztunk neki a tudóstul port, mer nem tuttuk, hogy baj lösz-ē belüle. Tizön felül vót a fijú, nem kicsi gyerök. A régi mondás aszt mongya, hogy kilenc napra lösz beteg. Nagyon beteg lött, és nem tudott pisálni. És kilenc csomót, kis csomókat pisált ki. És azután jobban lött. (J1.)

3. Asztma és tūdőbaj: a) Az aszmás betegnek nem szabad vizet inni, csak savót. Attul mögújul a tūdő. (Sz3.)

b) A tūdőbajt úgy gyógyították, hogy a beteg itta a maga húggyát. Kéccör naponta egy decinyit. (J4.)

b/1) Ültettek *örvénygyökeret*. Ojan, mint a torma. Elreszelték a gyökeret. Beletőtték literős üvegbe, és pájinkát öntöttek rá. Eszt a pájinkát itták lē a reszelt gyökérül. (J4.)

b/2) *Szárazhektikás* vót anyám. Köhögős, fulladós. A cserösznyét, meggyet, aszaltszilvát mögszárította. Beletötte üvegbe, öntött rá pájinkát. Ez vót a meggyes-pájinka. Eszt iszogatta. Húsza vele anyám harminchárom évig. (J4.)

c) Az én apám mesélte. Fijatal korába nagy beteg vót, és a tüdejít mögtámatta. Nagyon mögfázott. Akkor csináltak *cibörét*. Sütöttek kinyeret, és hagytak egy kis tésztát. Betöttek duncos üvegbe. Korpát is tőttek bele egy jó félmarokkal, és söt. Ez három nap, három éjjel a meleg hejjön vót. Mög köllött neki forni. És eszt itta ű, és elélt kilencvenhat évet. (Sz3.)

4. Gyomorfájás: A gyomorsűjjesre csináltak neköm kötést. A gyógyító asszony vött elő spirituszt. Mögvizezte a ruhát, és belemártotta a spirituszba. Möghúzogatta a gyomrom, és utána rákötötte a ruhát. Rátötte a kötést. Háromszor mögismétölte, és möggyógyultam. (V2.)

5. Hátfájás (reuma): Ha valakinek a háta fáj vagy reumás vót, akkor ződ tujafa magját alkoholba tőttek, és avval a folyadékkal kenögették a fájós részt. (Sz3.)

6. Szúrás és nyilallás: a) Mikor esküvő előtt a vőlegény mögkéri a menyasz-szony kezit, akkor aggya át a *jegykendőt*. És ha valakinek nyilallása van, akkor eszt a kendőt a fájó testrésze úgy kötik rá, mint ahogy a fejre hajtyák. (C1.)<sup>28</sup>

<sup>28</sup> Azt is hangsúlyozta Cerna Bara-i adatközlöm, hogy a jegykendőt gondosan elteszik. Kicsi gyermek betegségénél sokszor használják.



b) Az első feleségöm édesanyja, anyósom, Horvát Margit néni gyógyító vót. *Pokolkeletrül, nyilallásrul* tudott imátkozni. Napfőkelte előtt ráimátkozott. Mikor mög akart halni, sokat kínlódott. A lányát hívatta. Kezet fogott vele, és átatta neki a tudományát. A feleségöm vót, aki átvette a tudományt. (Sz1.)

b/1) Szúrásnál elhozzák a beteget. Köröszőt vetök magamra és a betegre. Ahun fáj neki, ha a feje fáj, a fejire vagy a fülire tartom a jobb kezem. És imátkozok három Miatyánkot és három Üdvözlőt. Váltogatva köll mondani: Miatyánk, Üdvözlét, Miatyánk és tovább. Az Üdvözlétbe így mondom: *Hová mégy te szúrás, nyilamlás? Elmögyök egy asszonyba.*<sup>29</sup> *Nē menny tē asszonyba, hanem ereggy a tüsökbokorba.*

Eszt mindön Üdvözlétnél háromszor ismétölöm. Löhét úgy csinálni, hogy háromszor imátkozunk a betegre: röggel, délbe, este két-két Miatyánkot és Üdvözlőt. Végeszhettyük napfőlketekor és naplementkor: három-három Miatyánkot és Üdvözlőt monduk. Utána megint köröszőt vetök magamra és a betegre, legvégén a földre is. Ilyenkor azt mondom: *Kisérd ki Jézus eszt a nyavalyát belüle.* (Sz2.)

A varázsló szövegrész tehát így illeszkedik bele az imába:

Üdvözléggy Mária, malasztalt teljes. Az Úr van teveled. Áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse, Jézus! *Hová mégy te szúrás, nyilamlás? Elmögyök egy asszonyba. Nē mönny tē asszonyba, hanem ereggy a tüsökbokorba.* Asszonyunk Szűz Mária, Istennek szent Anyja, imádkozzáll érettünk bűnösökért most és halálunk óráján Amen.

KÁLMÁNY LAJOS hasonló varázsló sorokat jegyzett föl Szajánban (1882),<sup>30</sup> de a Miatyánkhöz illeszkedő változatban. A távozásra való fölszólításban szintén észrevehető némi különbség.

7. Torokfájás és nyakfog (mandulafájás): a) Torokfájáskor a patkára térgyeltünk. Háromszó-néccő mögcsókoltuk a kemöncét, és montuk:

*Földanyám, neköd panaszkodunk. Torkom fáj, gyógyícsd mög.* (Cs1.)<sup>31</sup>

a/1) Karácsony este fokhagymakoszorút töttek az asztal alá. Én is mögcsináltam. Eszt őrisztem. Ha a gyerök torka fáj, a koszorút mögföszttem. Ruhával körülcavartam, és a gyerök nyakára kötöttem. Ez használt. (Cs1.)

a/2) Ha *nyakfogunk* vót, anyánk az ölibe vött. Mutató ujjával meghúzogatta a torkunkat. Még utóbb is csinálta az én anyósom a gyerökökkel. (Cs2.)

b) *Nyakfog* esetén elmöntek egy asszonyhon, és törülközővel fölhúszta. Fölállt a székre, és úgy húszta fölfelé. Elfakatt a nyakfog, és a beteg jobban lött. (Sz3.)

8. *Fogfájás*: Ha valakinek a foga fáj, tömjént raktak rá. (Sz3.)

<sup>29</sup> Vagy emberbe, vagy gyerebbe.

<sup>30</sup> Szeged népe. (Temesköz népköltése) II. k. Arad, 1882. 114. Ettől különbözik az egyházaskéri (verbicai) ráolvasó szöveg. Ld. Ráolvasók. Ethn. II. (1891) 72.

<sup>31</sup> Szinte teljesen egyező KÁLMÁNY Szőregről és Egyházaskérről (Verbica) közölt (Ethn. II. 1891. 36.) mondása. A mostani, Csókán följegyzett gyógmód azonban már nem tartalmazza a szokás egyéb vonatkozásait. Szajánról a torokfájásra imát közölt KÁLMÁNY: Szeged népe, II. 112—113.

## E) AZ EMBERI TESTEN KELETKEZETT (KÜLSŐ) BETEGSÉGEK

## 1. Pokolkelet, daganat, támadás, sömör, pörsenés:

a) Egy alkalommal elmöntünk Pecellőről<sup>32</sup> Högyösre. Bemöntünk egy asszonyon. Bibájos vót. Azér möntünk oda, mer beteg vótam. Nem tuttam, hogy mi bajom. Aszt hittem, hogy *termés*.<sup>33</sup> Mögtapogatott, és aszt monta, rossz vizeletön möntem körösztüül. Elmöntem a templomba. Az adai pap aszonta, nē földi ügyvédhön fordujjak. Kéccör elvégezte a kilencedöt. Akkor háromszor möntem el a templomba, és azúta nincsen baj. (P1.)

b) *Pokolkelet*rül imáccságot mondok napfölkeltkor és naplēmöntekor. Három Miatyánk és Üdvözet röggel, és este megén. Vagy háromszor végzem: reggöl, délbe, és este mögén két Miatyánk, két Üdvözet. Váltogatom az imáccságot. A betegségre eszt mondom: *Hová mégy te hasogatás, fájdalom és pokolkelet? Elmögyök egy asszonyba*.<sup>34</sup> *Nē mönny tē asszonyba, ereggy a tüksökbokorba*. Eszt minden Üdvözetnél háromszor ismételem. (Sz2.)

A szajáni varázsló szövegrész ekképpen helyezkedik el az imában:

Üdvözléggy Mária, malaszttal teljes. Áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse, Jézus! *Hová mégy te hasogatás, fájdalom és pokolkelet? Elmögyök egy asszonyba. Nē mönny tē az asszonyba, ereggy a tüksökbokorba*. Asszonyunk Szűz Mária, Istennek szent Anyja, imádkozzáll érettünk bünösökért most és halálunk óráján Amen.<sup>35</sup>

b/1) Ha valakinek *támadás* vagy *pörsenés* vót az arcán, és új hód vót, akkor monták:

Új hód, új kiráj,  
Házasiája a fiját.  
Engem is möghívott a lakodalomba.  
De én oda nem mögyök,  
Elküldöm a pörsögést. (Sz3.)<sup>36</sup>

c) A *pokolkelet*nél kék hójag gyün föl. Kékül a hójag a kézön vagy a lábon. Itten imátkoztak három Miatyánkot, három Üdvözetöt, egy Hiszökégyet. Esztet köll fölajállani Szent Ferenc tisztöletire, mer ű a bēlpoklosok patrónusa. De abba a hójagba, mikor az első imát elvégzi, tiszta fehér cernát húzzon tűbe, és húzza át a hójagon, mer abba olyan sárvíz van. Akkor a sebre tiszta lüszöt, disznósírt kössön. Aszt a három imát rámongyák, és akkor a bajnak el köll múlni. (V2.)<sup>37</sup>

c/1) Van ez a *sömör*, és mán az orvosok lēmontak a beteg lányrül. Idehoszták, az asszony a lányt. A vót teli sömörrel. Ez a Rúzsza Kati gyógyította. Imátkozott.

<sup>32</sup> Petrovo Selo (Péterréve).

<sup>33</sup> Daganat.

<sup>34</sup> Vagy emberbe.

<sup>35</sup> KÁLMÁNY kelésről való imát közölt (Szeged népe, II. 113.) Szajánból. Elterő, hosszabb ráimádkozás és a Miatyánk első sorai vezetik be.

<sup>36</sup> Más baj esetében szintén alkalmazták ezt a gyógymódot. Elterjedtségét Szeged környékén már KÁLMÁNY közleményéből ismerjük. KÁLMÁNY LAJOS: Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. A hold nyelvahagyományainkban. Bp. 1887. 9—13.

<sup>37</sup> KÁLMÁNY ugyancsak Egyházaskérről (Verbicáról) „Támadásrül való” ráolvasót közölt 1891-ben (Ethn. II. 37.). Egyik Cerna Bara-i adatközlőnk visszaemlékezéséből (terjedelme miatt közlését mellőznünk kell) világosan kiderül, hogy századunk első évtizedeiben a varázsló szöveg szerkesztése volt a pokolkelet gyógyításának.

Hogy mit? Nem szabad aszt ű neki mondani sēnkinek. Mikor fogyott a hód, akkor itt vót a lány három-négy nap. Akkor hazamönt Jázovára. És mikó mögén kezdött fogyni a hód, itt vót három-négy nap. Mán lēmontak rúla. Nagyon csúnya vót a teste. Mikor másoggyára vótak itt, mán nem is láccott.

Kérdőzték eszt a Rúzs Katit, hogy mondja el az imáccságot. De nem mondta el senkinek, mert akkor nem használ. És elmúlt az a sok sēmör a lányrul. (V3.)

2. Szēmölcs, tyúkszem: a) Nekēm lánykoromba *szēmőcsők* vótak a kezēmön is, a lábamon is. Sokszor olyan nagy vót, hogy a kezemet nem tuttam össze-csukni. Aszonták nekēm az idős bunyevác asszonyok Szabadkán, hogy mikor szalonnat eszek, akkor a bűrit ássam el a csurgásba,<sup>38</sup> és imátkozzak egy Miatyánkot és Űdvözletet. És ima után mongyam:

Amit ide lēastam, itt elrohaggyon,  
Az én kezēmül a szēmőcs elműjjon.

El is múlt. (C2.)

b) A szēmőcsön (az úton) véletlen tanált száraz békát kel át- meg visszahúzni. Utána magunk mögé dobjuk ismeretlen irányba. (Cs1.)

b/1) Ha szēmőcsünk vót, akkor száraz békával megkerekítettük, és aszt visszakézből eldobtuk. (Cs2.)

c) Vérhön hasonló vízzel kenneye mög a szēmőcsöt, és elmúlik. (J4.)

c/1) Szokták aszt csinálni, hogy lēvágik a baromfit, és a zúzáru lēhúzzák a belső sárga bűrt. Evvel mög köll kerekíteni a szēmőcsöt és elásni az ereszcatornába. Mire mögrohad, a szēmőcs elmúlik. (J4.)

d) Mikó mēn az úton, vögyön föl száraz békát, és avval simogassa mög a szēmőcsöt. Így csinálják és mongyák:

Űj hód, űj kiráj  
Möghíttak vendégségbe.  
De én oda nem mögyök,  
Elküdöm a szēmőcsömet. (P1.)

d/1) Ha szēmőcs vót, száraz békával leolvasták. Tanálsz száraz békát. Simícsd lē vele a szēmőcsöt, és dobd hátra. Nē lásd hova, és nē nézz utána. (P4.)

e) *Fekete tyúkszēm* nyótt az ujjamon. Elmöntem a bürgēs nēnihōn, Gölöncsēr nēnihōn. Montam neki, hogy imátkozzon az ujjamra. És ű aszt monta, nem köll arra imátkozni. Avval kimönt, mögfogta a fekete csirkét, és elvágta a nyakát. A száját szétvötte, és ráhúsza az ujjamra. Bekötötte az ujjam fehér ruhával, és három nap, három éjjel vót rajtam. És möggyógyult. Nagy vót, és kifakatt. Ez a fekete tyúkszēm az ujjamon möggyógyult. (Sz3.)

## F) CSONTTÖRÉS, CSUKLÁS (FICAM), ÉRVÁGÁS

1. Régōn, ha valakinek eltört a karja vagy mögrepett, akkor az öregők így csinálták. A huggyot összekeverték sárgafōddel. Egy ruhadarabot evvel mögnedvesítettek. Eszt rákötötték a (törött) karra, és száraz ruhával becsavarták. Aszt is csinálták, hogy a ruhadarabot ecettel vizezték mög. (J4.)

<sup>38</sup> Az ereszcorgásra vonatkozik.

## 2. Csonttörésnél imát mond a gyógyító:

Ín helyre, hús helyre!  
Jézus ament mondott erre.

Mer möntek József mög Mária az acélhídon, és mögcsuklott a számár lába. És aszt monták: „In helyre, hús helyre!” Jézus mög ament mondott rá.<sup>39</sup>

És vitte őket a számár tovább. És Jézus azt monta a számárnak, hogy a szemétdombon is jóllakjon. Mögáldotta. A lovat is kérték, hogy segítssön. De a mög aszonta, hogy nem érök rá, és nádlevelek után kapott. Mög is láccik a nádlevélön, csomó van rajta. (J4.)

3. Anyámmal történt, még fiatal vótam. Eret vágtak rajta, mer nagyon beteg vót. Jobban lött. Én vittem el Padéra kocsin a Toncsi borbéjhon. És segített. (Sz3.)

## G) ÁLTALÁNOS GYÓGYMÓD

1. Bármilyen beteségben van valaki, modhati, mikor fölteccik az újhold. Háromszor mongya:

Új hold, új király,  
Házasíti a fiját.  
Engöm is möghívott a lakodalmába,  
Elküldöm a ... betegségöm. (C1.)<sup>40</sup>

2. A karácsonyesti asztalra került ételekből egy-egy darabkát beletesznek egy *staniszliba*. Megszárad, és akkor eláll. Bármilyen betegség van, ebből főznek teát. Mikor megfőszték, belemártanak egy rongyot, és evvel a ronggyal borogattyák a beteg testrészt. (C1.)

## VOLKSTÜMLICHE HEILMETHODEN UNTER DEN UNGARN IM BANAT

VON

IMRE FERENCZI

Der Autor hat zwischen dem 1. Febr. und 4. März 1973 eine ethnographische Feldforschung im Nordosten Jugoslawiens, im Kreise der auf dem Gebiet des sogenannten Banats lebenden Bevölkerung ungarischer Zunge durchgeführt. Er hat vor allem untersucht, wie die Modernisierung auf die Volkskultur einwirkt. Um die Änderung vergleichen zu können, hat er auch die Traditionen folkloristischen Charakters der älteren Generationen gesammelt. Ein Teil der registrierten Angaben kann in den Themenkreis des volkstümlichen Kurierens gereiht werden. Der Verfasser veröffentlicht in dieser seiner Publikation die volkstümlichen Heilmethoden aus den Ortschaften Crna Bara, Čoka, Jazovo, Kikinda, Padej, Sajan und Vrbica. Er stellt die Angaben in den grösseren Abschnitten (A, B, C usw.) in einer nummerierten Reihenfolge dar. In Klammern, am Ende der einzelnen Beschreibungen bezeichnet er die Namen der Gemeinden, woher die Angaben stammen, mit dem Anfangsbuchstaben und den Mitteleiler mit der Nummer der in Verzeichnis 5 zu lesenden Reihenfolge.

<sup>39</sup> A közeli Verbicáról (Egyházaskér) KÁLMÁNY LAJOS 1891-ben közölte (Ethn. II. 71.) ennek két teljesebb változatát. Az általunk följegyzett jazovai adathoz egy átiológiai magyarázatot is hozzákaptak, de az sem egészen teljes.

<sup>40</sup> Vö. E-csoport 1/b. sz. adattal. Cerna Bara-i adatközlőnk Verbicán nőtt föl. Ismerete szerint itt is, ott is gyakorolták e gyógyymódot.

Den Namen der Gemeinde Čoka verkürzt er mit dem Anfangsbuchstaben (Cs) der ungarischen Bezeichnung *Csóka*.

Die Angaben der *Gruppe A* sind Geschichten von den Gründen der Krankheiten und von ihren Heilversuchen. Nr. 1. Die Hexen stehlen das gesunde Kindchen und schmuggeln an seine Stelle einen Kranken und verküppelten neugeborenen Säugling. Auf Grund des Rates eines Mannes mit Zauberkraft (*tudós*) gewinnt man das ursprüngliche, gesunde Kindchen zurück. Nr. 2. Die Hexen stehlen dem unter die Dachrinne gesetzten Kind die Knochen. Der Rat der zauberkräftigen Mannes (*tudós*) ist; das Kind am Tage der Jahreswende des Falles an dieselbe Stelle auszulegen, und dann werden ihm seine Knochen zurückgegeben. Dieses Verfahren erbringt eine gewisse Verbesserung. Nr. 3. Die Hexe versetzt eine Krankheit hervorrufende Sache auf den Boden. Das Kind stösst darauf und wird schwerkrank. Zuerst wird es von einer Frau mit Zauberkraft (*bibájos*) kuriert, aber ohne Erfolg. Am Ende wird es in einem berühmten Wallfahrtsort, Radna (Siebenbürgen) geheilt.

Die *Gruppe B* gibt die infolge „des bösen Blicks“ hervorgestandene Krankheit und die Fälle ihrer Heilung in der nächsten Reihenfolge an: Nr. 1. Schutz vor dem bösen Blick. Nr. 2. Beispiele der Heilung des bösen Blicks. Ein eigenartiges Heilverfahren ist es, dass 3 Löffel Wasser ausgemessen wird, und die Körperteile des kranken Säuglings werden mit diesem Wasser eingerieben. Nach Beendigung dieses Verfahrens wird das übriggeliebene Wasser an die Türecke gegossen. In einigen Fällen werden Gebete von einer zaubernden Art über dem Kind hergesagt. Nr. 3. gibt die in der Gemeinde Sajan auch heutzutage üblichen Methoden der durch den bösen Blick verursachten Krankheit bekannt. Eine ausführliche Darstellung vom Kurieren durch Zaubergebete. Nr. 4. stellt eine ähnliche, die Wirkung des bösen Blicks abwehrende Methode in der Gemeinde Vrbica (vergleichbar mit Nr. 3) dar. In beiden Gemeinden wird auch das in Nr. 2 erwähnte Verfahren des Wasserausmessens und das des mit Wasser Einreibens angewendet.

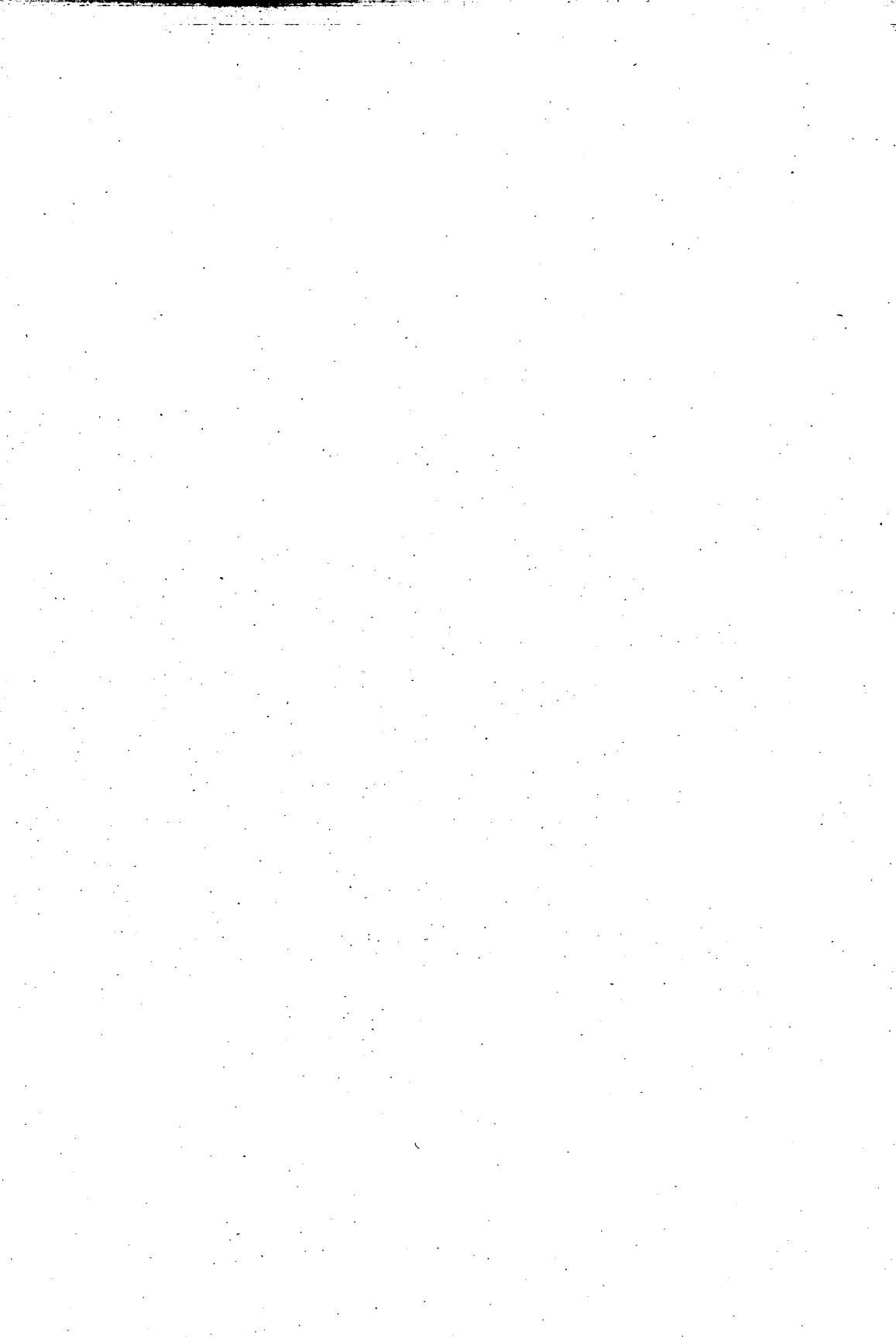
Die Angaben des *Abschnitts C*: Nr. 1. Beispiele der Heilung eines sprechunfähigen Kindes. Nr. 2. Fälle des Kurierens des nicht gehfähigen Kindes. Nr. 3. erzählt davon, was das seine Milchzähne wechselnde Kind mit seinen ausgefallenen Zähnen zu tun hat. In seinem Sprüchlein bittet es die Maus um eiserne Zähne.

Die Beispielsreihe des *Abschnitts D*: Nr. 1. Zwei Fälle des Kurierens des Schüttelfrostes. In der Angabe Nr. 1/a kommt das Hersagen eines Zauberverses vor. Sein Wesen ist: der Neumond soll zunehmen, und die Krank soll vorbeigehen. Nr. 2. und ihre Varianten geben die Heilmethode des Bisses eines tollen Hundes bekannt. Nr. 3. enthält Beispiele des Kurierens der Asthma und der Lungentuberkulose, Nr. 4. die des Magenschmerzes, Nr. 5. die des Rückenschmerzes (Rheume), Nr. 6. die des Reissens und Stechens, Nr. 7. die des Halsschmerzes, Nr. 8. die des Zahnschmerzes. In Nr. 6/b-1 und Nr. 7/a bildet auch das Vorsagen eines Zauberverses einen Teil der Heilmethode.

Die Angaben des *Abschnitts E*: Nr. 1. gibt die Heilmethode des Schwellstes, der Flechte (herpes) und der Hautkrankheit bekannt. Im Fall Nr. 1/b kommt ein Gebet mit Zauberkraft und in der Angabe Nr. 1/b-1 das Hersagen eines Zauberverses vor. Der Zaubervers der letzteren Heilmethode kann mit dem Vers von ähnlicher Tendenz des Beispiels Nr. 2/d in demselben Abschnitt verglichen werden. Nr. 2. gibt Abarten des Kurierens der Warze, des Hühnerauges bekannt. In der Angabe Nr. 2/a kommt das Vorsagen des Zaubertextes Vaterunser und der Englische Gruss vor.

In der *Gruppe F* enthalten Nr. 1 und Nr. 2 das Kurieren des Knochenbruchs. In der Angabe Nr. 2 ist ein Zaubervers zu finden. Nr. 3 erwähnt die Praxis des Aderlasses.

Im *Abschnitt G* ist Nr. 1. ein allgemein verwendeter Zaubervers; der analog zu dem ähnlichen in den Angaben Nr. 1/b-1 und Nr. 2/d des Abschnitts E vorkommenden Vers. Nr. 2 berichtet über die Anwendung der am Heiligen Abend auf dem Tisch übriggeliebenen und für spätere Zeit aufbewahrten und für heilig gehaltenen Speisenreste im Kurieren.



## AZ ARATÁS ÉS CSÉPELÉS HAGYOMÁNYAI, JOGI SZOKÁSAI SZEGED KÖRNYÉKÉN A SZÁZADFORDULÓTÓL NAPJAINKIG

BÖRCSÖK VINCE

Az emberi társadalommal együtt fejlődtek a közösségi életet szabályozó iratlan törvények, jogi szokások, amelyeket mindenki kötelezőnek ismert el.<sup>1</sup> Az osztálytársadalmakban azok a jogszokások domináltak, amelyek a kizsákmányolást szentesítették. A törvények, rendeletek megjelenésével a népi szokásjog fejlődése nem szűnt meg, csak háttérbe szorult. E jogszokás olyan területeket szabályozott, amelyekről „a hatalom; a törvény” megfeledkezett.

Jellemző a népi jogéletre a szóbeliség és a rendkívül tarka változat. Napjaink jogalkotó tevékenysége messzemenően támaszkodik a tömegek véleményére, igényeire. Tulajdonképpen azt a helyes utat járjuk, amikor a törvény úgy szabályozza a közösségi élet egy-egy területét, ahogyan írásos anyag nélkül a szokásjog is szabályozná. A kettő merev szembeállása a történelem során nem egyszer váltotta ki a tömegek forradalomhoz vezető jogos elégedetlenségét.

A népi jogalkotás másik jellemző sajátossága a szóban rögzített megállapodások szigorú megtartása. Az adott szó, a szóbeli megállapodás súlyát a közvélemény messzemenően garantálta. Megszólták, kiközösítették a közösség család tagjait. Valósággal a szankciókat helyettesítették. Jobban szolgálták az együttélés szabályait, mint a meg nem értett vagy a dolgozó emberek érdekeivel szembenálló törvény.<sup>2</sup>

Néprajzi kutatásunk eléggé elhanyagolt területe a népi jogalkotás feltárása. Ezt az adósságot kívánjuk törleszteni, amikor a továbbiakban megkíséreljük áttekinteni Szeged környékén, részben a kiskun településeken az aratás és cséplés munkamenetét, kellő hangsúlyt adva azoknak a jogszokásoknak, amelyek e feltétlenül közösségben végzendő munkák során alakultak ki.<sup>3</sup>

Az egyik legfontosabb munka a gazdasági év ritmusában a kenyérgabona, az élet betakarítása volt, és az napjainkban is. A Horthy-korszakban és a megelőző, embernőző, nélkülözésekkel terhelt világban minden nincstelen, szegény ember

<sup>1</sup> Vö. GUISEPPE COCCHIARA: Az európai folklór-története Bp. (1963) 31.

<sup>2</sup> Vö. SZENDREY ÁKOS: Néprajz és jogtörténet. Ethnographia, XLVII. (1936). PAPP LÁSZLÓ: Vezérfonal a népi jogélet kutatásához. Bp. 1948. 52.

<sup>3</sup> Itt mondunk köszönetet adatközlőinknek, akik sokszor szokatlan időpontokban is mindig szívesen rendelkezésünkre állottak: Tápé: Lele Ambrus (sz. 1897); Mórahalom: Ótott Kovács Lajos (sz. 1915), Szűcs Pál (sz. 1901); Rószke: Ábrahám F. Istvánné (sz. 1898); Zombó: Budai István (sz. 1903); Üllés: Soós Ferenc (sz. 1898); Balástya: Szanka Antalné (sz. 1897), Szanka Antal (sz. 1921); Sövényháza: Zsótér István (sz. 1905); Algyő: Czirok Sándor (sz. 1897); Hódmezővásárhely: Móricz Istvánné (sz. 1906); Csanádpalota: Asztalos P. Kálmán (sz. 1905); Kiskunmajsa: Dragon Jenő (sz. 1912), Görög János (sz. 1905); Kiskunhalas: Börcsök Józsefné (sz. 1894).

legfontosabb munkájának az évi kenyérgabona megszerzését tartotta. Ennek két lehetősége kínálkozott: az aratás és a cséplés.

Vidékünkön, Szeged környékén előfordult mind az önellátásra törekvő kisparaszti gazdálkodás, mind az árutermelő uradalom, nagybirtok. Arató részeszt csak a 20 kat. holdnál nagyobb, jól termő fekete földeken fogadtak. A középparaszti kisbirtokos, családi munkával, esetleg egymást kiegészítve végezte el ezt a halasztást nem tűrő, nehéz és fontos munkát. Ha egymásnak segítettek, feltétlenül visszadolgozták. A becsület is ezt kívánta, és ez volt a feltétele a következő évi segítségnek. Erről a kölcsönösen végzett munkáról semmiféle írásos feljegyzés nem készült.

A nagygazda a részesnek valókat az egyéb évi munkájuk alapján választotta ki. Ha több részesre volt szüksége, a legidősebb, legmegbízhatóbb lett az *elsőrészes*, akinek a marokverőjére is több munka hárult, mert ő terítette a kötelet. Az első részes gyakran titokban több apró kedvezményben részesült. A gazda igyekezett magának lekötölni, hogy társait gyorsabb és jobb munkára serkentse.

A nagybérlok, uradalmi tisztartók a legbizalmasabb *csősz* küldték *aratóbanda* szervezésére. A csősz felkereste az uradalomban dolgozó napszámos és *summás* munkásokat, vagy vasárnap elment a környező települések *embörpiac* néven emlegetett beszélgető, felfogadást váró agrárproletárok közé. Itt a legalkalmasabbnak látszó embert megbízta 6–8 vagy 10 személyes aratóbanda szervezésére. A megbízott, aki megszervezte az aratóbandát, *bandagazda* lett. A 6 személyes aratóbanda 6 kaszásból, 6 marokverőből és minden pár kasza után egy kévekötből állt. A marokverőt és a kéveköttöt a részesek fogadták és fizették. Ez a szervező munka gyakran 3–4 hónappal is megelőzte az aratást. Szerződést csak a nagybérlok és uradalmak csináltak, amit mindenki aláírt. A paraszti birtokokon csak a negyvenes években a társadalombiztosítás miatt vált általánossá a szerződés.

Akik maguk arattak, aratórészt csak a beszolgáltatási kötelezettség idején számoltak el, gyakran fiktív nevekre. Ugyanis a munkával szerzett gabona mindig szabad forgalmú volt. Akiknek gyengébb földön volt 10 hold körüli földjük, a Szeged környéki futóhomokon az aratást és cséplést maguk végezték el. A kiskunmajsaiak eljártak Hódmezővásárhely, Csongrád és Szentés környékére aratni. Egy hét alatt 4–5 q jó gabonát kerestek. Tápaiak Oroszlámoson arattak.<sup>4</sup>

Az aratórész, amikor *gazú*, azaz a keresztekből részelték, minden 11-ik volt az aratóké. A Hajdúságban 1894-ben a 16-ik keresztet<sup>5</sup>, Somogyban 1838-ban a 8-ik, 9-ik keresztet<sup>6</sup> kapták. Egy keresztben 18 kéve volt. Úgyes aratók, főleg az uradalmakban, külön többmarkos kévékből csináltak kereszteteket és úgy iparkodtak, hogy a 11-ik kereszt legyen a nagyobb. Az uradalom megbízottja volt jelen a részelésnél. Azokat a kereszteteket, amelyek az aratóké lettek, *hancsik*-kal jelölték meg. Először az uradalom részét hordták be, elhagyva az aratórészt.

Amikor a cséplőgép általánossá vált, könnyebb lett a cséplés. Részben ezért, részben a trágyaigény fokozódása miatt áttértek a szemből való részelésre. Itt is általános volt a 11-ik q, de a 30-as évek elején, amikor nagy volt a munkanélküliség,

<sup>4</sup> ILIA MIHÁLY—JUHÁSZ ANTAL: A falu társadalma. In: Tápé története és néprajza. Tápé, 1971. 211.

<sup>5</sup> BÉRES ANDRÁS: Két hajdúsági aratási szerződés. Népr. Közl. V. (1960) 1. sz. 255–261.

<sup>6</sup> TAKÁCS LAJOS: Aratási szerződések Külső-Somogyból (1837–1849). Népr. Közl. VII. (1962) 1. sz. 67–91. Fontosabb vonatkozó munkák: *Tálas István*: A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. Ethnographia LXVIII. (1957) 217–251. FÉL EDIT—HOFER TAMÁS: Az átányi gazdálkodás ágai. Népr. Közl. VI. (1961) 2. sz. 1–220. Különszám.



fogtak részt 13-án is. A felszabadulás után a kialakuló munkáshatalom egyik vívmányaként, a 100 holdon aluli, fel nem osztott birtokokon az aratórészt minden 9-ik q volt. Ezenkívül a részesek kaptak egy kocsi szalmát.

Az aratórészes fogadta fel és élmezte a marokverőt. Bére sok variációt mutat. Egy aratásra (10—12 nap) 2 q gabona járt. Tápen ezenkívül egy pár bocskor és egy fejkendő. Üllésen 70—100 kg között mozgott az aratórészt holdanként. Egy q-ból 60 kg a részesé, 40 kg a marokverőé volt. Gyakran a holdankénti 100 kg vagy 9% között lehetett választani. Az aratórészes dönthetett, hogy melyik mellé áll. Ha az aratás hosszabbnak ígérkezett, heti 1 q-ban állapították meg a marokverőért. Gyakran nőket is alkalmaztak. Írásbeli szerződésük nem volt.

Az aratók élmezése minden vonatkozásban rendkívül egyhangú és szegényes volt. Ha a család maga aratott, nem ért rá főzni. Nagygazdáknál, nagybérloknél, uradalmaknál nem adtak kosztot. Helyette *kommenció* volt. Minden aratóbandából egy személy 11 órakor főzni ment. A krumplileves, tarhonyaleves, tarhonyáskrumpli, pirított tarhonya, lebbencsleves délben és este váltogatta egymást. Egyéb alkalommal a szalonát fogyasztották.

A kommenció mennyisége és anyaga igen változatos képet mutat. Üllésen: holdanként 1/2 kg zsír, vagy szalonna, 1/2 kg liszt, 3 kg burgonya, 1/2 liter bab, vagy köleskása. Tápen: holdanként 1 kg szalonna, 1/2 kg liszt, és 1/2 kg só. Algyőn: hetenként és fejenként 1 kg szalonna, naponta 2,5 kg búza, páronként 1/2 kg paprika és 3 kg zsír. Balástyán: egész aratásra 2 kg szalonna, 50 kg gabona. Csanádpalotán: egész aratásra egy 8 kg-os kenyér, 2 kg szalonna, 1/2 kg só, 1/2 kg paprika, 1 liter tarhonya és 1 kg kukoricakása. Árpádhalmon: hetenként és fejenként 1 kg szalonna, 50 kg búza, 1 kg só, 1 kg köleskása. Kiskunmajsán: (12 nap) fejenként 3 kg szalonna, 1/2 liter zsír, 50 kg rozs, 25 kg tisztabúza, burgonya szabad használattal. Kiskunhalason: hetenként és fejenként 1 kg szalonna, 1 kg só, 1 kg köleskása, 1 liter tarhonya, 50 kg búza. Uradalmakban minden 10 hold után 50 kg búza, 2 kg szalonna, 1 kg só, 1/2 kg paprika, 1 liter tarhonya, 1 liter kukoricakása. A Pallavichini uradalomban egész idényre 4 kg szalonna. Továbbá volt egy sajátos szolgáltatás. Minden megtalált és bemutatott fécánfészékért egy *pakli* hármass pipadohányt adott a csősz, aki egyébként is *igazlító* volt az aratók között. A fécánfészkek számából következtek a várható vadállományra.

Az uradalom gondoskodott az ivóvízellátásról. Több száz literes, fából készült *lajt*ot naponta megtöltöttek friss artézivízzel és az aratóbandák közelébe, lehetőleg árnyékos helyre húzták. Innen minden banda korsóval, kannával saját magát látta el ivó- és főzővízzel. A főzésre való tűzrevalót az uradalom adta. Az aratók szálláshelye az uradalmi ökrisztállóban volt. Az ökrök nyáron éjjel a karámban voltak. Istállójukat kitisztogatták, szalmával betertették és ez szolgált az aratók szálláshelyéül. Egyes uradalmak (árpádhalmi) bizonyára munkaerővonzás céljából, nem istállóban szállásolták el az aratókat, hanem barakkokat építettek, amelyeket vasággyakkal, szalmazsákokkal szereltek fel. Ágynemű, takaró azonban nem volt.

Az aratóbanda, amikor egy táblával végzett, gyakran kénytelen volt nagy távolságot megtenni, hogy újra munkába állhasson. Ezért az uradalom megengedte, hogy saját fogatjuk legyen. A lovat szabadon legeltették, takarmányozták az uradalom terhére. A lópasztor 10—11 éves gyermek volt, egyik aratórészes családjaából, minden külön fizetség nélkül.

Az aratók napi munkájukat, hajnali 2 órakor kezdték és étkezési szünetekkel, este 10—11 óráig dolgoztak. A harmat miatt kötélcsinálással kezdték, de az ura-

dalmi aratóbandában gyakran volt állandó kötélcsináló is. Az aratást Péter és Pál napja előtt néhány nappal kezdték meg, és július 10 körül fejezték be. Az aratás időtartama az időjárástól és a gabona minőségétől is függött. Esős, viharos időjárás nemcsak kiesést jelentett, hanem a megdőlő gabonában lassabban haladt a munka.

Az aratás emberfölötti erőfeszítést követelt, mind az aratórészesztől, mind a marokverőtől. Bocskorban nem volt jó a gabonát vágni, mert csúszott. Leginkább mezítláb dolgoztak. Láruk talpbőre úgy megkérgesedett, hogy a pirosfejjű gyufát meggyújthatták rajta. A forró homok sem égette talpukat. Állandóan a tűző napon dolgoztak. Egy napi munkaidejük 17—18 óra volt az étkezéssel kapcsolatos megszakításokkal. Este 10 órakor még javában *tamburáltak*.<sup>7</sup>

Ha tarlósebet kaptak, azaz kaszával, sarlóval megsebesítették magukat, a sebre töröttpaprikát szórtak.<sup>8</sup> Kirepedt lábsarkát, kipállott lábujjak közét levizelték.

Az aratás végeztével a marokverők munkája befejeződött. Bérüket természetesen a cséplés befejezése után kapták meg. Az aratórészeseknek, mind a paraszti gazdaságoknál, mind a nagybérloknél és uradalmaknál segíteni kellett a behordásban. A részes rakta az asztagot, de közülük kerültek ki a kévehányók is. A fogatot és a hajtót a gazdaság adta. Amíg az uradalmak, nagybérlok most sem adtak kosztot, a paraszti gazdaságok már teljes ellátást biztosítottak a rakodáskor. Ekkor is korá hajnaltól késő estig dolgoztak. Az aratórészes örült, ha hamar végeztek. A munkaadó pedig kevésbé látta veszélyeztetve az életet, ha asztagban volt. Amikor *gazú* részletek, az aratórész külön *szűrűre* került.<sup>9</sup> Az aratórészes köteles volt segédkezni a cséplésnél is. Uradalmak, nagybérlok kosztot itt sem adtak.

Egy részes aratórésze 10—15 q gabona volt. Ebből fizette a marokverőt. A negyvenes évek második felében, amikor az aratórész minden 9-ik q lett, az összes kereset megközelítette a 20—25 q-át. Az aratók sok helyen kivívták a teljes kosztot. Ez esetben természetesen a kommenció elmaradt. Az aratórészeszel dolgoztató paraszti gazdaságokban nagy *végzős ebédeket* tartottak. Közvetlenebb volt a kapcsolat a munkás és munkaadó között. Az aratórészes kapott részesművelésre kukoricaföldet. Az aratórész érdekében *robotot* kellett teljesítenie. Hódmezővásárhelyen ezt *potom* elnevezéssel illették.<sup>10</sup> A robot Kiskunhalas környékén 2—6 nap volt, amikor munkabért nem fizettek, de kosztot adtak. Kétféle szemlélettel magyarázható. Egyrészt könnyen vélelmezhetjük, mint a jobbágyi szolgáltatások csökevényét, másrészt mint az aratórész hazaszállításáért végzett munkát. Egy igaerő egy napi használatát 3 ember egész napi munkájával tartják egyenértékűnek. A két ló 1—1 napi munkát és a hajtó, a harmadik napi munkát éri meg népünk jogszemléletében. Tápén a robot sajátos formáját figyelhettük meg. Halottak napján (nov. 2), amikor a földben nem dolgozhattak, a részes köteles volt a szalmahordásban napszámber nélkül segédkezni.

Az uradalmakban mostohább viszonyok voltak. Nem volt koszt még alkalomszerűen sem. Kevesebért kellett dolgozni, de az aratás hosszabban tartott és a végkereset nagyobbak ígérkezett. A gabonák is jobbak voltak, a több szemből több

<sup>7</sup> Azaz gereblyézték a tarlót.

<sup>8</sup> A paprika vérzéscsillapító hatását az orvostudomány legújabb kutatásai igazolták.

<sup>9</sup> CZIROK SÁNDOR: Szegények szűrűje c. kéziratos munka. Algyő (1962). Köszönetet mondunk Czirik Sándornak, amiért kéziratát rendelkezésünkre bocsátotta.

<sup>10</sup> Vö. NAGY GYULA: Hagyományos földművelés a vásárhelyi pusztán. Népr. Közl. VII. 2. sz. (1963) 86.

volt az aratórészt is. Az uradalomban is volt robotkötelezettség, azonban napszámbért fizettek a munkáért. A robot alatt füvet kaszáltak, és kapáltak.

A részesbanda a munka során kis közösséggé kovácsolódott. Munka közben nem beszéltek, nem daloltak. A csősz, aki 20 holdas táblákra *kicsóvázt*a a learatandó területet, a bandákat úgy állította be, hogy egymást szemmel tarthassák. Ebéd után, ha az egyik banda elkezdte a munkát, a másik is ugrott, nehogy elmaradjon.

A csősz által kicsóvázott aratóparcellákat *elnyilaszták*.<sup>11</sup> A csóvák irányában nyomot csináltak, és beleálltak a munkába. A csősszel, mint igazlítóval jó kapcsolatot tartottak fenn és hosszú évek során egy kenyéren éltek, együtt dolgoztak.

A learatott és behordott gabonát az 1900-as évek elejéig, a cséplőgépek megjelenéséig, elnyomtatták. Ezt a munkát kis gazdaságokban a családtagok végezték, széles körű szomszédi segítséggel, asszony- és gyermekmunkával. Nagyobb paraszti gazdaságokban, nagybérloknél, uradalmakban a részesek is segítkeztek, de munkájukért heti 1 *kőböl*<sup>12</sup> búzát kaptak, kosztal, vagy komencióval. Uradalmakban nem főztek. Ezenkívül dolgoztak nyomtatásnál cselédek és napszámosok is.<sup>13</sup> Napi teljesítmény egy *ágyáson* 8–10 q búza.

A fejlődés lépcsőfoka volt, amikor a nyomtatásnál a szem tisztításához szelelőrostát használtak. A munka meggyorsult és a szem tisztább lett.

Az 1900-as évek körül megjelentek a *húzatós gépek*, amelyeknél szervezett *cséplőbanda* dolgozott. A bandagazdát a géptulajdonos, uradalmi gépeknél a tisztartó bízta meg a cséplőmunkások szervezésével. A tápaiak eljártak csépelni Algyőre, Maroslellére és Oroszlámosra. Az uradalom szekeret küldött értük. Az elemózsiát a szekér aljába rakták, két oldalát deszkákkal hidalták át és arra ültek. A fuvar minden vasárnap délután indult a faluból, és a hét végén hozta vissza a bérgabonát és az embereket.

A bandagazda molnár, vagy etető. A banda létszáma igen változatos volt. Legkevesebben 16-an, legtöbben 21-en dolgoztak. Az elevátoros gépnél a szalmát egy szerkezet vitte föl a kazalra. Kevesebb emberre volt szükség. Algyőn a 21 fős cséplőbanda tagjai: 4 rudas, szalmahordó, 4 polyvás, 2 szalmahúzó, 2 törekes, 1 szamarakó (kazalos), 1 polyvarakó, 2 etető, 2 kévevágó, 2 asztagos és 1 molnár (mázás). A banda tagjai felváltva dolgoztak. Két mérés, kb. 20 zsák után pihenni mentek. A cséplés nehéz munka. Az uradalmakban egyáltalán nem, kisebb paraszti gazdaságokban pedig csak később adtak kosztot a munkásoknak. Főzniök kellett. Hárman, vagy négyen álltak össze. Ha közel volt a család, asszony, gyerek hozta el a főtt ételt. A munkát virradatkor, 3 óra körül kezdték és este 8–9 óra tájban fejezték be. A kazánt *vasbika* elnevezéssel illették, a cséplőrésznek *dob* volt a neve. A cséplés százalékra történt. Széles variációkról tudunk. Uradalmi gépeknél eleinte 2,5% volt a munkásrész. Géprész nem volt, mert a gép az uradalom tulajdonát képezte. A gépész és a fűtő uradalmi alkalmazott. Nagybérloknél, paraszti gazdaságoknál 5–10%-ig csépeltek.<sup>14</sup> Ennek fele géprész, fele munkásrész volt.

<sup>11</sup> BÖRCsök VINCE: A falu közigazgatása, a lakosság jogtudata és jogi szokásai. In: Tápé története és néprajza, 248.

<sup>12</sup> Egy köböl 4 véka, kb. 1 q és értéke a századfordulón 3 Ft és 30 krajcár volt. Vö. MOLNÁR ISTVÁN: A nyikómenti cséplés. Ethnographia LXXIV. (1963) 474.

<sup>13</sup> Csanádpalota község hírdetése 1877-ből: „Nagyságos Blaskovits István úrhoz 20 ember villával, lapáttal, 60 krajcár napidíjjal felvételik. Nők 40 krajcárt kapnak búzamosásért.” Asztalos P. Kálmán közlése a birtokában levő régi iratok alapján.

<sup>14</sup> MOLNÁR IMRE: Földművelés. In: Tápé története és néprajza. 389.

Amikor traktorokkal kezdtek csépelni, az üzemanyagot a géptulajdonos adta. Ezért 1%-kal magasabb volt a géprész. Kiskunmajsán 1970-ben a szérűskertekben való cséplésnél egy munkás 25 q gabonát keresett. A munkásrész 8%, a géprész q-ént 20 ft volt. Kosztot senki nem kapott, hiszen olyan kis tételek voltak, hogy pár óráig tartott egy-egy szérűn a munka.

A tűzsegépeket szalmával, fával, szénnel fűtötték. A tűzrevalót Tápén a géptulajdonos, más helyen a csépelgető adta. Ha több gép volt a környéken, a szezon vége felé olcsóbban dolgoztak, hogy tovább csépelhessenek. A fősvény paraszt ember gabonája gyakran kicsírázott az asztag *hajazatában*, mert várta az olcsó gépet. A gép húzatasára eleinte összefogtak a szomszédok. A sokfajta ökör, bivaly dirigálása bábeli zavart keltett. Ezért aránylag hamar elterjedt az a szokás, hogy a géptulajdonos 4 bivalyt tartott a cséplőgarnitúra vontatására. Alkalmanként 50 kg gabonát kért. A bivalyok a cséplőgép körül legeltek, vagy a csépelgető gazdától takarmányt kaptak. Egyszerre csak egyik részt, vagy a kazánt, vagy a dobót vontatták.

A húzatos gépeket fokozatosan a *járgányos*, magánjáró gépek váltották fel. A gépet kiinduláskor annak a gazdának a tűzrevalójával indították el, ahol a cséplés elkezdődött. Minden szérűn a munka befejezése előtt egy órával, fűtyüléssel jelezte, hogy hozzák a fát és jöjjön a kocsi a tűzoltófecskeendőért, mázsáért. Ezek elszállítása a csépelgető kötelessége volt. A magánjáró kazán után kapcsolták a cséplőrészt, majd a bódét. Utóbbiban aludt a gépész és itt voltak az üzemeltetéshez szükséges szerszámok és pótalkatrészek. A munkások az asztag oldalában, kazlak tövében aludtak. Egy szál pokróccal takaróztak.

A cséplőgépek elterjedésével nem ment feledésbe a nyomtatás sem. Szűkös esztendőben a tápaiak visszatértek a nyomtatáshoz. „*A kicsiből kicsit sé kölljön kiadni!*” — mondták. A másodveteményként termelt kölest még a 30-as években is nyomtatták. Ha gép vállalta a munkát, cséplőbanda nem volt, a család szolgálta ki a gépet.

Paraszti gazdaságokban nagy ünnep volt a cséplés. Birkát vágtak és a hús mellé bort tettek az asztalra. Aránylag könnyű volt kivívni, hogy a cséplőgép legjobban elfoglalt néhány embere: a gépész, fűtő, a két etető és a molnár teljes kosztot kapjon. A gépész gyakran együtt ebédelt a családdal. További előrelépés volt, amikor a cséplőmunkások ebédet kaptak. Tulajdonképpen ilyenkor ettek bőségesen, a sajátjukból kiállított reggeli és vacsora jelentéktelen volt. A 40-es évek közepétől teljes kosztot kaptak a cséplőmunkások. Ekkor döbrent rá a csépelgető, ha teljes kosztot ad, az ebédből sokkal kevesebb kell.

Az arató- és cséplőmunkások teljes kosztellátását már a Tanácsköztársaság kivívta, de bukása után megjelentek a gazdaságokban a csendőrök, és minden visszafejlődött a régi állapotba.

A termelőszövetkezetek eleinte géppel arattak és meg kellett szervezniük a cséplést is. Nagy áldozatok árán a cséplés idején a haladó hagyományokat folytatva, teljes kosztal látták el a cséplőbandát.

Ma e probléma a múlté, mert az aratás, cséplés együtt történik gépi erővel, a kombájjal.

A gépnél használt minden szerszám a géptulajdonosé volt, kivéve az asztagosok 3 ágú villáit. A szalmakazalra a *rudasok* olyan 5—6 m hosszú pallón jártak föl, amelyre a létrafogak távolságának megfelelően léceket szegeztek. Később hosszú létrára kötéllel deszkát kötöttek és azt használták járdának.

Az elcsévelt gabonából a géprészt a csépelgető gazda zsákjaiba mérték bele, és

a munka befejezése után a géptulajdonos lakására szállították. A munkásrészt a munkások zsákjaiba mérték, és a cséplés után vagy a bandagazda, vagy a géptulajdonos lakására kellett vinni. Egyes helyeken a hét végén, másutt a szezon végén mérték szét. A munkások saját zsákjaikat tintaceruzával megjelölték.<sup>15</sup> Gyakran a csík vagy a szövés minta volt az ismertetőjel. Zsákokkal kapcsolatban a tulajdonjogot soha nem vitatták.

A munkásrész eleinte nem volt részarányos. A lányok *félrészese*ek voltak, azaz egy főre eső hányad felét kapták. Későbbben, a negyvenes évek közepétől egyenlő arányban részeltek. A cséplés július 20 körül kezdődött és augusztus 20 körül *állt be* a gép. Híres gépek Kisasszony napjáig (szept. 8) csépeltek.

A cséplőbandát a géptulajdonos és a bandagazda tartotta össze. A mindenki számára jól sikerült cséplést (fejenként 8–10 q gabonát kerestek) olykor *végzős ebéd* fejezte be, aminek költségeit a géptulajdonos vállalta magára. Urasági gépeknél mindez elmaradt, mégis szívesen mentek oda dolgozni, gyakran kisebb %-ért is. Nagyobbak voltak a szérűk, kevesebb a húzatás. Több lett a végső kereset még kisebb százalék esetében is.

Ha a nagy melegben valakinek *nyakába ült a Laci*,<sup>16</sup> lusta volt, lassította a munkát, a bandagazda intésére a gépész ráfűtyült. Napokon át beszédtema volt a kipellengérezés. A közösség minden tagjának egyaránt érdeke volt a folyamatos, lendületes munka. Ha az etető vagy a kévevágó munka közben megszomjazott és vizet kért, csak úgy ihatott, ha valaki addig beállt a helyére dolgozni.

A fűtyszó sok mindenben tájékoztatást adott. Fűtyszóval regulálták a cséplőt, ha nem volt elég zsák. Fűtyülés jelezte a munka megkezdését és befejezését, az étkezések idején való leállást, majd az azt követő megindulást.

A második világháború alatt és az azt követő néhány esztendőben a fejadagon, vetőmagon és a munkával keresett gabonán kívül mindent be kellett szolgáltatni. Ez készítette a termelőket *feketecséplésre*. Egy vagy két mérés gabonát nem írtak be a cséplési naplóba, amivel a cséplőtő szabadon rendelkezett. Becsületbeli dolog volt, hogy a munkásokat nem rövidítették meg. Ebből is pontosan kimérték a munkásrészt és a géprészt. Feljelentésről nem tudunk. A törvényt, a rendeletet, amely szembenállt a paraszti közösség véleményével és érdekével, közösen játszották ki.

Aratósztrájkok is voltak az uradalmakban. Ha a gabona erősebb volt, megdőlt, nehezebb volt az aratása. A munka abbahagyásával kényszerítették az uraságot 10–15 kg-os holdankénti emelésre. Így a 70 kg helyett 80 kg-ot kaptak.<sup>17</sup> A Blaskovits uradalomban 1943-ban és 44-ben csendőrök hajtották a géphez a még nem katonaköteles fiatalokat. Közös ellátásban részesültek.

Nyugodtan állíthatjuk, hogy az aratóbandák megszűntek. Ahol még akad kézi aratás, 150–200 Ft-ot fizetnek a napkeltétől napnyugtáig tartó munkáért. Cséplőbanda is kevés alakul. Modern gépek végzik el a nehéz testi munkát.

<sup>15</sup> TÁRKÁNY SZÜCS E.: A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon. Ethnographia LXXVI. (1965) 359–410. (II. rész.)

<sup>16</sup> Ellusult, ellanyhuló munkásra mondták tréfásan.

<sup>17</sup> CZIRÓK SÁNDOR: A Stánkasznár c. kézirat munkából. Algyő (1962). Köszönetet mondtunk a kézirat rendelkezésünkre bocsátásáért.

## DIE SITTEN, RECHTSTRADITIONEN DER ERNTE UND DES DRESCHENS IN DER UMGEBUNG VON SZEGED VON DER JAHRHUNDERTWENDE BIS HEUTE

von

VINCE BÖRCSÖK

Im Laufe des gesellschaftlichen Zusammenlebens bilden sich langsam Sitten, die Regeln des Gemeinwesens, die von jedem als obligatorisch anerkannt werden. Das Einhalten der Rechts Traditionen wird durch den Druck der öffentlichen Meinung garantiert.

In unserer Gegend, in der Umgebung von Szeged, konnten wir die Verhältnisse der Herrschaftsgüter, der Grosspächter und der nach dem Naturhaften strebenden Bauerngüter miteinander vergleichen. Zur Erledigung der Ernte wurden Erntebrigaden mit 6—10 Personen organisiert. An den Domänen wurden seit langem schriftliche Kontrakte verfertigt, auf den Bauernhöfen hat man sich mündlich vereinbart. Im vergangenen Jahrhundert bekamen die Schnitter jedes 12—13. Kreuz des abgemähten und in Kreuze (Mandeln) gesetzten Getreides. Es kamen Ernten für die 16. Mandel ebenfalls vor. Während der Ernte gab man den Schnittern Kommentation anstatt Kost. Der Teilschnitter nahm den Garbenbinder für 200 kg Getreide, ein Paar Bundschuhe und ein Kopftuch auf. Die Garbenbinder waren oft Frauen. Lebensmittel bekamen sie vom Teilschnitter.

Die Teilschnitter mussten beim Einbringen des Getreides helfen. Um den Schnitterlohn zu bekommen, war der Schnitter gezwungen, 2—6 Tage Fronarbeit (Robot) zu leisten: an den Domänen für den Tagelohn ohne Verpflegung, auf den Bauernhöfen für die Kost ohne Tagelohn.

Das abgeschnittene und eingeführte Getreide wurde anfangs durch „Trappen“ gedroschen (d.h. Pferde bzw. Ochsen traten die Körner aus den Ähren). Teilschnitter und Tagelöhner machten die Arbeit für Extralohn. Um die Jahrhundertwende erschienen zuerst die Zug-, dann automatisch fahrenden Dreschmaschinen. Zur Verrichtung der Arbeit wurden Drescherbrigaden organisiert, die aus 16—22 Personen bestanden. Der organisierende Brigadenführer war für die Arbeit und das Benehmen der Arbeiter verantwortlich. Die Werkstätigen arbeiteten im Anfang für 2,5%. Wenn in der Brigade auch Frauen waren, bekamen diese nur die Hälfte des Lohnes der Männer. Später stieg der Lohn bis zu 8% des gedroschenen Getreides. Man hat die halbe, dann die ganze Verpflegung errungen. Domänen gaben aber keine Kost. Nach der Kollektivisierung der Landwirtschaft erloschen zuerst die Schnitter-, später die Drescherbrigaden. Heutzutage kann man nur selten in Betrieb stehende Dreschmaschinen sehen. Mähdrescher ernten das Getreide.

## A JÁSZSÁG NÉPI TÁPLÁLKOZÁSÁHOZ FÜZŐDŐ HIEDELMEK

SZABÓ MAGDOLNA

Közleményem anyaga a Jászság területén 1965 óta végzett, a népi táplálkozás régebbi sajátosságainak összegyűjtését és elemzését célzó kutatómunkám egyik részeredménye.<sup>1</sup> Az alább leírtak a Jászságiak táplálkozásához — annak ételféleségeihez, azok alapanyagaihoz és elkészítésük eszközkészletéhez — fűződő hiedelmek.

A Jászság népi táplálkozásához fűződő hagyomány, szokás- és hiedelemanyag jelentős forrása a régebbi népi személetmód megismerésének. A táplálkozással kapcsolatos hiedelmek — a velük összefüggő szokásokkal együtt — a Jászságban inkább jósló, gyógyító, tiltó, bőségvarázsló jellegűek.<sup>2</sup>

A jászsági ember táplálkozásában a *mindennapi kenyér*nek volt elsődlegesen fontos szerepe, ehhez kapcsolódik a legtöbb hiedelem. A katolikus vallásúak a kenyeret Jézus testének, szibomlumának fogták fel, és azt tartották, hogy ha a kenyér leesik a földre, leejtője Jézus ellen vétkezik. Vétkéért az istent úgy kell kiengesztelnie, hogy a földre esett kenyeret megcsókolja és megeszi. A kenyeret a néphagyomány szerint meg kell osztani a *portára* bejövő koldussal, mert ha az nem kap „Isten adományából”, akkor isten bajt küld a házra. Ugyancsak vallásos jellegű, s nemcsak a katolikusoknál, de a reformátusoknál is jellemző hiedelem, hogy a kenyeret csak akkor szabad megszegni, ha előbb annak aljára a késsel keresztet rajzolnak. Analógiás jellegű varázsló képzet, hogy az új házba először kenyeret és sót kell bevinni, azért, hogy a beköltözőknek isten szerencsét adjon. Ugyancsak analógiás jellegű hiedelem és szólás az, hogy „az elsőszülött gyermek kenyír, a második lepíny, a harmadik vakaró, az utolsó vakarík”. Bajelhárító és gyógyító jellegű hiedelem, hogy a betegségben szenvedő gyermeknek kenyérhéjat kell adni, mert „az nem árt-hat, az mindenre jó, mert az Isten teste és az Isten megsegíti”. Kenyér sütéskor a kemence szája fölé keresztet kell rajzolni a falra, „azért, hogy Isten áldása legyen a sütésen”, és szájukkal a kenyér bevetésekor *cuppogni* szokás: „uszítani kell a kenyeret, mer a tészta csak akkor jön fel, sül szép magosra, dombosra”. Hogyha valaki eladja a régi házát, akkor a *kemencetévőt*-t, az *előtét*-t vigye magával az új házba, vagy törje össze, nehogy a régi házban hagyott *tévővel* együtt otthagyja a szerencsé-

<sup>1</sup> Közleményem a Jászság területén végzett több éves kutatómunkám során összegyűjtött, a népi táplálkozásra vonatkozó igen gazdag szokás- és hiedelemanyagnak csak kis töredékét tartalmazza. Részletes elemzésére, értékelésére majd a Jászság népi táplálkozása jellemzőit összefoglaló munkában kerül sor.

<sup>2</sup> Az anyagban felsorolt hiedelmek sok vonatkozásban rokonságot, illetve tanulságos eltérést mutatnak más területek hasonló, e tárgykörrel kapcsolatos adataival. Ld. ECSÉDI ISTVÁN: A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása. (A Déri Múzeum évkönyve — Debrecen, 1934.); KARDOS LÁSZLÓ: Az Őrség népi táplálkozása. (Bp. 1943.) és Cs. PÓCS ÉVA: Zagyvarékas néphite (Néprajzi Közlemények IX. 3—4. sz. Bp. 1964.) közleményeit.

jét is. Elhárító jellegű hiedelem az, hogy vihar idején a sütőlapátot kiteszik az *ereszcsurgás*-ba, így nem éri baj a házat. A kemencét nem tapaszthatja terhes asszony, mert ha belebújik a kemencébe, akkor néma gyereket fog szülni. Terhes asszonynak fűtenie sem szabad a kemencét, mert annak tüze fokozza az ő belső égését. Pénteken és Úrnapján nem jó kenyeret sütni, mert *megnyúlósodik*, kovásszá, vagy kővé válik a *béle*, illetve ott, ahol pénteken kenyeret sütnék, a házba belecsap a villám, „odavág az Isten ménküje”. Ha a kenyértészta dagasztását ritka vendég látja, a tészta keletlen marad. A kenyértésztával, illetve annak kelesztőjével, *morzsoltká*-val kapcsolatos jósló, tiltó hiedelem szerint a *morzsoltká*-t nem szabad kölcsön adni, mert akkor nem sikerül szépen a kenyér. Ha azt álmodják, hogy a kenyér meghasad a kemencében, az azt jelenti, hogy beteg lesz valaki a családban, és ha azt álmodják, hogy a kemencetető összetört, akkor hamarosan meghal valaki a családból. Analógias képzet az, hogy a gyermekkel kenyérhéjat kell etetni, mert attól szép piros arca lesz.

A *tésztafélék*hez fűződő hiedelmek közül a legérdekesebb és legarchaikusabb a szerelmi varázsló, illetve jósló jellegű *cédulás férj jóslás*. András napján (nov. 30.) 12 nevet kell felírni 12 cédulára. Ezeket és egy üres cédulát belegyúrák egy-egy gombóc tésztájába. Amelyik gombóc a kifőzéskor először bukkan a víz felszínére, azt ki kell venni, s amilyen név olvasható a cédulán, olyan nevű férfi lesz a leány jövődöbelije. Ha az üres cédulát tartalmazó gombóc jön fel először, akkor a leány nem megy férjhez, vénlány marad.<sup>3</sup> Ugyancsak szerelmi varázsló jellegű a következő praktika. A középső ujjból serkent három csepp vérbe megégetett hajszálat tesznek. Ezt süteménybe belesütik és megetetik, vagy borba keverik és megitatják valakivel. Az illető férfi szerelmes lesz a vér és a hajsza tulajdonosába. Ha a tészta a tűzhelyre, sparheltre esik, azt jelenti, „megéheztek az angyalok”. Ezt a tésztát bele kell vetni a tűzbe. Ha nem cselekednék meg, bajt hozna a házra.

A *főzelékfélék*hez, illetve azoknak alapanyagaihoz fűződő hiedelmek között a tapasztalatra épülő, gyógyító, jósló hiedelmek vannak többségben. Ilyen gyógyító jellegű praktika például az, hogy a sebet, a *kilist* bab vagy *krumpli* haj levéllel kell megfürdetni, attól meggyógyul. Tetanusz ellen vagy daganatra nyers krumplit kötnek a sebre. A meggyült sebre érett, piros paradicsomot tesznek, az kitisztítja a gennyet, „kiszíjja a vöggvit”. A szoptatós anya mellét zöldséglevéllel kell borogatni, attól elmúlik a mellkeményedése. Jósló jellegű hiedelem: hogyha nem a nagyhéten vetik el a krumplit, akkor férges lesz. Másik ilyen hiedelem szerint az, aki sok lencsefőzeléket eszik, megszépül. A karácsonyi böjt idején viszont nem szabad hüvelyeseket, kölest és rizkásaféléket főzni és enni, nehogy *killisek* legyenek.

A *húselekek*hez aránylag kevés hiedelem fűződött. Legismertebb az, hogy az újévi disznóvágás szerencsét hoz. Gyógyító jellegű a disznózsírral kapcsolatos praktika: hogyha a terhes anya mellét disznózsírral bekent fehér ruhával borogatják, elmúlik a mellkeményedése.

A *tejfeleségek*hez fűződő egyik tapasztalat szerint a meggyült sebet tejfellel kell kengetni, borogatni, akkor meggyógyul. A *szamárköhögős* gyerekkel számárló- vagy kecsketejet kell itatni, és attól elmúlik a köhögése. Tiltó jellegű hiedelem, hogy a teje nem szabad késsel belenyúlni. Aki ezt teszi, legközelebb véres tejet fejt. Véres tejet fejt akkor is, ha az istállóban levő fecskéfészket leveri.

<sup>3</sup> Sajátos, hogy az egyik faluban csupán a következő évre vonatkoztatják e jóslatot, más helységekben viszont úgy értelmezik, hogy az illető örökre vénlány marad.



Gazdag a gyümölcsökhöz és fűszerfélésekhez fűződő hiedelemanyag. Ebben a jósló-, varázsló-, gyógyítójelleg dominál. Bőségvarázsló hiedelem, hogy a gyümölcsfákat Gyümölcsoltó Boldogasszony napján (márc. 25.) kell oltani, mert akkor *megfogja* az oltás, és bő termést hoznak. Hasonló célzatú hiedelem, hogy az a hagyma terem jól, amelyiket a nagyhéten tesznek földbe. Ha a hagyma ültetése közben sokat beszélnek, túl erős (csípős) lesz a hagyma. Mákvetés közben nem szabad beszélni, mert akkor férges lesz a máktermés. Jósló jellegű hiedelmen alapszik az ún. *hagyma-kalendárium*. Karácsony estéjén egy fej vereshagymából kiszednek 12 ép karikát, a *sublót* vagy szekrény tetejére teszik, és ott valamennyit megsózzák. A sorban lerakott karikákat elnevezik az év 12 hónapjáról. Amelyiken hamarabb elolvad a só, abban a hónapban sok eső lesz. Analógiás varázslat szerint az újszülöttet látogatónak 2 almát és 2 tojást kell vinnie magával. Ezekkel körülsimítja a csecsemő arcát, hogy az piros-pozsgás és kerek arcú legyen. Másik hiedelem szerint a *páros gyümölcsöt* fogyasztó terhes asszonynak ikrei születnek. Gyógyító jellegű praktikák közül igen jellemzők a következők: „*heptika* ellen vereshagymát kell enni nyersen; vágott sebre vereshagymát kell kötni, ettől meggyógyul; hascsikarás ellen *kemínymagos teát* kell inni”.

Sok hiedelem fűződik az *italfélések*hez, azok eszközkészletéhez. Jóslatok: ha Fagyosszentekkor (máj. 12, 13, 14) nincs felhő, sok bor lesz. Ha tavasszal a szivárvány pirosas, illetve ha Vince napján „csurog az ereszt”, jó borteremés lesz. Ha a terhes anya *rocskából* iszik, nagyszájú lesz a gyermeke. Ha a pohár elpattan, meghal valaki a házban. Ha az esküvőn a menyasszony poharat tör, nem lesz szerencsés a házassága. Gyógyító jellegű hiedelem, hogy „torokgyík ellen szekfüteával kell gargalizálni (gurgulyázni)”. Ha a gyermek sír, mert megijedt valamitől, vizet kell vele itatni, attól jobban lesz. „Ha valaki csuklik, akkor valahol emlegetik. Három korty vizet kell itatni vele és attól elmúlik a csuklás.” A Vízkeresztkor (jan. 6.) templomban megszenteltetett vízből kell innia a betegnek, vagy azzal a fájó testrészt bekenni, az meggyógyítja.

További *általánosabb hiedelmek és tanácsok*: Húsvétvasárnap reggelén a katolikusok ételt szenteltettek a templomban, hogy egész évben isten áldása legyen étkeiken. A gyermekágyas anyának ebédet és uzsonnát szoktak vinni. Étkezés után a *koma-csészéket* elmosva adják vissza az ajándékozónak, nehogy szeplős legyen a gyerek. A szoptatós anya mellkeményedését melegvizes mosogatóruhával is szokás borogatni, attól elmúlik a mellkeményedés. Az *ótváros* gyerek sebeit napraforgó-olajos ruhával kell borogatni, az meggyógyítja. Bajelhárító praktika, hogy „a *kártojást* — az olyan kicsike tojás, aminek nincs sárgája — a gazdasszonynak balkézzel át kell dobnia a háztetőn, mert ha ezt nem csinálja meg, kár éri a házat.” Az asztalra nem szabad kalapot tenni, mert *üszögös* lesz a gazda búzája. „A lány ne kóstolja fakanállal az ételt, mert sokára megy férjhez.” A halottas háznál ne főzzenek.<sup>4</sup>

Az ismertetett táplálkozáshoz fűződő hiedelmek és praktikák — különösen a vallási és a varázsló jellegűek — egyre gyorsabb ütemben halványulnak el a Jászságban. A századfordulón még igen gazdag volt a hiedelem és szokásanyag, de ma már inkább csak az emlékezetben él, és csupán az idősebb korosztály gyakorolja e gyógyító jellegű cselekményeket. A társadalmi, gazdasági viszonyok — és velük

<sup>4</sup> Ezt a tiltást úgy értelmezik, hogy abban a szobában nem szabad főzni, ahol a halottat kitertítették, de néhány helyen azt tartják, hogy az egész halottas házban nem szabad főzni (az ilyenek rokonoknál, vagy szomszédban főznek).

összefüggésben a táplálkozás átalakulásának — változása a Jászság lakosságának szellemi életét is egyre jobban átformálja. A fokozatosan szegényedő hiedelemanyag egyre inkább hitelét veszíti.

## DIE SICH AN DIE VOLKSERNÄHRUNG DER JÁSZSÁG KNÜPFENDEN GLAUBEN

VON

MAGDOLNA SZABÓ

In der Einleitung der vorliegenden Arbeit weist die Autorin auf die sich an die Volksernährung des Gebietes *Jászság* knüpfenden Glauben. (*Jászság* ist ein Gebiet im Komitat Szolnok.) Die sich an das Brot, an die Teig-, Gemüse-, Fleisch- und Milcharten, an die Früchte, Gewürze und Getränke knüpfenden Glauben beschreibt sie nach ihrer Stelle in der Ernährung dieses Volksgebietes. Die Beschreibung enthält die sich auf die Ehrung des Brotes beziehenden alten Traditionen und die mit den Mitteln des Brotbackens, mit den Grundstoffen des Brotes verbundenen Volksglauben. Diese sind zum Teil prohibitiven Charakters (Tabu), andererseits werden sie in den Praktiken des Heilens mit ähnlichem Zweck angewendet. Sie kommen ferner in der Fruchtbarkeitsmagie und in Prophezeiungen für die Zukunft vor. Neben der nach Grundstoffen gruppierenden Beschreibung und Untersuchung deutet sie die Änderungen und die gegenwärtigen Tendenzen des Weiterlebens bzw. Abstrebens (Aufhörens) dieser Glauben ebenfalls an.

## PAIS DEZSŐ

1886—1973

1910-ben irodalomtörténészként lépett a nyilvánosság elé, de a következő évben már mint kiváló helynévmagyarázó jelentkezett, és ettől kezdve, ha olykor visszatért is az irodalomtörténészhez, több mint hat évtizeden át a magyar nyelvtudomány-nak volt kiváló művelője, nyelvésznemzedékek és a magyar szakos középiskolai tanárok nagy nevelője, a magyar közélet kimagasló egyénisége.

Magyar nyelvtudományi munkásságának területe az idők folyamán egyre jobban kiszélesült, a magyar nyelvtörténetnek minden részletére kiterjedt. Kutatásainak és eredményeinek középpontjában a hely- és személynévkutatás, az őstörténet kérdései, a hang-, az alak- és mondattörténet, a jelentéstan, a szófejtés meg az irodalmi nyelv története állanak; de nemcsak egy-egy fontos nyelvtörténeti kérdést tisztázott, vagy igyekezett a megoldáshoz közelebb vinni, hanem sokszor eljutott elvi magaslatokra is; ilyenkor az általános nyelvészet számára is tett maradandó megállapításokat, és kutatásai nyomán sokszor tisztázódtak fontos módszertani kérdések is.

Tanulmányaiban, cikkeiben jórészt saját, gazdag anyaggyűjteményére építette föl megállapításait, eredményeit. Az okleveleknek és a nyelvemlékeknek, régi gesztáinknak, krónikáinknak kiváló ismerője és jellemzője volt. Anonymus-fordítása, a Jakubovich Emillel együtt szerkesztett Ó-magyar olvasókönyv-e ma is közkezen forog.

Helyesírásunk legújabb szabályainak kialakításában is hallatta szavát, és a nyelv művelésből is alaposan kivette a részét.

Bár PAIS DEZSŐ nyelvtudományi munkássága a magyar nyelvtörténetnek egész területét felöleli, mégis: monográfiái nincsenek. Ez azonban nem hiánya életművének, hanem értékes jellemzője, mert PAIS DEZSŐT egész életében nyelvünk feltáratlan titkainak a megismerése vonzotta, s miután sok titok-zárt kinyitott: a szintézist már az utódokra hagyhatta.

Egész életét a tudománynak szentelte, s a nyelvtudomány, a viták, a jövő tanárnemzedékek és szűkebb értelemben vett tanítványai meg barátai között érezte magát elemében igazán.

Ebben a meghitt világban érte utól a halál is, de szelleme kiváló tudományos alkotásaiban, tanításaiban, tetteiben, élete példájában és szavaiban, emberséges ember voltának emlékeiben fennmarad.

NYÍRI ANTAL



# SZEMLE

J. PÁPAY: OSTJAKISCHE HELDENLIEDER.

HERAUSGEGEBEN VON I. ERDÉLYI

Budapest 1972, Akadémiai. 504 l. (Pápay-Bibliothek I.)

Új sorozat. Folklorisztikailag értékes anyag. Mintaszerű sajtó alá rendezés. Precíz német fordítás. Gondos nyomdai előállítás. Ízléses kötéstervezés és borító. Szép könyv. Megannyi ok az örövendezésre. Ünneplésünk mégsem egészen felhőtlen.

Közismert, hogy PÁPAY osztják szövegeit a MUNKÁCSÍHOZ hasonló egyszerű fonetikai hangjelöléssel rögzítette szibériai kutató útján. KARJALAINEN bírálatainak hatására azonban ezt az eredeti hangjelölést utólag — sok-sok évvel a gyűjtés után — dolgozószobájában bonyolult mellékjelekkel kicifrázta. E művelet következtében ez az önkényesen átirrt anyag sem fonetikailag, sem fonológiailag nem lett megbízhatóbb. Sőt, PÁPAY csak rontott ezzel az eljárással a helyszínen gyűjtött szövegek nyelvészeti értékén (I. STEINITZ, OVd II. 62—73 és OstjGr 13—14). Miért kellett hát ezt a nehézkesen vagy alig használható szöveget ebben a változatban kiadni? A sajtó alá rendező így érvel: „Trotzdem hatten wir keine andere Wahl, als die Texte von Pápay so herauszugeben, wie er sie zum Druck vorbereitet hatte, da eine phonematische Transkription seiner Texte einerseits fast unmöglich wäre, andererseits würde dieses Verfahren sich gegen Absichten Pápay's richten...” (ism. m. 9.). Szóval: méltányolható hagyománytiszteletről van szó. A kérdés azonban az, hogy használ-e ez a hagyományokhoz való ragaszkodás PÁPAYnak, és hogy egyáltalán lehet-e egy fél évszázaddal ezelőtti szándékot valóra váltani annak a tudatában, hogy a tudományos előrehaladás nem ezt a szándékot igazolta. És vajon ki tudja, milyen módosításokat tett volna szövegein PÁPAY a STEINITZ-bírálat ismeretében? Erre nyilván senki nem tudhat felelni, bár könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy ha KARJALAINEN kritikája előtt nolens — volens fejet hajtott PÁPAY JÓZSEF, akkor STEINITZ logikus érvelése meggyőző erővel hatott volna reá.\*

Kétségtelenül kockázatos vállalkozás lett volna fonematikusan átirni ezt a — mondjuk ki nyíltan: elrontott — szöveget. Lett volna azonban egy harmadik lehetőség is, amiről a bevezetés nem szól, ti. a hősénekeknek a helyszínen feljegyzett eredeti kéziratokból való közzététele. A jelen kiadás ugyanis PÁPAYnak az MTA kéziratárában őrzött itthon készült (áírt) feldolgozásán alapul. Ennek teljes eredeti forrásanyaga azonban megtalálható a debreceni Református Kollégium Nagy-könyvtárában, s alighanem hasznosabb lett volna ez utóbbi szöveget a kiadás alapjául megtenni, hiszen ezt osztják környezetben, diktálás után írta le, s nem vitás, hogy — fogyatékségei ellenére is — még mindig hitelesebbnek tekinthető, mint a spekulatív úton készült „átdolgozás”.\*\*

További tépelődés: ez az ötödik osztják szövegkötet, amely az Akadémia kiadásában 1944 óta megjelent. S mégis, úgy tűnik, aránylag kevésbé hasznosította ezeket az azóta eltelt három évtized nyelvészeti vagy akár folklorisztikai kutatása. Vajon ennek mi az oka? Netalán a nehézkes

\* Persze ha már PÁPAY szándékát kutatjuk, akkor legfeljebb egyetlen dolgot állapíthatunk meg teljes bizonyossággal, azt nevezetesen, hogy egy MELICH JÁNOSHOZ írt levele szerint valamennyi munkája közül először osztják szótárát szerette volna publikálni (I. FAZEKAS: ÉOM XXXIII. 1., 68. jegyz.), aminek ugyan ma már valóban nem sok értelme lenne.

\*\*KISS ANTAL szíves tájékoztatásából tudom, hogy e helyszínen följegyzett eredeti szövegek viszonylag könnyen kezelhetők, jól olvasható állapotban vannak. KISS A. kollégám — kérésre — lemásolta az 1. sz. hősének kezdő sorait, s ebből ide csatolom az első 3 sort: *kārēn nan̄k siltan̄ āwet / i xoi jiseu ti āmasleu, / i xoi nopteu ti āmasleu*. Érdemes összevetni a recenzált mű 12. lapján található áírt változattal.

kezelhetőség? A kényelmesség? A megriadás a bonyolult közzétételű szövegtől? A könnyebben kezelhető források kedvelése? Avagy talán ezt is kérdezhetnénk: mégiscsak tarthatatlan babona az a szakmai közhely, amely szerint a tudományban minden elavul, csak a szótári és szöveganyag közlések nem?

HAJDÚ PÉTER

KORENCHY ÉVA:

# IRANISCHE LEHNWÖRTER IN DEN OBUGRISCHEN SPRACHEN

Budapest 1972, Akadémiai. 112 l.

Hosszú ideje aktuális témát dolgozott föl K. É. ebben a rövidre fogott, ám tartalmas könyvben. Aktuálisat, mert e kérdésnek MUNKÁCSI, JACOBSON, SKÖLD óta nem volt gazdája. Azt is el kell ismerni persze, hogy iranisztikai részről is hosszú időn keresztül sok tisztázatlan probléma gátolta Munkácsiék kezdeményezésének folytatását. Időközben azonban történt előrehaladás az érdeklőt tudományterületeken, nem utolsósorban az (indó)iráni nyelvészeti és régészeti kutatásban (az utóbbiak vonatkozásában hadd utaljunk mindenekelőtt HARMATTA és MAYRHOFER, illetve SZMIRNOV és TOLSZTOV nevére). Ilyenformán KORENCHY elődeinél szilárdabb talajon mozoghatott és ezen a ma már áttekinthetőbb, de még mindig sok buktatót rejtő terepen biztosan tájékozódhatott, pláne, hogy éppen TELEGDÍ és HARMATTA iskolájában szerezte iranisztikai képzettségét.

A könyv nemcsak az obi-ugor nyelvi egység korában (vagy később a vogul és osztják külön életében valamiféle közvetítéssel) átvett szavakat tárgyalja, hanem az ugor és a finnugor korszakra visszavezethetőket is, úgy hogy voltaképpen teljes finnugor nyelvészeti készenlét érződik minden lapján. Az első fejezet az iráni—finnugor érintkezések történeti háttéréről szól (indóiráni—finnugor kapcsolatokban nem nagyon bízunk). Ismerteti a finnugor és indóiráni népek régi lakóterületeire vonatkozó újabb eredményeket. Ennek során különös tekintettel van a Volga és az Urál környezetének a kapcsolataira különböző iráni (ősiráni, óiráni és középiráni) törzsekkel, művelődésekkel. Beszámol az i. e. évszázadok óiráni törzseinek (kimmereknek, szkítáknak, szarmatáknak) a területi elhelyezkedéséről Dél-Oroszországban, valamint a kelet felől érkező alánok megtelepedéséről e vidéken az időszámítási zéruspont előtt és az utóbbiaknak egyre számottevőbb szerepéről az ezt követő évszázadokban. A történeti áttekintés konklúziójaként megállapítja, hogy az irániak a legrégibb időktől fogva az i. sz. 6. századig kereskedelmi kapcsolatban állhattak finnugor népcsoportokkal, köztük az obi-ugorok elődeivel is. A 6—7. század után azonban megszűnt az obi-ugorok közvetlen kapcsolata (középiráni törzsekkel: ezután már csak zűrjén közvetítésű iráni elemek kerülnek a vogulba és osztjákba).

A harmadik fejezet módszertani jellegű: azokat a kritériumokat foglalja össze, amelyek révén következtetni lehet az iráni jövevényszók korára. Egyrészt tehát olyan jelenségekről esik szó, amelyek alkalmasak arra, hogy segítségükkel elválaszthatók legyenek az ugor vagy finnugor kori jövevényelemek a külön nyelvi átvételektől. Másrészt pedig ismerteti azokat az ismereteket, amelyek az egyes szavaknak az iráni nyelvek különböző korszakaiból (ős-, ó- ill. középirániból) való származását tanúsítják.

A könyv törzsananyagát a jövevénytörzsek jegyzéke alkotja (46—84. l.). Ez a corpus 44 tételből áll, s közülük 8—13 finnugor, 8 ugor, a többi pedig obi-ugor kori vagy éppenséggel különnyelvi átvétel. Az etimológiai rész gondos munka eredménye. Nagy szóanyag ellenőrzése, régi egyeztetések felülvizsgálata, a korszerű hangtörténeti ismeretekkel való szembesítése, a finnugor nyelvhasználat és az iranisztika vallomásának egyeztetése — mindez talán nem is kezdő nyelvésznek való feladat, ám KORENCHY biztonságosan tájékozódott a nyelvek és a nyelvtörténetek útvesztőjében, ítéleteiben higgadtan körültekintő. Azt ugyan nem állíthatom, hogy megoldatlan problémákat nem hagy hátra. Éppen ellenkezőleg: a kritikai megrostálás ellenére nem kanonizálja eredményeit. Azaz a régebbi irodalomra, a MSzFE kéziratára és saját kutatásaira támaszkodva kiszűri a tévesen irániak minősített etimológiákat és aprólékosan fontolgatja azokat a hangtani (olykor morfológiai, jelentéstani) körülményeket, amelyek a tárgyalt elemek iráni eredete mellett (vagy ellene) szólnak. Magyarázatai néhol ugyan kevésbé meggyőzőek, de hát a szerző maga is nyíltan megmondja, hogy az obi-ugor nyelvek iráni jövevénytörzseinek között a valóban megbízható egyeztetés aránylag kevés. A kérdőjeles etimológiákon kívül különös hiányérzeteim vannak azoknál a szócikkeknel, ahol a szerző magyarázatok helyett az MSzFE kéziratára vagy szóbeli közlésre hivatkozik anélkül, hogy az abban foglaltakról bővebben tájékoztatna (pl. az 1., 22., 23., 30. sz. etimológiáknak).

Részletekre nem térek ki, mindössze a könyv két fontosabb állásfoglalását említem. KORENCHY nem tartja ugyan lehetetlennek a finnugor — indóiráni kapcsolatok lehetőségét, az ezek mellett emlegetett etimológiákban ő azonban inkább ósiráni típusú átadó forrást gyanít (kivétel — tehát az

az indoiráni — finnugor kapcsolat mellett szóló egyeztetés — szerinte csak az 5. sz. *drva* és két bizonytalan egyeztetés — a 22. és 33. sz. — lenne). — A másik: az osztják *D táxar*, Vj *joyar*, „Panzerhemd” és V *likar*, „Schlitten” szavak KORENCHY véleménye szerint ős-obi-ugor (vagy ősosztják) \*s- kezdetű előzményekből származnak (vö. középiráni \**zyar*-, ill. \**sākār*). Ha ez valóban így van, akkor revízió alá kell venni a PU \*s és \*š-ugor \*š zöngétlen interdentális réshangga fejlődését tanító nézetünket. Még három fejezet következik. Az ötödikben az iráni hangok obi-ugor megfeleléseit adatozza, a hatodikban jelentéskörök szerint csoportosítja az átvételeket, a hetedikben összegezi eredményeit.

Mérleg: KORENCHY jól kiérlelt, alaposan végiggondolt könyvet írt. Tapasztalt pályatársaknak is becsületére válna. A szerző biztos ítélőkészséggel tájékozódik az etimológia, a hangtörténet, a nyelvhasználat birodalmában.

HAJDÚ PÉTER

## ÁLTALÁNOS NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK.

### VIII. KÖTET: NYELV ÉS TÁRSADALOM

Szerk.: TELEGDÍ ZSIGMOND és SZÉPE GYÖRGY

Budapest 1972, Akadémiai. 328 l.

Az ÁNYT 1963-ban indult azzal a céllal, hogy „elemző ismertetéssel, bírálatlaltal vagy eredeti kutatások példájával” segítse a „nyelvtudomány új irányú haladásának ismeretét, megítélését és értékelését” (vö. I. k. 9. l.). A nyelv vizsgálatának újfajta módjait bevezetni, meghonosítani, egy egész ország nyelvészetét „a kor szintjére emelni” (i. h.) nem rövid távra méretezett feladat. Ám az ÁNYT szerkesztője és munkatársai vállalták az ezzel járó nehézségeket. Tiszteletet érdemlő tevékenységüknek egyik eredménye legalábbis az, hogy e sorozat révén az Akadémiai Kiadó is részese lett annak a versenynek, amely a modern nyelvészet megismertetéséért indult, s amelyben egyelőre alighanem a Gondolat Könyvkiadó vezet. Másik — számunkra fontosabb — eredményként pedig ma már közelebbi az a remény, hogy a ÁNYT szándékainak a szellemében felnövekedett ifjú nyelvészgeneráció jelentősége egyre inkább nyilvánvalóvá lesz.

Az ismertetendő kötet, az utolsó számok gyakorlatának megfelelően, egy problémakörben mozog. Jelen esetben azonban az alcímbe szereplő „nyelv és társadalom” oly széles kaput tárt a közreműködők elé, hogy az egybegyűlt anyag elrendezése csak a szerzők betűrendje szerint volt megoldható. Ezen a szélesre nyitott kapun azután nem par excellence általános nyelvészeti veretű közlemények is bekerültek a kötetbe.

Az egyébként szinte parttalan tematikai mezőnyben a kötet végén szerénykedő „Szemle” rovat a leghomogénabb: néhány szociolingvisztikai és a társadalom kommunikációs viselkedésével foglalkozó műről íratott informatív (és kritikai észrevételekre is törekvő) recenzió teszi ilyené.

A tanulmányok témái erősen szóródnak. Közülük elsősorban a nyelvészettel érintkező tudományterületek képviselőinek írásai, valamint a módszertani újdonságokkal jelentkező nyelvészeti rendszerezések keltik fel az olvasó figyelmét. Az első csoportba sorolhatom a nyelvészet munkásait jól tájékoztató és további informálódásra serkentő írásokat a gesztus-kommunikációról (HOPPÁL MIHÁLY), a szemiotikai és nyelvészeti pragmatikáról (KANYÓ ZOLTÁN), a beszéd és a tömegközlekedés kapcsolatáról (TERESTYÉNI TAMÁS), ill. a folklór szociolingvisztikai vonatkozásairól (VOIGT VILMOS), és itt említhető a nyelvi kommunikációval kapcsolatot teremteni szándékozó cikk a megértés-problematikáról (ERDÉLYI ÁGNES).

A konkrét nyelvi anyaggal operáló cikkek tanulságos sorozatából ki kell emelnem MÁRTONFI FERENCÉ és SZÉPE GYÖRGYÉ. Mindkettő különös figyelmet érdemel. MÁRTONFI a kelet-ázsiai nyelvek etikett-normáinak nyelvi vetületeiről szól és már csak a téma miatt is eredendően érdekes, de módszertanilag ugyancsak vonzó összefoglalást ad a tiszteletiségi formák kifejezési finomságairól a koreai igeragozás rendszerében (a tiszteleti aspektus megkülönböztető jegyek szerinti rendszerezésével). SZÉPE pedig egy kisebb, zárt terminológiai rendszert vizsgál szemantikai jegyek bevonásával: a rokonsági nomenklatúrát. Az általa felvázolt tárgyalásmód nemcsak a magyarra alkalmazható.

Valamennyi cikk megemlézésére nincsen mód, bár némelyikük részletesebb analízist érdemelne. Végső értékelésként azonban nem hallgathatom el azt a benyomást, hogy az ÁNYT-nek ez a kötete — értékei ellenére — némileg eltér a sorozat legjobb hagyományaitól.

HAJDÚ PÉTER

## EDWARD SAPIR: AZ EMBER ÉS A NYELV

Budapest 1971, Gondolat. 276 1.

Lemaradását pótlendő a magyar könyvkiadás 1971-ben jelentette meg EDWARD SAPIRnak, az 1939-ben meghalt nagy amerikai nyelvésznek a könyvét. E könyv SAPIRnak a szélesebb közönség érdeklődésére is számot tartó műveiből készült válogatás. A válogatást és a fordítást FABRICIUS FERENC készítette — kiválóan.

A kötetben szereplő cikkeket úgy válogatta meg a szerkesztő, hogy az olvasó — SAPIR tudományos pályájához hasonlóan — az emberrel foglalkozó tudományok, a szélesebb értelemben vett *antropológia* szinte minden körét bejárhassa. Három nagyobb kérdéscsoportot ölel fel a kötet három fejezete. Az első fejezet *A nyelv és a nyelvtudomány* címet viseli (5—112. l.), s ebben található a kötet egyetlen szigorú értelemben vett szaktudományi cikke is: *A hangtörvény fogalma* LEONARD BLOOMFIELD *primitív nyelvekben végzett vizsgálatai alapján*. A következő fejezet, *A személyiség és a kommunikáció* korát megelőzve a nyelv és a kommunikáció kölcsönös összefüggését vizsgálja (113—166. l.). Még tágabb összefüggéseket tárgyal a harmadik fejezet, *Az ember és a kultúra* (167—254. l.). Ebben olyan fontos, de kevéssé vizsgált jelenségeket kutat SAPIR, mint például a szokások. Újszerű megvilágításba helyezi a vallás és a vallásos jelenségek problémáját is. A kötetet kiegészítő *Utószó* (255—268. l.) és a *Jegyzetek* (269—274. l.) segítik az olvasót abban, hogy e nálunk kevéssé ismert tudóst elhelyezhesse korunk nyelvészetében.

Ha nem is közismert, a kötet utószavából az olvasó megtudhatja, hogy milyen nagy szerepe volt SAPIRnak az amerikai indianisztika megalapozásában. Ennek a hatalmas, a szerzőtől, de az olvasótól is nagy fáradságot igénylő tevékenységnek nem sok nyomát találjuk a kötetben. E kötet SAPIR munkásságának „csak” a krémjét tartalmazza, mindazt az esszenciát, amelyet ez a kivételes tehetségű és szorgalmú nyelvész saját munkásságából leszárt. Szinte nincs olyan területe az antropológiának (ha a fizikai antropológiát nem tekintjük), amelyhez SAPIR ne szólna hozzá, s méghozzá olyan éleslátóan, hogy szavai nyomán azonnal rend és világosság keletkezik. Stílusa ennek megfelelően áttetsző és világos, ugyanakkor kifejezi a tárgyalt jelenség bonyolultságát. A fordító nagy érdeme, hogy ez a világos stílus nem veszett el a magyar nyelvben. E fordítói bravúr egyúttal példát mutat arra, hogy komoly tudományos cikket (sőt, esszét) lehet érthetően és magyarul magyarrá fordítani, és ha fordítani lehet, akkor talán írni is.

SIMONCSICS PÉTER

## ROMAN JAKOBSON: HANG — JEL — VERS

Budapest 1972, Gondolat. 2. bővített kiadás, 517 l.

Már a második kiadása jelent meg ROMAN JAKOBSON válogatott cikkeinek magyar nyelven a múlt esztendőben. A válogatást ezúttal is az előző kiadás gondozói, FÓNAGY IVÁN és SZÉPE GYÖRGY végezték. E gyűjteményes kötet jelentősége — azon túl, hogy az érdeklődő magyar közönség számára végre lehetővé tette századunk kimagasló nyelvésze, JAKOBSON munkásságának megismerését — az, hogy — mint a Válogatott Művei I. kötetét recenzeáló FÓNAGY IVÁN írja — „szinte zenei élményt nyújt az egyes alapvető gondolatok fokozatos kibontakozása” különösen a szaktudós, a nyelvész, az irodalmár, a muzikológus számára. A kötet összeállítói e gondolat jegyében adhatták a tömör és JAKOBSON egész pályáját átfogó címet is: Hang — Jel — Vers. A kötet felépítése is követi a nyelvleírásnak általában elfogadott, de JAKOBSONRA különösen jellemző rendszerét. Az első fejezet *A fonéma* címet viseli (11—92. l.). A funkcionális hangtan, a fonológia alapelveinek a meghatározásától a fonémák leírásáig és összehasonlító vizsgálatán keresztül a hangok megjelenésének módjait megismerve (*A gyermeknyelv hangtörvényei és a fonológia*) az olvasó századunk nyelvészetének legizgalmasabb és még sok titkot rejtő vadozójának kellős közepében találja magát. A következő fejezet azonban — a szerző varázslatos hatalmából meg a szerkesztők okos választásából — olyan magaslatoakra röpti az álmélkodó olvasót, ahonnan az előbbi fejezetben feltárt „birodalom” liliputinak tűnik és újabb, még bonyolultabb világ tárul szeme elé (*A nyelvi jel* 93—176. l.). E fejezet első cikke, *A nyelv s az egyéb kommunikációs rendszerek viszonya* az 1. kiadásban még nem szerepelt. E cikk JAKOBSON azon későbbi munkáihoz tartozik, amelyek újra és újra szétfeszítik és ledöntik az ortodox nyelvtudomány mesterségesen felállított korlátait, s ezzel új távlatokat nyitnak meg az interdiszciplináris vizsgálatoknak. *A nyelv egyetemessége* című fejezet (177—228. l.) olyan, már klasszikussá vált cikkeket tartalmaz, mint *A nyelvtipológia* vagy méginkább *Az afázia nyelvi tipológiája*. Ez utóbbi teljesen új korszakot nyitott az utóbbi két évtized nyelvészetében. Az utolsó két fejezet, *Nyelv és poétika* (229—380. l.) és a *Nyelvészet és alkotás* (381—440. l.) JAKOBSON legkedve-



sebb, kora ifjúságától művelt tudományterületének válogatott darabjait tartalmazza. A már említett nyelvleírasi rendszerben ugyanez a terület képviseli a legutolsó és legmagasabb szintet, de JAKOBSON munkásságának, a problémák kibontakozásának a történetét tekintve ez az a tájék, ahonnan a szerző felfedező útjára indult, s ahová megpihenni mindmáig vissza-visszatér. A *Nyelv és poétika* c. fejezet tartalmazza a kötet másik újdonságát az előző kiadással szemben, a *William Blake és más poéta festők szóbeli művészetéről* c. cikket. Ez a cikk is — mint JAKOBSON újabb alkotó korszakának legtöbb darabja — az egyes művészetek (és tudományok) közötti összefüggések interdiszciplináris vizsgálata. A *Függelék* (441—515. l.) tartalmazza a szerző műveinek válogatott bibliográfiáját, a jegyzeteket és a szerkesztők utószavát.

Egyetlen kifogást emelek e kitűnő kiadvánnyal kapcsolatban. Bármennyire tiszteletre méltó és örvendés a magyar nyelvésztsadalom összefogása a kötetben szereplő cikkek lefordítására, a sok fordító s a fordításaikkal járó sok különféle interpretáció nem vált a kiadvány hasznára: a cikkek nyelve nem egységes. Ezen csak keveset lendít a fordítók és/vagy a szerkesztők filológiai tisztessége, amellyel a félreérthető helyeket az eredeti angol nyelvű kifejezések zárójelbe helyezésével próbálják „tisztába tenni”.

SIMONCSICS PÉTER

### PERTTI VIRTARANTA: POLKU SAMMUI

Helsinki, 1972. 263 l.

Kuivajärvi, Hietajärvi, Rimpi — Lyttä, Vuokinsalmi, Niskajärvi, Saarijärvi, Kivijärvi — ezek a finn—szovjet határ két oldalán fekvő északkelet-karjalai települések nem ismeretlenek a finn nyelvjárásgyűjtők, néprajzosok előtt. Több mint 100 éve járnak ide a kutatók, hogy megismerkedjenek ennek a környéknek hagyományaival, szokásaival, meséket, történeteket, ráolvasásokat, siratókat jegyezzenek fel. A Kalevala újraserkesztésében nagy része volt az itt gyűjtött runóknak is.

Virtaranta legújabb könyve rendhagyó az eddigi szövegkiadások, útleírások és néprajzi leírások között. 1954 óta számos alkalommal járt ezekben a falvakban, gyűjtéseinek nagy része meg is jelent (Vienen kansa muistelee, 1958. Kultarengas korvaan, 1971. és számos cikk). Mostani könyve tizenkilenc év tudományos munkájának mellékterméke. Míg hasonló néprajzi és nyelvészeti munkákban a gyűjtött anyag áll előtérben, majdhogynem személytelenül, esetleg az adatközlők rövid bemutatásával, ez a könyv elsősorban település- és családtörténet. A közölt emlékezések, kalandok, szokások hőseinek pontosan meghatározott helye van a nemzetségben.

Virtaranta régi anyakönyvekben, útleírásokban, s az öregek emlékeztetésében kutatott, míg kiderített minden családi összefüggést az őslakosoktól kezdve a mai napig. Alig néhány homályos pont maradt.

Az ősapától elindulva kíséri végig az egyre terebélyesedő családok életét, a legfontosabb adatokról (születés, házasságkötés, gyerek, halál) sohasem feledkezve meg. Az egyes személyekről hallott történetek, jellemzések elevenné teszik ezeket az adatokat. A visszaemlékezésekben gyakran szerepelnek halászzattal, vadászattal kapcsolatos kalandok, medvével, farkasokkal való találkozások. Leghosszabban a jó mesélők és dalosok, híres násznagyok és siratóasszonyok, varázslók és javasszonyok alakjánál időzik, hiszen őket ismerik a legtöbben, róluk mondták a legtöbb történetet. Olvashatunk csodálatos gyógyításokról, rossz szellemekkel való viaskodásokról, elveszett állatok elővarázslásáról, mulatságos és szomorú esetekről és a közös tragédiákról, a nagy fagy évéről, a nagy éhínség évéről, a háborúról. Ezeket a szerző vagy magnószalagról, fonetikailag hű átírásban közli, vagy finnül összefoglalja, benne hagyva néhány jellegzetes, szemléletes karjalai kifejezést.

Virtaranta könyvében az anyakönyvek adataival keverednek az előző utazók tudósításai, öregek visszaemlékezései és saját személyes élményei. Ez a sokszínűség — mely hála a szerző tudós gondjának, a könyvben uralkodó rendszerező elvnek, sohasem válik zavarossá — teszi élvezetes olvasmánnyá ezt a munkát.

A könyvet régi fotók és Helmi Virtaranta szép felvételei díszítik.

CSEPREGI MÁRTA

## PERTTI VIRTARANTA: KULTARENGAS KORVAAN

Helsinki, 1971. 397 l.

Új könyvvel gyarapodott a karjalai szövegkiadványok száma. 115 vieni (észak-karjalai) mesét és legendát tartalmazó kötet jelent meg a Finn Irodalmi Társaság gondozásában. A mesék Virtaranta professzor gyűjtéséből valók, részben az előző kötetéből (Vienen kansa muistelee, 1958.) kimaradtak, részben az azóta gyűjtöttek. Hét falu huszonhárom mesélője szolgáltatta ezt az anyagot. A vaskos kötet nem tartalmazza Viena összes meséjét és legendáját, Virtaranta nem törekedett arra, hogy az adatközlők teljes repertoárját hangszalagra rögzítse. Az ok egyrészt az időhiány, másrészt a mesék állandóan visszatérő fordulataikkal nyelviileg kissé egyoldalúak, az ő célja pedig elsősorban a nyelvjárásgyűjtés volt. A gyűjtemény mégis színes. Állatmeséktől, okos és bolond emberekről, veszekedő szomszédokról szóló történetektől kezdve Aladdin csodalámpájáig és a legendáig sok minden megtalálható benne. A mesék közlők szerint vannak csoportosítva, megismerhetjük rövid életrajzukat, s megtudhatjuk, kiktől tanulták meséiket. Fényképeik Helmi és Pertti Virtaranta felvételei.

A gyűjteményhez kapcsolódik Pertti Virtaranta tanulmánya (Vienen saduista ja sadunkerronnasta 359—370). Ebben megokolja, mi az oka a mesélés elnöiesedésének — közlői egy kivételével mind nők —, beszél a mesélés lélektanáról, a jó közönség szükségességéről. Végül a mesék kezdő és befejező fordulatait elemzi.

A csak finnül tudó olvasó számára nagy segítség a mintegy 1200 szavas szójegyzék, ahol a finn köznyelvben nem levő karjalai szavakat (sok közöttük az orosz jövevény) és az eltérő jelentés vagy kiejtés miatt félreérthető szavakat, kifejezéseket magyarázza meg.

A mesék az Aarne-Thompson-féle népmesekatalógus szerinti típusszámait a tartalomjegyzékben találhatjuk meg.

Köszöntjük ezt a nyelvészek és folklóristák érdeklődésére egyaránt számot tartó értékes, szép könyvet.

CSEPREGI MÁRTA

## KARL NICKUL: SAAMELAISET KANSANA JA KANSALAISINA

Helsinki, 1970. 324 l.

A Finn Irodalmi Társaság kiadványsorozatának 297. kötete ez a lapp néprajzi munka. A cím a szerző vizsgálati módszerére utal: kansana ja kansalaisina — népként és állampolgárokként. A szerző mindvégig szem előtt tartja ezt a két szempontú osztályozást. (A népet a természet és a földrajzi viszonyok, az állampolgárokat egy-egy ország törvényes rendje formálja és határozza meg.) A természet és a társadalom — más szóval a földrajz és a történelem formáló ereje az, ami a lapp népet, életmódot kialakította. E két erő hatásáról külön fejezetekben olvashatunk. A könyv első felében az országhatárokat figyelmen kívül hagyva egységes népként kezeli a lappokat, a csoportosítás alapja a földrajzi elhelyezkedés okozta eltérő életmód. Ez a csoportosítás módot ad a fő foglalkozások, települési formák részletes bemutatására, viszont az egész lapp népet érintő vonásokról vagy nem beszél, hogy elkerülje az ismétlést, vagy egy népcsoporttal kapcsolatban említi. Így társadalmi életükről, hitvilágukról nem ad átfogó képet. A szerző csak a második részben figyel a lappokra, mint különböző országok kisebb-nagyobb nemzetiségi tömbben élő állampolgáira.

Mindvégig törekszik a történetiségre. Ez igazán csak a második részben sikerül. Az első részben csak akkor ad történeti leírást, ha elegendő adat áll rendelkezésére — pl. a tengerparti lappok esetében.

A lappok eredetével kapcsolatos nézetek ismertetése után rátér a földrajzi környezethez alkalmazkodó lapp élet bemutatására. Az első meghatározó a Skandináviától Finnországon keresztül a Kola-félszigetig húzódó fenyveserdei övezet. Az itt élő lappok fő foglalkozása a halászat. A vadászat és a réntenyésztés csak második helyre szorul tevékenységükben. A vadállomány fokozatos pusztulása és a házi rének szaporodása az utóbbi évtizedekben erősen megváltoztatta életüket. A szerző bemutatja a kolttá lappok téli falubeli életét, társadalmi berendezkedésüket, igazságos bíráskodási szervüket, mely elsősorban a zsákmány egyenlő elosztását és a rénállomány védelmének szervezi. Majd leírja, mit csinált egy család hónapról hónapra 1938-ban, mivel ezt tartja leginkább jellemzőnek a fenyveserdei lappok életére.

A fenyveserdei lappok között külön csoportot képeznek az Inari-tó körül élők. Nyelvjárásuk, szokásaik is mások. Fő foglalkozásuk a halászat. Egész évben halásznak, bár télen csak ott-

honi szükségletre. Az összes lappok között a legszegényebbek és a legigénytelenebbek. Eszközeiket, mint őseik, saját kezűleg készítik, így csónakjaikat is. Nyárvégi foglalatosságaik közé tartozik a szénagyújtás és a mocsári szeder szedése.

A Köli hegységtől keletre és a Ruijai fennsíkon élnek a hegylappok. Területüket pontosan meghatározni nem lehet, a fenyveserdeiektől elválasztó határok gyakran elmosódnak. A hegylappokat gyakran rénlappoknak is hívják, mivel fő foglalkozásuk a réntenyésztés. A szerző részletes leírását adja az egyes rénfajtáknak, a réntenyésztés fejlődésének, beszél a rének táplálékairól és betegségeiről, a szervezett réngazdaságról és jövőjéről, benne a lappok szerepéről. Életük bemutatására más leírások alapján nyolc évszakra bontja az évet: télutó, tavasz, nyárelő, nyár, nyárutó, ősz, télelő és tél.

A folyóvölgyi lappok főképpen Tenojoki, Utsjoki, Inari- és Kaarasjoki völgyében és egyéb fjordokba torkolló folyók mentén élnek. A többi lappoktól abban különböznek, hogy a halászat mellett fő foglalkozásuk a tanyás gazdálkodás. Réntenyésztésük jelentéktelen. Mellékfoglalkozásként megemlíti a szán-, csónak-, síkésztésük és kovácsmunkájuk, eladásra is termelnek.

Külön csoportot képeznek a tengerparti lappok. Már 892 óta számon tartják őket. 1600 körül négy településükről beszélnek. Félnomád életet élnek. Még egy múlt századi leírás szerint is az év nagy részét csónakban töltik a tengeren, csak rossz időben mennek ki a partra hófajdra, rókára vadászni. Nyaranta vendégül látják a területükön nomadizáló réntenyésztő lappokat. Hitviláguk a természetet személyesíti meg, a sámánizmussal rokon. A XIII. századtól kezdve folyik köztük a keresztény térítés, de eredményessé csak a XVIII. században vált. Ekkor begyűjtötték a sámán-dobokat, és a sámánizmus gyakorlását halállal büntették.

A jeges-tengeri kereskedelemért évszázadok óta harc folyt. 1516-tól Bergen és Novgorod osztozott rajta. Később is egy-egy jelentős vásáron 5–6 ország kereskedői gyűltek össze. A halászat jogát hol az oroszok, hol a norvégok bírtokolták, ennek izgalmas történetét is elolvashatjuk a könyvben. Az egyes tengeri lapp nemzetségek életmódja területenként is változik, erről is részletes képet kapunk.

A Kola félszigeti lapp népcsoportot a szerző külön fejezetben tárgyalja. Ők is halászatból élnek. Az év nagy eseményei az őszi lazacfogás és a március–áprilisi fókavadászat. Számos bevándorló is megtelepedett itt, finneket, karjalaiakat, norvégeket, oroszokat, de a legnagyobb hatással a zürjének voltak, mivel megtanították az őslakosságot a réntenyésztésre.

A könyv második részében kerül sor a lappok és államaik viszonyának a tárgyalására. Hosszú bevezetőjében a szerző a lappok helyzetét az amerikai indiánokéhoz vagy más benszülöttekéhez hasonlítja, bár megjegyzi, hogy a lappokhoz való viszony sohasem volt olyan embertelen, mint más földrészekén.

Végigköveti az államok lapp ügyekben való állásfoglalását a középkortól kezdve napjainkig. A különböző békekötések következtében a lappok századokon keresztül többször gazdát cseréltek. Volt idő, hogy elfeledkeztek róluk, volt, hogy egyszerre háromfelé is fizettek adót.

Az utóbbi harminc évben sok intézkedés történt a lappok jogainak megállapítására, figyelembe véve sajátos törvény- és tulajdonszemléletüket, erkölcsi hagyományait, közép-európai szemmel nézve szinte hihetetlen becsületességüket.

Különösen sokat tettek az ideális iskolarendszer kiépítésére. Többféle kísérlet után világos, hogy kétnyelvű oktatás szükséges, ahol az anyanyelv mellett az állam hivatalos nyelvét is tanítják, s olyan tanterv, amely nemcsak a nagyvilággal összekötő általános ismereteket nyújtja, hanem a lapp életre gyakorlatban is felkészít. A kísérletezésekről a szerző részletesen beszámol, a svéd, norvég, finn és szovjet viszonyokat külön-külön tárgyalva.

A lappok egységesítésére irányuló törekvésekről Nickul különös hozzáértéssel ír. A témában otthon van, már 1953-ban tagja volt annak a hármas (svéd–norvég–finn) bizottságnak, mely megszervezte az első közös lapp konferenciát. Lapp egyesületek már a század elejétől léteztek, de csak országhatárokon belül. 1956-ban létrejött az Északi országok lapp tanácsa, melynek 1962. óta a Szovjetunióban is működik titkársága. A Tanács évenkénti üléseit a lapp nyelvetterület különböző részein hívják össze. Hat konferenciát is tartottak. A tanácskozások témái: nyelvi kérdések, a réntenyésztés, halászat, háziipar, út- és telefonhálózat, kereskedelem, egészségügyi ellátás fejlesztése, a lapp jövő kérdése. A helyzet világos. Alkalmazkodni kell, de nem mindegy, hogy az alkalmazkodás passzív vagy aktív útját választják — a beolvadást, vagy azt, hogy nemzeti sajátosságait, hagyományait megőrizve tartanak lépést az egyre gyorsuló tudományos, kulturális és gazdasági fejlődéssel. A törekvések arra irányulnak, hogy az utóbbi történjen.

A lappok természetének leírása, a demográfiai, szociológiai adatok a mai lappok képét teszik teljesebbé.

A könyvet végigolvasva derül csak ki, hogy a kétféle erő — a természet és társadalom — ellentétesen működik, mint a cím alapján sejtenénk. A földrajzi környezet, bár egy-egy népcsoport életét,

szokásait hosszú ideig megőrzi, egyidejűleg élesen elhatárolja a többi csoporttól. Ezeket az évszázadokon át mereven álló határokat kezdi döntögetni napjaink történelme. A fejlődés útja valódi egységesülés országokon belül és országok között egyaránt.

A könyvet mintegy 250 fénykép, rajz és térkép és bőséges jegyzetanyag egészíti ki.

Nickul munkája nagyon hasznos betekintést nyújt a tőlünk távol és elszigetelten élő rokon-népünk történetébe és életébe.

CSEPREGI MÁRTA

## TEISZLER PÁL: A NAGYKÁROLY KÖRNYÉKI MAGYAR NYELVJÁRÁS MAGÁNHANGZÓ RENDSZERE

Kritérion Könyvkiadó, Bukarest, 1973. 200 l.

A magyar nyelvjárások kutatásában a hazai eredmények mellett már régóta figyelemmel kísérhetjük a szomszédos országok magyar lakta területein folyó anyaggyűjtő és feldolgozó munkálatokat, amelyeknek pl. nemcsak a dialektológiai módszertani kérdéseinek tisztázásában, előbbrevitelében láthatjuk hasznát, hanem a nyelvtudomány egyéb területein is. Különösen a romániai és jugoszláviai magyar nyelvjárás-kutatók tevékenysége emelkedik ki, de a Csehszlovákiában és Kárpát-Ukrajnában végzett dialektológiai munka sem jelentéktelen. A Romániában munkálkodó magyar nyelvjárás-kutatók már eddig is szép eredményeket értek el, de talán még jelentősebb az a tervbe vett és jelenleg már a megvalósítás szakaszában levő, szerteágazó nyelvjárás-kutató tevékenység, amelyről MÁRTON GYULA számolt be legutóbb „A romániai magyar nyelvjárás-kutatás múltja és mai állása” címmel (Korunk, 1973. 173—193). E tájékoztatóban említi MÁRTON GYULA az elkészült munkák közt TEISZLER PÁL doktori értekezését, amely azóta a disszertáció rövidített változataként — a nyelvjárás-kutatók öröme, a további dialektológiai kutatások hasznára — könyvalakban is megjelent. A Kritérion Könyvkiadót dicséri, hogy VÁMSZER MÁRTA „A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere” című, tavaly kiadott munkája után most TEISZLER PÁLTól jelentetett meg egy jelentős, leíró szempontú tanulmányt, amely a Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó-rendszeréről igyekszik átfogó képet adni.

A vizsgált nyelvjárás TEISZLER PÁLnak anyanyelvjárása, s ez a tény nyilvánvalóan hasznára válik munkájának, hiszen a nyelvjárás-kutató tevékenység minden fázisában — a gyűjtés előkészítésétől az anyag feldolgozásáig — föltétlenül előnyt jelent számára. Az egyes kutatópontok kijelölésében segítségére volt az is, hogy az ötvenes évek végén már végzett kérdőíves gyűjtést a Nagykároly környéki falvakban. A német eredetű faluk közül azokat választotta a kérdőíves gyűjtésben kutatópontnak, amelyekben ma már magyar nyelvjárás az egyedüli forma, vagy amelyek kétnyelvű falvaknak tekinthetők (12). Ezek figyelembevételével a következő, földrajzilag is összetartozó Szatmár megyei kutatópontokon végezte a gyűjtést: 1. Csanálos, 2. Mezőfény, 3. Csomaköz, 4. Szaniszló, 5. Mezőpetri, 6. Mezőterem, 7. Kaplony, 8. Kálmánd, 9. Nagykároly, 10. Nagymajtény, 11. Királydaróc, 12. Krasznaterebes, 13. Madarász, 14. Erdőd, 15. Szakas, 16. Krasznabélték.

A kérdőív anyagának összeállításához a romániai magyar nyelvjárások tájnyelvi atlaszainak anyaggyűjtésében használt kérdőívet vette alapul, ezenkívül pl. a MNyA. címszávaiból is többet felhasznált (9). Összesen 1247 címszót tartalmazó kérdőívvel végezte a gyűjtést, olyan címszókkal, amelyek minden fonéma minden hangtani helyzetű előfordulását mutatják, és ezt táblázatba is foglalta (10—11).

A kérdőíves gyűjtést 1964—1966 között végezte el. Ennek során 82 adatközlővel (többségük 30—60 év közötti) dolgozott. A kérdőíves gyűjtés kiegészítésére, a hangtani finomságok rögzítése és jobb megfigyelése céljából szükségesnek látta hat kutatópontot — véleményem szerint nagyon helyesen — magnetofon-fölvételek készítését. A szöveggyűjtést általában ugyanazon fogalomkörök szerint végezte, hogy az egyes falvak nyelvjárási anyaga egységesebb, jobban összevethető legyen (19—20).

Munkájának célját így jelöli meg: „A gyűjtéssel nem a mai reális nyelvjárási képet megelőző állapotot akartam kikutatni, nem voltak célzatos megmentési szándékaim, hanem a valóság teljes felmérése volt a célom, amelynek főbb jellemzői minden beszélő nyelvi nyilatkozatában így vagy úgy megvannak” (14). Ez a felfogása általában is, a nyelvjárások vizsgálatának egyéb területeire vonatkoztatva is helyeselhető, munkája jellegének, céljának megkülönböztetése az eljárás mód felel meg. Csupán azt jegyezném meg, hogy valamely helyi nyelvjárás jelenségeinek leírásában, amikor minden magánhangzó megterheltségét a nyelvjárásban élő, lehető legteljesebb példaanyag alapján

törekszünk bemutatni, akkor azért fokozott figyelmet kell fordítani a kihalófélben levő, archaikus nyelvjárási adatokra is. Az adott szóalakoknál jelezni kell a társadalmi elterjedtséget, és ilyen esetben lehet és kell is adatmentési szándékkal gyűjteni: A gyűjtőnek arra is kell gondolnia, hogy más már nem tudja helyettesíteni a gyűjtést az adott községben, vagy a későbbiekben kevesebb archaizmust jegyezhet föl.

A dolgozat beosztása a következő: az első részben (7–27) az anyaggyűjtés (a kérdőíves és a szövegfelvételes gyűjtés) és az anyag feldolgozásának módszertani problémáival foglalkozik a szerző. A második, „A magánhangzó-állomány tagjainak leírása” című fejezet (28–133) a tanulmány gerincét alkotó, legterjedelmesebb rész, amelyben a magánhangzó-rendszer minden egyes tagját részletesen taglalja. A harmadik fejezet (134–60) a nyelvjárás rendszertani összefoglalását tartalmazza a magánhangzók megterheltségi arányainak táblázatban történő közlésével (139–47). Jól egészíti ki az elméleti anyagot a negyedik (adattári) rész (161–83), amely a mezőfényi kérdőíves anyag magánhangzó fonémáinak változatait és megterheltségét, valamint a hangtani kérdőív címszavait és a magnetofonnal gyűjtött szövegmutatóváltó öleli fel. A dolgozat végén gazdag bibliográfiát, román és német nyelvű kivonatot olvashatunk.

TEISZLER PÁL munkája elméleti és módszertani szempontból — ahogy maga is megemlíti (22–3) — részben a magyar dialektológiai irodalom eredményeihez (pl. DEME LÁSZLÓ rendszeréhez), részben az újlatin nyelvek és nyelvjárások leírásának módszereihez kapcsolódik. A dolgozat központi részét képező második fejezetben az egyes fonémák leírását ugyanazon módszeres lépésekben végzi el — a szerző szavaival élve — a következőképpen: „A rendszer átfogó összefüggéseit három nagy egységben foglalom össze. Ezek a korrelatív, az asszociatív (a fonológiai struktúra) és a realizációs viszonyokhoz tartozók. Az első egységben a korrelációs viszonyokat a nyelvjárás rendszerből kiindulva taglalom és így viszonyítom az irodalmi nyelvhez. A másodikban ugyancsak a nyelvjárás rendszerből kiindulva a fonémák egymásra következésének, megterheltségi arányainak a pozicionális és statisztikai jellemzőit veszem sorra. Ugyanígy összegezem a változatrendszer főbb jellemzőit” (24). A dolgozat dicséretére válik, hogy a fonológiai és fonetikai szempontot szerencsésen ötvöző leírásban mindezen módszeres eljárásokat nagyon következetesen érvényesíti. Az egyes fonémák realizációjának vizsgálatában helyeselhető a szerzőnek az az eljárása, hogy a gyűjtés során olyan realizációs sajátosságokat is följegyzett, amelyek akkor jelentéktelen egyéni és egyszeri variánsnak tetszettek. E módszer helyességét — amint maga is kifejti (18) — a későbbi eredmények bebizonyították. A fonémaváltozatok vonatkozásában általános nyelvészeti szempontból is tanulságos, hogy a Nagykároly környéki nyelvjárás több sajátossága nyelvkeveredéssel, a nyelvjárás kétnyelvűséggel magyarázható. Példaanyaga alapján meggyőzően bizonyítja a szerző, hogy pl. az *ő* illabiális jellegű diftongusos realizációi, az *a*-nak kissé illabiálisabb képzésű *a* megoldása, a hangsúlytalan helyzetben gyakori *ə*-féle realizációk a német—magyar kétnyelvűséggel, a német realizációs rendszer hatásával függnek össze. De német nyelvi hatással magyarázható a vizsgált nyelvjárás több korrelatív jelensége és fonémaváltozása is. Lényeges sajátossága a vizsgált nyelvjárásnak az is, hogy a fonológiai struktúra tekintetében, az egyes fonémák megterheltségét illetően az irodalmi nyelvtől és a szomszédos magyar nyelvjárásoktól egyaránt különbözik (136).

Végezetül szeretnénk kiemelni, hogy TEISZLER PÁL tanulmánya kitűnően valósította meg a Nagykároly környéki nyelvjárás magánhangzó-rendszerének fonetikai és fonológiai szempontú leírását. Meggyőződésünk, hogy e tanulmány elméleti és módszertani eredményei továbbfejleszthetik a hangtani monográfiák írását a magyar nyelvjáráskutatásban.

SZABÓ JÓZSEF



## TARTALOM

|                                                                                                                                                                                                                                                      |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| LOTZ JÁNOS: A nyelv és a kultúra viszonyáról [On Language and Culture] .....                                                                                                                                                                         | 5   |
| BÉKÉSI IMRE: Tipológiai és gyakorisági adatok a bekezdésnyi beszédmű szerkezetéről [Типологические и частотные данные о структуре переовой единицы величинной с абзац] .....                                                                         | 9   |
| DIENES DÓRA: A hiányos mondat kérdéséhez [On Elliptical Sentences] .....                                                                                                                                                                             | 19  |
| KENESEI ISTVÁN: Az emfázisról [On Emphasis in Hungarian] .....                                                                                                                                                                                       | 27  |
| HAJDÚ PÉTER: Gerundium és translativus a déli-szamojédiban [Gerund and Translative Markers in Southern Samoyed] .....                                                                                                                                | 49  |
| MIKOLA TIBOR: Ugor ikerszavak [Die Zwillingswörter der ugrischen Sprachen] .....                                                                                                                                                                     | 55  |
| DOMOKOS PÉTER: Az udmurt népdal [Das udmurtische Volkslied] .....                                                                                                                                                                                    | 63  |
| B. LABÁDI GIZELLA: Két erdei nyenyec mese Verbov nyomán [Zwei waldjurakische Märchen] .....                                                                                                                                                          | 91  |
| JANURIK TAMÁS: Adatok a CVC típusú magyar szóanyag etimológiai vizsgálatához [Données statistiques à l'étude étymologique du lexique hongrois du type CVC] .....                                                                                     | 99  |
| SIMONCSICS PÉTER: <i>Fiatal</i> [A New Etymology of the Hungarian Word <i>fiatal</i> , young] .....                                                                                                                                                  | 121 |
| RÓNA-TAS ANDRÁS: Középmongol eredetű jövevényszavak a csuvasban II (Loanwords of Middle Mongolian Origin in Chuvash) .....                                                                                                                           | 125 |
| VELCSOV MÁRTONNÉ: Szótörténeti fejtegetések [Etymologische Auseinandersetzungen] .....                                                                                                                                                               | 143 |
| NYÍRI ANTAL: A magyar indeterminált [alanyi] és determinált [tárgyas] igeragozási rendszer kialakulásának története [Die Geschichte des ungarischen indeterminierten [subjektiven] und determinierten [objektiven] Konjugation im ungarischen] ..... | 149 |
| M. KORCHMÁROS VALÉRIA: A magyar tárgyas igeragozás kialakulásának relatív kronológiájához [On the Relative Chronology of the Development of the Hungarian Objective Conjugation] .....                                                               | 161 |
| BODNÁR FERENC: Alárendelés a magyar mondatban [Zur Frage der Unterordnung in dem ungarischen zusammengesetzten Satze] .....                                                                                                                          | 169 |
| VÉGH J. MIHÁLY: Ritmusjelenségek a magyar prózában [Rhythmuserscheinungen in der ungarischen Prosa] .....                                                                                                                                            | 175 |
| SZABÓ JÓZSEF: Nagykönyi község földrajzi nevei [Географические названия деревни Надь-кони] .....                                                                                                                                                     | 197 |
| DIENES ERZSÉBET: Földrajzi nevek az Érdy-Kódexből [Geographische Namen im Érdy Kodex] .....                                                                                                                                                          | 221 |
| PÉTER LÁSZLÓ: Szegedi személynevek 1578-ban [Szegeder Personennamen aus dem Jahre 1578] .....                                                                                                                                                        | 231 |
| GALGÓCZI LÁSZLÓ: Betegségneveink történetéből: <i>bélpoklos</i> — <i>börpoklos</i> [Aus der Geschichte der ungarischen Krankheitsnamen: bélpoklos-börpoklos] .....                                                                                   | 265 |
| PELLE ILONA—JUHÁSZ J. PÁL: Nyelvjárási szövegek Kiskundorozsmáról [Texte aus dem Mundart von Kiskundorozsma] .....                                                                                                                                   | 271 |
| FERENCZI IMRE: Népi gyógymodok a bántási magyarok körében [Volkstümliche Heilmethoden unter den Ungarn im Banat] .....                                                                                                                               | 281 |
| BÖRCSÖK VINCE: Az aratás és cséplés hagyományai, jogi szokásai Szeged környékén a századfordulótól napjainkig [Die Sitten, Rechtstraditionen der Ernte und des Dreschens in der Umgebung von Szeged von der Jahrhundertwende bis Heute] .....        | 299 |
| SZABÓ MAGDOLNA: A Jászság népi táplálkozásához fűződő hiedelmek [Die sich an die Volksernährung der Jászság knüpfenden Glauben] .....                                                                                                                | 307 |
| NYÍRI ANTAL: <u>Pais Dezső</u> .....                                                                                                                                                                                                                 | 311 |

|                                                                                              |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| SZEMLE: — J. Pápay: Ostjakische Heidenlieder. Herausgegeben von J. Erdélyi (HAJDÚ PÉTER)     | 313 |
| — Korenchy Éva: Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen (HAJDÚ PÉTER)               | 314 |
| — Általános nyelvészeti tanulmányok. VIII. kötet: Nyelv és társadalom (HAJDÚ PÉTER)          | 315 |
| — Edward Sapir: Az ember és a nyelv (SIMONCSICS PÉTER)                                       | 316 |
| — Roman Jakobson: Hang-Jel-Vers (SIMONCSICS PÉTER)                                           | 316 |
| — Pertti Virtaranta: Polku sammui (CSEPREGI MÁRTA)                                           | 317 |
| — Pertti Virtaranta: Kultarengas Korvaan (CSEPREGI MÁRTA)                                    | 318 |
| — Karl Nickul: Saamelaiset kansana ja kansalaisina (CSEPREGI MÁRTA)                          | 318 |
| — Teiszler Pál: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere (SZABÓ JÓZSEF) | 320 |





